

Tava *Enciklopēdija*
katrai ģimenei

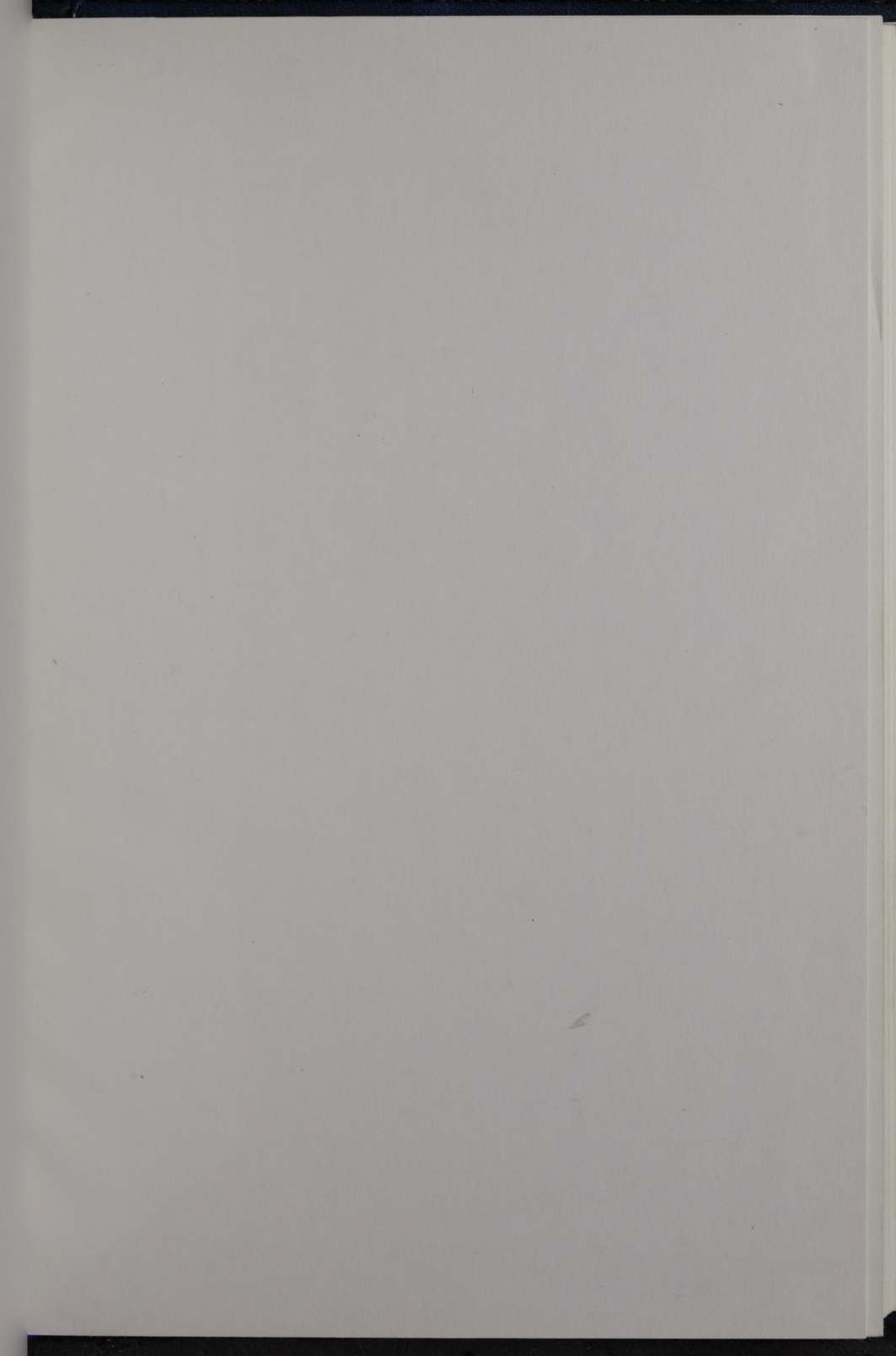
labākā
grāmata

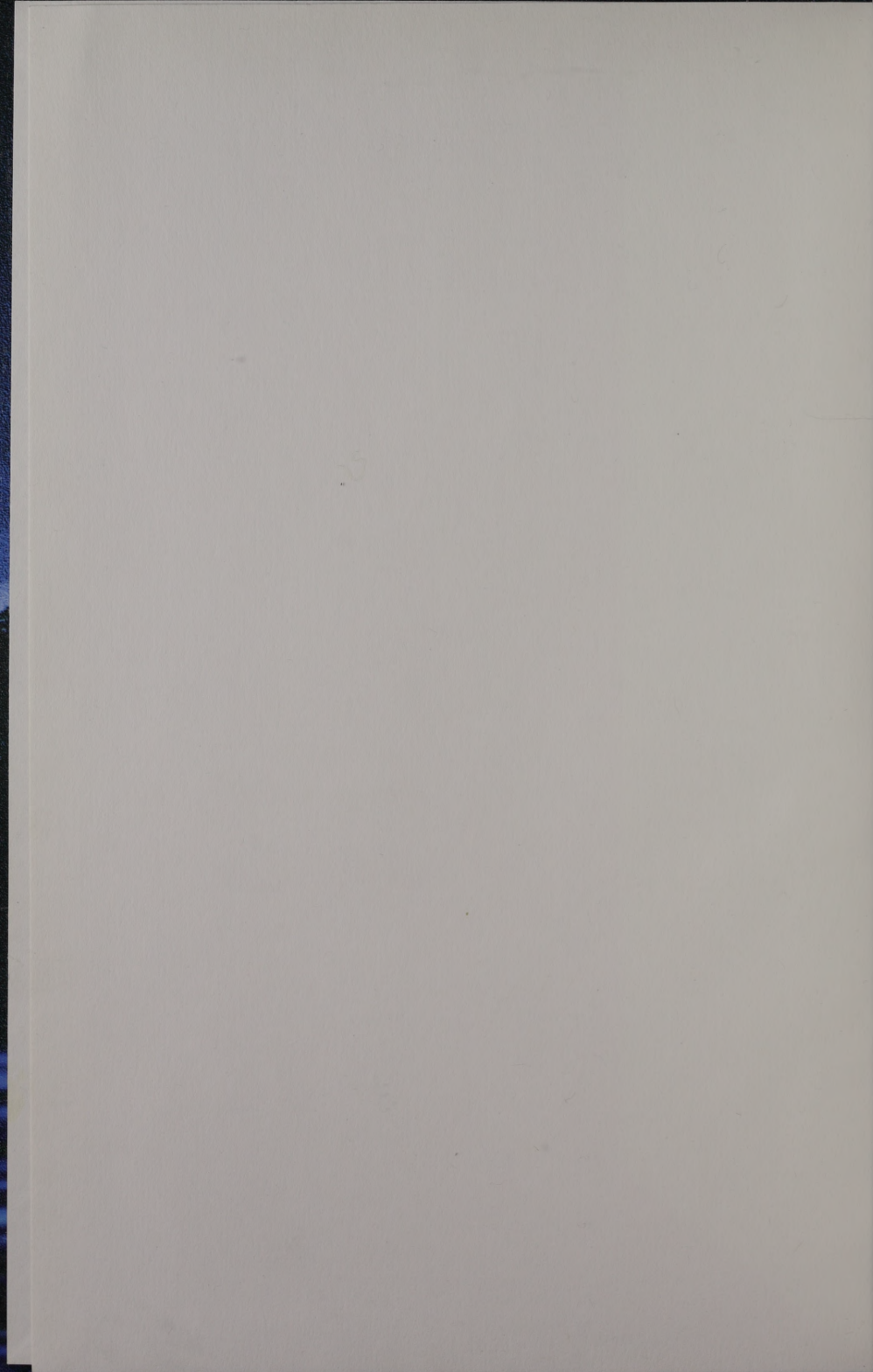
par

Latviju

109 *jautājumi*
un atbildes

Tava *Enciklopēdija*
katrai ģimenei

labākā
grāmata
par
Latviju

109 *jautājumi*
un atbildes

BIBLIOTECA KATOLIKÁ GIMNÁZIÁ

26460

~~97-4~~

77

L

Tava *Enciklopēdija*
katrai ģimenei

labākā
grāmata
par
Latviju

109 *jautājumi*
un atbildes

UDK 030 (474.3)

Ta 930

Autori:

Diāna Albina, Ruta Avotiņa, Gaida Ābele, Margarita Barzdeviča, Ija Bite, Kārlis Dāvidsons, Jānis Dolacis, Guntis Eberhards, Guntis Eniņš, Anīta Gailiņa, Jānis Graudonis, Ilvars Grosvalds, Nora Kalna, Mirdza Leinerte, Ervīns Lukševics, Ēvalds Mugarēvičs, Andris Pīterāns, Tarass Pūka, Anna Stafecka, Rihards Treijs, Ieva Upeniece, Juris Urtāns, Saulcerīte Viese, Ieva Vilka, Edgars Vimba, Arnis Viksna, Ilga Zagorska, Pēteris Zeile, Guntis Zemītis, Ivars Zupiņš

Sastādītāja un redaktore **Dzintra Dāvidsone**

Mākslinieks **Vilnis Didrihsons**

Grāmatā izmantotas **Pītera Gleizdāna** (1934), **Jūlija Madernieka** (1870–1955), **Jāņa Roberta Tilberga** (1880–1972), **Mārtiņa Zaura** (1915–1998) darbu reprodukcijas, kā arī grāmatas sastādītājas un autoru personisko arhīvu materiāli

Saturs

Vēsture

Kam ticēja akmens laikmeta cilvēks? (<i>I. Zagorska</i>)	13
Zobu piekariņi – akmens laikmeta cilvēka rotas (<i>I. Zagorska</i>)	15
Metālapstrādes sākumi Latvijā (<i>J. Graudonis</i>)	18
Ko vēsta lībiešu kapulauki? (<i>J. Graudonis</i>)	22
Kāds bijis lībiešu ciems? (<i>J. Graudonis</i>)	25
Ko stāsta Sārnaves purva apmetne? (<i>G. Zemītis</i>)	28
Kādi bija pirmie māla trauki Latvijā? (<i>G. Zemītis</i>)	31
Vai Saule un Mēness bija seno latviešu dievības? (<i>G. Zemītis</i>)	34
Vai Latvijā bijis zirga kults? (<i>G. Zemītis</i>)	39
No Edvarta Virzas poēmas “Straumēni”	42
Arheoloģiskie atklājumi alās (<i>J. Urtāns</i>)	44
Akmens elktēli (<i>J. Urtāns</i>)	47
Salaspils “akmens galva” (<i>J. Urtāns</i>)	49

LATVIJAS GALVAPILSĒTAS PIRMSĀKUMI (*Ē. Mugurēvičs*)

Kas ir pilsāts?	51
Kā cēlies pilsāts “Rīga”?	52
Kur celta Rīga (<i>teika</i>)	54
Rīgas celšana (<i>teika</i>)	54
Kā cēlies vārds Rīga?	55
Rīgas vārds (<i>teika</i>)	56

Kā Rīga vārdu dabūjusi (<i>teika</i>)	56
Kur notika izšķirošā cīņa starp Rīgas pilsātu un Bertoldu?	57
Kad sāka veidoties vācu kolonistu Rīga?	58
Kā uzcelta Rīgas pilsēta (<i>teika</i>)	59
“Atskaņu hronika” par zemgaļu uzbrukumu Rīgai	
1279. gada ziemā (<i>G. Zemītis</i>)	60
Garozas kauja (<i>G. Zemītis</i>)	62
No Edvarta Virzas poēmas “Karalis Nameitis”	65
Kas ir vēlava? (<i>A. Gailiša</i>)	66
Kas ir vaku grāmatas? (<i>M. Barzdeviča</i>)	69
Par ko stāsta Grenču vaku grāmatas? (<i>M. Barzdeviča</i>)	70
Cik deva par aizbēguša dārznieka uzrādīšanu? (<i>T. Pūka</i>)	73
Kurzemes hercogienes un ... puķes (<i>T. Pūka</i>)	74
Kurš latvietis bija ievērojamākais Krievijas izlūks	
Pirmajā pasaules karā? (<i>I. Grosvalds</i>)	76
Ko veicis Latgales atbrīvošanas cīņu varonis	
Hugo Helmanis? (<i>P. Zeile</i>)	82
Kas bija pirmais Latvijas Ministru prezidents? (<i>R. Treijs</i>)	86
Vai ģenerālis Roberts Dambītis bija kolaboracionists? (<i>R. Treijs</i>)	87
Kas ir Edgars Dunsdorfs? (<i>R. Treijs</i>)	89
Valmieras pučs 1927. gadā. Kas tas tāds? (<i>R. Treijs</i>)	91

Kultūra

KUR GLABĀJAS LATVIJAS VIETVĀRDI (*R. Avotiņa*)

Apdzīvoto vietu un āru vārdi	95
No Kārļa Draviņa grāmatas	
“Kurzemē aizgājušos laikos”	97
Ko slēpj Latvijas fiziski ģeogrāfisko nosaukumu kartotēka	98
Kādi ir latviešu izlokšņu novadi? (<i>A. Stafecka</i>)	100
Vai cilvēkam var būt tikai ēna? (<i>A. Stafecka</i>)	104
Kā latviešu valodas izloksnēs sauc	
dažus galda piederumus? (<i>A. Stafecka</i>)	106

Kāda ir rucavnieku valodiņa? (<i>N. Kalna</i>)	110
Kas bija Baltijas preses antante? (<i>R. Treijs</i>)	112
Kad savu pirmo žurnālu saņēma latviešu jaunatne? (<i>R. Treijs</i>)	114
Kad sāka iznākt reliģiskie preses izdevumi latviešu valodā? (<i>R. Treijs</i>)	116
Kas bija pirmais latviešu literārais žurnāls? (<i>R. Treijs</i>)	118
Kad iznāca pirmais lauksaimniecības laikraksts latviešu valodā? (<i>R. Treijs</i>)	120
Kas bija Dr. Alfreds Bīlmanis? (<i>R. Treijs</i>)	123

KĀ TAPA LATGALES PĒTNIECĪBAS INSTITŪTS (*P. Zeile*)

Latgales Pētniecības institūta dibināšana	125
30 gadi – trimdā	126
10 gadi – Latvijā	127
Ko paveikusi Latgaļu izdevniecība? (<i>P. Zeile</i>)	128
Kas ir Andrīva Jūrdža fonds un ko tas paveicis? (<i>P. Zeile</i>)	132
Kas bija pirmais filoloģijas maģistrs – latgaliētis? (<i>P. Zeile</i>)	134
Pīters Migliniķis – trīs kultūrvēsturiski aspekti. Kādi tie ir? (<i>P. Zeile</i>)	137
Keramiķis ceturtajā paaudzē (<i>P. Zeile</i>)	142
Aspazija par Raini (<i>S. Viese</i>)	145
Raiņa herbārijs (<i>G. Ābele</i>)	153
Kā tapa Tilberga gleznotie Raiņa portreti (<i>K. Dāvidsons</i>)	155

IESKATS DEJAS UN BALETA VĒSTURĒ (*I. Bite*)

Kā radās deja?	158
Kā radās balets?	160
Kas, ko un kā dejoja senajā Rīgā?	162
Kad bija klasiskā baleta ziedu laiki?	164
Mūzas Terpsihoras valstība 20. gadsimtā	166
Kā veidojās balets Latvijā?	168
Sira Jirgens	172
Osvalds Lēmanis	176

Kāda ir Alfrēda Kalniņa operas "Baņuta" tapšanas vēsture? (<i>D. Albina</i>)	179
Kas saistīja Rūdolfu Blaumani un Emīli Melngaili? (<i>D. Albina</i>)	183
Kā tapa Emīla Dārziņa kapa piemineklis? (<i>D. Albina</i>)	186
Kam veltīta Alfrēda Kalniņa "Balāde"? (<i>D. Albina</i>)	188
Kādi iespaidi rosināja Ādolfu Skulti simfoniskajai poēmai "Viļņi"? (<i>D. Albina</i>)	191
Vai aptiekārs ir ārsta pavārs? (<i>A. Vīksna</i>)	194
Ko stāsta piemineklis Ķemerose? (<i>A. Vīksna</i>)	195
Kad pirmā latviešu sieviete ieguva ārsta diplomu? (<i>A. Vīksna</i>)	198
Cik bīstami ir mēra upuru kapi? (<i>A. Vīksna</i>)	201
Mēra kapi (<i>teika</i>)	203
Mēra zirgs (<i>teika</i>)	204
Kad Latvijā pirmoreiz plosījās holera? (<i>A. Vīksna</i>)	205

Daba

Kas ir paleontoloģija un ko tā pēta? (<i>I. Zupiņš</i>)	211
Latvijā atrasts vissenākais četrkājis vai tā sencis (<i>E. Lukševics</i>)	214
Senās dzīvības liecības mums līdzās (<i>I. Upeniece</i>)	217
Kur atrodas Latvijas "jumts"? (<i>R. Avotiņa</i>)	219
Kā Sirdskalns ieguvis savu nosaukumu? (<i>R. Avotiņa</i>)	223
Kādas ir Latvijas īpaši aizsargājamās dabas teritorijas? (<i>E. Vimba</i>)	224
Dabas parks, kurā dzīvo Sprīdītis (<i>E. Vimba</i>)	226
No Zentas Mauriņas esejas "Dziesminiece klusā, dziļi lēnā..."	229

VAI BALTEZERI VĒL ARVIEN IR BALTI (*M. Leinerte*)

Cik veci ir Baltezeri?	232
Kādi bija Baltezeri pirms vairāk nekā 100 gadiem?	233
Kad bija Baltezeru "liktenīgais periods"?	235

Kāpēc Baltezeri aizaug?	236
Latviešu tautas mīklas	239
Vai Baltijas jūra aizsalst? (<i>G. Eberhards</i>)	239
Kāda bija Gauja un Carnikava pirms 300 gadiem? (<i>G. Eberhards</i>)	242
Ekstremāli laikapstākļi Latvijā aizvadītajos tūkstoš gados (<i>G. Eberhards</i>)	244
Latviešu tautas ticējumi	248
Vai paleolīta cilvēka ala Latvijā? (<i>G. Eņiņš</i>)	249
Vai vēl var atrast nezināmus dižakmeņus? (<i>G. Eņiņš</i>)	252
Kādus noslēpumus glabā Svētmeitas akmens? (<i>G. Eņiņš</i>)	254
Vēstules, ko rakstījuši veci ļaudis par Svētmeitas akmeni	255
Cik liels ir Velna Skroderis? (<i>G. Eņiņš</i>)	256
Kur aug visvecākā Latvijas priede? (<i>G. Eņiņš</i>)	258
Kā Blusu ala ieguva savu vārdu? (<i>G. Eņiņš</i>)	260
No ekspedīcijas talcinieku dienasgrāmatas	262
Ko Latvijas labā paveicis Pēteris Nomals? (<i>G. Ābele</i>)	264
Ko varam izlasīt purva grāmatā? (<i>G. Ābele</i>)	266
Kā cēlušies purvi (<i>teika</i>)	268
Vai purvs ir tikai slapja vieta? (<i>G. Ābele</i>)	269
Pundurbērzs – vai atmiņa no leduslaikmeta? (<i>G. Ābele</i>)	271
Ko var ieraudzīt pie sūnu ciņa dienvidū? (<i>G. Ābele</i>)	273
Kura grāmata sekmēja dārzkopības biedrības nodibināšanos? (<i>T. Pūka</i>)	274
Ko zinām par Jāni Peņģerotu? (<i>T. Pūka</i>)	276
Kas ir šitakē? (<i>E. Vimba</i>)	278
Latviešu tautas ticējumi	280
Kāpēc ķīvīte ir gada putns – 2000? (<i>I. Vilka</i>)	281
Ķīvīte (<i>teika</i>)	283
Kāpēc ķīvīte pati sauc savu vārdu (<i>teika</i>)	283
Kā gājputni atrod ceļu? (<i>I. Vilka</i>)	283
Kāpēc sīkie putni baro dzeguzes mazuli (<i>I. Vilka</i>)	285
Kādu sugu kaijas ligzdo Latvijā? (<i>I. Vilka</i>)	286
Kukaiņi latviešu buramvārdos (<i>A. Piterāns</i>)	289

RĪKSTNIECĪBAS VĒSTURE LATVIJĀ (*J. Dolacis*)

Kādas ir pirmās ziņas par rīkstniecību	291
Ko stāsta par aku zīlniekiem?	293
Septiņdesmitie gadi – ūdens āderes kļūst par zinātniskās izpētes objektu	296
Kas ir Baltijas radiaestēzistu asociācija? (<i>J. Dolacis</i>)	299
Dažas mūsdienu rīkstniecības atziņas (<i>J. Dolacis</i>)	301

Kam ticēja Vēsture laukmeta cilvēks?

Par senāko Latvijas teritorijas apdzīvotāju ticējumiem, tradīcijām un garīgo kultūru daudz var pastāstīt akmeņu laikmeta kapulauki. Protams, ne visas tur iegūtas liecības mūs spējam atšifrēt un saprast. Novēroti parādību un rituālu, arī atzīsto priekšmetu īstā jēga un nozīme daļēji pagaisuši gadu tūkstošu gaitā. Daļu parādību mēs, protams, iztukšosim no sava šīsdienas skatpunkta. Un tomēr...

Ziemeļlatvijā – ziemeļ Burtnieku ezera ziemeļu krastā stiepjas iegatavētais graisla paugurs, ko izveidojuši un atstājuši kūstošie ledāji. Šis paugurs sākotnēji kā pussala iestiepās ezerā, bet vēlāk, ūdens līmenim pazeminoties, kļuvis par ezera krastu, kas vairs pasmaidījis ūdens līnēpa parcelas apmēram 3–7 metrus. Paugura nogāzē akmeņu laikmetā mitinājušies lauks, kas mirušos kopienas locekļus apglabājis paugura pašā augstākajā daļā, kādus pārdesmit metrus no dzīves vietas. Vieta senatnē bijusi izoīli piemērotā kā medībām, tā zvejai un barības augu savākšanai, tādi cilvēki to apdzīvojuši ilgi un ilgi. Arī senie apbedījumi grupējušies cits pie cita četrus gadu tūkstošu laikā, apmēram no 8200 līdz 4200 gadam pirms mūsu ēras, ļaujot mums izsekot apbedīšanas tradīciju izpaigsmi.

Pagaidām visā Austrumlatvijā senākais mums līdz šim zināmais apbedījums atliecas uz laiku pirms 8240 gadiem. Tas atklāts pašā apmetnes teritorijā paugura nogāzē (305. kaps). Mirušais vīrietis apbedīts apmetnes vietā netālu no pavarda un gaidīts izstieptā stāvoklī uz muguras. Kaps

Kam ticēja akmens laikmeta cilvēks?

Par senāko Latvijas teritorijas apdzīvotāju ticējumiem, tradīcijām un garīgo kultūru daudz var pastāstīt akmens laikmeta kapulauki. Protams, ne visas tur iegūtas liecības mēs spējam atšifrēt un saprast. Novēroto parādību un rituālu, arī atrasto priekšmetu īstā jēga un nozīme daļēji pagaisusi gadu tūkstošu gaitā. Daļu parādību mēs, protams, iztulkosim no sava šīsdienas skatpunkta. Un tomēr...

Ziemeļlatvijā – sirmā Burtnieku ezera ziemeļu krastā stiepjas iegarens grants paugurs, ko izveidojuši un atstājuši kūstošie ledāji. Šis paugurs sākotnēji kā pussala iestiepies ezerā, bet vēlāk, ūdens līmenim pazeminoties, kļuvis par ezera krastu, kas virs pašreizējā ūdens līmeņa paceļas apmēram 5–7 metrus. Paugura nogāzē akmens laikmetā mitinājušies ļaudis, kas mirušos kopienas locekļus apglabājuši paugura pašā augstākajā daļā, kādus pārdesmit metrus no dzīves vietas. Vieta senatnē bijusi izcili piemērota kā medībām, tā zvejai un barības augu savākšanai, tādēļ cilvēki to apdzīvojuši ilgi jo ilgi. Arī senie apbedījumi grupējušies cits pie cita četru gadu tūkstošu laikā, apmēram no 8200 līdz 4200 gadam pirms mūsu ēras, ļaujot mums izsekot apbedīšanas tradīciju izmaiņām.

Pagaidām visā Austrumbaltijā senākais mums līdz šim zināmais apbedījums attiecas uz laiku pirms 8240 gadiem. Tas atklāts pašā apmetnes teritorijā paugura nogāzē (305. kaps). Mirušais vīrietis apbedīts apmetnes vietā netālu no pavarda un guldīts izstieptā stāvoklī uz muguras. Kaps

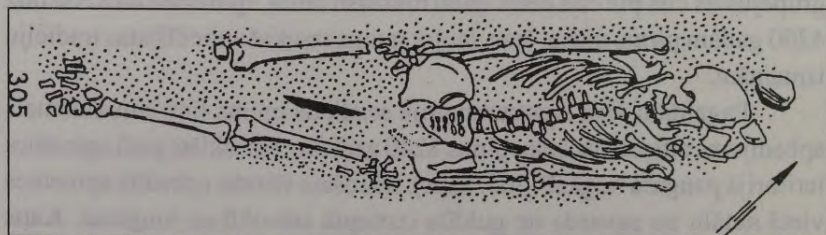
intensīvi nobērts ar sarkano “krāsu zemi” – okeru. Apbedītajam kapā līdzī dots zivju šķēps un acīmredzot arī kāds no ļomiem, jo saglabājies palielas līdakas skriemelis. Līdztekus aizsākas cīlts locekļu apbedīšana īpaši izveidotā kapulaukā netālu no dzīvesvietas.

Visu šo gadu tūkstošu laikā vērojams rūpīgs kapa vietas iekārtojums, lietojot gan sarkano “krāsu zemi” – okeru, gan melnzemi, gan reizēm kapu nosedzot ar akmeņu krāvumiem. Kapā mirušais parasti guldīts uz muguras, dažkārt arī uz sāniem vai vēdera. Nereti apbedītajam uz kājām vai galvas uzvelts paliels akmens.

Bieži kapos mirušajiem līdžās novietotas arī t.s. kapu piedevas – darba rīki, medību ieroči un zvejas piederumi, rotas un amuleti. Jaunākajā akmens laikmetā, neolītā, apbedījumiem blakus pat ierīkotas īpašas ziedojuumu vietas, kurās intensīvi sarkanā zemes laukumā kaudzītē samestas minētās senlietas, bet šajos gadījumos – ar nodomu salauztas, saplēstas. Šī tradīcija novērota arī vēlākos laikos, piemēram, kuršu un lībiešu apbedījumos.

Senākajos periodos – vidējā un vēlajā mezolītā – mirušie kapā galvenokārt guldīti pa vienam. Izņēmums ir gadījumi, kad kopīgi apbedīts kāds no pieaugušajiem un pusaudži vai bērni. Vēlāk, neolītā, raksturīgi kļūst arī kolektīvie kapi, kuros kopā guldīti 5–6 mirušie. Šo kolektīvo kapu izrotājumos īpašu vietu ieņem dzintara ripas, piekari, krelles. Nereti kopā ar dzintara un zobu piekariņu rotām mirušajam kapā līdzī dotas reālistiski veidotas, kaulā un ragā grieztas dzīvnieku, galvenokārt aļņu, arī putnu un cilvēku figūriņas. Visbiežāk šādi amuleti – talismani – atrasti bērnu un

*Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks, 305. kaps.
Arheologa F. Zagorska izrakumi*

pusaudžu apbedījumos. Pašus vēlākos – t.s. saliektos apbedījumus arī nereti rotā ornamentētas kaula jostas vai rokuspārdzes.

Minētās paražas liecina, ka senie akmens laikmeta cilvēki godināja savus senčus, centās saglabāt viņu piemiņu un stipri un nelokāmi ticēja aizkapa dzīvei. Tieši tādēļ viņi arī baidījās no atsevišķiem ļauniem cilvēkiem un postošiem spēkiem, visādi kavējot to “augšāmcelšanos”. Te jāmin mirušo guldināšana uz vēdera, akmeņu kraušana uz galvas un kājām, dažkārt atsevišķu ķermeņa locekļu, arī galvas, atdalīšana un citi drošības pasākumi.

Ar akmens laikmeta cilvēku ticējumiem saistītie apbedīšanas rituāli liecina, cik vēl neizteikta, plāna bija tā siena, kas šķīra zemes cilvēku pasauli no aizsaules, dzīvību no nāves. Cik stipra un spēcīga akmens laikmetā bija no reālās īstenības izaugusī ticība, ka dzīve turpinās vēl aiz nāves, vēlāk cilvēku apziņā radīja veselu pēcnāves pasauli. Akmens laikmetā redzam šo ticējumu un rituālu pašus aizsākumus.

Līdzīgas tradīcijas var novērot visā Ziemeļeiropā, sākot no Jitlandes pussalas rietumos līdz Volgas augštecei un Oņegas ezera krastiem austrumos. Jāuzsver tomēr, ka nekur šīs tradīcijas nav tik daudzveidīgas un novērotas tik ilgstošā akmens laikmeta periodā kā Zvejnieku akmens laikmeta kapulaukā Latvijā Burtnieku ezera krastā.

Zobu piekariņi – akmens laikmeta cilvēka rotas

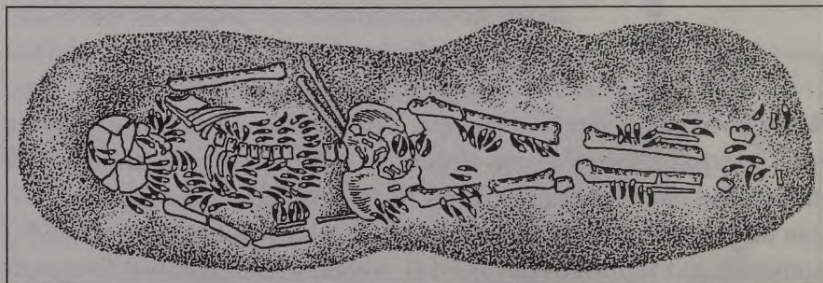
Latvijas teritorijā gan akmens laikmeta dzīves vietās, gan arī kapulaukos lielā daudzumā atsegta seno cilvēku rotaslietas. Tās bija veidotas no kaula, raga, dažādām akmens šķirnēm, dzintara. Visvairāk šo rotu starpā tomēr bija īpaši apstrādātu nomedīto dzīvnieku zobu piekariņus. Tie atrasti gan vidējā akmens laikmeta – mezolīta (pirms 10–7 tūkstošiem gadu) pieminekļos, gan arī jaunākā akmens laikmeta neolīta (pirms 6–4 tūkstošiem gadu) apmetnēs un kapulaukos (Kvāpāni II, Abora, Kreiči, Jurkova, Zvejnieki

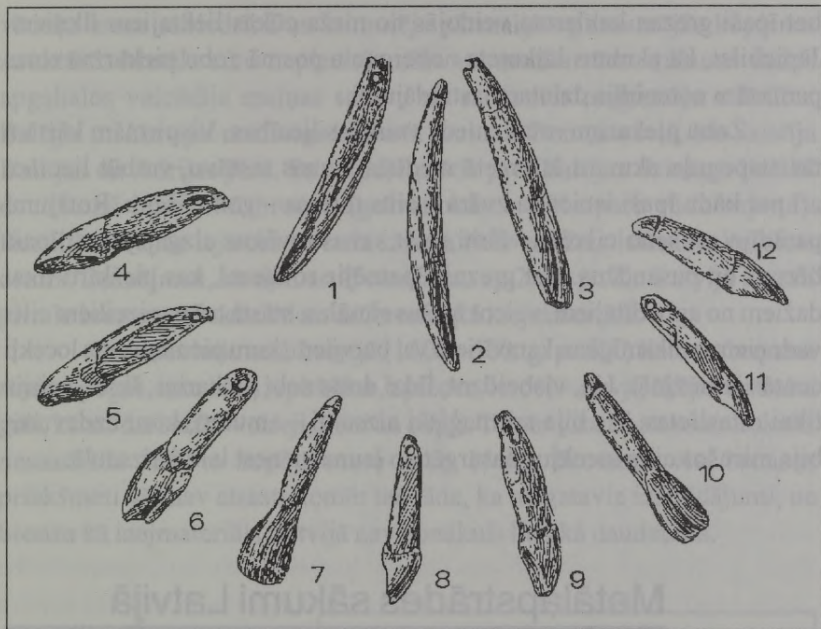
u.c.). Visplašākās liecības par zobu piekariņu veidiem un lietojumu sniedz Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks Burtnieku ezera ziemeļu krastā.

Dzīvnieku zobi vispirms rūpīgi apdarināti, tiem saknē iegriezot vai nu rievīņu, vai izdurot caurumiņu. Zobi izmantoti kā atsevišķi piekari, no tiem veidotas arī greznas kaklarotas, ar tiem rotātas galvassegas un apģērba daļas – jakas, svārki, zābaki. Nereti šķiet, ka mirušie bijuši ietīti kādā ādas pārsegā, rotātā ar zobu piekariņu apšuvumiem. Ar zobu apšuvumiem rotāti arī nelielie ādas maciņi, kuros mirušajiem līdzīgi dotas viņiem īpaši mīļas un tuvas lietas.

Atšķirīgs arī katrā atsevišķā kapā ir līdzīgi dotu zobu piekariņu skaits: no viena diviem līdz pat simtos skaitāmiem. Tā 122./123. dubultapbedījumā, kurā kopā bija guldīts vīrietis ar pusaudzi (dēlu?), kapu rotāja 339 zobu piekariņi. Bagātīgi ar zobu rotām izgreznots bija arī 190. kapā guldītais bērns. Jāpiebilst, ka bagātākie rotājumi tika atsegti bērnu un pusaudžu apbedījumos, bet pieaugušo kapos rotas konstatētas nedaudz retāk. Kā izņēmums jāmin atsevišķi ar vēlā mezolīta–agrā neolīta laiku (pirms 7–6 tūkstošiem gadu) saistīti jaunu vīriešu apbedījumi, kuriem konstatētas īpaši greznas galvas rotas. Šķiet, ka šo vīriešu cepurēm pāri sniegusies zobu piekariņu josla, kas abpus galvai veidojusi divus lielus zobu piekariņu ķekarus jeb ausis. Šāds īpatnējs cepures rotājums sastopams četros apbedījumos. Grezni rotāts arī pats senākais – 170. kapā guldītais vīrs. Tā krūtīs sedz vairāku zobu piekariņu virtenes, zobi rotājuši arī uzsvārča malu un apavus. Pieres daļu seguši garie meža cūkas zobu piekari, un arī pie mutes, ausīm un deguna bijuši piestiprināti dzīvnieku zobi.

Zvejnieku kapulauks, 170. apbedījums ar zobu piekariņu rotām

*Zvejnieku kapulauks, senāko zobu piekariņu rotu fragments:
1-3 – meža cūkas zobi; 4-12 – aļņa zobi. Arheologa F. Zagorska izrakumi
(1965–1970)*

Apbedījums ļoti atgādina Ziemeļlietuvā pie Biržuļu ezera Doņkalna kapulaukā atsegto vecāka vīrieša apbedījumu. Šai grupai pieder arī kāds zvejnieku kapulauka 300. kapā guldītais vīrietis, kura grezno, iepriekš aprakstīto galvas rotu papildina mutē starp žokļiem iespraustie vilka zobi. Šādus īpaši apglabātus senos cilvēkus pētnieki uzskata par zintniekiem vai cilts burvjiem, kuriem attiecīgajā kopienā piederēja liela ietekme un vara.

Zobu piekariņu rotām tika izmantoti nomedīto dzīvnieku zobi. Senākajā periodā, t.i., vidējā mezolītā, rotās galvenokārt lietoja aļņu, meža cūku, tauru, stirnu zobus. Vēlāk, vēlajā mezolītā un agrajā neolītā, to klāstu papildināja arī meža zirga, suņa, āpša, vilka, lapsas zobi. Vēl vēlāk, vidējā un vēlajā neolītā, rotājumos galvenokārt izmantoja āpšu un suņu zobus,

bet īpaši grezna kaklarota veidojās no meža cūkas liektajiem ilkņiem. Jāpiebilst, ka akmens laikmeta nobeiguma posmā zobu piekariņu rotas pamazām nomainīja dzintara izstrādājumi.

Zobu piekariņu rotas sniedz vairākas liecības. Vispirmām kārtām tās atspoguļo akmens laikmetā medītās faunas sastāvu, varbūt liecinot arī par kādu īpaši iecienīta zvēra – cilts totēma – godināšanu. Rotājumi parādīja arī seno cilvēku vēlmi rotāt savus tuvākos aizgājējus, it īpaši bērnus un pusaudžus. Bet greznie īpatnējie rotājumi, kas piešķirti tikai dažiem no apbedītajiem, veicot īpašus rituālus, stāsta arī par izciliem cilts vadoņiem, veiksmīgiem karavīriem vai burvjiem, kuru piemiņu cilts locekļi centās iemūžināt. Un, visbeidzot, līdzīgi dotie zobi piekariņi, šķiet, nebija tikai rotaslietas. Tie bija arī maģiski aizsargi – amuleti, kuru uzdevums bija mirušos cilts locekļus pasargāt no ļauna un nest laimi aizsaulē.

Metālapstrādes sākumi Latvijā

Jaunā materiāla – metāla – apgūšanas nozīmi varam salīdzināt ar tādiem atklājumiem cilvēces vēsturē kā uguns ieguves un uzturēšanas prasme, mājlopu pieradināšana un kultūraugu audzēšana.

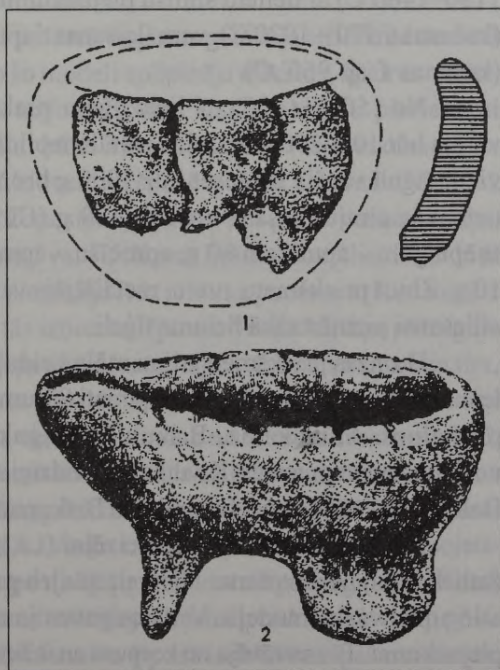
Daudzus gadu tūkstošus cilvēki savu eksistenci nodrošināja, izmantojot vienīgi akmens, kaula, koka un krama darbarīkus. Metālu lietošana vairākkārt palielināja dažādu ražošanas nozaru tehniskās iespējas. Izmēģinājumos ar vara cirvi koku nocirta trīs reizes ātrāk nekā ar akmens rīku. Koku urbjojot, metāla urbis bija 22 reizes ražīgāks par krama rīku, bet, urbjojot ar loka konstrukciju, ražīgums palielinājās pat 46 reizes.

Bronzu – vara un alvas (arī alumīnija, svina u.c. maz izmantotu piejaukumu) iemācījās iegūt Tuvajos Austrumos. Tās izmantošana jau 4 gt. pr. Kr. ieviesās Mezopotāmijā, Mazāzijā, Ēģiptē, 3. gt. pr. Kr. Grieķijā, bet 2. gt. pr. Kr. visā Eiropā.

Metālapstrādes izveidošanās par patstāvīgu nozari stiprināja

vīriešu lomu sabiedrībā un stimulēja pārmaiņas pirmatnējās kopienas struktūrā. Metāla rīku nepieciešamība un metāla rūdu trūkums dažos apgabalos veicināja maiņas sakaru un satiksmes maģistrāļu attīstību. Baltijai un Latvijai nozīmīgs kļuva tā sauktais Dzintara ceļš, kas saistīja Baltijas un Adrijas jūru. Pa šo ceļu plūda pret Baltijas dzintaru lielākā daudzumā iemainītā bronza (galvenokārt no Karpatu rūdu rajona). Rezultātā Vislas lejteces novadā izauga liels bronzas laikmeta kultūras centrs. Domājams, ka tieši no šī centra jau ap 2. gt. pr. Kr. Latvijā ievesti pirmie bronzas priekšmeti un arī bronza kā izejmateriāls.

Bronzas laikmetā Latvijā (1500.–500. g. pr. Kr.) lietotas bronzas rotas – pogas, rotadatas, spirālītes, aproces, ieroči – cirvji, šķēpu un bultu galī, kā arī darbarīki – cirvji, īleni un sirpji. Tomēr visu šo atradumu skaits nesasniedz 150, to kopējā masa ir ap 15 kg. Protams, visi bronzas priekšmeti vēl nav atrasti, tomēr tas rāda, ka ne gatavie izstrādājumi, ne bronza kā izejmateriāls Latvijā nav nonākuši lielākā daudzumā.

*Bronzas kausējamie tīģeļi
(rekonstrukcijas):*

- 1 – vienkāršie bļodveida;
2 – trijkāju tīģeļi

Senākie Latvijas teritorijā iegūtie bronzas priekšmeti pašlaik ir F. Zagorska Zvejnieku kapulauka 227. kapā atrastie bronzas skārda riņķi, ko datē ar 2. gt. pr. Kr. vidu vai pat trešo ceturksni. Senākā liecība par bronzas apstrādi Latvijā ir I. Lozes pētītajā Lagažas apmetnē (Lubānas baseinā) atrastie ar 2. gt. pr. Kr. trešo ceturksni datējamie tīģeļu fragmenti. Domājams, ka uz vietas ir atlieti Liepājas rajona Priekules Kalēju depozītā atrastie t. s. Nortikenas tipa bronzas kara cirvji, kurus datē ar 1300.–1100. g. pr. Kr.

Lielākā skaitā atrastie bronzas kausējamo tīģeļu un lejamveidņu fragmenti datējami ar 1. gt. pr. Kr. Šī laika bronzas kausējamo tīģeļu fragmenti atrasti Asotes pilskalnā, Ķentes kalnā, Kļauņukalnā, bet ap 200 – Doles Ķivutkalnā. Šie tīģeļi ir lēzenas bļodiņas ar apaļu dibenu un samērā biežām sienām, taisnu vai arī nedaudz uz iekšu ierautu augšmalu. Masīvāki un lielāki ir Ķivutkalnā atrastie tīģeļi–trijkāji, kam izkusūšā metāla labākai ieliešanai veidnē izveidots izlietnis. Latvijā atrastie tīģeļi gatavoti no vietējiem devona vai kvartāra māliem (ugunsizturība 1130–1460°C) ar nelielu smilšu piejaukumu. Tajos varēja kausēt bronzu (kušanas t° 970–1020°C), varu (kušanas t° aptuveni ap 1060°C) un sudrabu (kušanas t° ap 960°C).

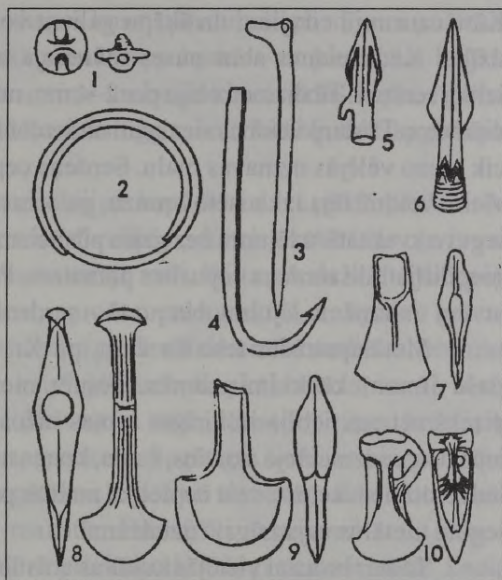
No 150 līdz 400 cm³ lielo tīģeļu praktiski izmantojamais tilpums varēja būt 100–250 cm³ (tajos metālu iepilda ap 60% no tilpuma). Tātad vienā tīģelī varēja izkausēt līdz 2000 g bronzas. Latvijā atrasto bronzas uznavas cirvju masa ir ap 170–180 g (Cīravas Smilkšu – pat 239 g), šķēpu galu – apmēram 80 g, aprocišu – apmēram 50 g, rotadatu – 6 līdz 10 g. Zinot priekšmetu svaru, metāllējējs varēja izraudzīties priekšmetu atliešanai piemērotākā lieluma tīģeli.

Bronzas priekšmeti atlieti māla veidnēs. Ar 1. gt. pr. Kr. datējamie lejamveidņu fragmenti Latvijā atrasti Sārumkalnā, Dignājas, Asotes u.c. pilskalnos. Mūkukalna, Brikuļu, Kļauņukalna un Doles Ķivutkalna nocietinātajās apmetnēs. Ķivutkalnam līdzīgi senie bronzas apstrādes centri Baltijā konstatēti Asvā Igaunijā un Biskupinā Polijā.

Izšķiramas veidnes vienreizējai (t.s. gaistošās) un vairākkārtējai (saliekamās) izmantošanai. Vienreizējās jeb gaistošajās veidnēs priekšmetu atlēja pēc vaska modeļa. Veidnes gatavoja no māliem ar nelielu smilšu piejaukumu. Tās sastāvēja no korpusa un ielietņa (ērtākai bronzas ieliešanai

Bronzas priekšmeti:

- 1 – podziņa; 2 – spirāle;
 3 – rotadata; 4 – makšķerāķis;
 5 – bultas gals; 6 – šķēpa gals;
 7 – atkārpes cirvis;
 8 – Nortikenas kara cirvis;
 9 – iemalu cirvis;
 10 – uzmavas cirvis

izveidotas piltuves). Liešanas procesā vispirms gatavoja atliešanai domātā priekšmeta vaska modeli. Ap šo modeli aplipināja mīkstus, šķidrums mālus un izveidoja veidnes ārējo noformējumu. Kad māli bija pietiekami sacietējuši, veidni izdedzināja. Māls kļuva ciets, bet vasks izkusa un pa ielietņa caurumu iztecēja. Veidnes iekšpusē palika atliešanai domātā priekšmeta formas dobums, kura sienas klāja ļoti plāna vaska kārtiņa. Šādas veidnes gatavotas ar vienu vai vairākiem liešanas kanāliem. Veidnes dobumu ar izkausēto metālu papildīja līdz ielietņa pamatam. Kad metāls atdzisa, veidni sasita, lai no tās izņemtu lējumu. Vaska kārtiņa pasargāja metālu no māla un smilšu daļiņu pielipšanas, tāpēc lējuma virsma bija tīra, atlietais priekšmets gatavs bez papildu apdares. Slīpēt vajadzēja vienīgi to priekšmeta daļu, kas radās veidnes dobuma un ielietņa saskares vietā.

Augstāku bronzas liešanas tehniku rāda salikto veidņu izmantošana cirvju, šķēpu galu un citu lielāku priekšmetu atliešanai. Latvijā Mūkukalnā, Baltkāju pilskalnā, Brikuļu (A. Vaska izrakumi) un Ķivutkalna nocietinātajās apmetnēs atrasti šā tipa divdaļīgu lejamveidņu fragmenti. Katrā veidnes pusē darinātais dobums atveidoja lejamā priekšmeta vienu pusi. Abu veidnes pušu precīzai salikšanai to ārpusē iestrādātas īpašas atzīmes.

Kāta caurumu cirvjēm un šķēpu galiem veidoja ar īpaša serdeņa palīdzību. Kad veidnes abas puses savienoja un sastiprināja, tās dobumā ielika serdeni. Tā diametrs bija par 2–4 mm mazāks nekā veidnes iekšējais diametrs. Tā starp veidnes sienām un serdeni izveidojās tik plata sprauga, cik biezu vēlējās uznavas malu. Serdeņa cepurītē bija divi atvērumi: pa vienu veidnē lēja izkausēto bronzu, pa otru no veidnes izplūda gaiss. Tā ieguva kvalitatīvu lējumu bez gaisa pūslīšiem. Veidnes dobumu ar metālu piepildīja līdz serdeņa cepurītes pamatam. Pēc metāla atdzišanas veidni atvēra un izņēma lējumu, bet no tā – serdeni.

Metālapstrādes tehnika 1. gt. pr. Kr. Latvijas teritorijā bija tādā pašā līmenī kā kaimiņzemēs. Tomēr metāla trūkuma dēļ bronzas priekšmetiem nebija izšķirīgas lomas ražošanā, un vēl ilgi pēc metālu iepazīšanas izmantoja akmens, kaula, krama un koka darbarīkus. Vietējiem iedzīvotājiem acīmredzot nepietika maiņas pretvērtību (dzintara u.c.), lai iegūtu metālus vajadzīgajā daudzumā.

Tomēr bronzai vietējās kultūras attīstībā bija izcila nozīme. Cilvēki pārliecinājās par jaunā materiāla priekšrocībām, iemācījās to apstrādāt – kausēt, liet, kalt. Sasnieguši šinī jomā augstu meistarību, viņi sagatavojās vēl nozīmīgāka metāla – dzelzs – ieguvei un apstrādei, kas mūsu ēras sākumā arī Austrumbaltijā ievadīja metāla kultūras uzplaukumu.

Ko vēsta lībiešu kapulauki?

Par lībiešu kultūru, par viņu tautas tradīcijām, arī pat par materiālo kultūru un sabiedrības diferenciāciju Ikšķiles

lībiešu ciema vietā iegūtās ziņas lielā mērā papildina atradumi Zariņu un Rumuļu kapulaukos, kur kapi atklāti tikai zemē ieraktās bedrēs. Domājams, ka līdzenie kapi te ieviesušies no kaimiņu – baltu – ciltīm, jo, piemēram, Gaujas lībiešu novados raksturīgi uzkalniņkapi. Mirušie galvenokārt apbedīti, tos nesadedzinot.

Skeletkapi atrasti 0,30 – 0,90 metru dziļumā ZR–DA, Z–D, retāk ZA–DR virziena kapu bedrēs. Daļa mirušo guldīti koka šķirstos. Vienā

ugunskapā un vairākos skeletkapos konstatēti dubultapbedījumi (māte un bērns), bet Zariņu kapulaukā vienā kapa bedrē – ar piedevām bagāta vīrieša, ļoti bagātas sievietes, suņa un bezpiedevu vīrieša apbedījums. Pēdējā kapā bijuši apbedīti kādas dižciltīgo saimes locekļi, līdzīgi aplabājot suni un kalpu.

Ticot aizkapa dzīvei, mirušajiem kapā līdzīgi deva piedevas. Vīriešu kapos raksturīgi ieroči (viens vai divi šķēpi, duncis, retāk āvas cirvis vai zobens) un darbarīki (platismens cirvji, naži, šķiltavas, dažkārt atslēgas), rotaslietu maz (spirālgredzeni, aproces, pakavsaktas, ar bronzu grezni apkaltas ādas jostas). Sieviešu kapu piedevās dominē rotaslietas: bronzas kaklariņķi, stikla kreļļu un kauri gliemežvāku kaklarotas, kurās bieži iestarpināti dažādi piekariņi (dzīvnieku zobi, putnu figūriņas, krustiņi), bronzas vai sudraba aproces, gredzeni, bagātīgas važiņas pie greznām bruņurupuču saktām u.c. Bagātākos kapos arī sievietēm līdzīgi doti duncī ar bronzu grezni apkaltās makstīs. Darbarīki sastopami reti. Kapos atrodami arī atsevišķi dzintara priekšmeti, krāšņi ornamentētas kaula ķemmes, lāču zobu piekariņi, reizēm māla podi, kuros bijis ēdiens.

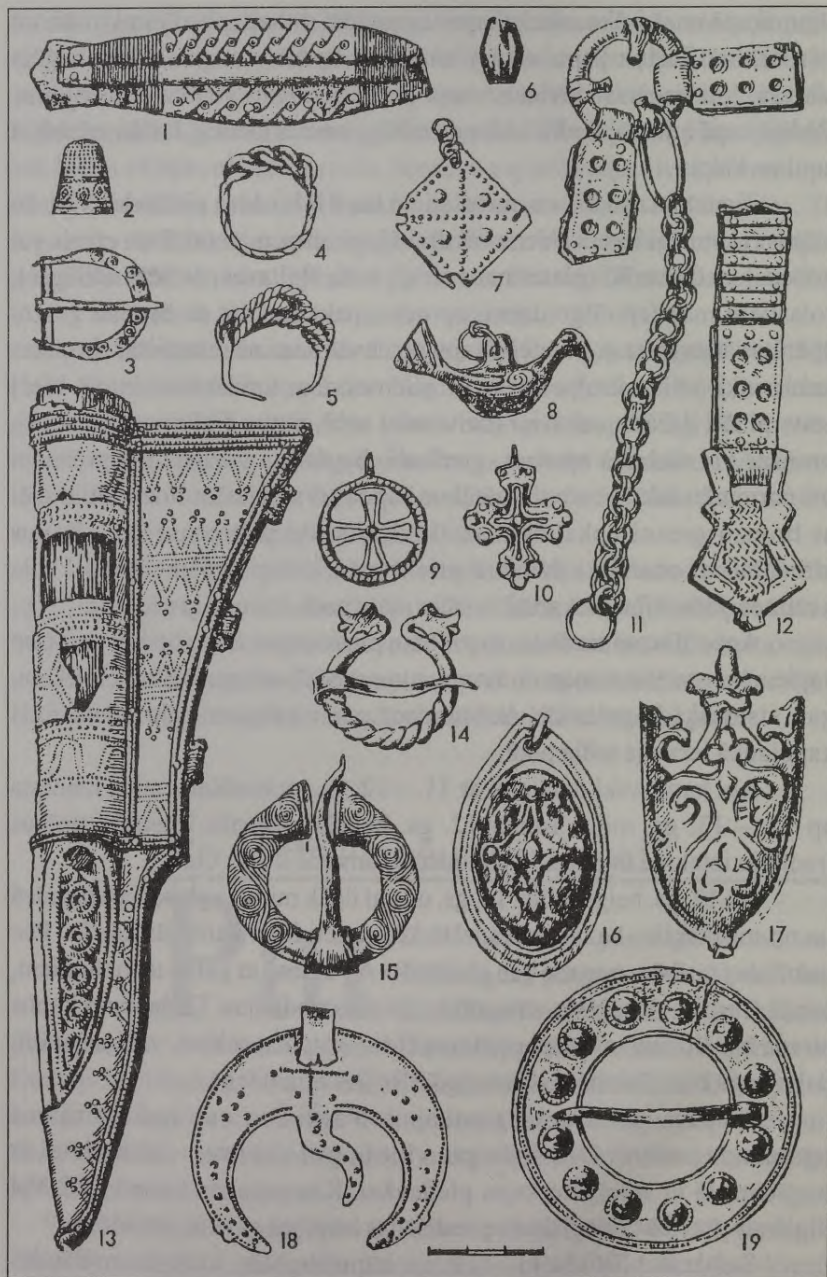
Apbedīšanas tradīciju īpatnībām pieskaitāmi kapu bedrēs un starp kapiem konstatētie akmeņu krāvumi, suņu apbedījumi gan blakus cilvēkam, gan atsevišķi kapulaukā. Acīmredzot par ziedojumu jāuzskata daži kapulaukā ieraktie māla podi.

Abi kapulauki datējami ar 11. – 12. gs., apbedīšana tajos izbeigta ap 12. – 13. gs. miju. Tomēr 12. gs. beigās ieviestās kristīgās ticības tradīciju ietekme tajos nav vēl konstatējama.

No 12. gs. beigām līdz 15. gs. un pat ilgāk mirušie glabāti arī baznīcā un ap to. Ikšķiles baznīcas kapsētā konstatēti kapi vairākās kārtās. Pēc baznīcas prasībām mirušie gan glabāti R–A virzienā ar galvu uz rietumiem, tomēr sīkstī saglabājušās arī agrākās lībiskās tradīcijas. Tā daudzos kapos atrada īsti lībiska rakstura piedevas (bruņurupuču saktas, važiņas u.c.), daļai kapu bija lībiešiem raksturīgā ZR–DA orientācija.

Atsedza pat divus ugunskapus. Pagaidām nav izskaidrojama ugunskapu nozīme. Dedzināti gan vīrieši, gan sievietes – kā indivīdi ar bagātām, tā ar trūcīgām kapu piedevām. Kas noteicis kremāciju? Vai higiēnas prasības, vieglākas apbedīšanas iespējas vai citi apsvērumi?

Salīdzinot lībiešu 11. – 12. gs. kapu bagātās, krāšņās un daudz-

←

Daži Ikšķiles arheoloģisko izrakumu atradumi:

1 – kaula ķemmīte izrotātā aptverē; 2 – bronzas uzpirkstenis; 3, 12 – bronzas jostu sprādzes; 4, 5 – zemas raudzes sudraba gredzeni; 6 – stikla krelle; 7–10, 18 – dažādi bronzas piekariņi; 11 – jostas sadalītājs no bronzas ar piestiprinājuma cilpām; 13 – dunča maksts ornamentēts bronzas apkalums; 14, 15 – bronzas pakavsaktas; 16 – bruņurupuču sakta; 17 – zobena maksts gala apkalums no bronzas; 19 – riņķa sakta

veidīgās piedevas ar vēlāko gadsimtu baznīcas kapu piedevām, spilgti redzams, ka tās kļūst arvien nabadzīgākas, turklāt arī vienveidīgākas, apdarē paviršākas, bezgaumīgākas, rupjākas. Cēloņi var būt dažādi, taču neapšaubāmi galvenā nozīme bijusi tam, ka iebrucēji sagrāva vietējo iedzīvotāju materiālo labklājību, negatīvi ietekmēja garīgās un materiālās kultūras līmeni.

Pēc rakstura un daudzuma lībiešu kapi ir ar nabadzīgām (piem., dzelzs nazītis), vidēji bagātām (saktas, aproces, kāds darbarīks) un ļoti bagātām (saktas, kaklariņķi, aproces, pat sudraba) piedevām. Tas norāda sabiedrības mantisko un jau arī sociālo noslāņošanos.

Stikla krelles, kauri gliemežvāki, damascīta tērauda zobeni u.c. liecina par attīstītiem tirdzniecības sakariem. Kapulaukos veidoti akmens krāvumi.

Kāds bijis lībiešu ciems?

Vācu feodāļu un katoļu baznīcas agresija Baltijā sākās 12. gs. otrajā pusē. Un velti Indriķa Livonijas hronika apgalvo, ka Zēbergas augustīniešu mūks Meinhards “tikai Kristus labā” ieradies Lībijā, velti Atskaņu hronikas autors stāsta, ka vācu tirgotāji tikai nejauši, vētras dzīti, iebrukuši Daugavā. Jau 1895. gadā pareizi teicis baltvācu vēsturnieks E. Serafīms, ka vācu ierašanās tur, “kur Daugava ļauj savai varenai straumei Baltijas jūrā norimt”, nav ne dēka, ne nejaušība. Iespēšanās

austrumos – lūk, mērķis, kas pāri jūrai šurp uz svešu zemi veda vācu tirgotājus, mūkus un feodāļus.

Iebraucot Daugavā, tās krastos vācu tirgotāji atrada vietējo iedzīvotāju ciemus, kur varēja izdevīgi tirgoties. Pamazām, kā sacīts “Atskaņu hronikā”, “ar līviem tirgojās arvienu” un “Kad tas tiem tā no rokas gāja, ... tie sadomāja braukt sešas jūdzes zemē iekšā... un tur ilgi palikās, ka uzcēla sev mājvietu... Ikšķile tai nosaukums.” Livonijas hronikā tas pilnīgāk aprakstīts. Tur – Ikšķiles ciemā, vācu tirgotājiem atkārtoti braucot, kādreiz līdz atbraucis mūks Meinards. Tas sācis sludināt kristīgo ticību, uzcēlis Daugavmalā baznīcu un mūra pili. Ikšķiles ciems atradās stratēģiski ļoti nozīmīgā vietā: tur savam laikam izcili nozīmīgo Daugavas ūdens ceļu šķērsoja no ziemeļiem (Igaunija) uz dienvidiem (Lietuva–Prūsija–Rietumeiropa) sauszemes ceļš. Pie tā bija izaudzis lībiešu ciems, tur nu nostiprinājās vācu tirgotāji – vēlāk krustneši.

Šī ciema teritoriju laikā no 1968. līdz 1975. gadam izpētīja arheologi, tāpēc to var labi raksturot. Arheoloģiskos izrakumos gan izpētīja ne vien ciema vietu, bet arī ciema iedzīvotāju kapsētu, tāpat pils, baznīcas un baznīcas kapu teritoriju. Tika atklāti ap 100 seni celtniecības objekti un 700 senkapi, iegūti ap 3000 senlietu, tūkstošiem māla trauku lausku, osteoloģiskie (skeleta fragmenti) un antropoloģiskie materiāli.

Bet nu par ciemu. Ikšķiles lībiešu ciems Daugavas krastā radies ap 11.–12. gs. miju un vēlāk izpleties vairāku hektāru platībā. Par 11. gadsimtu agrāk datējami lībiski pieminekļi Ikšķiles apkārtnē nav atrasti, tāpēc jādomā, ka pirmie ciema iedzīvotāji šajā apvidū bijuši ienācēji.

Senākās celtniecības objekti lībiešu ciema teritorijā atklājas grupās. Tas liecina, ka plašais ciems sastāvējis no atsevišķām sētām, kas atradušās tuvu cita pie citas. Katrā grupā var izšķirt celtņu vietas, pavardus un pārtikas bedres (pagrabiņus). Dzīvojamās ēkas bijušas 3–4 x 4–5 metru lielas guļbūvē celtas dūmistabas. Lai siltumu labāk saglabātu, vairums ēku iedziļinātas zemē par 0,4–1,5 metriem. Ugunsdrošie zemē iedziļinātie pavardi noderējuši mājokļu apsildīšanai un ēdienu gatavošanai. Turklāt tie ļoti labi izsildīja arī klonu. Tie ir līdz 1,70 m diametrā. Labāku siltuma akumulāciju nodrošinājušas ar akmeņiem izliktas pavardu bedres. Dažu ēku apsildīšanai izmantotas zemē ieraktās bedrēs izbūvētas primitīvas akmeņu krāsnis. Pārtikas bedres apaļas, līdz 1,5 metriem diametrā, 1,0

metrus dziļas, stāvām sienām. Tās parasti atradās pavardu tuvumā. Zem pavardu akmeņiem un celtņu sienām atrasti ierakti zirga galvaskausi. Šādi ziedojumi atklāti arī Talsu pilskalnā, Mārtiņsalā u.c. Tie liecina, ka zirgam tajā laikā bijusi īpaša nozīme un šī paraža bijusi plaši izplatīta.

Senā lībiešu ciema iedzīvotāji galvenokārt nodarbojušies ar zemkopību un lopkopību. No zemkopības darbarīkiem atrasti dzelzs cirvji, kapļi, izkaptis un sirpji, arī graudberži, dzirnakmens. Tā paša laika Mārtiņsalas lībiešu ciemā Ē. Mugerēvičs atrada dzelzs lemešus, kas raksturo zemes apstrādes attīstību. Liellopu, zirgu, aitu, kazu un cūku kauli liecina, ka lībiešu ganāmpulkā bijušas visas arī mūsdienās parastās mājlopu sugas. Savukārt makšķerāķi liecina, ka iecienīta bijusi makšķerēšana. Neapšaubāmi, ka zivis zvejoja arī ar tīkliem, taču tie izrakumos nav atrasti. Liekas, tikai ar tīkliem varēja nozvejot līdz 1,3 m garās līdakas vai 1,5–2,0 m garās stores. Bebru, lāču, meža cūku, aļņu un citu zvēru kauli raksturo mednieku guvumu.

Ciema teritorijā vairumā atrastie dzelzs sārņi un, liekas, arī stipri sapostītu dzelzs ieguves krāšņu vietas norāda, ka ciemā no vietējās purva rūdas iegūta dzelzs. Ciema kalēji no tās kala cirvjus, nažus, kapļus, izkaptis, dzirkles, arī šķēpu un bultu galus un citus dzīvei nepieciešamos priekšmetus. Par kalēju darbu stāsta J. Daigas Doles Raušu ciemā atrastais kalēja darbarīku un pat produkcijas depoziāts. Tāpat to raksturo Ikšķilē atrastais: lūškas, veseri, cirtņi, laktas. Izejmateriāls (bronzas stienīši un bojātu senlietu fragmenti), bronzas (sudraba) kausējamie tīģeļi, lejamveidnes (māla un metāla), kā arī pusgatavas rotas, piemēram, sakta, saktas zosla, ausu karotīte u.c., liecina, ka ciemā bijuši arī rotkaļi. Slīmesti, grebļi, cirvji un naži derēja koka apstrādāšanai. Pusapdarināti kauli un ragi, kaula ķemmes, adatas, īleni, vērējamo vārpstu skriemeļi, šķietīņi u.c. norāda uz kaula apstrādi un tā samērā plašu izmantošanu ikdienā. Ar apģērbu gatavošanu saistāmas dzelzs dzirkles, kaula, māla un plienakmens vērējamo vārpstu skriemeļi, kaula šķietīņi, vertikālo aužamo stāvu māla atsvari, kaula, bronzas un dzelzs šujamadatas.

Interesanti atradumi ir kaula rūceņi – bērnu rotaļlieta – un kaula stabulītes – mūzikas rīks, kas bijis piemērots melodijas atskaņošanai.

Lībiešu ciema vietā un kapos atrasto priekšmetu vairums ir vietējo amatnieku darinājumi. Dzintars, bronza, dažas bruņurupuču saktas, kauri

gliemežvāki, stikla krelles, slāviskas un skandināviskas cilmes piekariņi, arī damascētā tērauda šķēpu gali spilgti liecina, ka Ikšķiles lībieši uzturējuši dzīvus tirdzniecības sakarus ar tuvāku un tālāku kaimiņnovadu iedzīvotājiem.

Lībiešu ciems Ikšķilē pastāvējis ilgāk par 13. gs. pirmo pusi, kad vācu iebrucēji bija jau pilnīgi pakļāvuši Daugavas lejteces novadus, kad jau kopš 1201. gada Ikšķilē valdīja lēņu bruņinieks.

Ko stāsta Sārnates purva apmetne?

Sārnates apmetne attiecas uz vidējā neolīta periodu un atrodas Latvijas rietumos – Ventspils rajonā Sārnates purva rietumu malā, nepilnu kilometru uz austrumiem no Sārnates, abpus Sārnates upītei un Sārnates–Sembas ceļam, 2,5 km no jūras. Sārnates apmetne bijusi apdzīvota no aptuveni 2700. g. pr. Kr. līdz II gt. pr. Kr. Sārnates ieplakā bijis plašs, jomai līdzīgs ezers. Klimatam kļūstot sausam un siltam, ezers izžuvis un veidojies kūdras slānis, kas vietām pārklājies ar mežu. Šajā teritorijā Sārnates senezera krastā savas mītnes ierīkoja kādas kopienas pārstāvji – mednieki un zvejnieki. Viņu veidotā kultūra atšķīrās no Austrumlatvijā pazīstamās, kas ietilpa Narvas kultūras apgabalā, tomēr bija tai radniecīga. Sārnates tipa keramikai raksturīgi podi ar reljefu, viļņotu virsmu. Nedaudz vēlāk, 3. gt. pr. Kr. otrā pusē, apmetnes ziemeļu galā apmetās citas kultūras ciltis. Šo kultūru pēc tai raksturīgā keramikas veida sauc par ķemmesbedrīšu keramikas kultūru, un tā attiecas uz vidējo neolīta periodu.

Apmetnes pastāvēšanas laikā augu un dzīvnieku valsts bija nedaudz citādāka nekā mūsdienās – auga galvenokārt platlapju koki: osis, alksnis, vīksna, lazda, liepa, ozols. Mežos dzīvoja meža cūkas, aļņi, brieži, tauri, stirnas, lāči, bebrī, caunas, meža kaķi, lūši, zaķi. Tas pavēra plašas medību iespējas. Ezerā auga ezerrieksti, kas daudz tika lietoti uzturā. Mūsdienās ezerrieksti Latvijā gandrīz pilnīgi izzuduši.

Pirmie izrakumi Sārnates apmetnē tika veikti 1938.–1940. gadā

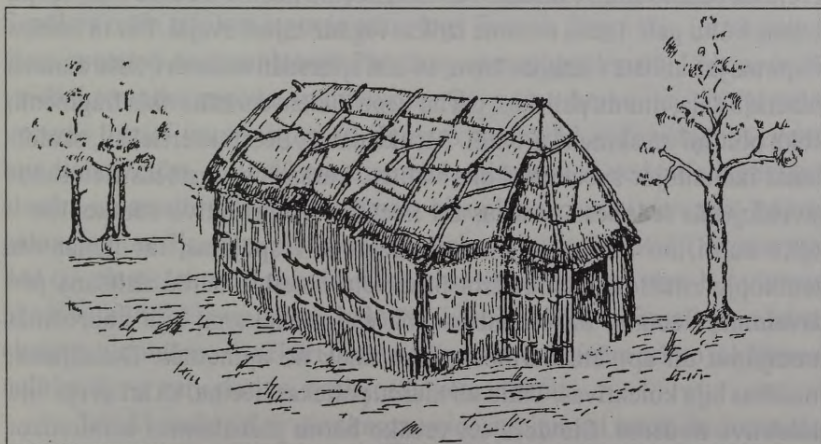
arheologa Eduarda Šturma vadībā. Plašāki pētījumi notika pēc kara gados, kad izrakumus vadīja Lūcija Vankina.

Šajos izrakumos pirmo reizi izdevās iegūt plašu ieskatu neolīta celtniecībā. Tika uzzieta 31 t.s. Sārnatē tipa celtnē, no kurām izpētīja 25. Šīs celtnes bijušas četrstūrains ar divslīpju jumtu, 16–35 m² lielas. Tās veidotas, iedzenot zemē mietus, sienas bijušas aizpītas ar zariem, niedrēm, klūgām, starpsienas pildītas ar sūnām, sausu zāli un lapām. Dažas celtnes bijušas vientelpas, dažas arī divtelpu. Grīdas nav bijis, vienīgi zeme celtnē bijusi cietāk noblietēta. To klājis gružu un ezerriekstu čaumalu slānis. Telpas vidū atradies pavards uz koka klāsta, virs kura sabērta gaiša smilts. Šādā celtnē varēja dzīvot viena 5–7 cilvēku liela ģimene. Savukārt ķemmes-bedrīšu keramikas kultūras ciltīm celtnes bijušas citādākas. Domājams, tās bijušas apaļas vai ovālas ar konusveida jumtu. Sārnatē atklātas 15 šī veida celtnes.

Kūdras slānī bija labi saglabājušies koka priekšmeti – šķēpi ar apdedzinātu smaili, loki, lingas, airi, vienkoča laiva, murdu paliekas. Par apmetnes iedzīvotāju pasaules uztveri liecina 168 cm garš kokā griezts cilvēka tēls ar vispārējos vilcienos iezīmētu galvu, matiem un kājām.

Senatnē tas acīmredzot atradies celtnes priekšā un kalpojis kā elks

Sārnatē agrā neolīta mītne (L. Vankinas rekonstrukcija)

vai mājas gars. Tā priekšā kurināta uguns, tā ka šeit, iespējams, bijusi svētnīca. Sārnotes apmetnē atrasti arī vairāki koka kausiņi ar ūdensputnu galvām rokturu galos. Kausiņi griezti kokā ar krama nazīti. Tie pārsteidz ar senā cilvēka spēju precīzi uztvert un attēlot ūdensputna formas. Iespējams, šie kausiņi lietoti kulta vajadzībām.

Māla traukus Sārnotes apmetnes iedzīvotāji izgatavojuši, mālam piejaucot organiskās vielas. Tie ir liela izmēra podi, smailu dibenu ar S veida izliekumu augšmalā, kas noplacināts un rotāts ar auklas iespaidumu. Bez māla podiem lietotas arī ovālas māla bļodiņas, kas izmantotas vai nu kā pannas, vai gaismekļi. Iespējams, tās lietotas kā gaismekļi zušu zvejas laikā. Savukārt ķemmes-bedrīšu kultūras ciltis savus traukus gatavoja, mālam piejaucot granti, zvirgzdus, dažkārt gliemežvākus. Ar ķemmes spiedogu uz trauka virsmas veidoja ģeometrisku ornamentu, kur ķemmes iespaidumu joslas atdalīja bedrīšu rindas.

Samēra maz Sārnotes apmetnē atrasts krama un akmens rīku, to ties lielā daudzumā atrasti dzintara priekšmeti. Tie ir dzintara piekariņi, pogas ar V veida urbumu, cauruļveida un apaļās krelles, lāča un aļņa galvas figūriņas. Īpaši skaisti un reālistiski veidota aļņa galvas figūriņa, uzsverot šim dzīvniekam raksturīgo garo virslūpu. Iespējams, ka dažās celtnēs atradušās dzintara apstrādes darbnīcas, jo šeit lielā daudzumā koncentrējas gan apstrādāta, gan neapstrādāta dzintara priekšmeti.

Sārnotes apmetnes iedzīvotāju pamatnodarbošanās bijusi medības, zveja un ēdamo augu vākšana. Par medniecību liecina medību loki, šķēpi, krama bultu gali. Izcila nozīme iztikas iegādē bijusi zvejai. Par to liecina vispirms jau atklātā vienkoča laiva, 36 labi apstrādāti koka airi, zušu duramā žebērķļa daļa, murdu paliekas, pat no liepu lūkiem darināta tīkla fragmenti, koka pludiņi un akmens gremdi. Pārtikā daudz lietoti ezerrieksti, skaldīšanai izmantojot speciālas koka vālītes, kurām no ilgstošas lietošanas izveidojušās iedobes. Atrastas arī liecības par primitīvu zemkopību – koka kapļi, no kuriem viens ornamentēts. Iespējams, tas izmantots zemkopju rituālos. Acīmredzot pastāvēja noteikta darba dalīšana pēc dzimuma, vecuma un pieredzes. Vīriešu pienākums bija nodrošināt medījumu un aptvēra darbības sfēru tālāk no apmetnes. Domājams, medības bija kolektīvas. Tīklu un murdu paliekas liecina, ka arī zveja bija kolektīva nodarbe. Sieviešu un vecāko bērnu pienākumos acīmredzot

ietilpa rūpēties par saimniecību pašā apmetnē vai tuvākā apkārtnē, vācot ēdamos augus.

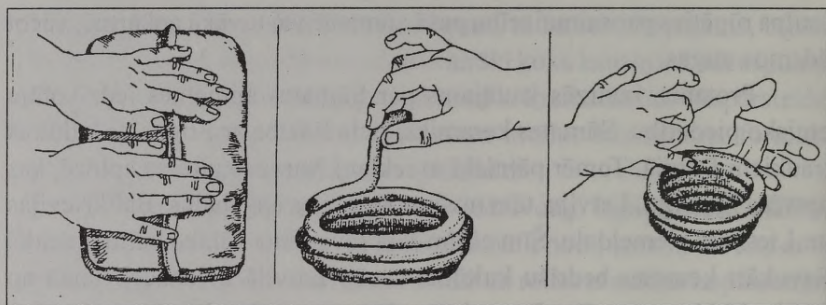
Protams, izvirzās jautājums par Sārnates apmetnes iedzīvotāju etnisko piederību. Sārnates keramikai liela līdzība ar Ertebeles kultūras traukiem Dānijā. Tomēr pētnieki to iekļauj Narvas kultūras aplocē, kas aptvēra Igauniju, Latviju, tām tuvējos Krievijas apgabalus, Baltkrievijas un Lietuvas ziemeļdaļu. Šīm ciltīm bija sava loma vēlāko baltu izveidē. Savukārt ķemmes-bedrīšu kultūras nesēji Latvijā ir ienācēji laikā ap 3400.–2300. g. pr. Kr. Sārnati šīs ciltis sasniedza ienākšanas beigu posmā – pēc tam, kad tur jau bija apmetušās Narvas kultūras ciltis, un apmetās vēl neaizņemtā vietā 300–500 m no ezera. Tās dzīvoja plašā reģionā no Urāliem austrumos līdz Somijai rietumos, no Baltās jūras līdz Augšdņepras baseinam un Vidusvolgai. Uz šo cilšu bāzes veidojās vēlākie somugri (arī lībieši).

Kādi bija pirmie māla trauki Latvijā?

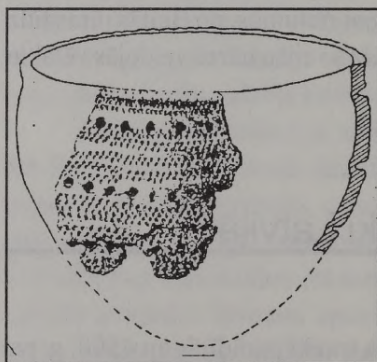
Latvijā pirmie māla trauki parādījās ap 4500. g. pr. Kr. Šis notikums tiek uzskatīts par jauna laikmeta – neolīta jeb jaunākā akmens laikmeta sākumu.

Senākos māla traukus ieguvis arheologs Francis Zagorskis Lazdukalna Osas apmetnē Austrumlatvijā Piestiņas upes labajā krastā. Līdz ar to šā veida keramika ieguva apzīmējumu Osas tipa keramika. Tāda paša vecuma līdzīgi trauki iegūti arī Zvidzes apmetnē Lubānas klānos. Podi bija liela izmēra – 30–40 cm diametrā, taisnām vai nedaudz izliektām sienām un smailu dibenu. Augšmala bija plāna, parasti nerotāta. Podus gatavoja no māla, kam piejauca organiskas vielas. Sākotnēji izgatavoja 3–4 cm platus lentveida gredzenus, kurus lika vienū virs otra, bet virsmu pēc tam izlīdzināja un arī nogludināja, lietojot kaula vai smalkgraudaina akmens gludināmo. Dažkārt podu no ārpuses un reizēm arī no iekšpuses nolīdzināja ar zaru slotiņu, veidojot švīkātu virsmu.

Trauki rotāti arī ar sīku ķemmveida zobiņu vai mazu dūrienveida

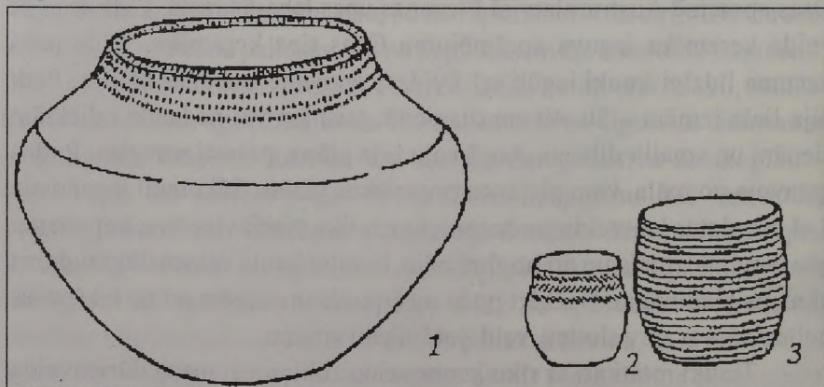
Akmens laikmeta māla trauku darināšanas process

Ķemmes-bedrīšu keramikā darināta trauka fragments

Auklas keramikas atradumi Latvijā:

1 – amfora; 2 – māla trauks ar skujiņas ornamentu; 3 – māla trauks ar auklas nospieduma ornamentu

bedrīšu ornamentu, kas parasti klāj trauka augšmalu. Šīs keramikas paraugi iegūti mednieku un zvejnieku apmetnēs, kuras pēc tur iegūtajiem rīkiem bija līdzīgas Igaunijā Narvas upes krastā pētītajai apmetnei. Tāpēc šī kultūra tiek apzīmēta par Narvas kultūru. Narvas kultūra bija izplatīta plašā teritorijā Igaunijā, Latvijā, Lietuvā, Baltkrievijas ziemeļos un Krievijas ziemeļrietumu apgabalos. Austrumlatvijā bija izveidojies šīs kultūras vietējais – ziemeļaustrumu variants. Savukārt Rietumlatvijā keramika ieviesās vēlāk. Šis apgabals, kā arī Lietuvas rietumdaļa veidoja Narvas kultūras apgabala dienvidrietumu variantu, kas pazīstams pēc pētītajām apmetnēm Užavas Sārnatē un Šventojes apmetnē Lietuvā. Sārnates trauki arī bija liela izmēra ar smailu dibenu. Atšķirībā no Osas traukiem tiem bija vienmērīgi biezas taisnas malas un vienmēr ar rupjas auklas vai mezglveida iespaidumiem rotāta augšējā maliņa. Sārnates trauki gatavoti no zilā purva māla.

Keramikas ieviešanās Viduseiropā un Dienvidēiropā bija saistīta ar pāreju uz ražotājsaimniecību – lopkopības ieviešanos un vietsēžu dzīvesveidu. Eiropas ziemeļos un ziemeļaustrumos šis process notika vēlāk. Trauslie māla trauki bija grūti pārvietojami, tos varēja lietot dzīvesvietās, kuras izmantoja ilgstoši. Māla trauku izgatavošana bija mājas amatniecības nozare. Tā kā teritorija ap mitekli atradās galvenokārt sieviešu pārziņā, bet vīriešu un vecāko zēnu darbības lauks – medības un zveja – bija attālināts no tā, keramikas izgatavošana acīmredzot ietilpa sieviešu darbības sfērā.

Māla podu ienākšana cilvēku dzīvē bija nozīmīgs notikums. Cilvēks vairs neizmantoja tikai dabā sastopamus viendabīgus materiālus – koku, kaulu, ragu, akmeni. Lai izgatavotu trauku, vajadzēja sagatavot veidmasu – noteiktās proporcijās sajaukt mālu, smiltis, pievienot augu daļas, sasmalcinātus gliemežvākus, dažkārt arī putnu vai dzīvnieku mēslus. Pēc tam trauks bija jāapdedzina. Tas prasīja daudz plašākas zināšanas. Kā liecina pievārījums trauka iekšpusē, šādi podi lietoti ēdiena vārīšanai. To darīja, traukā iegremdējot karstus akmeņus. Iespēja vārīt un cept ēdienu būtiski pārmainīja cilvēka ēdienkarti. Iespējas sagatavot ēdienu kļuva plašākas. Uzturs pilnveidojās un ietekmēja arī cilvēka spēju izdzīvot.

Podu smailais dibens neatļāva tos novietot uz līdzenas virsmas, tādēļ tos vajadzēja ievietot lēzenās bedrītēs vai starp pavarda akmeņiem.

Var rasties jautājums – kādēļ podiem tika piedota tik neracionāla forma? Acīmredzot māla trauka priekštecis ir ādas maiss, kuru vēlāk sāka apzīst ar māliem. Otru trauku grupu veidoja lēzenas māla bļodiņas, kuras tika rotātas līdzīgi. Par māla bļodiņu pielietojumu izteiktas dažādas domas – pētnieki tās uzskata gan par gaismekļiem, kuros iepildīja roņa taukus, gan par cepamām pannām. Sevišķi daudz šādu bļodiņu atrasts Rietumlatvijā – Sārņates apmetnē.

Māla trauki ar plakanu dibenu ieviesās līdz ar auklas keramiku ap 2300. g. pr. Kr. Šie trauki rotāti ar auklas iespaidumu gar trauka augšmalu. Domājams, ka aukla bijusi savīta no lūkiem.

Līdz pat 10. gs. māla traukus gatavoja bez podnieka ripas palīdzības. Sākotnēji radās podnieku ripas priekštecis – grozāms koka paliktnis.

Māla traukiem arheologi pievērš lielu nozīmi. Daudzas arheoloģiskās kultūras ir nosauktas pēc raksturīgā keramikas veida. Trauki parasti tika rotāti ļoti konservatīvi – acīmredzot katra etniskā grupa ievēroja savas tradīcijas. Latvijā pastāvēja šādas kultūras, kas savus nosaukumus ieguvušas pēc keramikas veida, – auklas keramikas, ķemmes-bedrīšu keramikas, švikātās keramikas, tekstilās keramikas kultūra.

Vai Saule un Mēness bija seno latviešu dievības?

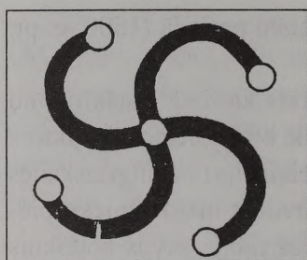
S aules un Mēness kults izveidojās laikā, kad notika pāreja uz jaunu saimniekošanas veidu, – līdz tam pastāvošo savācējsaimniecību, kas balstījās uz tādām saimniecības nozarēm kā medniecība, zvejniecība un savvaļas augu vākšana, nomaiņija ražotājsaimniecība, kuras galvenās nozares bija lopkopība un zemkopība. Šīs pārmaiņas bija tik būtiskas, ka angļu arheologs Gordons Čailds tās apzīmēja par “neolīta revolūciju”.

Pirmie mājdzīvnieku pieradināšanas mēģinājumi notika Tuvajos Austrumos 10 000 g. pr. Kr., bet Eiropas ziemeļdaļā – tikai ap 4500. g. pr. Kr. Latvijā pāreja uz ražotājsaimniecību iezīmējās neolīta beigās – 2300.–

1500. g. pr. Kr., bet galīgi izveidojās agro metālu periodā (1500. g. pr. Kr. – Kristus dzimšanas laiks).

Lopkopju un zemkopju pasaules uzskats kardināli atšķīrās no zvejnieku un mednieku pasaules uzskata. Saule bija noteicošais faktors labas ražas ieguvei, savukārt Saules un Mēness cikli bija nozīmīgi atskaites punkti, plānojot lauksaimniecības darbus, paredzot mājdzīvnieku pieaugumu utt. Veidojās t.s. auglības reliģija, kas radīja savus noteiktus simbolus. Pirmām kārtām tie bija Saules un Mēness attēli – ripas, diski, mēnessveida piekariņi lunulas. Aplis, tāpat kā ritenis, reliģiskajā simbolikā ieņem centrālo vietu pirmām kārtām kā Saules simbols. Sauli uz optiskas pieredzes pamata mēdz apzīmēt ar Saules ripu. Saules simboli apļa un spieķu riteņa veidā dominē Zviedrijas klinšu zīmējumos, kas pārsvarā attiecināmi uz agro bronzas laikmetu. Daudzās bronzas laikmeta kultūrās Viduseiropā un Ziemeļeiropā atrod kulta pajūgus – savdabīgus pajūga modeļus, kur attēlota liela diska – Saules vešana. Līdzīgs zīmējums atrasts arī rietumbaltu – senprūšu teritorijā Gabrovā uz māla urnas. Mēnessirpja zīmes saistība ar lunāro simboliku ir neapstrīdama. Eiropā bronzas un dzelzs laikmetā pusemēness simbols parādās visur – antīkajā pasaulē un Viduseiropas telpā.

Latvijas teritorijā pirmie no kaula gatavotie piekariņi – lunulas parādījās vēlajā neolītā (2300.–1500. g. pr. Kr.). Šajā laikā izplatās arī Saules simboli – aplīši, aplīši ar punktu vidū. Sevišķi spilgti solārā un lunārā simbolika Latvijā izpaužas agrā dzelzs laikmeta otrā pusē – 3. un 4. gs. Savdabīga, ar 4. gs. datēta kaklarota atrasta Virgas Kalnazīvertos. Rota veidota ažūrā tehnikā no taisnstūra un trīsstūra locekļiem, kas savienoti ar gredzentiņiem; rotas apakšdaļu noslēdz lunulas. Vidējā trīsstūrī uz pamatnes attēlota kaza un vilks, bet virs abiem dzīvniekiem – saule ar stariem. Arheologs A. Vasks šo motīvu saista ar latviešu folklorā sastopamajiem ziemas saulgriežu rituāliem. Iespējams, ka šajā laikā veidojās arī senlatviešu dievību personificējums, par ko runā latviešu tautas dziesmas. Lai gan tautas dziesmas ir grūti datējamas, tās nereti atspoguļo senas indoeiropiešu tradīcijas. Tajās sastop arī Saules un Mēness personificējumus. Ļoti bieži tiek runāts par Saules un Mēness īpašajām attiecībām.

Svastika (ugunskrusts). Jaunsvirlaukas Ciemalde. 11. gs.

Kas to teica, kas redzēja,
Kad Saulīte meita bija?
Mēnestiņis, tas redzēja,
Tas nojēma vainadziņu. (LD 33810)

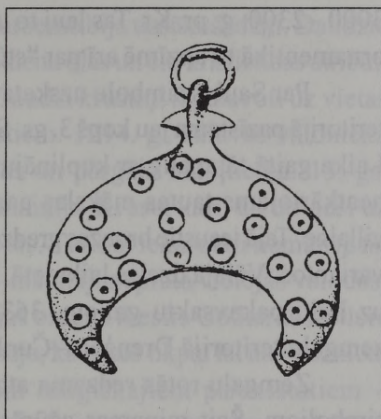
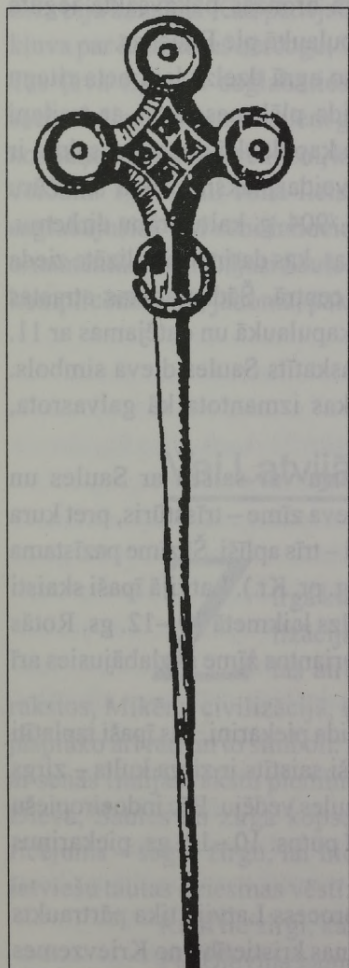
Saule laida Mēnešam
Ar sudraba čakārnīti,
Kam tas gaiši nespīdēja
Tumšajā naksniņā. (LD 33928)

Saule guļ, brauc laivā, laižas pār kalnu, danco. Pazīstamas ir Saules meitas.

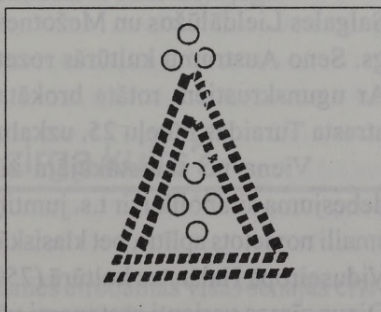
Kur tu teci, Saules meita,
Ar to zelta grābekīt'?
– Es tecēju siena grābt
Dieva dēla kumeļam. (LD 33837)

Sargaties, Dieva dēli,
Šorīt Saule barga lēca,
Kam vakar nomaucāt
Saules meitas gredzentiņu. (LD 33905)

Līdz ar pāreju uz ražotājsaimniecību ieviesās arī t.s. dārziņa jeb dalītā romba motīvs, kas Latvijā pirmo reizi konstatēts uz Lubānas tipa keramikas, ko datē ar laiku ap 1750.–1400. g. pr. Kr. Tas ir četrās daļās sadalīts rombs, kur katra kvadrātiņa iekšpusē iezīmēts punkts. Uzkata, ka šī zīme, kas saglabājās gadsimtiem ilgi un ir viena no latviešu ornamentikā izplatītākajām, simbolizēja apsētu lauku. Katrā ziņā Centrāleiropā šī zīme redzama uz kailu sieviešu figūriņām, kuras datē ar

*Lunula jeb mēnessveida
piekariņš. Lielvārde. 11. gs.*

*Jumtiņa variants (Dieva zīme).
12.-13. gs.*

*Stūrainā saulīte jeb dalītais rombs.
Krustadata. Pļaviņu Kalniešu
senkapi. 9. gs.*

3000.–2300. g. pr. Kr. Tas ļauj to uzskatīt par auglības simbolu. Latviešu ornamentikā to apzīmē arī par “stūraino saulīti”.

Par Saules simbolu uzskata svastiku jeb ugunskrustu, kas Latvijas teritorijā pazīstama jau kopš 3. gs. Sākotnēji tās zari pauž kustību – rotāciju. Laika gaitā tā apaug ar kuplinājumiem, kļūst komplicētāka. Skaists un neatkārtojams tautas mākslas paraugs ir ar 12. gs. datētā Stāmerienas villaine. Tajā ieastie bronzas gredzentiņi veido 37 ugunskrustus 20 dažādos variantos. Vēlajā dzelzs laikmetā, īpaši 10., 11. gs., svastika novietota arī uz lielu pakavsaktu galiem. 363 g smaga bronzas pakavsakta iegūta zemgaļu teritorijā Dreņģeru–Čunkānu kapulaukā pie Bauskas.

Zemgaļu rotās redzama atblāzma no agrā dzelzs laikmeta riteņu simboliem. Šeit minamas ažuŗās riteņveida plāksnessaktas ar trejlapi iepretim katram spieķim. Mežotnes centra kapulaukā atrastajai saktai ir seši spieķi. Hronoloģiski agrākā ir riteņveida plāksnessakta ar ažuŗu dubultratu centrā, kura atrasta kopā ar 903./904. g. kalto arābu dirhemu. Par saules simboliem var uzskatīt rozetadatas, kas darinātas stilizēta zieda vai ažuŗa rata veidā ar sešiem spieķiem centrā. Šādas adatas atrastas Salgales Lieldālūžos un Mežotnes centra kapulaukā un datējamas ar 11. gs. Seno Austrumu kultūrās rozetē tika saskatīts Saules dieva simbols. Ar ugunskrustiem rotāta brokāta lente, kas izmantota kā galvasrota, atrasta Turaidas Pūteļu 25. uzkalniņā.

Viena no skaistākajām zīmēm, kuru var saistīt ar Saules un debesjuma simboliku, ir t.s. jumtiņš jeb Dieva zīme – trīsstūris, pret kura smaili novietots aplītis, bet klasiskā variantā – trīs aplīši. Šī zīme pazīstama Viduseiropā Halštates kultūrā (750.–400. g. pr. Kr.). Latvijā īpaši skaisti Dieva zīmes varianti sastopami vēlajā dzelzs laikmetā 10.–12. gs. Rotās kurši to lietojuši arī 13., 14. gs. Dažādos variantos zīme saglabājusies arī vēlākos gadsimtos.

Gadsimtiem saglabājušies mēnessveida piekariņi, kas īpaši izplatīti 11., 12. gs. Ar Saules un Mēness kultu cieši saistīts ir zirga kults – zirgs indoeiropiešu tradīcijās tiek uzskatīts par Saules vedēju. Pēc indoeiropiešu tradīcijām Saules vedēja funkcijas veic arī putns. 10.–12. gs. piekariņus putniņus bieži rotā aplīši – Saules simboli.

Kristietības dabiskais izplatīšanās process Latvijā tika pārtraukts vardarbīgi. Kā zināms, pirms vācu ienākšanas kristietību no Krievzemes

bija pārņēmuši latgaļi. Misijas darbu Kurzemē bija uzsākuši dāņi. Daudzie krustiņi, eņģeļu attēli, māla glazētas Lieldienu olas un citi kristietības atribūti Latvijā lielā skaitā ieplūst 11.–12. gs. Daudzi krustiņi izgatavoti uz vietas un nēsāti kopā ar pagāniskiem amuletiem. 1214. g. Tālavas valdnieka Tālibalda dēli atteicās no pareizticības un pārgāja katoļticībā. 13. gs. miermīlīgu kristietības izplatīšanu nomainīja Krusta kari, un latvieši uz vairākiem gadsimtiem atsvešinājās no tās. Turklāt iekarotāji nemaz īpaši nerūpējās par kristietības izplatīšanu – mācītāji neprata vietējās valodas, maz bija baznīcu. Kad pēdējais Livonijas ordeņa mestrs Gothards Ketlers kļuva par Kurzemes hercogu, viņš secināja, ka zemē tikpat kā nav baznīcu. Tas ļāva ilgstoši saglabāties senajiem reliģiskajiem priekšstatiem – saulgriežiem kā centrālajiem gada atskaites punktiem, citiem ar gadskārtu nomaiņu saistītiem svētkiem, kas arī ideāli atbilda latviešu zemkopju dzīves veidam. Par Sauli runā liels skaits latviešu tautas dziesmu, un tajās saglabājušies ļoti seni indoeiropeskās tradīcijās balstīti priekšstati. Arī ornamentika saglabājusi Saules un Mēness motīvus. Laika gaitā tie kļuvuši komplicētāki, un, jādūmā, pakāpeniski zudusi to sākotnējā jēga.

Vai Latvijā bijis zirga kults?

Zirga kulta izpausmes atrodamas visās senajās civilizācijās, kuras var saistīt ar indoeiropiešiem, – tas atrodams pie hetiem, senajā Indijā sanskrita rakstos, Mikēnu civilizācijā, ķeltu kultūrā. Ciešā sakarībā ar zirga kultu jāaplūko arī rati un to simboli. Latviešu folklorā atrodamas tuvas paralēles ar senās Indijas rakstu pieminētajā “Rigvēdas” tekstiem, kuros vērojama Dieva, Saules un zirga kopsakarība. Trita – uzlecošās saules personificējums – seglo zirgu, lai Indre – dievu valdnieks – varētu jāt. Līdzīgi latviešu tautas dziesmas vēstī:

Kam tie zirgi, kam tie rati
Pie Dieviņa namdurvīm?

Dieva zirgi, Laimes rati,
Saules meitas braucējiņas.

(LD 3373797)

Zirga kults un ar to ciešā saistībā esošais Saules kults ir t.s. auglības reliģijas elements, kas Viduseiropā izveidojās neolītā, bet Ziemeļeiropā – bronzas laikmetā. Latvijā auglības reliģijas pirmsākumi meklējami jau vēlajā neolītā (2300.–1500. g. pr. Kr.), bet tās ziedu laiki ir agrā dzelzs laikmeta (2.–4. gs.) otrajā pusē.

Zirga loma cilvēka dzīvē Latvijas teritorijā palielinās agro metālu periodā (1500. g. pr. Kr. – Kristus dzimšanas laiks). Par to liecina no kaula gatavoto mutes laužņu atradumi Nagļu Brikuļu nocietinātajā apmetnē. Lielvārdes Dievukalnā zem kultūrslāņa arheologi atsedza arkla pēdas – seno vagu vietas, kas pierāda arkla zemkopības pastāvēšanu Latvijā jau 1. gt. pr. Kr. Zirga kulta izpausmes atspoguļo zirga zobu un zirga galvaskausu ziedojumi apbedījumos. Kā domā vairāki pētnieki – Lūcija Vankina, Jānis Graudonis, Harri Moora Igaunijā –, kapu uzkalniņi un kapulauki šajā laikā bija arī svētnīcas, kur nesa ziedojumus. Šajā gadījumā – zirga zobus.

Lai arī reti, agrajā un vidējā dzelzs laikmetā (Kristus dzimšanas laiks – 9. gs.) tomēr sastopami apbedījumi ar zirglietām un jātnieka piederumiem. Rucavas Mazkatužu kapulaukā 23. kapā apbedīts vīrietis kopā ar zirgu. Kapu datē ar 3. gs. Zirga zobu ziedojumi kapos saglabājas Zemgalē. Jaunsvirlaukas pagasta Kakužēnos iegūta ar 5.–6. gs. datējama bronzas rotadata ar zirga figūriņu. Sevišķi daudz bronzā lietu zirga figūriņu gatavotas vēlajā dzelzs laikmetā 10.–12. gs. Šādas figūriņas izplatītas galvenokārt lībiešu, zemgaļu un latgaļu teritorijā. Tās nēsātas kā piekariņi. Dažas figūriņas visai attāli līdzinās zirgam. Tomēr ir uzsvērtas krēpes kā zirgu raksturojoša pazīme. Atsevišķās Tērvetes pilskalnā atrastajās figūriņās zirga galva līdzinās putnam. Iespējams, ka šeit atspoguļojas senās solārā kulta tradīcijas, kad saikni starp Sauli un Zemi simbolizēja gan putns, gan zirgs. Senākā dzelzs laikmetā un vēl ilgi pēc tā Viduseiropā un Itālijā sastop Saules riteņa un Saules putna kombinācijas. Tērvetē atrasta figūriņa turklāt vēl rotāta ar aplīšiem – saulītēm. Zirga loma bija arī ievērojami palielinājusies – zirgs vairs nebija tikai vilcējspēks un pārvietošanās līdzeklis, bet arī karabiedrs. Kavalērija Latvijā ieguva

sevišķu nozīmi 12. gs. Ir zināmas trīs šī laika figūriņas – piekariņi, kurās attēlots bruņots jātnieks. Divas atrastas Daugmales pilskalnā, bet trešā – Daugavas pretējā krastā Salaspils Laukskolas kapulaukā.

Zirgam, pēc Indriķa Livonijas hronikas ziņām, ierādīta līdzīga loma kā ģermāņu tradīcijās, izšķirot cilvēka likteni. Indriķa Livonijas hronika sniedz ziņas par cisterciešu ordeņa brāli Teodorihu, kuru “lībieši domāja ziedot savam dievam” un kura likteni izšķīra zirgs, kāpdams pār šķēpu, liekot “uz priekšu dzīvības kāju” (ap 1191. gadu). Zirga galvaskausi likti celtnu pamatos Talsu pilskalnā. Arheoloģiskajos izrakumos Doma laukumā ārpus 12. gs. kapulauka tika konstatētas ugunskura vietas un rituālu ziedojumu bedres. Vienā no tām biežais pelnu un ogļu slānis liecināja, ka uguns šeit kurināta ilgstoši. Sārta virspusē starp trim laukakmeņiem atradās 10–11 gadu veca zirga galvaskauss. Apmēram 15 m tālāk atradās kāda cita 2×3 m liela un ap 0,5 m dziļa bļodveida bedre, kuras centrā bija otra – mazāka bedre. Tās centrā ogļu slānī bija novietota zirga apakšžokļa puse. Lielās bedres stūrī atradās apmēram 30 cm resna zemē ierakta ozola staba lejasgals. Blakus tam bija iedzīti pieci mieti. Staba vecumu varēja noteikt pēc radiokarbons datējuma: koks cirsts ap 1100. gadu. Izrakumu vadītājs A. Caune pieļauj, ka staba augšdaļa varēja būt veidota kā dievības tēls. Iespējams, ka šeit atradusies svētnīca, kurā zirga galvaskausi bijusi atvēlēta īpaša loma.

Zirgu upuri bija izplatīti visām baltu tautām. Pēc “*Historia Poloniae*” un Vartenbergas Hermaņa un Mārburgas Vīganda ziņām, 14. gs. kopā ar zirgiem apbedīti Lietuvas valdnieks Aļģirds (1377. gadā) un viņa brālis Ķestutis (1382. gadā). Hronists Duisburgas Pēteris sniedz ziņas par to, ka zirgi pirms upurēšanas ar dzišanu tā nokausēti, ka tikko turējušies kājās. Zirgu upurēšanas rituāla paveids saskatāms rietumbaltu tradīcijā dzert zirga asinis kopā ar ķēves pienu.

Atskaņu hronika, kas atspoguļo notikumus Baltijā no 12. gs. beigām līdz 13. gs. beigām, apraksta upurpriesteru (*blūtekiri*) pareģojumu žemaišiem pirms iebrukuma Kurzemē. Hronists vēsta, ka pēc upurdzīvnieka nokaušanas priesteris sacījis:

“Ja dievu prāts jums vēlīgs būs,
tad viņi droši sargās jūs.

Ir dievi vērts to, ka bez ruņas
 mēs brašus vīrus, zirgus, bruņas
 upursārtā dedzinām
 pēc tēvutēvu paražām.”

(Atskaņu hronika, 4687.–4692. rinda.)

Zīmīgi, ka 13. gs. līdzīgi rīkojās arī kristīgie – vācu krustneši. Acīmredzot kristietība pilnībā nebija izskaudusi senās ģermāņu tradīcijas.

Zirga īpaša godināšana un ticība, ka tas var labvēlīgi ietekmēt likteni, saglabājās arī viduslaikos. Zirga galvaskausi likti arī Rīgas celtņu, piemēram, Rāmera torņa, pamatos. Zirgam ierādīta maģiska vieta arī turpmākajos gadsimtos, būtībā līdz pat mūsu dienām – tas izpaužas t.s. jumta gaiļos, lauku māju jumta korēs, Latgales podnieku svilpauniekos.

No Edvarta Virzas poēmas “Straumēni”

*Negaiss iegaidojās spēcīgāki, tumsai uznākot, un šinī
 puteņainā bezgalībā sajuka visas debesu puses, un vējš, virpulī
 griezdamies, sagrieza arī saimnieka prātus, un viņam piepeši likās,
 ka braucams pavisam cits ceļš. Viņš gribēja nogriezt zirgu uz citu
 pusi, bet tas neklausīja, un viņš beidzot palaidās uz nekļūdīgo maņu,
 kas bij zirga kājās un galvā, kurā bija paša Radītāja ieliktas patiesā
 ceļa zīmes. Viņš tās vairs neredzēja, un starp viņu un zirgu bij
 izaugusi kupena, un tikai no kamanu gorīšanās viņš saprata, ka
 kustas uz priekšu. Viņš pūlējās saost kāda skursteņa dūmus, bet
 vējš tos bij izsvaidījis pa gaisiem, tāpat kā sniegs, nemitīgi gāzdamies,
 bij izdzēsis visas ugunis. Straumēnu saimnieks dzirdēja ap sevi tikai
 puteņa balsis, lielu balsu sajukumu, kas brīžam skaņi svilpa, žēli
 gaidoja, šņāca un beidzot ietaurējās kā taure. Kad viņš gribēja
 paskatīties, viņam pieputināja acis, kad viņš gribēja kliegt, viņam
 iesvieda mutē sniega sauju, un, pavelkot no galvas kažoka apkakli,
 lai ko dzirdētu, ausis piebira pilnas skrejoša sniega. Ievelkoties
 ciešāki kažokā, viņš sajuta, ka viņam grābstās gar muguru un virs*

*M. Zaurš. Vecie draugi.
Kokgriezums*

galvas atskan it kā ūpu smiešanās. Piepeši zirgs iekrācās un apstājās, un tūlīt neredzamas liekšķeres uzbēra kamanām kupenu, un saimnieks saprata, ka zirgam sajukuši ceļi un ka tie abi atrodas klajumā bez gala un malas. Viņš izkāpa no kamanām un pagāja dažus soļus, ceļu meklēdams, bet nebij ne tā, ne grāvja, un viņš redzēja, ka atrodas klajā laukā. Zirgs bija gluži slapjš un drebēja, it kā juzdams kaut ko ļaunu sev apkārt. Saimnieks saprata, ka vadātājs, neredzams un nirdzīgs, purvos un čūkslājos mājajoša būtne, sagrābis zirga iemauktus un ved to. Un tagad viņš nojauca, ka, braucot pareizo ceļu, vējam vajadzēja pūst no muguras, bet tas pūta no priekšas, un, iesēdies atkal kamanās, viņš savilka grožus ciešāki un uzšāva zirgam, gribēdams tam iedvest, ka zina, kurp jābrauc. Tas sāka žirgtāki soļot, un saimnieks, turēdams grožus stingri rokās, skubināja to iet, cerēdams uzduerties kādām mājām. Putenis viesuloja vēl diktāki, un nebija vairs ne zemes, ne debesu, tikai svelpjoša griešanās, un saimnieks sajuta visu gaisu esam pilnu spokainiem ķēmiem, kas skrēja bez apstājas ap viņu un pāri viņam, un no šņākšanas viņš manīja, ka to ir tikpat daudz kā sniega putekļu. Viņš nezināja, cik ilgi bija braucis, kad zirgs atkal apstājās, atdūries nejauši kāda šķūņa sienā. Saimnieks izkāpa no kamanām un, apgājis ēkai apkārt, redzēja, ka tā ir kaimiņa rija, kas atradās pāris

verstes no viņa mājām. Zirgs – gluži slapjš un paguris – nolika bubinādams viņam galvu uz pleca, un viņi abi sapratās, katrs savā valodā runādami.

Arheoloģiskie atklājumi alās

Daudzas mūsu smilšakmens alas ir iekļautas aizsargājamo pieminekļu sarakstos. Speleologi un ģeologi bija pievērsuši uzmanību Lībiešu Upuralām Svētupes labajā krastā pie Kuiķuļu mājām (Salacas pag. Limbažu raj.). 1972. gadā daži speleologi, arheologi un ģeologi sāka kopīgus darbus šajās alās, bet 1973. gada vasarā tās tika arheoloģiski izpētītas.

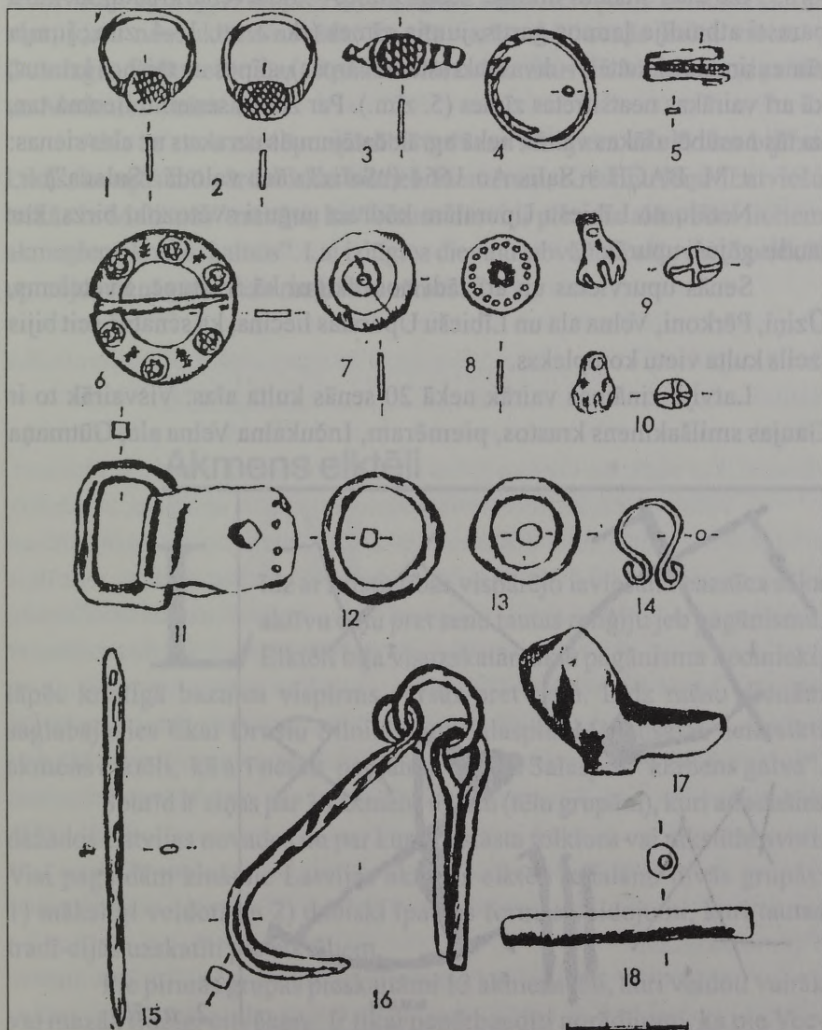
Lībiešu Upuralas kā sena kulta vieta baznīcu vizitāciju dokumentos minētas, sākot ar 1641. gadu. Atbildot uz jautājumu, vai zemnieki ievēro baznīcas tradīcijas un kādās vietās tie mēdzot upurēt, Salacas mācītājs ziņoja, ka zemnieki upurējot pie Kuiķuļiem “zem liela smilšu kalna”. Mācītāja sieva pastaigājoties pat bija salasījusi daļu upurētās naudas. Tātad vēl 17. gadsimtā kristietība nebija pakļāvusi Salacas novada iedzīvotāju prātus, un mācītājs bijis spiests atzīt, ka pastāv senākas tradīcijas. Kādreiz Lībiešu Upuralām bija viena ieeja, bet, nobrūkot priekšējās daļas velvei, izveidojās divas savā starpā nesaistītas ejas. Īsākās ejas garums ir 19,5 m, garākās (ar atzarojumiem) – 47 metri. Tās ir vienas no garākajām dabiskajām alām Latvijā.

Apmēram zem divu metru biezās nobrukumu kārtas atklājās senais alas pamats, kuru attīrot iegūtas 628 monētas no 14. līdz 19. gadsimtam. Lībiešu Upuralās ziedotās monētas pārsvarā kaltas Rīgā, Tērbatā un Rēvelē. Atrastas arī Hamburgā, Hesenē, Meklenburgā, Vismārā, Svidnicā, Stokholmā, Vesterā, Elbingā, Pēterburgā, Pleskavā un Maskavā kaltas monētas. Interesanti ir vairāki viltojumi – nosudrabotas vara monētas.

Izrakumu gaitā iegūti vaska gabali, putnu kauli, olu čaumalas, zivju zvīņas un asakas, kā arī bronzas gredzeni (sk. 1. att. 1.–5. zīm.),

saktas (6. zīm.), sīki apkalumi (7.–8. zīm.), zvārguļi (9.–10. zīm.), dzelzs sprādze (11.–13. zīm.), drēbju āķi (14. zīm.), kaula adata (15. zīm.), dzelzs kāsis (16. zīm.), 17. gadsimta holandiešu māla pīpju fragmenti (17.–18. zīm.). 1739. gadā Salacas baznīcas vizitācijas protokolā minēts, ka ļaudis

1. attēls

alā ziedojuši arī prievītes, vilnu un karašas, bet tās zemē nav saglabājušās. Atrastais katla turamais kāsis varbūt skaidrojams kā senatnē godinātais uguns sargs.

Lībiešu Upuralās bija daudz sīku oglišu, kuras radušās, kurinot uguni. Varbūt uguns kurināšana saistījies ar kāša pielūgšanu, jo tas atrasts alas centrā.

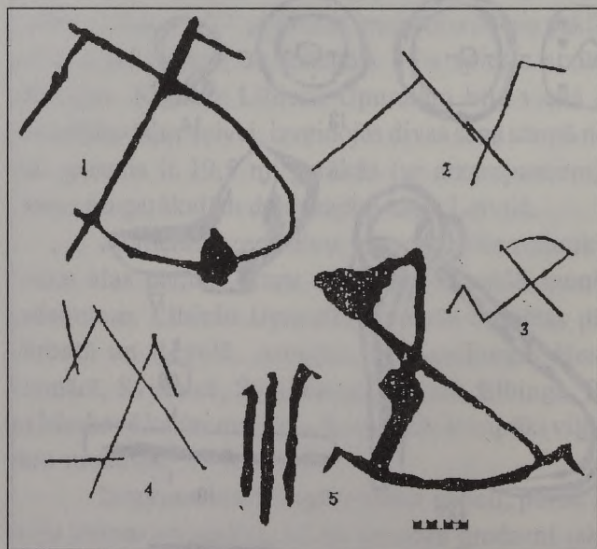
Uz alas sienām atklāja senas zīmes – lietuvēna krustu, ar kuru parasti atbaidīja ļaunos garus, jumja zīmes (sk. 2. att. 1.–4. zīm.; jumja zīmes simbolisks attēls – divas sakrustotas vārpas), slīpos un taisnos krustus, kā arī vairākas neatšifrētas zīmes (5. zīm.). Par zīmju senumu liecina tas, ka tās nosūbējušākas vairāk nekā agrāk datējamais uzraksts uz alas sienas:

+ M. BACH + Salis Ao 1664 (“Salis” vācu valodā “Salaca”).

Netālu no Lībiešu Upuralām kādreiz augusi svētozolu birzs, kur ļaudis gājuši upurēt.

Senās upurvietas un arī tādi nosaukumi kā Svētupe, Svētciems, Ūziņi, Pērkoni, Velna ala un Lībiešu Upuralas liecina, ka senatnē šeit bijis izcils kulta vietu komplekss.

Latvijā zināmas vairāk nekā 20 senās kulta alas. Visvairāk to ir Gaujas smilšakmens krastos, piemēram, Inčukalna Velna ala, Gūtmaņa

2. attēls

ala, Sietiņieža alas, Liepas Ellīte. Ir ziņas, ka Liepas Ellītē atrastas upurētas lietas. Arī pie Salacas ir vairākas alas, kuras saistītas ar nostāstiem par upurēšanu. Te var minēt Rozēnu Velna alu, Mazsalacas Velna alu un Upuralu. Mazsalacas Upuralā zem nobrukumu slāņa tika atklātas ogles un trauku lauskas. Pie Svētupes atrodas šajā rakstā aplūkotās Lībiešu Upuralas, kā arī Svētā ala pie Lāču mājām. Nostāstos minēts, ka senie iedzīvotāji upurējuši arī pie Apes Raganu alām. Kurzemē zināmas četras alas, kuru nosaukumi norāda, ka tās varētu būt senās kulta vietas – Dundagas Svētmeitu alas, Rendas Māras kambari un Māras avotiņa ala un Matkules Velna ala.

Alas ar savu noslēpumainību iedvesa senajiem cilvēkiem bijību. Likās, ka tajās mīt pārdabiskas būtnes. Piemēram, Krēšļu Jāņa “Latviešu teikās iz Malienas” minēts, ka “zemes dieviņi piemita alās, zem lieliem akmeņiem, kokos, kalnos”. Lai izlūgtos dieviņu labvēlību, alās vai to priekšā upurēja, sienās iegriezta maģiskas zīmes.

Akmens elktēli

Līdz ar kristietības vispārējo ieviešanu baznīca sāka aktīvu cīņu pret seno tautas reliģiju jeb pagānismu. Elktēli bija visuzskatāmākie pagānisma liecinieki, tāpēc kristīgā baznīca vispirms vērsās pret tiem. Līdz mūsu dienām saglabājušies tikai Drustu Silnieku un Salaspils Mārtiņsalas neizteikti akmens elktēli, kā arī nesen par jaunu atrastā Salaspils “akmens galva”.

Šobrīd ir ziņas par 30 akmens tēliem (tēlu grupām), kuri atradušies dažādos Latvijas novados un par kuriem stāsta folklorā vai rakstītie avoti. Visi pagaidām zināmie Latvijas akmens elktēli iedalāmi divās grupās: 1) mākslīgi veidoti un 2) dabiski īpatnas formas veidojumi, kuri tautas tradīcijās uzskatīti par elktēliem.

Pie pirmās grupas pieskaitāmi 13 akmens tēli, kuri veidoti vairāk vai mazāk līdzīgi cilvēkam. Ir tikai nepārbaudīti norādījumi, ka pie Vec-

saules Dzilniņu mājām 20. gs. sākumā, bīdamies no iepriekš pielūgto “gariņu” atriebības, saimnieks apracis ne tikai cilvēku, bet arī dzīvnieku un putnu akmens tēlus – kopā apmēram 15 elku.

Drustu Silnieku tēls, kurš tika pārvests uz Cēsu novadpētniecības muzeju, kādreiz atrasts stāvas nokalnes vidū. Acīmredzot tas nogāzts no kalna virsotnes. Silnieku tēls ir plakaniski saspriests, zvanveida, daļēji apstrādāts mīkstas struktūras granīts ar plakanu pamatni. Akmenī samanāmas divas iežmaugas, un kopumā tas veido stilizētu cilvēka figūru. Tēla augšējā daļa ir cilvēka roku apskaldīta, bet galvas virsma nolīdzināta. Akmens augstums – 75 cm, pamatnes izmēri – 45 x 75 cm. Sejas vaibsti nav iezīmēti.

Ir zināms, ka Galgauskas Tīcānos atrastajā akmenī bijusi iekalta bite, bet Jaunlaicenes Sņiķeru tēlā iecirsts sešu bišu reljefs atveids. Tēli bijuši iecirsti arī Bātas Pērkona akmenī un Rudbāržu Dievakmenī.

Raksturīgs otrās grupas elktēlu pārstāvis ir Dundagas Puiša kalna tēls, kas, pēc vienām ziņām, bijis tikai 14 collas augsts dabisks akmens un drīzāk atgādinājis sēni nekā cilvēka tēlu. Pēc citām ziņām, tēls bijis cilvēka lielumā. Puiša kalns, kas ir sens pilskalns, savu nosaukumu ieguvis no kādreiz apkārtnē labi pazīstamā tēla, kurš atradies kalna galā. Dabisks akmens, kas atgādina cilvēka galvu ar cepuri, atrasts pie Kalētu Vasiļiem.

Akmens tēli, kā liecina avoti un arheoloģiskie izrakumi, atradušies senajās kulta vietās kulta izdarību centrā. Interesantas ziņas par elktēliem baznīcas vizitētājiem 1740. gadā sniedzis Drustu draudzes mācītājs Baumgartens. Pie Gatartas Viļumiem kalna nogāzē audzis liels ozols, zem kura bijuši cits uz cita salikti 13 elki, turklāt augšējais saukts par Ašgalvi. Māju saimnieks Viļumu Jānis allaž no ēdiena pirmo kumosu ziedojis dieviem, to iesviežot ugunī, līdz kādu reizi uguns iemetusies ozolā. Degošais koks gāzdamies nositis sešus un divpadsmit gadus vecos Viļumu Jāņa dēlus, bet pats Jānis no ievainojumiem miris pēc četrām dienām. Vēl pirms gadiem divdesmit Gatartas Viļumu māju pagalmā atradās kāds akmens, kas atgādināja cilvēka siluetu un pirms daudziem gadiem ticis izlauzts no vecas kūtiņas pamatiem. Tautā stāstīts, ka tas bijis viens no Viļumu elktēliem.

Visgrūtāk atbildēt uz jautājumu, kādas senās dievības personificēja akmens elki. Ir izteikts minējums, ka elktēlus pielūdza kā mājas

garu atveidojumus. Nostāstos par elktēliem pieminēts arī bišu dievs Ūziņš un zirgu dievs Ūsiņš.

Elktēlu darināšanai bija nepieciešamas zināmas iemaņas. Iespējams, ka tos veidoja īpaši specializējušies amatnieki, jo vēl 1752. gadā bīskaps Tiškevičs sūdzējies, ka kristīgo tēlu griezējiem nav nekādas izpratnes par veicamo darbu un ka "tie paši cirtēji, kas senāk pagatavoja pagānu dievekļus, turpina savu darbu, piemērodamies kristīgās draudzes vajadzībām". 1578. gadā Vecsaules mācītājs V. Bolteniuss norādīja, ka zemnieki elktēlus izgatavo no koka, akmens, māla un citiem materiāliem.

Pagaidām ne pēc arheoloģiskajos izrakumos iegūtajiem datiem, ne pēc rakstītām ziņām Latvijas akmens elktēlus nav iespējams datēt agrāk kā ar 14. – 15. gadsimtu. Koka elktēli, kuri atrasti Sārnates akmens laikmeta apmetnē un Malmutas upes grīvā pie Lubāna ezera, attiecināmi uz 3 gt. pr. Kristus.

Salaspils "akmens galva"

Lai gan senatnes pētnieki nešaubās, ka agrāk Latvijas teritorijas iedzīvotāji pazina un izmantoja elkdievu tēlus, tomēr šādu tēlu atradumi ir ļoti reti. Šo tēlu vidū nozīmīgu vietu ieņem Salaspils "akmens galva", jo tas ir reāls, precīzi mērīts un aprakstīts atradums.

Galveno informāciju par Salaspils "akmens galvu" sniedz K. Bornhaupta raksts Rīgas vācu senatnes pētītāju biedrības (tās pilns nosaukums "*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands*") ikgadējā rakstu krājumā, kas publicēts 1876. gadā.

1851.–1852. gada ziemā no Salaspils apkārtnes uz Rīgu akmeņkalim Hākam tika nogādāts lielāks daudzums laukakmeņu. To starpā bija arī aprakstāmā "akmens galva", kuru 1851. gada rudenī atrada kādā tīrumā lielā Rīgas – Daugavpils pasta ceļa malā starp Salaspili un Ikšķili. Akmeņkalis Hāks, acīmredzot saprotot atraduma lielo nozīmi, uzaicināja

Rīgas vācu senatnes pētītāju biedrības pārstāvjus K. Bornhauptu un Rīgas rātskungu Arendu Berkholcu. Akmens bija izveidots līdzīgs cilvēka galvai. No iesarkana, sīkgraudaina granīta bija veidota cilvēka seja ar izteiktiem vaibstiem – reljefi iezīmētu muti, lūpām, degunu, acīm, ausīm un uzacīm. Nojaušams senā akmeņkaļa veidotais matu sakārtojums, lai gan akmeņkaļi “akmens galvas” virspusi bija jau nolīdzinājuši. Viņi atstāstīja, ka tēlam bijis matu veidojums ar cirtām. Abi vācu pētnieki ļoti rūpīgi izmērīja visas akmens un tēla dimensijas; te uzrādīsim tikai galvenās. Akmens augstums bija 930 mm, platums – 855 mm, biezums – 655 mm, tilpums – 8,66 kubikpēdas, smagums – ap 1906 krievu mārciņas, iekalto līniju dziļums – 28–30 mm, platums – 26–40 mm.

Abi kungi ievadīja sarunas par Salaspils “akmens galvas” nodošanu Rīgas vācu senatnes pētītāju biedrībai. Tēls tika arī nofotografēts un kopijas izgatavotas vairākos eksemplāros. Par vienu no šīm kopijām, to 1926. gadā publicējot žurnālā “Latvijas Saule”, A. Birģel-Paegle rakstīja: “Vēstures un senatnes biedrības arhīvā glabājas fotogrāfisks uzņēmums no kāda sevišķi interesanta akmens tēla.”

Cik zināms, nekas līdzīgs Latvijā nav atrasts. Salaspils “akmens galva” ir profesionāla akmeņkaļa veidojums. Tieši šis profesionālisms liek būt uzmanīgam “galvas” skaidrojumā. Visi citi zināmie Latvijas un arī Lietuvas, Baltkrievijas, Rietumkrievijas elktēli veidoti daudz raupjāk, bez izteiktiem sejas vaibstiem. Varbūt Salaspils tēls nebūt nav elktēls, bet tam ir bijis pavisam cits lietojums, piemēram, kā dekoram. Diemžēl arī līdzīgi dekora elementi Latvijas viduslaiku arhitektūrā nav zināmi.

Par labu Salaspils “akmens galvai” kā elktēlam liecina atradumi profesora Ē. Mugurēviča vadītajos izrakumos Salaspilij netāļajā Mārtiņsalā. Tur, pētot viduslaiku pils apmetni, 1970. gadā līdzās kādai pavardveidīgai ziedojumu vietai uzgāja akmeni, kuru bija mēģināts izveidot līdzīgu cilvēka galvai. Apstrādājuma pēdas šim tēlam bija ļoti neievērojamas un arī tā izmēri (75x38x40 cm) bija daudz mazāki nekā Salaspils “akmens galvai”. Ziedojuma vietā atrada vairākus veselus dzīvnieku galvaskausus, citus kaulus un vairākas senlietas, pēc kurām visa ziedojuma vieta ar akmens elku datējama ar 14.–15. gs. Arheologs A. Caune izteicis domu, ka šis akmens elks saistāms ar mājas garu kultu.

Kā liecina Rīgas vācu senatnes pētīšanas biedrības arhivāra N. Buša piezīme, Salaspils “akmens galva” tikusi norakta Rīgas Doma dārzā. Izrādījās, ka tā ir patiesība, jo 2000. gada septembrī, turpinot arheoloģiskos izrakumus Doma baznīcas dārzā, Salaspils “akmens galva” tika atkal par jaunu atrasta.

Latvijas galvaspilsētas pirmsākumi

Kas ir pilsāts?

Agrā feodālisma veidošanās apstākļos, attīstoties amatniecībai un tirdzniecībai, Latvijas teritorijā 11. – 12. gs. rodas apdzīvotas vietas, kas pēc savas struktūras un iedzīvotāju etniskā sastāva sāk atšķirties no parastajām lauku apmetnēm – ciemiem. Parasti tādas apmetnes veidojās tā laika pilskalnu pakājē vai to tuvumā, un arheologi tās dēvē par senpilsētām. 12. gs. beigu – 13. gs. hronikās un dokumentos nav vienveidības šo senpilsētu apzīmēšanā, to nosacījis gan šādu apmetņu attīstības pakāpes vērtējums, gan hronikas vai dokumenta sastādītāja zināšanas. Ar viduslaiku latīņu valodas vārdiem *villa*, *locus*, *urbs*, *civitas* šīs senpilsētas tā laika Rietumeiropas autoru izpratnē pielīdzinātas gan ciemiem, gan pilsētām. Izrādās, ka kuršu zemē senpilsētas vietējie iedzīvotāji saukuši par pilsātiem (*pylsaten*), jo par Sabili un Talsiem šos apzīmējumus sastopam vēl 15. gadsimta sākuma dokumentos. Pēc valodnieku domām, pilsāts (pils+sāts) nozīmē vietu, kas atradies pils priekšā. Šāds “sāts” varēja būt no kokiem attīrīts lauks, pļava un vēlāk – pēc apbūvēšanas – pārvērties par apdzīvoto vietu tagadējās pilsētas nozīmē. Bet par pilsātiem nesauca tās apdzīvotās vietas, kas radās pie viduslaiku mūra pilīm; pēc dokumentiem to nosaukumi vācu valodā ir *Fleck*, *Weichbild* u. tml.

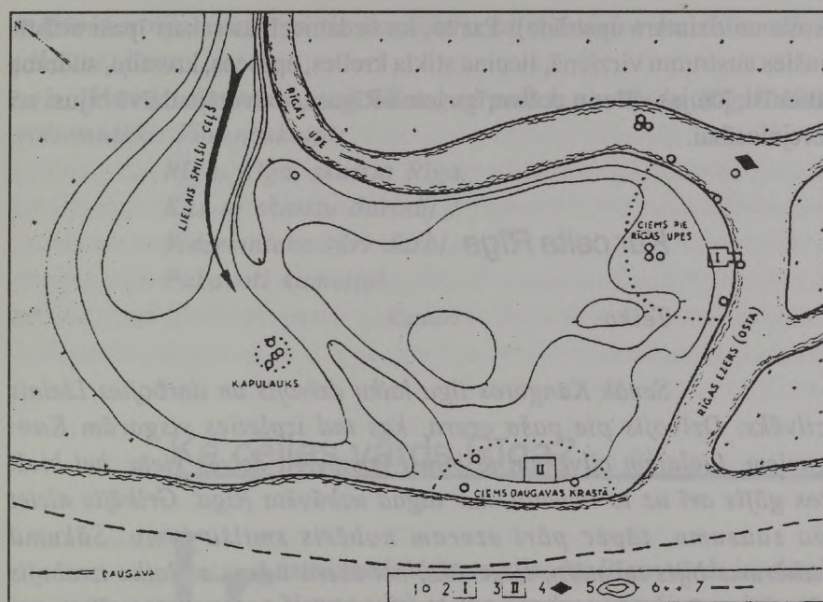
Izrakumi liecina, ka Daugavas lejteces apvidus šajā laikā bijis blīvi apdzīvots, tur cita pie citas atradušās vairākas apmetnes un veidojušas

aglomerāciju. Tāda tipa apmetnes pēfītas rajonā starp Ikšķili un Salaspili. Te pāris kilometru rādiusā ir bijušas 2–3 apmetņu grupas; iedzīvotāji līdztekus lauksaimniecībai intensīvi nodarbojušies ar amatniecību un tirdzniecību. 11.–12. gadsimtā Daugavas lejtecē lielākais centrs bijis Daugmales pilskalns ar senpilsētu un ostu. Tam pretī Daugavas labajā krastā atradušies divi lībiešu ciemi ar kopējo platību ap 10 ha un plašu kapulauku (atsegti vairāk nekā 600 apbedījumu). Konstatēts, ka Daugmales – Laukskolas kompleksā bijis etniski jaukts iedzīvotāju sastāvs (lībieši, zemgaļi u.c.), kā tas mēdza būt pilsētīpa apmetnēs. Parasti šādas agrās pilsētas atradās lielāku upju lejtecē, taču ne grīvas rajonā, kur bija grūti aizsargāties no jūras sirotāju pēkšņiem uzbrukumiem.

Kā cēlies pilsāts “Rīga”?

Senās Rīgas ģeogrāfiskais stāvoklis bija izdevīgs šādi topošas agrās pilsētas novietnei. Arheoloģiskie izrakumi Vecrīgas teritorijā ir devuši virkni senlietu, kas datējamās līdz 12. gadsimtam. Taču Vecrīgas kultūrslānis ar celtnu paliekām, kas liecinātu par nepārtrauktu apdzīvotību, droši konstatējams tikai no 12. gadsimta. Tas norāda, ka Rīga salīdzinājumā ar Ikšķiles un Salaspils apkaimi, kur konstatēti vairāki lieli 11.–12. gs. ekonomiskie centri, pēc apdzīvotības ir jaunāks centrs. Plašos laukumos veiktie izrakumi (A. Caune, M. Vilsone) liecina par intensīvu apdzīvotību Vecrīgā apmēram 3 ha lielā platībā divu apmetņu – ciemu ietvaros.

Viena no apmetnēm atradusies Rīgas upes ielokā dabiskas ostas krastā starp tagadējām Kalēju, Audēju, Mārstaļu un Alksnāja ielām. Kultūrslāņa apakšējais horizonts te sasniedz 2 m, un sešās kārtās konstatētas 12.–13. gs. celtniecības paliekas. Otra apmetne atradusies Daugavmalā, tagadējā Latviešu strēlnieku laukumā un Peldu ielas rajonā. Te konstatētas vismaz divas celtniecības kārtas, kas attiecināmas uz 12. gadsimtu. Visa apbūves teritorija bijusi sadalīta nelielās sētās, kuras citu no citas norobežojusi stāvkoku žogi. Katra

12. gs. Rīgas plānojuma rekonstrukcija.

1 – 12. gs. senlietu atradumu vietas; 2 – 1959.–1964. un 1970. g. izrakumu vieta Alberta laukumā; 3 – 1974.–1976. g. izrakumu vieta Peldu un Ūdensvada ielas stūrī; 4 – Rīgas ostā nogrimušā kuģa vieta; 5 – rekonstruētais zemes reljefs; 6 – zema pārplūstoša pļava; 7 – Daugavas krasts 20. gs.

dzīvojamā nama sētā bijusi arī saimniecības celtnē – klētiņa un mājlopu novietne.

Priekšstatu par šo Rīgas sākotnējo iedzīvotāju etnisko sastāvu sniedz 12.–14. gs. apbedījumu materiāls, kas iegūts pie Doma un Pētera baznīcām. Pēc Rīgas jau kristīgo kapsētās mirušajiem līdzdotā inventāra – īpaši rotaslietām – var spriest, ka kapsētā pie Doma baznīcas apglabāti lībieši, bet pie Pētera baznīcas – kurši un no Ziemeļkurzemes ieceļojušie lībieši. Vecrīgas teritorijā atrastas arī atsevišķas zemgaļu un latgaļu senlietas. Tātad Rīgā jau ar 12. gs. veidojies etniski jaukts iedzīvotāju sastāvs. Arheoloģiskais materiāls, kas iegūts tālaika celtnēs vai to tuvumā, liecina, ka iedzīvotāji Rīgā nodarbojušies ar amatniecību (metāla, kaula,

koka un dzintara apstrāde). Par to, ka tirdzniecības sakari īpaši attīstījušies austrumu virzienā, liecina stikla krelles, aproces, krustiņi, sudraba stienīši, kaujas vāles u.c. Svarīga loma Rīgas iedzīvotāju dzīvē bijusi arī zvejniecībai.

Kur celta Rīga

Teika

Senāk Kangaros ilgu laiku dzīvojis un darbojies Lielais cilvēks. Dzīvojis pie paša ezera, kas tad izpleties visgarām Kangariem. Lielajam cilvēkam te bijusi pastāvīga dzīves vieta, bet bieži tas gājis arī uz to novadu, kur tagad uzbūvēta Rīga. Gribējies aiziet pa sausumu, tāpēc pāri ezeram nobēris smilšu jomu. Sākumā uzbērumš bijis taisnāks, līdzēnāks, bet ezera ūdens ar laiku izrobojis tā malas. Radušās gravas, izliekumi, iedobumi, – radušies Kangaru kalni, tādi, kādi tie tagad, kad plašais ezers jau sen aizaudzis.

Vienmuļa, purvainā, vietām pastaigņēja bijusi tā vieta, kur tagad uzbūvēta Rīga. Un arī te Lielais cilvēks nesis smiltis, taisņjis uzbērumus. Tikko pāraugušiem ezeriem uzkaisņjis smilšu kārtu, citur uzmetis veselus kalnus. Kādā vietā tikko neapbēris zemnieka māju. Mazu upņti lielais smilšu bērumš novirzņjis pie pašas šo māju rijas. Zemnieks savu jauno rijas upņti sācis dēvēt par Rīdzņti. Kad pie Rīdzņtes celta pilsēta, nosaukums Rīdzņte labi nepiederēņjies, jo pilsētai bijis jābūt lielai. Nosaukuņši to par Rīgu.

Bērzaune

Rīgas celšana

Teika

Vidzemnieki norunāņjuņši, ka vajadzņga galvenā pilsēta arī viņiem, jo citās zemēs tā bijis. Tie sabraukuņši visi: lieli un mazi, veci un jauni. Darņjuņši, ko katrs varēņjis, – cits nesis akmeņus, cits mūrēņjis utt., līdz beidzot uzcēluņši pilsētu, kura sastāvēņjusi no deviņām

mājām un rījas vidū, jo tie domājuši, ka rījā dzīvo latviešu mīlais pilsētas dievs.

Veci ļaudis mūsu pusē vēl tagad paliek pie tā, ka Rīgu cēlušī vidzemnieki. Viņi noskaita:

Rīga, Rīga, skaista Rīga,

Kas to skaistu darināj'?

Vidzemnieku sūri darbi,

Pakavoti kumeliņi.

Katvari

Kā cēlies vārds Rīga?

Ir izteiktas dažādas teorijas par Rīgas vārda izcelsmi. Ņemot vērā to, ka daudzas Latvijas apdzīvotās vietas savu nosaukumu ieguvušas no tuvumā esošajām upēm, ezeriem utt., kuru vārdi parasti ir ļoti seni, jauno pētījumu gaismā ticamākais ir apgalvojums, ka Rīga savu vārdu ieguvusi no līdzīga nosaukuma upītes. Rīga jeb Rīdzenes upīte, kas lejasdaļā plūda pa kādu Daugavas vecupi, ietecēja Daugavā pie tagadējās 13. janvāra ielas. Pēc baltu filoloģijas speciālistes V. Dambes domām, Rīga ir kuršu vārds, tā senākā forma bijusi – Ringa. Šis vārds apzīmē gan loku, gan kaut ko līkumainu. Ja atceramies, ka Rīgas upīte savā lejasdaļā, apmetot slaidu loku, veidojusi pussalu, uz kuras konstatēta senākā – 12. gs. apdzīvotība, tad šāds vārda skaidrojums labi atbilst situācijai dabā. Pie tagadējās 13. janvāra ielas, kur Rīdzene pagriezusies uz Daugavu, izveidojās dabiska osta – tā sauktais Rīgas ezers – 50 m plats un ap 4 m dziļš baseins, kur varēja piestāt kuģi.

Lai gan ap 12. gs. beigām par Rīgas pilsāta pamatiedzīvotājiem hronists Indriķis min lībiešus, viņu vadoni lībieti Asi, taču vairākkārt ir apliecināta arī kuršu lielā interese par Rīgu.

Atceroties agrākos – tuvāk nedatētus notikumus, hronists raksta, ka vendi pēc tam, kad kurši tos padzinuši no Ventas, apmetušies Rīgā pie

Senā kalna. Taču arī no šejienes kurši vendus padzinuši. Tikai ar kuršu un vāciešu pretišķībām Daugavas lejteces dēļ skaidrojams tas fakts, ka bīskaps Meinhards bija nolēmis uzsākt karu pret kuršiem. Lai noregulētu attiecības ar vāciešiem, kuršu pārstāvji 1201. gadā ieradās Rīgā. Miera līguma slēgšana ar vāciešiem laikā, kad iebrucēji Rīgu uzsāka pārvērst par savu galveno atbalstpunktu, šķiet, skaidrojama ar to, ka kurši gribēja nodrošināt savu Rīgā dzīvojošo tautiešu tiesības. Kad tas netika ievērots, kurši sadarbībā ar lībiešiem 1210. gadā organizēja lielu uzbrukumu Rīgai; vācieši vēlāk to uzskatīja par pašu bīstamāko pret viņiem vērsto vietējo iedzīvotāju pasākumu.

Rīgas vārds

Teika

Agrākos laikos ne uz viena verststaba neesot bijusi rakstīta Rīga, bet gan Rija. Tas esot bijis tādēļ, ka Rīgas vietā senāk stāvējusi rija, kurā no aizupes nācis kult Lielais cilvēks – Kristaps.

Mēdzūla

Kā Rīga vārdu dabūjusi

Teika

Kad teicēja bijusi jauna, viņai tēvs stāstījis, kā Rīga savu vārdu dabūjusi. Iesākumā bijusi tur veca rija, kur tagad Rīga. Apbūvējuši apkārt mājas un nosaukuši apbūvēto vietu par Rīgu tādēļ, ka pirmā māja esot bijusi rija.

Veci ļaudis stāstīja, ka agrāk istabu nebijis – dzīvojuši turpat rijās.

Ļaudona

Kur notika izšķirošā cīņa starp Rīgas pilsātu un Bertoldu?

Rīgas teritorijā atradies arī kāds zīmīgs kalns, kam, jādomā, bijušas nocietinājuma – pilskalna funkcijas. To sauca par Rīgas vai Seno kalnu (*mons antiquus*). Lai gan par tā precīzo atrašanās vietu zinātnieki vēl strīdas, ticamāks ir pieņēmums, ka šis kalns atradies Esplanādes vietā. Viduslaikos te bijušas smilšainas kāpas, starp tām kāds lielāks paugurs, domājams, Rīgas vai Senais kalns, ko vēlākos laikos sauca par Kubes kalnu. Tas diemžēl bez iepriekšējas izpētes noraksts jau 18. gs. beigās.

Taču tieši šis kalns ir tā vieta senās Rīgas teritorijā, kur 1198. gadā notiek izšķirošā cīņa starp lībiešiem un bīskapa Bertolda krustnešu karaspēku. Tā kā ar šo notikumu vēstures avotos pirmoreiz droši parādās Rīgas vārds, tuvāk paanalizēsim Livonijas hronikā aprakstīto. Tur teikts, ka bīskaps Bertolds, neuzdrošinādamies ielaisties bruņotā konfliktā ar lībiešiem, no Salaspils ar karaspēku atgriezās uz Rīgu (*ad locum Rige*). Šajā gadījumā ir ļoti svarīgi noskaidrot, ko tajā laikā nozīmēja vārds *locus*.

Vācu ordeņa brāļi
14. gs.

Nav pareizs agrāko Livonijas hronikas komentētāju pieņēmums, ka vārdkopa *ad locum Rige* tulkojama kā “uz Rīgas vietu”, ar to apzīmējot gandrīz neapdzīvotu vietu, kur tikai vēlāk vācieši ierīkoja Rīgas pilsētu. Bez jau iepriekš minētajiem arheoloģisko pētījumu datiem te jāņem palīgā arī filoloģiski apsvērumi. Viduslaiku latīņu valodā vārdam *locus* ir ap 17 dažādu nozīmju, turklāt vairākās no tām var noprast ilgstoši apdzīvotas vietas – ciema, pilsētas – jēdzienu. Te jāatceras, ka 1230. gada kuršu un vāciešu līgumos vieni un tie paši ciemi vai senpilsētas sauktas gan par *villae*, gan *loca*. Arheoloģiskie pētījumi Rietumeiropā, arī Centrāleiropā (Polijā) liecina, ka ar vārdu *locus* 11.–13. gs. apzīmēja kādu lielāku apdzīvotu vietu ar agrās pilsētas iezīmēm. Tā kā kuršiem šādu pilsēttipa apmetņu apzīmēšanai bija savs vārds – “pilsāts”, tad ir pamats teikt, ka 1198. gadā bīskaps Bertolds atgriezās nevis uz Rīgas vietu, bet uz Rīgas pilsātu. Jāatceras, ka arī Lībekas Arnolds savā Slāvu hronikā, rakstot par pirmā vācu bīskapa Meinharda darbību, Rīgas apzīmēšanai 13. gs. sākumā lieto vārdu *locus* (*in loco, qui Riga dicitur*).

Kad sāka veidoties vācu kolonistu Rīga?

Tikai pēc tam, kad bīskaps Alberts bīskapijas sēdeklī no Ikšķiles 1201./1202. gadu mijā pārcēla uz Rīgu, sāka veidoties vācu kolonistu pilsēta (*civitas*).

Tā Rietumeiropā šajā laikā apzīmēja pilsētas, kur uzturējās augstāki garīdznieki. Vācieši savu nometni Rīgā sāka celt uz ziemeļiem no vietējo iedzīvotāju apdzīvotās teritorijas – sākotnēji zemes joslā gar Rīgas upi. Tā kā attālumi starp vietējo iedzīvotāju apmetnēm un vāciešu jaundibināto apmetni bija tikai daži simti metru, iedzīvotāju skaitam pieaugot, 13.–14. gadsimtā dažādie apbūves rajoni saplūda vienā kopējā pilsētā.

Ņemot vērā šos faktus, par Latvijas galvaspilsētas Rīgas sākumu nav pamata uzskatīt 1201. gadu, kā to līdz šim paudusi baltvācu historiogrāfija, uzsverot, ka vāciešu darbības rezultātā viduslaiku Rīga kā pilsēta radusies gandrīz tukšā vietā, ka tur bijusi tikai zvejnieku apmetne.

Rīga pirms 1547. g. (pēc gravīras 1550. g. publicētajā S. Minstera "Kosmogrāfijā")

Lai gan mūsu rīcībā nav precīza gadskaitļa, kad Rīgas teritorijā sākušas veidoties kuršu un lībiešu apmetnes, var droši teikt, ka tas ir noticis daudz agrāk par 13. gs. sākumu. Bez arheoloģiskajos izrakumos gūtajiem datiem par to liecina arī rakstītie avoti, kas Rīgu 1198. gadā min jau kā apdzīvotu vietu.

Kā uzcelta Rīgas pilsēta

Teika

Kad vācieši iebrukuši Daugavā un sākuši ar lībiešiem tirgoties, tad viņiem nebijis neviena šķūņa, kur preces nolikt. Viņi lūguši lībiešu virsaitim, lai dodot viņiem zemes gabaliņu, tik lielu, ka ar vērša ādu varot aplāt. Tur viņi uzcelšot sev šķūni.

Lībiešu virsaitis to arī atļāvis, jo kas tur nu liels – tāds zemes gabaliņš, ko ar vērša ādu var aplāt. Bet ko vācieši? Viņi ņemot un sagriežot vērša ādu šaurās, šaurās sloksnēs, sasienot sloksnes citu

ar citu, un nu viņiem gara jo gara siksnas aukla. Ar to tad viņi apmērojuši lielu gabalu zemes un uzcēluši lielu šķūni. Tas bijis Rīgas sākums. Lībieši gan apķērušies, ka pievilti, bet ko darīt, – solīts paliek solīts.

Jēkabnieki

“Atskaņu hronika” par zemgaļu uzbrukumu Rīgai 1279. gada ziemā

Zemgaļu uzbrukums Rīgai saistīts ar viņu brīvības cīņu beigu posmu – 13. gs. beigās, kad zemgaļus no visām pusēm apņēma ienaidnieks. Par šo laiku vēstī “Atskaņu hronika”. Pret zemgaļiem līdz ar vāciešiem kara gaitās gāja arī latgaļi un lībieši, bet pēc Kursas pakļaušanas un Kuldīgas uzcelšanas – arī kurši. Vāciešu un kuršu triecieni galvenokārt vērsās pret Dobeli. Kad krustnešiem bija izdevies izpostīt Dobeli un nodezīnāt tās senpilsētu, zemgaļu vadonis Namejs nolēma vērsties pretējā virzienā – pret vācu galveno atbalsta punktu Rīgu.

“Tad Namejs, vadons Tērvetē,
vairs ilgāk laiku netērē:
viņš zemgaļus nu atriebt gāja.”

(9193.–9195. rinda.)

Tomēr vācieši Jelgavā uzzināja par zemgaļu karagājieni un paspēja rīdziniekus brīdināt. Par uzbrukumu tika paziņots ordeņa maršalam Gerhardam no Kacenellenbogenes. Rīgā bija ieradies arī kāds ordeņbrālis no Cēsīm, atvezdams sev līdzī simt zemessargu. Šī vēstures epizode ļoti nozīmīga mūsu tautai, jo “Atskaņu hronikā”, kas apraksta šos notikumus, pirmo reizi minēts cēsinieku sarkanbaltsarkanais karogs. Kā raksta hronists:

“To dzirdējuši, nāca nu
ar sarkanu tie karogu,
kam vidū balta josla bija.
To pirmo reizi ieraudzīja
Pie Cēsīm, kur tas zināms nācis
Un letu zemē plīvot sācis.”

(9225.–9228. rinda.)

Aukstā ziemas dienā ordeņa spēki izgāja ārpus pilsētas, lai sagaidītu zemgaļus. Tika izsūtīti arī izlūki – “it izveicīgi varoņi”. Nameja karotāji viņus pamanīja un vienu sagūstīja. Pats Namejs izjautāja gūstekni. “Tas visvisādi izlocījās, jo moku nāves dikti bijās.” Kā vēlāk atbrīvotais gūsteknis maršalam stāstīja, viņš esot Namejam teicis, ka pret to sapulcināts liels karaspēks, kurā ir gan vācu, gan letu, gan igauņu pulki. Zemgaļi būtu lēmuši izlūkam ātru nāvi, ja vien viņu neizglābtu pats Namejs, kurš šo vīru pazina no agrākiem laikiem. Sapratis, ka pārsteigt pretinieku neizdosies un tas jau paspējis sapulcināt lielus spēkus, Namejs nolēma atkāpties. Savu karaspēku viņš sadalīja divās daļās. Pats viņš atgāja pa zemes ceļu, bet otrs pulks – pa Lielupes ledu. Maršala karaspēks, kurš sekoja zemgaļiem, sastapa brīvībā atlaisto gūstekni, kurš “sauca un ar rokām māja”. Uzzinājis ceļus, pa kuriem zemgaļi atkāpjas, maršals uzsāka viņu vajāšanu, sekojot tiem, kuri atkāpās pa Lielupes ledu. Zemgaļus izdevās panākt. Brīdī, kad krustneši sāka uzbrukumu, apmēram trīsdesmit zemgaļu zirgi ielūza ledū. Paši zemgaļi gan laimīgi sasniedza krastu. Daļa krustnešu metās gūstīt zemgaļu zirgus un pameta ordeņbrāļu pulku, kurš maršala vadībā turpināja vajāt pārējos zemgaļus. Tajā laikā pie Lielupes piesteidzās Namejs ar savu pulku un uzbruka maršala vadītajiem vīriem. Tālāk citēsim hroniku:

“Kad Namejs dusmīgi tos dūra,
tad dzīve izvērtās tiem sūra:
Trīs brāļus Namejs nonāvēja,
tiem diviem līdzjāt vajadzēja.”

(9367.–9370. rinda.)

Sagūstīts tika arī pats maršals Gerhards no Kacenellenbogenes.

Pārējie krustneši, redzēdami sava priekšpulka sakāvi, atgriezās Rīgā. Sagūstīto maršalu Namejs aizsūtīja kā dāvanu lietuviešu valdniekam Traidenam, kur to piespieda cīnīties divkaujā ar kādu citu ordeņa brāli:

“Tur divcīņā viņš spiests bij stāt,
līdz abiem diviem gals bij klāt.
Tā brālis Gerhards mira nu.”

(9399.–9401. rinda.)

Tā beidzās zemgaļu uzbrukums Rīgai. Lai gan sākotnējie nodomi palika nerealizēti, maršala sagūstīšana un vairāku ordeņbrāļu nonāvēšana krusta karotājiem bija sāpīgs zaudējums. Uzbrukums Rīgai arī labi raksturo zemgaļu vadoni Nameju. Epizode ar sagūstīto izlūku, kuru Namejs izglābj no nāves, parāda viņa cilvēcisko attieksmi. Svešzemju hronisti ne vienreiz vien spiesti šausmināties par savējo briesmu darbiem. Par pagāniem, īpaši baltu tautām, tādas ziņas grūti atrast. Arī maršala nāve piespiedu divkaujā nebija smagākais pazemojums bruņiniekam. Kā pretēju piemēru var minēt krustnešu rīcību, kuri sagūstīto prūšu vadoni Erkusū Mantu pakāra.

Garozas kauja

Garozas kauja notika 1287. g. 26. martā. Zemgaļi mēģināja atbrīvoties no vācu varas un pārņemt iniciatīvu savās rokās jau 1279. gadā Nameiša (Nameja) vadībā. Otrs šāds mēģinājums notika 1287. gadā gavēņa laikā, kad zemgaļi mēģināja ieņemt Rīgu, kuras aizstāvji no Svētkalna pils, kas bija uzcelta pretī zemgaļu galvenajam atbalsta punktam – Tērvetes pilij, savlaicīgi saņēma ziņas par gaidāmo uzbrukumu. Zemgaļiem nakts tumsā izdevās ieņemt ordenim piederošu ēku ārpus pilsētas aizsargmūriem, kurā atradās vācu, lībiešu un latgaļu karaspēks, kurš bija aizsūtīts vārtu priekšā gaidīt zemgaļus. Pilsētas vārtus tomēr izdevās aizvērt – un pilsēta palika neieņemta.

Dažas dienas vēlāk zemgaļi iebruka Ikšķilē, nodedzināja pilsētu, bet pilij ilgstoši neuzbruka. Rīgā tieši šajā laikā bija ieradies lielmestra Burharda sūtnis Folmārs no Berhauzenas, kas bija atvedis arī jaunus bruņinieku spēkus.

Šajās dienās Rīgā sanāca kapituls. Tajā piedalījās Livonijas ordeņa mestrs Villekīns un sapulcējās arī visas zemes komturi un fogti, tā ka Rīgā tobrīd atradās viss Livonijas bruņniecības zieds. Nākamajā dienā pēc mielasta tika saņemta ziņa, ka zemgaļi izlauptājuši un nodedzinājuši Ikšķiles pilsētu. Krustnešus bija apkaunojis jau zemgaļu pēkšņais uzbrukums Rīgai, tādēļ steidzīgi tika pulcēti spēki atejošo zemgaļu vajāšanai.

Pretim zemgaļiem devās visi komturi, izņemot Vilandes un Veisenšteinas, viens ordeņbrālis tika atstāts mestra vietā. Ordeņbrāļiem piebiedrojās kalpi, Rīgas pilsoņi, latgaļi un lībieši. Hronists savējo spēku vērtē ap pieciem simtiem, savukārt zemgaļu – ap tūkstoš četriem simtiem. Neapšaubāmi hronikas autors centies krustnešu skaitu parādīt mazāku, bet pretinieku – lielāku. Pat tad, ja zemgaļiem bija skaitlisks pārsvars, jāņem vērā, ka vācu spēki bija ļoti kvalitatīvi. Uz to norāda lielais bruņinieku – komturu, fogtu, ordeņbrāļu – īpatsvars. Par karognesēju bija nozīmēts brālis Bertolds no Šauenburgas.

Trešās dienas vakarā ordeņa spēki panāca zemgaļus “kāda meža upmalā”. Atskaņu hronika nenosauc šo vietu vārdā. Hronists Hermanis no Vartbergas raksta, ka kauja notikusi kādā vietā, ko saukuši *Grose*. Pēc vēsturnieku Viļa Biļķina un Ēvalda Mugarēviča domām, trīs dienu gājiena attālumā no Ikšķiles atradusies Lielupes pieteka Garoze, bet netālu no tās ietekas Lielupē – apdzīvota vieta Garoza.

Zemgaļu izlūki vāciešus atklāja drīzāk, nekā vācieši zemgaļus. Gatavojoties kaujai, zemgaļi aizsūtīja mājās kara laupījumu. Krustnešu sargi uzbrūkošos zemgaļus, šķiet, pamanīja par vēlu. Izcēlās daļēja panika, un daudzi “zemes ļaudis” aizbēga, pamezdami mežā zirgus. Arī bruņinieki acīmredzot nespēja apseglot zirgus, bet daļu no zirgiem zemgaļi bija jau aizdzinuši. Tādēļ bruņinieki bija spiesti kaujā iesaistīties kājās. Tas neapšaubāmi mazināja to triecienspēku. Vienīgi karognesējs Bertolds no Šauenbergas cīnījās jāšus. Livonieši vairs nespēja izveidot noteiktu kaujas ierindu, nedz arī atgūt zirgus. Arī zemgaļi cīnījās kājās un krustnešu spēkus

ielenca. Daļa no zemgaļiem vajāja tos, kuriem bija izdevies izbēgt no aplenkuma loka. Trīsdesmit trīs ordeņbrāļi krita, sešus sagūstīja. Krita komturi un fogti. Kaujas laukā palika arī mestrs Villekīns, kā arī lielmestra sūtnis Folmārs. Tikai vienam ordeņbrālim savainotam izdevās atgriezties Rīgā. Zemgaļi bēgošos vajāja arī pēc kaujas, vairākus sagūstīja.

Kaujā arī zemgaļi cieta zaudējumus. Bija kritis viņu vadonis, kura vārds diemžēl nav zināms. Saniknotie zemgaļi vienu no sagūstītajiem ordeņbrāļiem uzsēja uz zirga un nomētāja ar nūjām (hronikā – *klupfeln*). Zemgaļi līdzīgi bija rīkojušies arī Tērvetē, kad kādu ordeņbrāli par Nameiša apvainošanu iedzina karavīru vidū un sakapāja ar saviem ieročiem. Pēc arheologa Māra Atgāža domām, tas ir tā laika zemgaļu kara tiesas izpausmes veids un šāds sods pienākas vadoņa nonāvētājam vai apvainotājam. Ar nūjām šeit acīmredzot jāsaprot kara vāles. Otrs ordeņbrālis tika sadedzināts. Pārējos gūstekņus ļāva izpirkt.

Vācu spēki Livonijā bija stipri iedragāti. Tādēļ atlikušie ordeņbrāļi griezās ar lūgumu pie lielmestra ierasties pašam Līvzemē, kā arī atsūtīt jaunus ordeņbrāļus. Lielmestrs vāca jaunus ordeņbrāļus “no visām malām”, arī Švābijas un Frankonijas. Pats lielmestrs gan Livonijā neieradās un samierinājās ar Elbingas apmeklējumu Prūsijā. Par jauno Livonijas ordeņmestru iecēla brāli Kuno no Hacigenšteinas. Kaujas sekas bija arī tādas, ka vācieši sāka izvairīties no atklātām kaujām ar zemgaļiem, bet, balstoties uz savās pilīs izvietotajiem spēkiem, postīja Zemgali. Ordeņa aizmugure jau bija pietiekoši nostiprināta un tā iespējas atjaunot zaudējumus – gandrīz neizsmeļamas. Šāda taktika nogurdināja zemgaļus. Tērvetes pili zemgaļi nodedzināja paši un lielā skaitā devās uz Lietuvu. Tomēr Garozas kauja paliek vēsturē kā viena no spožākajām uzvarām pār, iespējams, ne ļoti daudzskaitlīgu, bet augstas klases karaspēku, kaut uz nelielu laiku, tomēr būtiski iedragājot livoniešu spēkus.

No Edvarta Virzas poēmas
"Karalis Nameitis"

Starp dienām skumjākām visskumjākā šī bij.
 Ar saviem jātniekiem jau pāri pusnaktij
 Jāj Nameits – baigākā tā bija viņa gaita.
 Pie augstās Tērvetes tas savus skaita.
 Tik piecus tūkstošus viņš ierauga no tiem,
 Kas šorīt izjāja ar pirmiem saulstariem.
 Kā vaskis saulē kūst – tā dzīves diegs tiem risa.
 Tur laukā nokauta guļ viņa vara visa.
 Cik tālu neklīda tam arī domu malds –
 Klāts nebij Zemgalē tik bagāts bērū galds.
 Tā vīri aizpūsti kā ziedi, kurus birda
 Priekšlaikus ābele, un veļupe tos dzirda.
 Pār laukiem klusums guļ, nu trausmu pārņemts viss;
 Zviedz zirgi mirstoši. Kā pekles ugunis
 Deg sprakšķot, dzirkstoties gar debesmalu mājas,
 Un ceļi trīc un dim, ko mīda tūkstots kājas.
 Kā briedis traucēts prom no dzimtām birzīm skrej,
 Uz mūžu ardievas tur sakot Zemgalei,
 Pa mežiem, lielceļiem un purvājiem, un klajiem
 Bēg projām zemgaļi no vācu sirotājiem.
 Bij kaujās Nameits ciets, bet tagad sirds tam trīs:
 Nekad tie Zemgalē vairs kviešus nevētīs.
 Jau visa pasaule nu ļaudīm pilna stenē:
 Pār Rakti dūmi kāpj, guns trako Sidrabenē,
 Virs mežu galotnēm spožs liesmu kūlis dej:
 Tur dobelnieki vēl met skatus Dobelei
 Un aiziet, atstājot no viņas pelnu kāpu.
 "Laiks visai Zemgalei nu iedegt bērū lāpu."

Kas ir vēlava?

Rīgas līča un Latvijas rietumu piekrastes atsevišķās pilsētās un apdzīvotās vietās, kā, piemēram, Vecāķos, uz jūru var aiziet pa Vēlavu ielu.

Mūsdienās tas ir reti lietots vārds. Ko tas varētu nozīmēt?

Vēl 30. gados Kurzemē Nidas un Švarcortes ciemu zvejnieki devās jūrā ar laivām, kam bija uzvilktas četrstūra buras un mastu galos uzliktas vēlavas – vēja rādītājam līdzīgi karogi. Kuršu vēlava ir ažūra koka plakne ar simboliskiem ģeometriskiem rakstiem un plīvojošām auduma sloksnēm ārējā malā.

Mūsdienu latviešu literārās valodas vārdnīcās šī vārda skaidrojuma nav. Ir tikai apvidus vārdu – 'vēlogs', 'vēlags' skaidrojums 'vēja rādītāja', 'vēja karoga' nozīmē. Taču iepriekš minētās kuršu vēlavas nevar vienkārši salīdzināt ar jumta vēja rādītājiem. Vēlavas pilda karoga funkcijas, pie tam jūras karoga. Arī Vēlavu ielu nosaukumi, kas ved uz jūru, to tikai apstiprina. Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā ir dots piemērs no Barona–Visendorfa dainām: *laiva nāca deviņiem vēluogiem* (variants: *vēluokiem* tāmiskajā izloksnē). Viens skaidrojums varētu būt, ka deviņi vēluogi ir buras, otrs, ka tie ir karogi. Kā vēja rādītāji uz kuģa tie nav domāti. Pavisam noteikti vārds 'vēlaks' karoga nozīmē ir pierakstīts tautas dziesmā:

Tautiets manu vainadziņu

Vēlaka galā vēcināja.

Nem, bāliņ, asu cirvi,

Nocērt tautu vēlakiņu.

(BW, 24633)

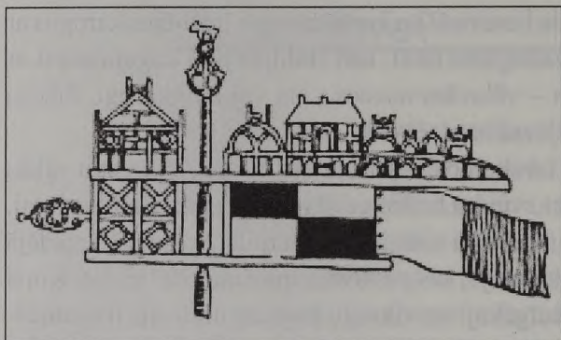
Līdzīgas saknes vārdu karoga nozīmē lieto arī lietuviešu valodā – *veliava* ar variantiem – *velange*, *velanke*, kas jau nozīmē jumta vēja rādītāju. Tiem arī atbilst latviešu vēja rādītāja senie nosaukumi 'vēluogs', 'vēluoks'. Vārds '*lang*' un '*lank*' nozīmē šūpoties, locīties, plandīties vējā. Pēc J. Endzelīna, kuršu valoda ieņem vidēju stāvokli starp lietuviešu un latviešu valodu. Daudzkārt kuršu vārdiem atbilst arī senprūšu vārdi.

Tātad ļoti sen senie lietuvieši un kurši lietojuši īpatnējus karogus ar nosaukumu – vēlavas. Jautājums tikai, kad Baltijas jūrā kuģoja kurši ar tādām pazīšanās zīmēm – vēlavām mastos – un vai tādi karogi, līdzīgi vēlavām, bija arī citiem jūras braucējiem.

Arheoloģiskajos izrakumos ir konstatēts, ka ap 400. gadu sākās regulāri baltu cilšu un senzviedru tirdznieciskie sakari pāri Baltijas jūrai. Ap 650. gadu zviedri, karaļa Ivara vadīti, kuršu Jūrpilī (*Saeborg*), tagadējā Grobiņā, izveidoja savu koloniju, kas pastāvēja apmēram 200 gadus. Kurši jau agri iepazinās ar spēcīgākajiem vikingu kuģiem un to aprikojumu – burām, airiem, mastiem, kā arī kuģu karogiem. Atšķirībā no vikingiem kurši būvēja vieglus un ātrus laivveida kuģus, ar kuriem varēja doties jūrā sirojumos, taču ne tālos iekarojumos. Latviešu Indriķa hronikā par 13. gadsimta sākumu pieminētas kuršu laivas “*piraticae*”. Dāņu hroniķis Saksis Gramatiķis (1140– ap 1220) savā “Dānijas vēsturē” apraksta, ka ap 750. gadu kuršu flote (*curi piratae*) piedalījies Brovallas kaujā Zviedrijā, kur zviedru karaļa Sigurda Ringa vadībā apvienotā 2500 kuģu lielā flote uzvarējusi dāņu karaļa Haralda spēkus. Kādā 1284. gadā zīmētā pasaules kartē (publicēta Maskavā 1913. gadā) ir minēts Kurzemes (*Curlant*) nosaukums ar papildinājuma tekstu: “Kurzemē ir ļoti nikna tauta.” Brēmenes arhibīskaps un hronists Ādams savā hronikā ap 1075. gadu brīdināja kristiešus netuvoties Kursas krastam. 1170. gadā kurši izpostīja zviedru galvaspilsētu Sigtunu, un tikai tāpēc zviedri bija spiesti to pārceļt uz Stokholmu. Tirgošanās un laupīšana vienlaicīgi, zēģelējot pa “*Mare Balticum*” (pirmais šo nosaukumu lietoja Brēmenes Ādams), bija raksturīga tā laika parādība.

Par kuršu–lībiešu–dāņu–igauņu–zviedru savstarpējiem uzbrukumiem no 5. līdz 12. gadsimtam interesantus aprakstus un ziņas sniedz rakstītie viduslaiku avoti: hronikas, sāgas un rūnakmeņi.

Kuršu vēlavai līdzīgie karogu attēli ir saglabājušies zīmējumos uz senajiem skandināvu rūnakmeņiem. Viens tāds vikingu kuģa karogs ir redzams uz Gotlandes salā atrastā 8. gadsimta t.s. bilžu akmens, un otrs attēls saglabājies uz vienkārša koka gabala (iegravēts 13. gadsimtā, atrasts Bergenē, Norvēģijā). Uz Bergenes atraduma ir attēloti apmēram desmit vikingu kuģi ar šiem īpatnējajiem karogiem. Kareivīgo ziemeļnieku kuģu mastu galus rotā trīsstūra, četrstūra formas karogi ar daudzām sloksnes

*Kuršu vėlava ar
karodziņu sarkanā
un baltā krāsā*

veida mēlēm vai piekariem ārējā malā, bieži ar putnu simboliem, īpaši ar melnā kraukļa attēlu. Karogu forma pilnībā atbilst laikā no 8.–13. gadsimtam lietotajiem karogiem, tomēr ir viena īpatnība, kas tos atšķir no pārējiem. Vikingi karoga pamatlaukumu bieži izgatavoja nevis no audekla, bet gan no kustīgas metāla plāksnes. Zviedrijā un Norvēģijā daži tādi bronzā kalti un bagāti ornamentēti kuģu karogi ir saglabājušies arī līdz mūsdienām. Islandes sāgās ir dots ļoti tēlainis zeltīto vēja karogu apraksts. Zeltīti tāpēc, ka metālā – varā, bronzā – kaltās plāksnes saulē atspīdēja un radīja spožu efektu. Protams, ka metāla karogi jūras vējā bija arī nesalīdzināmi izturīgāki par audekla karogiem.

Nav iedomājams, ka kurši būtu devušies jūras braucienos ar kuģiem bez pazīšanās zīmēm. Pastāvot tik ciešiem kontaktiem, vienā teritorijā un laikā radās līdzīgas tradīcijas, īpaši militārajā sfērā un kuģniecībā. Tas bija pastāvēšanas jautājums. Izdevīgais ģeogrāfiskais stāvoklis senajiem baltiem jau no laika gala lika būt arvien modriem un savu zemi aizsargāt.

Karogu jautājumā ir jāpieņem, ka kurši šo simbolisko zīmi sauca par vėlavu, un vizuāli tā bija analoga vikingu kuģu karogam, tikai metāla vietā izmantots koks. To apliecina saglabājušās fotogrāfijas ar kuršu kuģu attēliem Nidas ostā 19. gadsimta beigās un 1936. gadā K. Dzirkaļa grāmatā “Latvijas karoga vēsture” publicētais vėlavas zīmējums no Kurzemes muzeja Liepājā. Pēc 12. gadsimta seno baltu cilšu karoga vārdu ‘vėlava’ pamazām aizstāja no slāviem pārņemtais karoga nosaukums: krieviski – *хоругвь*, poliski – *chorągiew* un – vēl pirms slāviem – no mongoļiem nākušais vārds *horonga, orunga* – zīme.

Kas ir vaku grāmatas?

Līdz ar dzimtbūšanas nostiprināšanos senās zemnieku pārvaldes un pašvaldības vienības – pagasti jeb vakas – tika pakļautas muižai, kura turpmāk noteica pagastam jeb vakai veicamās kļaušas un nodevas, sadalot tās starp pagasta zemnieku saimniecībām. Ar laiku par pagastiem jeb vakām sāka dēvēt gan šos maksājumus un to apjomus, gan arī pašus pasākumus, kad zemnieki nogādāja muižai nodevās paredzēto labības, lopu un citu savas sētas ražojumu daļu. Par pagastu vai vaku sauca arī parasti ik gadu rudenī muižā notiekošās sapulces, kurās zemniekiem bija jāierodas kopā pa pagastiem, lai noskaidrotu pārmaiņas viņu maksāšanas spējās un lai noteiktu kunga tiesu un kļaušas nākamajam gadam. Ar laiku šīs zemnieku nodevas un kļaušas muižai tika atzīmētas īpašos reģistros, kurus nosauca par vaku grāmatām (*Wackenbücher*).

Senākās mūsdienās zināmās vaku grāmatas ir saglabājušās jau no 16. gadsimta. Vissenākā vaku grāmata Latvijā ir zināma no 1553. gada (Katvaros – Ziemeļvidzemē). Taču plašāk tās muižās sāka ieviest tikai 17. gs. otrajā pusē un 18. gs. – un arī tad pārsvarā valsts muižās. Atšķirībā no Kurzemes un Zemgales hercogistes, kurā vaku grāmatas bija galvenokārt hercoga muižās, Vidzemē 18. gs. tās bija obligātas arī privātajām muižām.

Valsts muižās vaku grāmatu ieviešanu veicināja to biežā iznomāšana vai iekļilāšana. Piemēram, Vidzemē 17. un 18. gs. valsts muižu nomniekiem bija obligāti jānosaka katrai sētai pildāmo kļaušu normas un naturālo nodevu daudzums un šie dati jāieraksta vaku grāmatā. Iznomāšanas periodā kroņa muižas lietotājam bija aizliegts paaugstināt vaku grāmatās fiksētās zemnieku kļaušas un nodevas. Tas tika darīts ar mērķi novērst iznomāto muižu noplicināšanu un pasargāt to galveno darbaspēku – zemnieku – no pilnīgas izpostīšanas. Vidzemes valsts muižu zemniekiem pat bija dota iespēja sūdzēties par nodevu un kļaušu normu paaugstināšanu Vidzemes ekonomijas pārvaldei.

Vaku grāmatas atviegloja arī muižu pārbaudi. Zviedru laikos rīkotajās arklū revīzijās revidenti bieži pieprasīja, lai muižas ierēdņi uzrāda

vaku grāmatas, jo tajās bija minēts zemnieka vārds un visi tie paši dati, kādus ievāca arklu revīzijās. Arī muižnieki drīz vien attapa izmantot vaku grāmatu datus, kad vajadzēja pierādīt muižas rentabilitāti, to pārdo dot, ieķīlājot vai iznomājot.

Kādu informāciju glabā vaku grāmatas? Ieraksti vaku grāmatās pārskatāmības labad visbiežāk doti tabulas veidā. Piemēram, Kurzemes hercogistes valsts muižu vaku grāmatās pirmajā ailē atzīmēts katras zemnieku sētas lielums arklos, nākošajā – ziņas par sētas saimnieku un viņa ģimenes locekļiem, bieži vien norādot ne vien vārdus, bet arī katra vecumu. Līdzīga informācija sniegta arī par citiem sētas saimes locekļiem – kalpiem un kalponēm. Šīs ziņas tika izmantotas, lai atkarībā no darbaspējīgo sētas iedzīvotāju skaita noteiktu, cik bieži jāierodas muižas klaušās ar zirgu un cik reižu jāsūta muižas darbos kājnieki. Pārējās vaku grāmatas ailēs sekoja detalizēts nodevu uzskaitījums. Tur atzīmēja muižai nododamo lopu, mājputnu, labības, linu, linsēklu, vilnas un citas zemnieku sētas produkcijas daudzumu. Šajā sarakstā tika ietvertas visas pagasta sētas, bet beigās atzīmēti no muižas aizbēgušie zemnieki un gadījumos, kad tas bija zināms, arī bēgļa jaunā dzīves vieta.

Minētās informācijas dēļ mūsdienās vaku grāmatas ir kļuvušas par nozīmīgu vēstures avotu agrārās vēstures, demogrāfiskās situācijas, personvārdu izplatības un daudzu citu jautājumu izpētē.

Par ko stāsta Grenču vaku grāmatas?

Kurzemes un Zemgales hercogam piederošā Grenču muiža atradās Tukuma draudzē un bija viena no lielākajām hercoga muižām. Mainoties muižas pārvaldniekam, to iznomājot vai ieķīlājot, īpašai pārbaudes komisijai uzdeva novērtēt muižas saimniecisko stāvokli. Datus par pašu muižu atzīmēja muižas saimniecības inventāra sarakstos, bet ziņas par muižas zemniekiem un viņu sētām – vaku grāmatās. Latvijas Valsts vēstures

arhīvā līdz mūsdienām ir saglabājušās laikā no 1693. līdz 1787. gadam sastādītās Grenču muižas vaku grāmatas, kuras sniedz dažādas ziņas par šīs muižas zemnieku sētām.

17. gs. 90. gados Grenču muižai piederēja no 134 līdz 137 zemnieku sētām, kurās mita attiecīgi 164 vai 171 saimnieks ar savām ģimenēm un kalpiem. 1700. gadā sākās Ziemeļu karš, kam sekoja 1709. gada Lielais mēris, nodarot lielu postu arī šīs muižas iedzīvotājiem. Pēc 1711. gada vaku grāmatas ziņām Grenču muižā tad bija palikusi apdzīvota vairs tikai 81 sēta, kurās kopā mitinājās 405 darba spējīgi iedzīvotāji un 60 bērni. Turpmākie ieraksti vaku grāmatās rāda, ka pirmajos desmit gados pēc mēra iedzīvotāju skaits muižas zemnieku sētās palielinājies ļoti strauji, sevišķi uz bērnu rēķina: 1719. gadā te mituši jau 558 pieaugušie un 378 bērni. Lēnāk pieauga darbaspējīgo iedzīvotāju skaits. Vēl 1722. gadā Grenču muižas zemnieku sētās bija vairāk saimnieku (107) nekā kalpu (94). Šī situācija izmainījās gadsimta vidū, kad vairs tikai dažās vājākajās saimniecībās strādāja saimnieka ģimene vien. Lielākajās zemnieku sētās šajā laikā nodarbināja no viena līdz pat četriem kalpiem, kuriem, kā liecina vaku grāmatu ieraksti, varēja būt arī visai ciešas radnieciskas saites ar pašu saimnieku. Vaku grāmatās kalpu kārtā bieži vien atzīmēti saimnieka radnieki – vecāki, brāļi, brāļa dēli. Piemēram, pēc 1622. gada ziņām Grenču muižas Muižnieku sētas saimnieks ir Andrejs ar sievu un trim bērniem: 13 gadus veco Kristu, 11 gadus veco Oto un 14 gadus veco meitu Trīni. Šajā pašā sētā mīt arī viņu kalps Tīss ar ģimeni. Kamēr Andrejs ir saimnieks, vaku grāmatās abi viņa dēli minēti kā kalpi. Pēc 1739. gada ziņām, saimnieka godā jau ir Oto, toties viņa vecāki ierindoti kalpu ailē. Līdzīgi ap 1771. gadu Oto saimnieka godu ir nodevis savam vecākajam dēlam Jānim. Taču jāņem vērā, ka šajā gadījumā vaku grāmatas atspoguļo tikai situācijas formālo pusi, patiesībā saimnieka un kalpu – viņa radnieku, sevišķi dēlu, meitu vai vecāku – attiecību spektrs varēja būt visai atšķirīgs.

Saimnieka ģimenes locekļu palikšana sētā kalpa statusā daļēji arī ir izskaidrojams tam, kādēļ pēc mēra tukšo zemnieku sētu skaits saruka stipri lēnām. Līdz 1739. gadam iedzīvotāju skaits bija palielinājies gandrīz divarpus reizes, bet apdzīvoto sētu kļuvis tikai par četrām vairāk. Grenču muižas vaku grāmatās pēc mēra ieviestā papildu aile,

kurā atzīmēja, vai sēta ir apdzīvota vai tukša, saglabājās līdz pat 18. gs. 70. gadiem. 1771. gadā apdzīvotas bija 100 zemnieku sētas.

Domājams, ka arī zemnieku bēgšana, kas uzskatāma par vienu no galvenajiem zemnieku protesta veidiem pret smagajiem dzīves apstākļiem muižās, maz ietekmēja Grenču muižas iedzīvotāju skaitu. Grenču muižas vaku grāmatās šādi gadījumi minēti samērā maz un tikpat kā nav norādīti bēgšanas iemesli. Vienīgi 1757. gadā atzīmēts, ka kāds zemnieks aizbēdzis bailēs no soda par izraisīto meža degšanu, bet vēl cits bēdzis “bez iemesla”. Bēgļi pārsvarā bija vīrieši – kalpi vai puīši (neprecētie kalpi). Visos Grenču muižas bēgļu sarakstos minētas tikai 10 sievietes, no kurām sešas devušās līdz saviem vīriem – kalpiem. Piemēram, 1739. gadā no Grenču muižas aizbēguši 10 kalpi (viens ar ģimeni), astoņi puīši, trīs saimnieku brāļi un divi saimnieku dēli, kā arī divi saimnieki un viena meita. Atzīmētas arī daudzu bēgļu atrašanās vietas, taču viņus atgūt laikam nav bijis tik viegli. Vaku grāmatu ierakstos vieni un tie paši vārdi atkārtojas no gada gadā, liecinot, ka bēgļi joprojām nebija atgriezušies. Tā Grenču muižā labi zināja, ka kāds jauneklis vārdā Ansis dienot “huzāros”, divi citi kalpojot hercoga staļļos, vēl kāds saimnieka dēls Liepājā mācījies par frizieri, bet tad devies tālāk uz Mēmeli, Grenču bēglis esot arī pārvaldnieks kādā Piņķu pusmuižā, vairāki bēgļi bija apmetušies citās Kurzemes muižās, Jelgavā un pat Vidzemē. Pēc vaku grāmatu ierakstiem šķiet, ka tikai kādam kalpam vārdā Bērtulis nav paveicies. 1757. gadā viņš aizbēga, bet jau pēc gada atgādāts atpakaļ Grenčos. Tātad, lai cik grūta arī bija dzīve, Grenču saimnieki palika un saimniekoja savās mājās. Bēgšanu kā iespēju uzlabot dzīves apstākļus biežāk izvēlējās kalpi un puīši, arī saimnieka brāļi vai dēli, kuriem nebija cerības pārņemt tēva sētu.

Cik deva par aizbēguša dārznieka uzrādīšanu?

Kā zināms, drūmajos dzimtbūšanas laikos muižnieki varēja pirkt un pārdot savus dzimtcilvēkus, brīvi rīkoties ar viņu iedzīvi.

Savus pakalpojumus kā starpniece sniedza 1762. gadā dibināta firma "Intelligenz-Expedition", kuras darbošanās šķita itin ikdienišķa, un proti, puķu sēkļu un sīpolu tirdzniecība. Periodiski tika rīkotas izsoles, domājams, lai ātrāk iztirgotu realizējamo preci. Bet prece, izrādās, bija arī, kā tagad teiktu, "dažādas kvalifikācijas" cilvēki, it īpaši pavāri, audēji un dārznieki. Tieši dārznieki vērtēti jo augstu: par pavāru prasīti vidēji 75 Alberta dālderu jeb 100 rubļu, turpretī par labu dārznieku – 250 rubļu. Līdzīga satūra sludinājumus "Intelligenz-Expedition" ievietoja avīzē "Rigische Anzeigen" ("Rīgas Ziņas").

Šajā situācijā nav jābrīnās, ka 18. gs. 2. pusē un vēl 19. gs. sākumā bija bieži gadījumi, kad dārznieki no muižām bēga uz pilsētu. Piemēram, 1770. gadā ziņots, ka četri cilvēki izbēguši no barona Rozena muižas. Viens, vārdā Ansis, bijis dārznieks – garš, zilām acīm, tumšiem matiem, ģērbies kažokādas kamzolī ar zemnieku uzvalku virsū. Uzvalka pogas bijušas alvotas, "pēc Rēveles modes".

1777. gadā naktī no 8. uz 9. augustu no ģenerāļa Zakena muižas Kurzemē izbēguši divi puīši – viens 20 gadus vecs, otrs, vārdā Staņislavs, 18 gadus vecs, pēc amata dārznieks – maza auguma, tumši dzeltenbrūniem matiem, iegarenu seju; abi puīši bija ģērbusies vadmalas uzvalkā ar kamzoli zem tā, vadmalas biksēs, zābakos. Ģenerālis lūdza visus, kam kas zināms par bēgļiem, viņam ziņot, solot 50 Alberta dālderu lielu atlīdzību.

1797. gada 23. martā – pēc 20 gadiem – viņš no Zakena muižas bēdzis atkārtoti, bet nu jau kopā ar sievu Annu, dēlu Ulrihu un meitu Agati.

1781. gadā naktī no 21. uz 22. oktobri divi dārza puīši izbēguši no Nagļu muižas Latgales pusē; abi ap 20 gadus veci, bālganām sejām, plecīgu miesas būvi, brūniem matiem. Vienam bēglim bijusi sarkana cepure ar

melnu nagu, otram cepure melna. Abiem vārds bijis Mārtiņš, labi esot runājuši krieviski. Par aizturēšanu vai ziņošanu muiža solīja gan tikai 10 rubļu atlīdzību.

1787. gadā no Vecates muižas Valmieras apriņķī aizbēdzis dārza māceklis Jēkabs – 18 gadus vecs, vidēja auguma, kalsnēju ģīmi, tumši brūniem matiem, gaišzilām acīm. Par aizturēšanu solīti 6 rubļi.

1789. gadā avīzē ievietots sludinājums, kur piedāvāta pārdošanai Rīgas ārpilsētas Solitūdes muižiņas siltumnīca līdz ar siltumnīcas strādnieku – dzimtcilvēku; savukārt 1798. gadā Rīgas rātskungs Gotfrīds Bulmerings piedāvā savu līdzšinējo dārznieku Vilku kopā ar sievu; taņī pašā laikā kungs meklē sev citu dārznieku.

Jāpiebilst, ka dārzniekiem muižā bija labāki dzīves apstākļi nekā citiem dzimtcilvēkiem. Tomēr arī viņi meklēja iespēju aizbēgt no sava muižnieka uz pilsētām. Tur bēgļi pamazām iekārtojās kādā amatā, gan pārvācojoties. Tas attiecas arī uz dārznieka amatu. Uzņēmība bēgļiem pavēra ceļu vēlāk pašiem vai vismaz viņu bērniem kļūt par mazu dārzniecību īpašniekiem vai sēklu tirgotājiem.

Kurzemes hercogienes un ... puķes

Izrādās, ka par puķēm, kas mūs joprojām iepriecina Kurzemes pilsētu dārzos, pateicība pienākas arī divu hercogu dzīvesbiedrēm.

Hercogs Frīdrihs 1600. gadā apprecējās ar Pomerānijas hercoga meitu Elizabeti Magdalēnu. Viņa bija aizrautīga puķu cienītāja. Te gan jāprecizē, ka 17. gadsimtā daudzus dekoratīvus lakstaugus vairāk pazina kā ārstniecības, nevis košuma augus. Tādas bija kliņģerītes, rudzupuķes, pīmulas, peonijas, pat ceriņu ziedi.

Puķu sēklas hercogiene iegādājās Rīgā, vēlāk pasūtīja ārzemēs. Lielāks pirkums bija 1607. gadā. Vēlāk hercogienes pilnvarotais sagādnieks no Hamburgas atsūtījis viņai krāšņas vijolītes, pusi lotes (t.i., 6,4 g) pildīto zilo vijolišu sēklu un 13 “*Admiral von Seeland*” šķirnes

pildītās neļķes. No 1618. gada līdz 1642. gadam Rīgas lieltirgotājs Arends Samsons regulāri apgādāja hercogieni ar dažādām precēm, arī ar puķu sēklām un stādiem, pats tos pasūtinot Štrālzundē, Štetīnā, Dancigā un Lībekā. Štrālzundē esot darbojies Elizabetes Magdalēnas aģents Arnolds Bolše un dārznieks Pauls Eglofs. Tiešā ceļā no viņiem hercogiene esot saņēmusi holandiešu un “provinces”, tātad pildīto Gallijas rožu stādus, cipreses, citu dekoratīvo koku un krūmu sēklas un stādus, kā arī augļu kokus. Zīmīgi, ka starp pēdējiem bijuši saldie ķirši, un iespējams, ka no to sēklaudzēm vēlāk izveidojušies augļkopjiem labi pazīstamie Ēdoles ķirši. Pēc vīra nāves savai pēctecei Kurzemes hercogienei Luīzei Šarlotei (hercoga Jēkaba sievai) Elizabete Magdalēna no Dobeles, kur viņa dzīvoja mūža nogalē, esot sūtījusi “lielās zemenes” – tātad jau tajos laikos dārza zemenes Kurzemē nebija svešas. (Piebildīsim, ka hercogs Jēkabs auga bez mātes un Elizabete Magdalēna par viņu rūpējusies ar mātes gādību.)

Jelgavā, tāpat kā agrāk Kuldīgā, bija divi hercoga dārzi – lielais un mazais, pie tam krāšņumaugi audzēti mazajā, bet augļu koki – lielajā dārzā. Kokus, krūmus un puķes, ko ar kuģiem ievada no Vācijas, izkrāva Rīgā, Ventspilī vai Liepājā, tālāk ar pajūgiem nogādājot Jelgavā, Kuldīgā un Dobelē. Te, Dobeles muižā, bija iekārtota ārstniecības augu audzētava Elizabetes Magdalēnas aptiekai. Hercogiene palaikam dzīvoja arī Jaunjelgavā, un, domājams, daļu no augiem viņa būs pārvedusi arī uz turieni.

Luīze Šarlote, dižā hercoga Jēkaba kundze, turpināja priekšgājējas iedibinātās tradīcijas, tostarp rūpes par puķēm un citiem derīgiem augiem. Viņa nereti uzturējās Grobiņā un Saldū, un, domājams, arī uz šīm pilsētiņām tika nogādāti dažādi ārstniecības augi un puķes. Stikls, ko Jēkaba laikā ražoja vietējos stikla cepļos, noderējis arī hercogienes augu mājām, jo tolaik bija parasts no citām zemēm atvestos augus turēt siltumnīcās. Kurzemes hercogistē bijušas vismaz trīs dārzniecības, un vienā no tām – Kuldīgā – lielā cieņā bijušas sīkziedu Eiropas ciklamenas jeb Alpu vijolītes, hercoga Jēkaba laikā audzētas kā ārstniecības augi. Izrādās, ka šī telpu podu puķe pēc daudziem gadiem esot audzēta gandrīz katrā Sabiles un Kabiles mājā, un pat vēl 20. gadsimta 30. gados Eiropas ciklamena Kurzemē bijusi iecienīta.

Zinot Luīzes Šarlotes lielo aizraušanos ar puķēm, var izteikt minējumu, kādēļ hercoga Jēkaba kuģiem doti vārdi “*Rose*” un “*Blumentopf*” (Puķupods).

Kurš latvietis bija ievērojamākais Krievijas izlūks Pirmajā pasaules karā?

Par vienu no modernās spiegošanas skolas pamatlicējiem nosaukts latvietis Andrejs Peka (toreizējā rakstībā – Pekka). H.R.

Bernadorfa grāmatā “Spiegi un izlūki Pasaules karā” (vācu valodā) starp slavenākajiem Vācijas, Anglijas un Francijas spiegiem no Krievijas minēts vienīgi viņš. Kapteinis A. Peka bija sevišķu uzdevumu virsnieks cariskās Krievijas armijas štābā, viņš vadīja slepeno izlūkošanas aģentūru, kuras taustekļi iestiepās Vācijā, Austrumungārijā un Turcijā.

Andrejs Peka dzimis 1884. gada 10. janvārī Kalnciema pagasta Mazskudrīšu mājās mūrnieka ģimenē. Kā savvaļnieks 1901. gadā iestājies 17. strēlnieku pulkā. 1902. gadā Peku uzņēma Viļņas kara skolā, kuru viņš beidza 1906. gada martā. Andrejs Peka ieskaitīts 25. Smoļenskas pulkā podporučika pakāpē. Dienēdams armijā, jauneklis mācījās un 1908. gadā Jelgavā nolika ģimnāzijas gala eksāmenus. Tajā pašā gadā viņš atvaļinājās no armijas un iestājās Maskavas Ķeizarkariskās universitātes Medicīnas fakultātē, no kuras pārgāja uz Fizikas un matemātikas fakultātes dabas zinātņu nodaļu. 1911. gada pavasarī Andrejs Peka saņēma diplomu ar *Cand.nat.* grādu eksperimentālajā bioloģijā. Pēc tam jauneklis mācījās turpat Medicīnas fakultātē, kuras pilnu kursu beidza 1914. gada pavasarī. Taču valsts eksāmenus viņš nepaspēja nokārtot, jo sākās Pirmais pasaules karš.

1914. un 1915. gadā A. Peka dienēja dažādos pulkos, komandēja rotu, vēlāk bataljonu, piedalījās kaujās Rītprūsijā un Polijā. Viņš apbal-

vots ar sešiem kara ordeņiem un saņēmis “Visaugstāko pateicību” par sevišķiem nopelniem.

Ar dažiem zaldātiem slepeni iegājis vācu aizmugurē, A. Peka sagūstīja vācu pulka štābu ar visa pulka komandieri un izveda pāri fronti pie krieviem. A. Peku pēc Krievijas izlūkošanas daļas vadītāja ģenerāļa Bazarova rekomendācijas izsauca uz Pleskavu un iesaistīja Krievijas armijas virspavēlnieka lielkņaza Nikolaja Nikolajeviča štābā par sevišķi svarīgu uzdevumu virsnieku. Viņš pārņēma slepeno kara aģentūru, ko līdz tam bija vadījis pulkvedis grāfs Kronheins, nespēdams izveidot stingru izolācijas režīmu: iekrītot vienam aģentam, iekrita arī citi.

A. Peka pārveidoja aģentūras darbu, ieviesa stingru konspirāciju. Izlūku skolā aģenti nevarēja savstarpēji tikties, katrs uzturējās savā izolētā telpā. Visus aģentus pavadīja vecākais aģents. Arī ceļā tika ievēroti visstingrākie izolācijas principi. Līdz ierakumiem aģentu nogādāja limuzīnā ar slēgtiem un aizrestotiem logiem. Aģentus nekad nesūtīja uzdevumā otu reizi, lai iekrītot nebūtu iespējams kļūt par dubultspiegu.

A. Pekas aģentūrā strādāja galvenokārt latvieši. Viņa tuvākais palīgs bija Jānis Freidenfelds, bet vecākais aģents – vēlākais Latvijas armijas pulkvežleitnants Alfrēds Resnēvics. Grupā bija ap 100 aģentu, no kuriem 10–12 katru mēnesi nosūtīja uz ienaidnieka aizmuguri.

Ziemeļfrontes pavēlnieka ģenerāļa Nikolaja Ruska uzdevumā A. Peka izlūkoja vācu armiju Kurzemes guberņā, vāca ziņas par Liepājas un Ventspils ostām. No iedzīvotājiem savlaicīgi bija savervēti 30–40 rezidenti, kas darbojās Ventspilī, Tukumā, Ķemerose, Slokā un vēlāk arī Rīgā.

A. Peka atzina, ka aģentūras vadītāja *“darbs bija sevišķi grūts un bīstams, lai gan, kā liktos, tas norisinājās it kā “savā zemē”.* Man palika tas apmierinājums, ka mana galva bija novērtēta zelta markās diezgan pieklājīgā summā, bet arī par vairāku 10 tūkstošu zelta markām nevienam nebija nekāda prieka savu galvu zaudēt.” Arī A. Peka dažkārt atradās par matu no nāves. Braucot dienesta darīšanās no Mogiļevas uz Harkovu, viņam ierādītajā slēgtajā kupejā naktī pēkšņi iebruka kāds vīrietis, turēdams rokā revolveri. *“Šinī momentā atkarājas no ātruma un veiklības, kurš kuru pirmais,”* raksta A. Peka. *“Kad svešinieks, mana šaviņa ķerts, sabruka kupejā un nākošā*

stacijā to sīki izmeklēja žandarms, drēbēs atrada paslēptus dokumentus, kuri nepārprotami norādīja viņa piederību pie kādas vācu aizmugures slepenā kara aģentūras biroja.”

A. Pekas vadītās operācijas bija loģiskas, izdomas bagātas un pretiniekā šaubas neradīja.

1915. gadā Liepājā A. Peka kopā ar vienu no krievu slepenās jūras aģentūras vadītājiem I ranga kapteini Šidlovski savervēja glītu meiteni – Liepājas skaisto Anniņu. Ar viņas palīdzību vācieši ieguva karti ar nepareizi uzrādītiem mīnu laukiem. Vācu eskadra iebruca Igaunijas piekrastē. Uz mīnām uzskrēja karakuģi, arī kreiseris “*Magdeburg*”, uz kura krievi atrada vācu kara flotes slepeno šifru. Atšifrējot noraidītās radiogrammas, krievu flote un tās sabiedrotie laikus uzzināja vācu nodomus. Tam bija ārkārtīgi svarīga loma Skageraka jūras kaujā, kur virsroku paturēja angļu flote.

Iesūtot pāri fronteī pārbēdzēju ar leģendu, ka viņa tēvs strādā Kronštatē, A. Peka ieguva vērtīgas ziņas par Liepājas ostu, kurā uz bruņu kuģa “*Bremen*” bija iekārtots slepens izlūkošanas birojs, un par Šauļu spiegu skolu, no kuras pēc apmācības aģentu sūtīja atpakaļ izlūkot Kronštati. Pēc šī aģenta viltus ziņām vācieši no Rīgas frontes pārsvieda kādu divīziju uz šķietamo krievu iebrukuma vietu Daugavpils rajonā un Ziemassvētku kauju laikā vāciešiem Rīgas frontē bija vienas divīzijas mazāk.

A. Peka vadīja desanta operāciju Kurzemes piekrastē – Mērsragā ar jūras velkoni “*Idumec*”, kurā piedalījās 1. Daugavgrīvas pulka viena rota, arī pulka komandieris kapteinis Rūdolfis Bangerskis. Izlūkošanas dalībnieki vietējā zvejnieka Kalniņa vadībā pēc veiktās operācijas atgriezās, nezaudējot nevienu vīru.

Tomēr visspīdošākā operācija, kuru veica A. Peka, bija vācu kara rūpniecības centra Esenes izlūkošana, kurā nesekmīgi mēģināja iekļūt franču un angļu izlūki. Esenē vācieši ieguva vara kausējumus, bez kuriem nav iedomājama munīcijas u.c. kara materiālu ražošana. Lai izpildītu uzdevumu, izmaksas sasniedza 1,5 miljonus zelta rubļu.

Izplatījās ziņa, ka kādā neitrālā valstī nelielā kapara lietuvē atrasts līdzeklis, kā no izlietotiem sārņiem ar niecīgu vara procentuālo sastāvu iespējams izvilkt varu. Uz lietuvi devās vācu aģenti izpētīt, kā lietuve spēj

ražot izstrādājumus, kas ir par 30–40% lētāki nekā citur. Fabrika bija labi apsargāta, ietikt tajā neizdevās. Aģenti piedāvāja fabrikas īpašniekam pasakainu summu, lai tas atklātu noslēpumu. Pēc ilgākām sarunām fabrikas īpašnieks piekrita sadarboties. Ar otru inženieri viņš vācu zemūdenē slepeni ieradās Vācijā. Sīki apskatīja Esenes rūpnīcu un paziņoja, ka jāceļot jauna fabrika. Vara izvilksanai vajadzīgo speciālo piedevu varot izgatavot tikai viņu fabrikā. Viens no inženieriem devās atpakaļ, “lai izgatavotu lielāku tās daudzumu”, bet otrs palika, taču nokavēja īsto brīdi, lai aizbēgtu. Lielās summas, ko iztērēja, lai ierīkotu fiktīvu fabriku ar lētāku produkciju, atmaksājās. Par iegūtajiem rezultātiem nekavējoties tika ziņots sabiedrotajiem, kuri sākumā nemaz neticēja, ka tas iespējams. Arī A. Peka saņēma 5000 rubļu gratifikāciju.

A. Pekam uzdeva izpildīt arī speciālu Nikolaja II uzdevumu.

“Ķeizars apjautājās vispirms, pie kādas karaspēka daļas skaitos,” atminas A. Peka. “Atbildēju, ka skaitos 5. Zemgales latviešu strēlnieku pulka virsnieku sarakstos. Tas apprasījās par manu kārtu un kur dzimis. Atbildēju, ka esmu Kurzemes dzimtas goda zemnieks (počotnij krestjaņin). Ķeizars paskaidroja, ka katrs virsnieks ar pirmās virsnieku dienesta pakāpes iegūšanu jau skaitoties “personīgs muižnieks”. Aizrādīju, ka Kurzemē par tādu muižnieku kā es visi īstie Kurzemes muižnieki sāks smieties. Ķeizars apsolija šo jautājumu nokārtot pēc kara. Viņš apprasījās arī, ko latviešu tauta vēlētos un ko vēlētos latviešu strēlnieku pulki pēc kara. Atbildēju – krievu kara pulku vēsture māca, ka labākie pulki tikuši pārvesti par gvardu pulkiem. Arī vecie strēlnieki kaujās to būtu izpelnījuši. Protams, ka latviešu strēlnieku gvardu pulki būtu atstājami Rīgā.

Beidzot ķeizars pārgāja uz tiešo audiences mērķi, informējās par dzīvi un kārtību Vācijā. Tad arī saņēmu speciālu uzdevumu, par kuru rakstīt vēl liekas par agru.

Manam priekšniekam ķeizars par uzdevumu ieteica neko neteikt, jo uzdevums bija ļoti diskrētas dabas... Pēc dažiem mēnešiem savam priekšniekam varēju ziņot, ka uzdevums izpildīts. Bija jānogādā ķeizaram kāds mazs sūtījums, kuru tūliņ priekšnieks ar feldjēgeru nosūtīja uz Pēterburgu.”

Par ķeizara uzdevuma sekmīgu veikšanu A. Peka saņēma Burē firmas sudraba pulksteni ar zelta ērgli uz vāka, bet viņš sūrojās: “*Man būtu derīgāk saņemt zelta pulksteni ar sudraba ērgli uz vāka, ne otrādi.*”

A. Peka ticies ar ķeizaru 1917. gada februārī Pleskavas stacijā, kad ķeizars savā un troņmantnieka vārdā bija atteicies no troņa. Par šo reizi A. Peka izsakās visai skopi: “*Zalona vagonā runājām atkal par strēlniekiem.*”

1917. gada jūnijā A. Peka savu biroju pārcēla no piefrontes pilsētas Rīgas uz Pērnavu (Igaunijā) un to vadīja līdz novembrim. No sava drauga Rūdolfā Ruslēviča, kas Pleskavas frontes štābā pārzināja aizsardzības jautājumus, viņš saņēma šifrētu ziņojumu, ka zaldātu deputātu padome gribot viņu arestēt. A. Peka nekavējoties dezertēja: “*Jāglābjas no lielinieku valdības, kas mani meklēja rokā, lai atriebtos par darbību, pateicoties kurai Kerenska valdībai tika ar dokumentiem pierādīts, ka lielinieku grupas atbildīgas personas strādā ar naudu,*

Dr. A. PEKKA

Bij. sevišķu uzdevumu viranloka
pie krievu virapavainieka štāba

Neredzamā armija pasaules karā

(Slepenā kara aģentūra)

Rīgā, 1938.

D. Zeltiņa, Ip. D. Golts, Izdevums

Andreja Pekas grāmatas
“Neredzamā armija
pasaules karā” titullapa

kuru viņiem ik mēnesi pārveda uz zināmu banku Zviedrijā vācu generālstābs.”

A. Peka slapstījās Maskavā 1918. gadā, pēc Brestas miera līguma pabija arī Rīgā, pēc tam – Viļņā. 1919. gadā atgriezās Latvijā. K. Ulmaņa resori viņu arestēja “kā bīstamu, politiski neuzticamu personu, kas atradies kādreizējo Krievijas valdnieku tuvumā”. Taču pēc pieciem mēnešiem Peku no cietuma izlaida. Pusotru gadu viņš strādāja par jaunāko ordinatoru Rīgas kara slimnīcā, pēc tam – par Zemgales artilērijas pulka jaunāko ārstu.

Latvijas pirmās brīvvalsts laikā A. Peka bija turīgs vīrs: viņam piederēja namīpašums Suvorova (tag. Kr. Barona) ielā 76. Viņš studēja Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātē, 1923. gadā viņam piešķīra ārsta diplomu. A. Peka strādāja mājskolotāju slimokasē par kontrolārstu. Taču 1924. gadā A. Peka iestājās Tiesību zinātņu fakultātē, studēja jurisprudenci un 1933. gadā ieguva trešo augstskolas diplomu – *cand. iur.* grādu. Viņš aktīvi darbojās namsaimnieku biedrībā un sabiedriskajā dzīvē, publicējās laikrakstos. Kā saka rakstnieks Arvīds Grigulis grāmatā “Labvakar, Kamila!”, viņš “*nedarbojās nevienā profesijā, bet mierīgā filistra stilā tērēja savas sievas trīs piecstāvu namus*”. 1934. gada 15. maijā K. Ulmaņa apvērsuma laikā A. Peku arestēja. A. Grigulis, kurš arī bija ticis apcietināts un sēdējis kopā ar Peku (vienā kamerā atradušies 18 ieslodzītie), atceras A. Peku kā interesantāko kameras biedru: “*No fašistiskā daktera Pekas mums atlēca divi labumi. Pirmkārt, šis ap sešdesmit gadu vecais vīrs ar gandrīz nekustīgiem sejas vaibstiem bija neizsmeļams anekdošu krājums, un viņa stāstījumi bija labā artistiskā līmenī. Garastāvoklis visiem bija drūms.(..) Un, lūk, Pekas anekdotes vienmēr piebēra cietuma kameru smiekliem.*

Otrkārt, viņam katru otro dienu atnesa pa čemodānam ar dažādām ēdamām lietām. Viņš atvēra to, nolika kameras vidū un teica: “Izvēlas, ko katrs grib!” Pats viņš patērēja ļoti maz.”

Trīsdesmitajos gados notika nelaime – A. Peku ķēra trieka, bet prāts viņam palika možs.

1938. gadā iznāca A. Pekas grāmata “Neredzamā armija pasaules karā”.

1940. gadā – lielo pārvērtību laikā, kad Latviju okupēja Sarkanā

armija, piepildījās A. Pekas vārdi, ka slepenās aģentūras vadītājs nevar justies drošs ne kara, ne miera laikā, ne pēc daudziem gadiem. 1940. gada 15. augustā bija izdota pavēle par Pekas arestu, ko 20. augustā apstiprināja Iekšlietu ministra biedrs Vikentijs Latkovskis, apsūdzot, ka “Peka imperiālistiskā un pilsoņu kara laikā dzīvojis Latvijā, Rīgā, kur bija saistīts ar vācu izlūkdienestu, nodarbojies ar spiegošanu pret PSRS”. 22. augustā A. Peku apcietināja. Viņš nonāca Centrālcietumā. Pēc sirdslēkmes Peku ievietoja cietuma slimnīcā. Neko nepierādīja, bet 1941. gada martā piesprieda 8 gadus. Lēmumā teikts, ka “A. Peka 1918. gadā, kad Latviju okupēja vācieši, devis vācu slepenpolicijai ziņas par izlūkošanu un nosaucis viņam zināmos aģentus. Latvijā sadarbojies ar vācu spiegiem un UTAGa aģentiem”.

Domājams, ka leģendārā izlūka dzīves cēliens drīz arī noslēdzies.

Ko veicis Latgales atbrīvošanas cīņu varonis Hugo Helmanis?

Hugo Helmanis – 1. Liepājas kājnieku pulka virsleitnants (no 1920. gada sākuma – kapteinis) bija izlūku vienības komandieris Latgales frontē 1919. un 1920. gadā. Ar saviem neparasti drosmīgajiem izlūkgājieniem un kaujas operācijām viņš kļuva leģendārs Latvijas neatkarības izcīņas izšķirējās dienās. H. Helmaņa vadītie pārdrošie un sekmīgie reidi ienaidnieka aizmugurē tika īstenoti visā Austrumu frontes cīņu laikā. Pirmā vērienīgākā akcija notika 1919. gada 5. septembrī pie Lubāna ezera, bet pēdējā – 1920. gada 15. jūlijā – jau aiz tagadējās Latvijas robežas Krievijā. Šiem reidiem, it īpaši 1919. gada rudens un nogales mēnešos, bija militāri un politiski divējāda nozīme. Jaunajai Latvijas valstij šajā laikā galvenie spēki bija jāvērs pret Golca un Bermonta karaspēka koncentrēšanos Kurzemē un uzbrukumu Rīgai. Latgalē tāpēc varēja atstāt visai ierobežotu armijas daļu. Atjautība, liela drosme varēja vismaz daļēji kompensēt vīru nepietiekamo kvantitatīvo daudzumu, materiālo un tehnisko spēku.

Turklāt Latgale jau vairāk nekā gadu atradās lielinieku varā. Iedzīvotāji tika terorizēti un aplaupīti. Ja kāds ģimenes loceklis pārgāja fronti vai devās pie Ziemeļlatgales partizāniem, palikušos ģimenes locekļus iznīcināja un viņu mantu sadedzināja. H. Helmanis ar saviem reidiem ienaidnieka aizmugurē vērsās pret sarkanā terora aktu rīkotājiem piefrontes joslā, sodīja vainīgos un brīdināja, ka ikviens pret vietējiem iedzīvotājiem vērsta terora akta vaininieks saņems pēkšņu sodu.

... 1919. gada 5. septembrī, kad frontes līnija no Līvāniem dienvidos, tālāk gar Lubāna ezeru gāja uz Kupravu ziemeļos, H. Helmaņa vienība veica ļoti grūtu uzdevumu. Ar 12 laivām 33 brīvprātīgie vīri naktī pārcēlās 8 km platajam Lubāna ezeram, šķērsoja trīs kilometrus purva pretējā krastā. Ieguva vērtīgas ziņas par ienaidnieku, sadursmē nogalināja vienu sarkanarmieti un, vēlreiz pārvarēdami to pašu grūto ceļu, atgriezās bāzē ar diviem gūstekņiem.

... 11. oktobris. Šķērsojot Lubāna ezeru Aiviekstes upes iztekas apvidū, deviņarpus stundās pārvarot Baltā klāna purvainos plašumus, Helmaņa vadītie 27 kareivji un viens virsnieks triecienā ieņēma Kvāpānu ciemu, ar joni ieguva bateriju – divus lielgabalus, kurus pagriezta pret ienaidnieku un atklāja uguni. Pēc tam lielgabali tika iznīcināti. Kaujas rezultāts – 7 nonāvēti pretinieki, 18 saņemti gūstā līdz ar ieročiem, munīciju

Hugo Helmanis

un 12 000 rubļu naudas. Pašu zaudējumi: viens ievainotais un bez vēsts pazudis viens kareivis.

... 14. novembris. Frontes līnija jau atradās Lubāna austrumu krastā. Helmaņa 20 vīri, atsaucoties uz Īdeņu un kaimiņu ciemu iedzīvotāju lūgumu glābt no terora un pēdējo lopu rekvizīcijām, naktī iegāja ienaidnieka aizmugurē. Bez šāviena "noņēma" sarkanarmiešu posteni, saņēma gūstā 39 ienaidnieka karavīrus un trofejās ieguva 39 šautenes, 3000 patronas, lauku telefonaparātu. "Sarkano" rotas komandieris, kas tobrīd bija spēlējis kārtis un dzēris brandavīnu, ieraudzīdams, ka "baltie" nolaupījuši viņa kareivjus, pats sekoja tiem pa pēdām un padevās gūstā. "Savējie pēc visa tā mani nošautu kā suni, tāpēc padodos jūsu žēlastībai," viņš teicis.

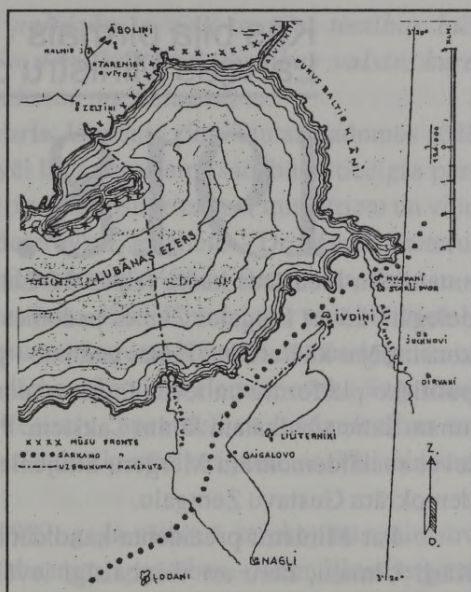
... 3. decembris. Strūžānu apvidū Helmaņa izlūki pretiniekam atņēma bateriju kopā ar zirgiem, munīciju, telefona aparātiem, kabeljiem, kolta ložmetēju, kasti ar rokas granātām, šautenes un citus kara materiālus. Gūstā saņemti 15 "sarkanie" ar tādas pašas krāsas karogu, ko rotājis uzraksts "V jeģiņeņiji sila", kas vēlāk nodots kara muzejam. Ienaidnieka trīs pretuzbrukumi tika atvairīti, nodarot tam dzīvā spēka zaudējumus. Helmaņa vienība zaudēja divus viegli ievainotos.

Ne jau visos drosmīgajos gājienuos iztika ar tik maziem zaudējumiem. 1920. gada 19. februārī kaujā krita rīdzinieks kareivis S. Ēķis, 1. maijā – D. Balasovs, bet 15. jūlija dziļajā reidā – seržants Nīgels un kaprālis Luste. Divi smagi ievainoti karavīri mira slimnīcā, vairāki kļuva par kara invalīdiem.

Taču ienaidnieka zaudējumi parasti bija nesalīdzināmi lielāki. Tā 1920. gada 2. jūlijā bez visa pārējā guvuma tika saņemti 59, bet 15. jūlijā – 53 gūstekņi. Tā bija pēdējā kauja, kurā pret H. Helmaņa pastiprināto rotu cīnījās apmēram 2000 lielnieku, zaudējot ap 200 kritušo.

Savu izlūkgaitu un cīņu pieredzi H. Helmanis apkopoja grāmatās "Izlūku gājienu Latgales frontē" (1921) un "Cīņā pret lielniekiem 1919–1920" (1932., 1936., atkārtoti ASV, izd. "Pilskalns", 1960). Tajās publicēti izcili valstsvīru un militāro darbinieku (A. Kvieša, Z. Meierovica, M. Peniņa, K. Goppera u.c.) veltījumu faksimili, E. Virzas dzejolis "Kapteinim Helmanim" autora rokkrakstā, daudzi unikāli fotoattēli, dokumentu kopijas, izlūkgājienu kartējumi u.c. materiāli.

*Hugo Helmaņa
izlūkgājiens 1919. gada
5.–6. septembrī. Shēma*

Latvijas armijas štāba priekšnieks P. Radziņš, augstu novērtējot H. Helmaņa varoņdarbu, atzīmējis, ka pēc viņa aprakstiem ikviens kareivis var apgūt militārās izlūkošanas augstāko klasi. H. Helmanis par izciliem kaujas nopelniem Latvijas atbrīvošanas cīņās tika apbalvots ar Lāčplēša Kara ordeni.

Pēc Latvijas okupācijas 1940. gadā Helmanis apcietināts. Kā liecina Mārtiņš Bisters, ko deportēja nepilngadīgu un kam palaimējās palikt dzīvam, Hugo Helmanis kopā ar viņu, kā arī dzejnieku Leonīdu Breikšu un citiem nāvei nolemtajiem kuģī pa Volgu aizvests uz Saratovas un Astrahaņas cietumiem. Nošauts Astrahaņā.

Kas bija pirmais Latvijas Ministru prezidents?

1918. gada 17. novembris. Pulkstenis ir 8 vakarā. Rīgā, Kr. Barona ielā 3, Rīgas Latviešu

amatnieku biedrības kases telpās 35 Latvijas septiņu politisko partiju delegāti, kā arī Latgales Zemes padomes pārstāvis Staņislavs Kambala konstituējas kā Latvijas Tautas padome – priekšparlaments, pieņem savu politisko platformu un ievēl Tautas padomes priekšsēdētāju. Šo augsto amatu uztic advokātam Jānim Čakstem. Par priekšsēdētāja pirmo biedru ievēl sociāldemokrātu Margeru Skujenieku, par otro biedru – radikāldemokrātu Gustavu Zemgalu.

Par Ministru prezidenta kandidātu Zemnieku savienība uzstāda Kārli Ulmani, kuru arī vienbalsīgi ievēl. Tālākās pārrunās, kā teikts sanāksmes protokolā, “tiek izteikta vēlēšanās, lai ministru prezidents pēc iespējas drīzākā laikā sastādītu ministru kabinetu un jo drīz izraudzītu nepieciešamākiem, nekavējot pārņemamiem resoriem priekšstāvjus”.

1918. gada 18. novembris. Svinīgajā neatkarīgās Latvijas proklamēšanas aktā 2. pilsētas (tag. Nacionālajā) teātrī Ulmanis teic valdības programmas runu, cita starpā sacīdams: *“Pagaidu valdības uzdevums būs Latvijas valsts izbūve un nostiprināšana uz ārieni un iekšieni. Valsts jānostiprina uz ārieni, lai tā stāvētu spēcīga un apvienota, labās attiecībās ar tāliem un tuviem kaimiņiem. Iekšējā pārvaldīšanas darbā stāv daudz uzdevumi priekšā; bez kavēšanās jāizved zemē demokrātiskas reformas. Visus uzdevumus tagad neattēlošu sīkumos, minēšu tikai svarīgākos un neatliekamus. Mūsu priekšā atrodas grūti atrisināmais pārtikas jautājums; viņa nokārtošanai valdība izlietos visus spēkus un līdzekļus, un var cerēt, ka izdosies šo darbu veikt, ja visi pilsoņi uz laukiem, tāpat kā pilsētās, nāks valdībai talkā. Otrais uzdevums – nokārtot agrāro jautājumu. Vispārīgi valdības sociālās reformas un sociālā likumdošana būs plašas un dziļas, lai nodrošinātu darba ļaužu tiesības un stāvokli.”* Savu uzstāšanos Ministru prezidents beidz ar vārdiem: *“Visi pilsoņi bez*

tautības izšķirības aicināti palīdzēt, jo visu tautību tiesības būs Latvijā nodrošinātas. Tā būs demokrātiska taisnības valsts, kurā nedrīkst būt vietas ne apspiešanai, ne netaisnībai.”

1918. gada 19. novembris. Ulmanis ziņo Tautas padomes sēdē par kabineta sastāvu. Neesot vēl bijis iespējams sadabūt attiecīgās personas visām ministrijām. Liek priekšā apstiprināt par ministriem un viņu biedriem: ārlietu – Zigfrīdu Meierovicu, iekšlietu – Dr. Miķeli Valteru, par viņa biedriem – Rūdolfu Bēnusu un Alfrēdu Birznienu, finansu – Kārli Puriņu, pārtikas un zemkopības – Kārli Ulmani, par viņa biedriem – Jāni Blumbergu, Ernestu Baueru un Augustu Kalniņu, tautas apgaismošanas – Dr. Kārli Kasparsonu, darba – Teodoru Hermanovski. Pagaidām paliek vakantas satiksmes, tieslietu, apsardzības, tirdzniecības un rūpniecības ministru vietas, kā arī valsts kontroliera postenis. Visi ministru kandidāti tiek apstiprināti.

1918. gada beigās un 1919. gada sākumā zemkopības ministra portfelis tika uzticēts Jānim Goldmanim, apgādības – Jānim Blumbergam, apsardzības – Jānim Zālītim, tieslietu – Pēterim Juraševskim, tirdzniecības un rūpniecības – Spricim Paeglim, satiksmes un darba – Teodoram Hermanovskim.

Otro Pagaidu valdību Ulmanis sastādīja 1919. gada 13. jūlijā, trešo – 1919. gada 8. decembrī un ceturto – 1920. gada 12. jūnijā. Pēc tam Ministru kabinetu vadīja tādi pazīstami politiķi kā Zigfrīds Meierovics, Jānis Pauļuks, Voldemārs Zāmuēls un Hugo Celmiņš. 1925. gada 22. decembrī Ulmanis sastādīja desmito Latvijas valdību. Arī 15. valdību (1931), 18. un 19. (abas 1934). Tādējādi K. Ulmanis bija Latvijas Ministru prezidents rekordists, jo astoņas reizes saņēma savās rokās valdības grožus.

Vai ģenerālis Roberts Dambītis bija kolaboracionists?

Roberts Dambītis bija vidzemnieks. Viņa dzīves gaitas sākušās Trikātas pagasta Klapčos lauksaimnieka ģimenē 1881. gada 2. maijā. 1902.

gadā Dambītis absolvēja Viņņas junkurskolu ar pirmās šķiras diplomu. Sekoja strauja militārsta karjera: podporučīks (1902), poručīks (1906), štābkapteinis (1910), kapteinis (1915. IX), apakšpulkvedis (1917. VIII). 1916. gada oktobrī Roberts Dambītis tika iecelts par 2. latviešu strēlnieku brigādes intendantu. Ziemassvētku kauju laikā viņš bija apvienotās latviešu strēlnieku divīzijas intendants. Roberts Dambītis bija brīvības cīņu dalībnieks.

Pēc neatkarīgās Latvijas nodibināšanās viņš īsu laiku bija apsardzības ministra biedrs. Pulkvedis (1920. IV), ģenerālis (1935). Brīvvalsts gados Dambītis uzdienēja līdz armijas štāba otrā palīga postenim 1935. gadā. Atvaļināts 1939. gada jūnijā sakarā ar dienestam maksimālā vecuma sasniegšanu.

Kāpēc latviešu ģenerālis, kas bija cīnījies par neatkarīgu Latviju, pēc gada kļuva par kara ministru krievu okupantu sastādītajā A. Kirhenšteina marionešu valdībā? Lai gan ir grūti atbildēt uz šo jautājumu, mēģināsim to darīt.

Pirmkārt. Acīmredzot Dambītis, tāpat kā Ulmanis, naivi cerēja, ka pēc padomju karaspēka papildu kontingenta ieviešanas izdosies saglabāt kaut kādu Latvijas patstāvību – kaut vai nominālu, kaut vai līdzīgu Mongolijai. Zināms pamats tam bija arī jaunā Ministru kabineta deklarācijā, kā izrādījās, liekulīgi sacītais: “Valdība rūpēsies, lai pilnībā (izcēlums mans. – **R.T.**) realizētos Latvijas Republikas satversme, pēc tautas īstenās gribas.”

Otrkārt. Ja neviens latviešu ģeneralitātes pārstāvis (vai, sliktākajā gadījumā, pulkvedis) neuzņemtos vadīt kara resoru, t.s. Tautas valdības režisors Višinskis būtu varējis sameklēt kādu vēl pēc 30. gadu represijām dzīvu palikušo latviešu augstāko virsnieku Padomju Savienībā, kas Latvijas armijai būtu galīgi nepieņemami.

Treškārt. Dambītis, piekrizdams kļūt par kara ministru, tāpat kā sociāldemokrāts Brūno Kalniņš, ieņemot armijas politiskā vadītāja amatu, jādodomā, cerēja tādējādi pasargāt nacionālos bruņotos spēkus no izšķīdināšanas sarkanarmijā vai, iespējams, pat latviešu karavīru pārvietošanas uz citu, piemēram, Turkeštānas kara apgabalu.

Saprotams, ka Dambītis kā deputāts piedalījās tā dēvētās Tautas Saeimas 1940. gada 21. jūlija sēdē, kurā tika pasludināta padomju vara

un Latvijas iestāšanās Staļina impērijā. Viņš bija arī to deputātu pulkā, kuri devās uz Maskavu, lai iesniegtu lūgumu par Latvijas uzņemšanu Padomju Savienībā.

Latvijas kara ministra posteni likvidēja 1940. gada 27. septembrī, bet ministrijas praktiskā likvidācija Dambīša vadībā beidzās tikai 1941. gada 15. martā. Eksministrs jau 1940. gada decembrī kļuva par LVU docentu un pasniedza militāro mācību. Visu pirmās okupācijas gadu viņš bija republikas Augstākās Padomes prezidija loceklis.

Nav noliedzams, ka, gribot viņam to vai negribot, Dambītis bija kolaboracionists, jo vairāk vai mazāk kalpoja okupācijas režīmam. Taču nebūs pareizi likt vienlīdzības zīmi starp viņu un, sacīsim, ģenerāļiem Oskaru Dankeru un Rūdolfu Bangerski, kuri, kalpojot ar sirdi un dvēseli vācu okupantiem, aizsūtīja ne ar ko neattaisnojamā nāvē simtiem un tūkstošiem latviešu vīru un jaunekļu.

Sākoties karam, Dambītis neaizgāja kopā ar krievu karaspēku. Uz ko viņš cerēja? Varbūt uz to, ka arī padomju laikā viņš bija bijis tikai karavīrs, turklāt ministrēšana ilga nepilnus trīs mēnešus. Bet darbs beztiesīgajā Augstākās Padomes prezidijā vispār nebija nopietni ņemams. Iespējams, ka tā domāja Dambītis, bet tā nedomāja jaunie okupanti, kas jau 1941. gada jūlijā viņu arestēja, ieslogot Rīgas Centrālcietumā, vēlāk – cietumā Berlīnē un Zaksenhauzenas koncentrācijas nometnē.

Bijušais ministrs varēja atgriezties dzimtenē tikai pēc Otrā pasaules kara. Kādu laiku Dambītis bija... kolhoza priekšsēdētājs savā dzimtajā pagastā, bet 1948. gadā aizgāja pensijā. Ģenerāļa nebrīvē izmocītā sirds pārstāja pukstēt 1957. gada 27. martā.

Kas ir Edgars Dunsdorfs?

Pavisam īsi runājot, Edgars Dunsdorfs ir latviešu vēstures zinātnes sirmais krīvu krīvs. Profesors. Ap 60 grāmatu un vairāk nekā 400 akadēmisku un populārzinātnisku rakstu autors. Dunsdorfa uzrakstītie darbi pielīdzināmi vesela zinātniska institūta vai lielas pētnieku grupas veikumam.

Saldū 1904. gada 20. novembrī dzimušais meldermeistara un mājskolotājas dēls Edgars 1933. gadā beidza LU Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultāti. Būdams ārkārtīgi apdāvināts un talantīgs jauneklis, viņš virzījās strauji augšup pa akadēmiskās un zinātniskās karjeras kāpnēm. Universitātes privātdocents (1937), docents (1938), ārkārtas profesors (1939), profesors (1943). Latvijas kultūras fonda godalga (1936) un Krišjāņa Barona prēmija (1937, 1938). Viņa doktora disertācija "Vidzemes lielais zviedru kadastrs kā saimniecības vēstures avots" (1942) ir ļoti vērtīgs izziņas avots arī mūsdienās – pēc sešdesmit gadiem.

1944. gada oktobrī Dunsdorfs ar kundzi Liliju devās trimdā uz Vāciju. Nostrādājis tur dažus gadus Baltijas universitātē, viņš ar dzīvesbiedri 1948. gadā pārcēlās uz Austrāliju, kur kļuva par mācītbspēku Melburnas universitātē, kā arī viesprofesoru universitātēs Berklijā (1957), Upsalā un Stokholmā (1962).

Līdztekus akadēmiskajam darbam profesors nenogurstoši pētīja un rakstīja savas dzimtenes vēsturi. Šajā īsajā rakstā varam atzīmēt tikai pašus nozīmīgākos viņa publicējumus.

Izmantojot no Latvijas līdzī paņemtās vēstures avotu fotokopijas, intensīvi strādājot ASV un Rietumeiropas arhīvos un bibliotēkās, Dunsdorfs uzrakstījis Latvijas vēstures sērijā pa gadsimtiem trīs kapitālus sējumus. Tos ir publicējis "Daugavas" apgāds Zviedrijā.

Kā pirmā no šīs sērijas tapa "Latvijas vēsture, 1600–1700" (1962; 588 lpp.). Autors tā laika notikumu centrā liek nevis svešzemju valdnieku dzīves un darbības aprakstus, bet pamattautas – latviešu vēsturi. Laikmeta norises sistematizētas, aplūkojot atsevišķi politisko, sociālo, saimniecības un kultūras vēsturi. Politiskajā vēsturē Dunsdorfs kā nozīmīgākos notikumus aplūko karus, kur piedalījās arī latviešu karavīri un partizāni.

Sadarbībā ar profesoru Arnoldu Spekki tika uzrakstīta "Latvijas vēsture, 1500–1600" (1964; 812 lpp.), kur Dunsdorfa spalvai pieder ap 90 procenti teksta. Arī šajā sējumā saglabāts tas pats notikumu apraksta princips (politiskā, sociālā, saimniecības un kultūras vēsture).

"Latvijas vēsture, 1710–1800" (1973; 668 lpp.) ir trešais lielais profesora darbs minētajā sērijā. Latvijas vēsturei 18. gs. raksturīgi lieli pagriezieni latviešu tautas dzīvē, jo visa Latvijas teritorija nonāca Krievijas

impērijas sastāvā, kam nebija pozitīva loma, kā apgalvoja padomju historiogrāfija.

Kad bija publicēti sērijas “Latvijas vēsture, 1500–1800” trīs sējumi, Dunsdorfs samērā īsā laikā uzrakstīja grāmatu “Kārļa Ulmaņa dzīve” (1978; 614 lpp.). Monogrāfijā ir četras lielākas nodaļas (Ceļinieks, Politikis, Diktators, Mocekļis), kurās reljefi attēlotas Ulmaņa dzīves gaitas. Dunsdorfs kritiski izanalizē Ulmaņa darbību un dod tās objektīvu vērtējumu.

Sakarā ar Bībeles 300 gadu jubileju Dunsdorfs uzrakstīja “Pirmās latviešu bībeles vēsturi” (1979; 233 lpp.). Skrupulozas monogrāfijas sešās nodaļās viņš, izmantojot jaunus Zviedrijas Valsts arhīva materiālus, izseko grāmatu grāmatas latviskā tulkojuma tapšanas gaitai, kamēr tā iespīestā veidā nonāca lasītāju rokās. Pēfījumā liela vērtība veltīta Bībeles tulkotāja Alūksnes mācītāja Ernsta Glika darbības apskatam.

Par saviem nozīmīgajiem darbiem Latvijas vēsturē Dunsdorfs ir ievēlēts par Latvijas Zinātņu akadēmijas goda locekli (1990), apbalvots ar Triju zvaigžņu ordeni (1995) un ievēlēts par LU goda doktoru (1996). Šā izcilā latviešu zinātnieka vērtējumā var tikai pievienoties profesora *Dr. hab. hist.* Ēvalda Mugurēviča vārdiem: “Atskatoties uz Edgara Dunsdorfa zinātnisko veikumu Latvijas vēstures izpētē, var konstatēt, ka viņš ir ražīgākais mūsu gadsimta (20. gs. – R.T.) otrās puses latviešu izcelsmes humanitāro zinātņu pārstāvis. Dunsdorfa darbi ir būtiski ietekmējuši Latvijas vēstures zinātnes attīstību.”

Valmieras pučs 1927. gadā. Kas tas tāds?

Pučs jeb, mūsu mēlē runājot, valsts apvērsums ir izsenis pazīstams paņēmiens varas jautājumu kārtošānā. Rekords šajā ziņā pieder Latīņamerikai, bet netrūkst piemēru arī tuvāk: Krievija – 1917. gads (lielinieku oktobra apvērsums) un 1993. gads (stagnāti), Latvija – 1934. gads (ulmanieši) un 1991. gads (rubikieši). Pavisam necilu vietu šo, tā teikt, dižapvērsumu vidū ieņem Valmieras notikums, taču kādus vārdus arīdzan tas ir pelnījis.

Pučs sākās visnotaļ prozaiski – ar “iemešanu”. 1927. gada 20. janvāra vakarā izbijis kolčakietis, 26 gadus vecais 8. Daugavpils kājnieku pulka leitnants Jānis Oliņš un viņa pudeles brālis leitnants Dolfijs iegriezās Valmieras rūpnieku un tirgotāju klubā, lai uzspēlētu biljardu, kā arī iešņabotu. To izdarījuši, abi leitnanti pa ceļam devās pie prostitutām un tad mājup uz savu bataljonu Kaugurmuižā, kur Oliņš ķērās pie lietas. Vispirms viņš pamodināja savus instruktorus, tie savukārt divas rotas, izsniedzot katram kareivim pa 10 kaujas patronām. Oliņš pavēlēja visiem doties uz Valmieru, norādot, kam jāieņem telefona centrāle, kam pasta un telegrāfa kantoris, kam Jāņa parka stacija utt. (nu gluži pēc Ļeņina!). Pats viņš esot kaujas rajona priekšnieks, bet pušelnieks Dolfijs – stacijas komandants.

Nabaga kareivīši izpildīja sava pusapskurbušā komandiera pavēles kā jēriņi un ieņēma norādītās vietas. Oliņš telefonēja uz pulka štābu Cēsīs, ka Valmierā noticis apvērsums, un aicināja tam pievienoties. Tūdaļ pēc tam viņa bataljona virsnieki uzlika pučistam roku dzelžus...

Sekoja skandaloza prāva karatiesā Rīgā. Nemaz nerunājot par 30 lieciniekiem un daudziem jo daudziem žurnālistiem, zālē atradās pieci (!) medicīnas eksperti ar profesoru Hermani Budulu galvgalī. Viņi secināja, ka Oliņš pēc dabas ir psihopāts. Savu iespaidu atstājis arī alkohols. Tāpēc spriedums puča lietā, kuru gan daudzi apšaubīja, bija Oliņam labvēlīgs: “Atzīstams par bīstamu sabiedrībai un ievietojams psihiatriskā slimnīcā.”

Laikraksts “Sociāldemokrāts” tādu “Zālamana spriedumu” novērtēja šādi: “Virsnieka pakāpe viņam nav atņemta, no kara dienesta viņš nav izslēgts, un **mūsu apstākļos** iespējams, ka izārstētais Oliņš atkal dienēs armijā un... no jauna taisīs puču.”

Kur glabājas Latvijas vietvārdi

Apdzīvoto vietu un āru vārdi

Kultūra

Laudzi no tiem irsmnieku gadu vai, redzies pirms pusotra gadsimta, ir pēdējās pēdējās un saglabājušies līdz mūsu dienām. Izšķir divas lielas vietvārdu grupas: ir apdzīvoto vietu (māju, ciemu vai sādžu un pilsetu) nosaukumi un neapdzīvoto vietu nosaukumi jeb āru vārdi. Katrai no šīm vietvārdu grupām ir atšķirīgs "dzīves ceļš". Parāpūtas rakstībai un kartēšanai, daudzu apdzīvoto vietu nosaukumi ir fiksēti rakstu avotos, senās kartēs, īpašumu robežu aprakstos u.c. Kā piemēru var minēt zviedru Vidzemē veikto arklu revīziju aprakstus 17. gadsimtā. Daudzus tur minētos nosaukumus atpazīstam šodienas vietvārdos. Āru vārdu pierakstu ir daudz mazāk. Senajās kartēs u.c. materiālos atzīmētas tikai lielākās upes, ezeri, purvi. Bet āru vārdu bagātība ir daudz, daudz lielāka.

Vietvārds vietu precīzē, atšķir konkrētu ģeogrāfisko objektu no citiem, tādēļ veidā palīdzot orientēties apkārtnē un mērītācīgi darboties. Tāpēc vārdi sauc ne tikai lielus, plaši pazīstamos objektus, bet arī vienas zemieku saimniecības robežs vietvārdu skaits var būt ievērojams. Sevīši to var teikt par tā saucamajām vecsaimniecībām, kuru zemes platība ietilpa pat 100 ha un vairāk. Šo mazu objektu nosaukumi ir tie, kurus glabā tautas atmiņa, tie mutvārdos nododot no vienas paaudzes otrai. Tātad var teikt, ka pirmā tie visplašākā, bet reizē arī visnezīdīgākā vietvārdu glabātava ir tautas atmiņa. Kari, epidēmijas, iedzīvotāju maiņa, saimnieciskās darbības izmaiņas, politisko apstākļu dēvēšana (kolhozu izveidošana) ir tie apstākļi, kas traucē vai pilnīgi pārtrauc vietvārdu dabisko pārmantojamību. "Lai jaunu laiku straume neizplūdinā, neiznīcinā to, kas

Tāds sāksis vienotaj prozaiski – ar "Iemēšanu". 1927. gada 20. septembrī tas sāpīgs kollektīvs, 26 gadus vecais S. Daugavpils kājuieku pulka leitnants Jūlijs Oliņš un viņa pudsies brālis leitnants Dotiņš iegrēzās Rīgas kara vienību un tērpotāju klubā, lai uzspēlētu bījardu, kā arī pārtēvu. 10. tēva "pūš" šis leitnanti pa ceļam devās pie prostitūtam un ar viņu veica savu bēdīgo Kaugurmuižā, kur Oliņš ķērās pie lietās. Oliņš ar viņu pamatoti sava instruktora, tie savukārt divas tēvas, ar viņu mēģināja karavīmpa šīs kaujas patronādi. Oliņš pavēlēja visiem tēvām un tēvēm, norādīt, kam jāieņem telefona centrāle, kam pasta un drošības karteiti, kam jāpa parka stacija (pa ceļu pēc L. ejuma!).

Nācīga karavīra izpildījis sava pusapskurbuš komandiera pavēles tēvām un tēvēm nosūtījis vietas. Oliņš telefonēja uz pulka kābu Cēsis, lai tēvēm nosūtītu apvēršanos, un aicināja tam pievienoties. Tādāļ pēc sava viņa bēdīgo no vienmērīti vadīta pašistam roku dzelzus.

Sekoja šķatdabīga prīva karājesē Rīgā. Noms, nerunājot par 30 tēvēm un tēvēm un daudziem ja daudziem žurnālistiem, zālē atradās pieci (1) vēršanos ārsti ar profesoru Hermani Budēti galvgali. Viņi secināja, ka Oliņš pūš dabot ir pašbopis. Sava iespāidū atrājis arī alkohols. Tāpēc nosēdams pūda lietā, kuru gan daudzi apšaubēja, bija Oliņam labvēlīgs: "Izskatās par bīstamu sabiedrībai un ievietojams psihiatriskā slimnīcā!"

Laikraksts "Socialdemokrāts" tādū "Zālamana spriedumu" vērtēja šādi: "Virsnieka pakāpe viņam nav atņemta, no kara dienesta viņš nav izslēgts, un mīļau apstākļos iespējams, ka izārstētais Oliņš atkal dienēs armijā un... no jauna taistīs paču."

KRĀJUMI

Kur glabājas Latvijas vietvārdi

Apdzīvoto vietu un āru vārdi

Latvija pasaulē izceļas ar lielu vietvārdu bagātību. Daudzi no tiem ir simtiem gadu veci, radušies pirms paaudžu paaudzēm un saglabājušies līdz mūsu dienām. Izšķir divas lielas vietvārdu grupas: ir **apdzīvoto vietu** (māju, ciemu vai sādžu un pilsētu) nosaukumi un **neapdzīvoto vietu** nosaukumi jeb **āru vārdi**. Katrai no šīm vietvārdu grupām ir atšķirīgs “dzīves ceļš”. Parādoties rakstībai un kartēm, daudzu apdzīvoto vietu nosaukumi ir fiksēti rakstu avotos, senās kartēs, īpašumu robežu aprakstos u.c. Kā piemēru var minēt zviedru Vidzemē veiktos arklu revīziju aprakstus 17. gadsimtā. Daudzus tur minētos nosaukumus atpazīstam šodienas vietvārdos. Āru vārdu pierakstu ir daudz mazāk. Senajās kartēs u.c. materiālos atzīmētas tikai lielākās upes, ezeri, purvi. Bet āru vārdu bagātība ir daudz, daudz lielāka.

Vietvārds vietu precizē, atšķir konkrētu ģeogrāfisko objektu no citiem, tādā veidā palīdzot orientēties apkārtnē un mērķtiecīgi darboties. Tāpēc vārdā sauc ne tikai lielus, plaši pazīstamus objektus, bet arī vienas zemnieku saimniecības robežās vietvārdu skaits var būt ievērojams. Sevišķi to var teikt par tā saucamajām vecsaimniecībām, kuru zemes platība sasniedza pat 100 ha un vairāk. Šo mazo objektu nosaukumi ir tie, kurus glabā tautas atmiņa, tos mutvārdos nododot no vienas paaudzes otrai. Tātad var teikt, ka pirmā un visplašākā, bet reizē arī visneaizsargātākā vietvārdu glabātava ir **tautas atmiņa**. Kari, epidēmijas, iedzīvotāju maiņa, saimnieciskās darbības izmaiņas, politisko apstākļu dinamika (kolhozu izveidošana) ir tie apstākļi, kas traucē vai pilnīgi pārtrauc vietvārdu dabisko pārmantojamību. “Lai jaunu laiku straume neizplūdina, neiznīcina to, kas

vecs, cienīgs un derīgs valodai un vēsturei,” – tā rakstīja publicists Kažoku Dāvis, un apmēram pirms pusotra simta gadiem vietvārdus apzināti vākt un pētīt sākuši latviešu tautskolotāji.

Pirmo vietvārdu vākumu sakopojis Jelgavas skolotājs P. Zēvalds, un tas bija krājums par Birzgales vietvārdiem. Tālāk jāmin Baltijas vācu tautības valodnieks Augusts Bīlenšteins (1826–1907), kuram ar īpašām izsūtītām anketām izdevās savākt ap 40 000 vietvārdu. Kopumā šo vākumu viņš nav publicējis. Daļa gājusi zudumā, daļu vēlāk savās vietvārdu vārdnīcās iekļāvis J. Endzelīns un J. Plāķis.

20. gadsimteņa pirmajā pusē nozīmīgus pētījumus veikuši Jānis Endzelīns un Juris Plāķis. J. Endzelīns kopā ar A. Ābeli, J. Kauliņu un P. Šmitu sagatavoja pirmo vietvārdu krājumu “Latvijas vietu vārdi. I daļa. Vidzemes vārdi” (R., 1922). Grāmatu “Latvijas vietu vārdi. II daļa – Kurzemes un Latgales vārdi” viņš publicējis 1925. gadā. Sakārtoti alfabēta secībā pa pagastiem, šajos darbos galvenokārt ir apkopoti mājvārdi un muižu nosaukumi. Neapdzīvotu vietu nosaukumu maz.

20. gadsimta trīsdesmitajos gados Juris Plāķis iztaujāja galvenokārt mežsargus un ieguva daudz āru vārdu. Vākums atkal sistematizēts pa pagastiem. 1936. gadā publicēta J. Plāķa darba I daļa: “Latviešu vietu vārdi un latviešu pavārdi. I daļa. Kurzemes vārdi”. 1939. gadā sekoja II daļa “Zemgales vārdi”. Tālāko, jau sakārtoto Vidzemes vārdu publicēšanu pārtrauca karš, un tie ir gājuši zudumā.

Pēc Otrā pasaules kara par Latvijas vietvārdu vākšanas un pētīšanas centru kļuva Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūts (mūsdienās tas pārtapis par Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūtu), kurā ir izveidota **Latvijas vietvārdu kartotēka**. Pašreiz tur glabājas vairāk par 1,5 miljoniem vietvārdu pierakstu kartīšu. Tie ir kādreizējās Folkloras un valodas krātuves vietvārdu vākumi, paša institūta darbinieku un daļa arī Universitātes un pedagoģisko institūtu vietvārdu pierakstu materiāli. Šī ir visplašākā Latvijas vietvārdu glabātava. Diemžēl kartotēka derīga galvenokārt valodnieciska rakstura pētījumiem, jo lielākajai daļai tur ietvertos nosaukumu ir zudusi saikne ar konkrēto ģeogrāfisko objektu, vietvārdu ģeogrāfiskā piesaiste aprobežojas ar pagastu norādi atbilstoši 20. gadsimta trīsdesmito gadu administratīvajam iedalījumam. Tomēr kartotēka ir bagātīgs izejmateriāls filoloģiska rakstura

vietvārdu vārdnīcām. Daļēji tas arī izdarīts. Pie lasītājiem ir nonākušas šādas vārdnīcas: 1956. gadā – J. Endzelīns. “Latvijas PSR vietvārdi. I daļa, 1. sējums”, kurā ietilpst vietvārdi, kas sākas ar burtiem A–J, un 1961. gadā 2. sējums ar burtiem K–O. Jau bez akadēmiķa J. Endzelīna līdzdalības sagatavoti turpmākie Latvijas vietvārdu vārdnīcas sējumi, kas diemžēl vēl gaida publicēšanu. Šajā vārdnīcā vietvārdi ir sakārtoti vienotā alfabētā, ligzdu sistēmā pēc vārdu celmiem. Aiz katra vietvārda norādīts objekta veids, atrašanās vieta (pagasts) un avots, no kura nosaukums iegūts. Vārdnīcas praktisko izmantošanu apgrūtina trīs apstākļi:

- 1) pagaidām publicējums neaptver visus Latvijas vietvārdus;
- 2) lielajā daudzveidībā grūti sameklēt vajadzīgo vietvārdu;
- 3) nav piesaistes konkrētam ģeogrāfiskajam objektam.

Izmantojot institūta vietvārdu kartotēku, radušās vairākas publikācijas. Nozīmīgākās ir: V. Dambe. “Latvijas apdzīvotās vietas un to iedzīvotāju nosaukumi”. – R.: Zinātne, 1990; Benita Laumane. “Zeme, jūra, zvejvietas. Zvejniecības leksika Latvijas piekrastē”. – R.: Zinātne, 1996.

No Kārļa Draviņa grāmatas “Kurzemē aizgājušos laikos”

Pļavu vārdi

Šaurākās pašmāju aprindās, skatoties pēc situācijas dabā, mēdza runāt gan par māju pļavu, gan meža pļavu, valka pļavu, upmalas pļavu (arī upes pļavu), dažos gadījumos arī par tālajām un tuvajām pļavām. Dažām pļavām, kaut arī tās atradās pie mājām, tomēr bija kāds īpašs nosaukums, piemēram, Tēruķši (pie Grīvām), Sustrēne (pie Dižmaksniekiem).

Meža pļavām vai to daļām bija sadots daudz dažādu nosaukumu, lai iepostās pļavas atšķirtu citu no citas. Mūsu novadā meža pļavu bija vairāk nekā pusotra simta. Dažas no tām, bez šaubām, tur atradās kopš senseņiem laikiem, bet daļa bija radusies tikai 18. un vēl 19. gadsimtā. Virkne meža pļavu tika saukta to pļāvēju (arī kādreizējo), pareizāk, māju vai to saimnieku vārdā, piemēram,

Bībene, Budene, Garnuzene, Bēķa pļava, Jēča pļava, pēc mājām – Bībji, Budas, Garnuži, Bēķi, Jēči. Citas bija iedēvētas kādu reiz dzīvojušu personu vārdos – Evužene, Jurīša pļava, Kasparpļava, Sūniņa pļava, Miķelītis. Dažu pļavu nosaukumos bija saglabājušies bijušo māju vārdi, piemēram, Krastplacis, Čakstiņš, Čiekurene, Peķsāte – tur kādreiz stāvējuši Krastiņi, Čakstiņi, Čiekuriņi un Peķi (vai Pēkas).

Daudzām pļavām vārdi bija sadoti pēc situācijas dabā – Ezerpļava, Purgals, Avotpļava, Augstā birze, Dambleja, Klajumi u.tml., bet citām pēc kādām pašas pļavas īpašībām, piemēram, Garā pļava, Akmeņpļava, Plikās pļavas, Mūkošā aste, Egļaste, vēl citām pēc kādiem (lielākoties sen jau aizmirstiem) notikumiem, piemēram, Govvalks, Lāčmasta pļava, Jērstrauts. Dažu pļavu vārdu izcelšanās ir mīklaina; te jāmin tādi savādi nosaukumi kā, piemēram, Jērkakls, Lindroki, Kulīte, Rumpene, Aurene.

Par dažu pļavu senumu liecina tie vārdi, kas mūslaikos ir galīgi nesaprotami, teiksim, Vandalas, Sūķenes, Ķūrbene, Vampe, Banīte, Kampuri, Slastene. Arī tādiem veciem latviskiem pļavu vārdiem kā Dziriņi, Grebji, Gērbums, Grūžņa, Pūņas un Danga nozīme ir jau aizmirsta.

Ko slēpj Latvijas fiziski ģeogrāfisko nosaukumu kartotēka

1967. gadā Latvijas PSR Ministru padome pieņēma lēmumu, kas uzdeva Latvijas Valsts

universitātes Ģeogrāfijas zinātniskās pētniecības sektorā (deviņdesmitajos gados šo iestādi pārdēvēja par Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes Reģionālās ģeogrāfijas un toponīmikas zinātnisko laboratoriju) izveidot Latvijas fiziski ģeogrāfisko nosaukumu kartotēku. Pildot valdības uzdevumu, no 1970. gada Latvijas vietvārdu pētīšanā iesaistījās arī ģeogrāfi un tapa jauna vietvārdu krātuve – **Latvijas fiziski ģeogrāfisko nosaukumu kartotēka**. Tās uzdevums ir nodrošināt vienotas ģeogrāfisko

nosaukumu sistēmas izveidi, t.i., lai katram Latvijas dabas objektam atbilstu viens noteiktā formā uzrakstīts vietvārds, kuru turpmāk saucsim par *pamatnosaukumu*. Lai izvēlētos vispareizāko pamatnosaukumu, ir jāzina visi vietvārdi, kādos jebkad saukta ģeogrāfiskā reālija, tikai tad ir iespējams izraudzīties ģeogrāfiskā, vēsturiskā un valodnieciskā ziņā viskorektāko vietvārdu.

Krātuves īpatnība ir tā, ka primārais ir ģeogrāfiskais objekts, kuram tiek vākti visi tautā lietotie, kartēs un publikācijās atrodamie nosaukumi un to varianti. Darbs norit pēc tā saucamās kartogrāfiskās metodes – vienlaicīgi ar nosaukuma pierakstu objekts tiek atzīmēts kartē, tādējādi nodrošinot maksimālo sasaisti starp vietvārdu un konkrēto ģeogrāfisko objektu. Ja valodnieku kartotēkā esošo kartīšu skaits atbilst pierakstītajiem vietvārdiem, tad ģeogrāfu izraudzītā metode nosaka, ka katrai ģeogrāfiskajai reālijai tiek aizpildīta viena kartīte, kurā tiek atzīmēti visi šai reālijai zināmie vietvārdi. Izmantojot šo kartotēku, 30 gadu laikā tapušas vairākas vietvārdu vārdnīcas: 1984. gadā – “Latvijas PSR ūdenstilpju nosaukumi” (sastādītāja R. Avotiņa. 1.–6. burtnīca. – R.: P. Stučkas LVU); 1986. gadā – “Latvijas PSR ūdensteču nosaukumi” (sastādītājas: R. Avotiņa, Z. Goba. 1.–4. burtnīca. – R.: P. Stučkas LVU); 1993. gadā “Latvijas upes. Nosaukumi un ģeogrāfiskais izvietojums. Ar kartoshēmu” (sastādītājas: R. Avotiņa, Z. Goba. – R.: Latvijas Universitāte).

Šajā laikā radās iecere vienlaikus ar nozaru vietvārdu vārdnīcām veidot arī reģionālās vietvārdu vārdnīcas katram no 26 valsts administratīvajiem rajoniem. Pirmā no tām ir Jurgā Kavaca sagatavotais darbs “Valkas rajons. Dabas objektu nosaukumu vārdnīca” (R.: Latvijas Universitāte, 1993). Tai sekoja Zintas Gobas darbs “Kuldīgas rajons. Dabas objektu nosaukumu vārdnīca” (R., 1994).

Jauns posms Latvijas vietvārdu apgūvē sākās deviņdesmito gadu vidū reizē ar Latvijas nacionālās kartogrāfijas atdzimšanu. Latvijas Satelītkartes sagatavošanai Valsts zemes dienesta kartogrāfijas daļā izveidoja Toponīmikas nodaļu, kuras uzdevums bija nodrošināt jaunās kartes ar vietvārdiem latviešu valodā. Vietvārdu pētniekiem pavērās jaunas iespējas, jo viņu rīcībā nonāca visas padomju gados izdotās topogrāfiskās kartes, kas padomju laikā bija slepenas. Tāpat tika nodrošināts transports vietvārdu apsekošanai pagastos un moderns tehniskais aprīkojums.

Izmantojot LU vietvārdu kartotēku un Valsts zemes dienesta Kartogrāfijas pārvaldes Toponīmikas laboratorijas darbinieku jaunos uz vietām veiktos apsekojumus, Toponīmikas laboratorijā top datorizēta **Latvijas vietvārdu datu bāze**. Turpinās reģionālo vietvārdu vārdnīcu sagatavošana. Publicētas divas reģionālās vietvārdu vārdnīcas: 1997. gadā – O. Kovaļevska. “Krāslavas rajons. Ģeogrāfisko nosaukumu vārdnīca” un 1999. gadā – R. Avotiņa. “Madonas rajons. Kalni. Upes. Ezeri. Purvi. Meži. Ģeogrāfiska vietvārdu vārdnīca”. Krāslavas rajona vārdnīcai pievienota brīnišķīga Krāslavas rajona karte, kurā atrodami visi vārdnīcā minētie ģeogrāfiskie objekti. Madonas rajona vārdnīcai šādas speciālas kartes diemžēl nav. Tās saturs atbilst 1999. un 2000. g. publicētajai Latvijas Satelītkartei mērogā 1:50 000. Madonas rajons izvietojies 12 atsevišķās karšu lapās, un tas apgrūtina vārdnīcas un kartes lietojamību.

1990. gadā LU profesore Marta Rudzīte teica: “..mūsdienu apstākļos vietvārdu tālākai apstrādei, pētīšanai un nodošanai sabiedrības rīcībā ir nepieciešams valodnieku, ģeogrāfu, vēsturnieku un datoru tehnikas speciālistu kopdarbs.” Izcilās valodnieces vārdi jau piepildās.

Kādi ir latviešu izlokšņu novadi?

Mūsu latviešu valodu nebūt nerunā visur vienādi. Katrā Latvijas novadā tai ir savas īpatnības. Nelielā apvidū runāto valodas paveidu sauc par izlokšni. Vēsturiski izlokšnes veidojušās dzimtbūšanas laikā, kad mūsu senčiem nebija tiesību mainīt dzīvesvietu un viņi no paaudzes paaudzē dzīvoja vienas muižas novadā. Mūsdienu latviešu valodniecībā par izlokšni uzskata viena pagasta teritorijā (pēc 1939.g. administratīvā iedalījuma) runāto valodas paveidu, kaut gan atšķirības vērojamas arī tajā, it sevišķi, ja kādas pagasta daļas iedzīvotāji ir piederējuši pie citas draudzes vai arī tos no pārējās pagasta teritorijas šķīruši meži, purvi, upes vai ezeri.

Radniecīgu izlokšņu kopumu sauc par **dialektu**. Mūsdienās Latvijā ir pāri par 500 izlokšņu un pēc raksturīgākajām kopīgajām pazīmēm tās

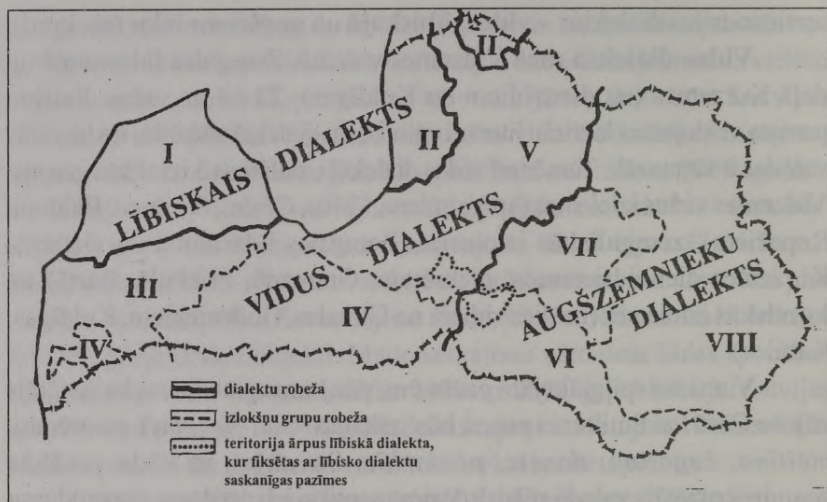
apvieno trijos dialektos – **vidus, lībiskajā** un **augšzemnieku** (sk. karti).

Vidus dialektu runā Vidzemes vidienē, Zemgales līdzenumā un daļā Kurzemes (uz dienvidiem no Kuldīgas). Tā kā uz vidus dialekta pamata veidojusies latviešu literārā valoda, šai dialektā atšķirību no literārās valodas ir vismazāk. Tomēr arī vidus dialektā izdalāmas 3 izlokšņu grupas: **Vidzemes vidus** izlokšnes (ap Valmieru, Valku, Cēsīm, Smiltēni, Baldoni, Ropāžiem), **zemgaliskās** izlokšnes (Zemgales līdzenumā un vietumis Kurzemes dienvidrietumos, piemēram, Gramzdā, Priekulē, Bārtā) un **kursiskās** izlokšnes (uz dienvidiem no Ulmales, Gudeniekiem, Kuldīgas, Kabiles).

Viena no spilgtākajām pazīmēm, pēc kuras pateiksim, ka runātājs nāk no Cēsu vai Smiltēnes puses, būs izskaņas *-ina, -īc (-īns)*, piemēram, *meitīna, žagatīna, dancīc, piedarbīc*. Savukārt, ja kāda vecākās paaudzes runātāja valodā vēl dzirdēsim anaptiksi jeb patskaņa iespraudumu aiz līdzskaņa, piemēram, *zir^ags, dar^abs, var^ati*, tad droši varam teikt, ka viņa dzimtā izlokšne ir Zemgalē. Anaptikse, iespējams, ir saglabāta zemgaļu cilts valodas īpatnība. Bet kursisko izlokšņu runātāji skaņu savienojumus *-ar-* un *-er-* izrunās kā laužti intonētus *-ār-* un *-ēr-*, piemēram, *dârps (-bs), kârsts, dzêrt*, arī *i-* skaņas vietā *v* un *b* priekšā teiks senāko *u*, piemēram, *zuve 'zivs', suvēns 'sivēns', duj 'divi'*.

Lībisko dialektu runā Vidzemes ziemeļrietumos un Kurzemes ziemeļu daļā. Lībiskajā dialektā izšķir **Vidzemes lībiskās** un **Kurzemes lībiskās** jeb **tāmnieku** izlokšnes. Pēdējās savukārt iedala dziļajās un nedziļajās lībiskajās izlokšnēs. Kurzemes lībiskās izlokšnes veidojušās uz pārlatvinātās kuršu valodas bāzes, un tās spēcīgi ietekmējusi lībiešu valoda, bet Vidzemes lībiskās izlokšnes – krustojoties Vidzemes vidienas izlokšnēm ar lībiešu valodu.

Viena no raksturīgākajām lībiskā dialekta īpatnībām ir gala zilbju patskaņu un divskaņu saīsinājums vai zudums, piemēram, *ūp, lap, māt, brāls, runat, mazgates* 'mazgāties', kā arī patskaņu iespraudums, piemēram, *egil* 'egle', *guders* 'gudrs'. Lībiskajās izlokšnēs sieviešu dzimte parasti tiek aizstāta ar vīriešu dzimti vai arī sieviešu dzimtes lietvārdus tuvāk apzīmē vietniekvārdi vīriešu dzimtē, piemēram, *tie sēns* 'sēnes', *tas Emm, mātam* 'mātei'. Darbības vārda 3. personas formu attiecina uz visām personām, piemēram, *es, tu, viņč/viš, mēs, jūs, viņ iet, ēd*.

Latviešu valodas dialekti un izloksņu grupas:

I – Kurzemes lībiskās izloksnes; II – Vidzemes lībiskās izloksnes; III – kursiskās izloksnes; IV – zemgaliskās izloksnes; V – Vidzemes vidus izloksnes; VI – Zemgales sēliskās izloksnes; VII – Vidzemes sēliskās izloksnes; VIII – latgaliskās izloksnes

Arī starp Kurzemes un Vidzemes lībiskajām izloksnēm ir vērojamas atšķirības. Kurzemes lībiskajās izloksnēs atšķirībā no Vidzemes lībiskajām izloksnēm sastopamas daudzas kursisko izloksņu īpatnības, kā mīkstinātais *ŗ*, piemēram, *gaŗš*, *jūŗ*, paglābtais *u* v, *b* priekšā, piemēram, *suvans*, *duban*. Dažas ar lībisko dialektu saskanīgas pazīmes fiksētas arī vairākās izloksnēs gar Daugavu (Rembatē, Lēdmanē, Lielvārdē, Sērenē, Secē).

Augšzemnieku dialektu runā Augšzemē, Vidzemes austrumdaļā un Latgalē – teritorijā, ko apdzīvojušas senlatviešu ciltis – sēļi un latgaļi. Augšzemnieku dialektā nošķiramas divas izloksņu grupas – **sēliskās** un **nesēliskās** jeb **latgaliskās**. Kā sēliskās, tā latgaliskās izloksnes iedalāmas dziļajās un nedziļajās. Sēliskās izloksnes var dalīt arī **Zemgales sēliskajās** (Augšzemē) un **Vidzemes sēliskajās** izloksnēs.

Dziļās sēliskās izloksnes runā galvenokārt Augšzemē, pie tām pieder arī Atašiene un daļēji Līvāni Latgalē un Lubāna Vidzemē. Nedziļās sēliskās izloksnes kompakto areālu veido Vidzemes dienvidaustrumos,

kā arī Augšzemes rietumos. Raksturīgākās sēlisko izlokšņu īpatnības – kāpjošā intonācija, piemēram, *groúds, nāúda*, un pārskaņa, piemēram, *kāudze, kã^ept*.

Dziļās latgaliskās izlokšnes runā visā Latgalē un Vidzemes ziemeļaustrumos (ap Alūksni, Gulbeni). Nedziļās latgaliskās izlokšnes ir dažas Ziemeļaustrumvidzemes izlokšnes (Gaujiena, Trapene, Sinole, Lizums, Galgauska, Jaungulbene).

Augšzemnieku dialekta latgaliskās izlokšnes no literārās valodas atšķiras visvairāk – gan fonētiski, piemēram, ar patskaņu izrunu (*lopa, muosa, zierni, reits, ūga, dāls*), līdzskaņu vieglu mīkstinājumu jeb palatalizāciju *i, ī, e, ē, ie, ei* priekšā (*l'ikt', lab'i, šīva*), gan arī ar daudzām senām morfoloģiskajām parādībām, piemēram, vēlējuma izteiksmes formām (*es ītum, tu ītim, jys, jei ītu, mes ītumem, jjus ītumet, jī, juos ītu*), ar saglabātiem darbības vārdu pagātnes *avā*-celmiem (*runova, dūmova*) un *ē*-celmiem (*nese, vede* u.c.).

Taču stingru robežu starp dialektiem novilkt nevar, jo starp tiem parasti ir t.s. pārejas izlokšnes (sk. karti!). Tuvāki savā starpā ir vidus un lībiskais dialekts, bet vairāk atšķirīgs ir augšzemnieku dialekts. Vidus un lībiskā dialekta runātājus mēdz saukt par ležzemniekiem jeb lejaslatviešiem, bet augšzemnieku dialekta runātājus – par augšzemniekiem jeb augšlatviešiem.

Mūsdienās izlokšnes gan nivelējas, gan arī literārās valodas ietekmē strauji zūd. Taču darbojas arī pretējs process – izlokšnēm ir tendence saglabāties, it īpaši Latgalē, kur to veicina arī vēsturiski izveidojusies latgaliešu rakstu valoda.

Ir pēdējais laiks apzināties izlokšni kā vērtību, jo izlokšnes glabā sevī lielus leksikas jeb vārdu krājuma dārgumus, kuri var būt avots kā valodas vēstures pētniekiem, tā arī literārās valodas bagātināšanai. Atliek tikai vēlēties, lai mēs vairāk smeltos no šī avota skaidruma un sargātu izlokšnes kā mūsu valodas saknes. Saudzēdami tās, mēs darīsim bagātāku mūsu valodu un būsīm bagātāki paši.

Vai cilvēkam var būt tikai ēna?

“**V**ien vec siev ieraudzīse sav **pakrēsli** un teicis: “Vai t’ es i tik liks, ka man **pakrēslis** tik liks?”” – tā stāstījusi kāda teicēja Lodē, runājot par cilvēka ēnu.

Vācot materiālus Latviešu valodas dialektu atlantam (programmas izstrāde pabeigta 1954. gadā, atlanta 1. daļa pabeigta 1980. gadā), rīkotas daudzas valodnieku ekspedīcijas pa visiem Latvijas novadiem. Šajā rakstā izmantots materiāls, kas iegūts, saņemot atbildes uz materiālu vākšanas programmas 389. jautājumu, kādās nozīmēs tiek lietoti vārdi *pakrēslis*, *paēna*, runājot par koku, un 390. jautājumu, runājot par cilvēka ēnu, *pakrēsli*.

Vārdu *pakrēslis* literārajā valodā parasti attiecina uz koka vai kāda cita priekšmeta, respektīvi, nekustīgu ēnu, ar līdzīgu nozīmi pazīstami vārdi *paēna*, *pavēnis*, kas izplatīti arī izloksnēs visos novados, izņemot Latgali.

Ar šādu nozīmi vārds *pakrēslis* pazīstams izloksnēs lielākajā Latvijas teritorijas daļā (izņemot Kurzemi, retāk sastopams arī Zemgales rietumu daļā), piemēram, *ka saule aizbried, ta nav vai pakrēšļa* – Taurenē; *vasaru meklē tik pakrēsli, rudenī – saulīti* – Bauskā; *dīnavydā lūpus sadzan pakrieslī* – Nautrēnos. Ar nozīmi ‘cilvēka ēna’ literārajā valodā vārdu *pakrēslis* nelieto, taču izloksnēs, galvenokārt Vidzemē, tas izplatīts. Piemēram: *cilveks nuobijas nuo sau pakrēsl* – Alojā; *ka pakrēsls visīsākaš, ta i puzdens laiks* – Jeros; *nelaid savu pakrēsli man virsū!* – Vecatē; *kod saule speid, kotris cilvaks mat pakriesli* – Bejā; *aj muotes pakrieslī!* – Litenē; dažviet Augšzemē, piemēram, Aknīstē, *ari cilvakam pakrēslis* – Kurcumā; kā arī Latgales ziemeļos, piemēram, *puždīnu laikā cilvaka pakrieslis četri pādi gars* – Viļakā, Balvos, Vīksnā.

Tiesa, šāds lietojums galvenokārt saistīts ar vecākās paaudzes valodu. Par to liecina arī paši izlokšņu runātāji, piemēram, *cilvēka pakrēslis* – *vecais vārds* – Baižkalnā; *vecāki cilvēki, kas jau nu i stipri veci, tie saka: izmērī pakrēsli!* – Ērgemē; *agrāk jau pilnīgi*

sacīja **pakrēslis**, tagad – ēna – Vilzēnos; jaunākie vairāk sak^a – ēna – Sēļos.

Daļā izlokšņu vārdu **pakrēslis** savukārt attiecina vairs tikai uz koka vai cita priekšmeta ēnu, bet dzīvas būtnes atspīdumu mēdz dēvēt par ēnu, piemēram, *gonc pēc ēnas zin, kad guovis mājā jādzen*, bet: **pakrēslis** – Cesvainē, *cylvākam saulē ir āna, kūkam – pakrieslis* – Kapiņos; *līkam līka ēna*, bet: **pavēnis** Vidrižos.

Latviešu literārajā valodā vispārlietojamais vārds *ēna* ir bez nozīmes šķīruma – tas tiek attiecināts kā uz cilvēka vai citas dzīvas būtnes tumšāku atspīdumu uz gaišāka fona, tā arī uz vietu, kur kāds šķērslis neļauj krist gaismas stariem. Šāds lietojums raksturīgs galvenokārt Kurzemē un Zemgales rietumu daļā, piemēram, *ka saule spīdēs jums pretim, aiz muguras ēna būs, vienalga, kas tas ir, kuoks vai cilvēks* – Dobelē; *cilvēkam ar ir ēna, tāda pati kā kuokam* – Sakā.

Daudz plašākā areālā, ietverot vēl arī izloksnes ap Ropažiem, Līgatni un Madonu Vidzemē, kā arī Zemgales austrumu daļu, vārdu *ēna* attiecina tikai uz cilvēka vai citas dzīvas būtnes atspīdumu uz gaišāka fona.

Vārda *ēna* cilme saistāma ar vārdiem, kas izsaka gaismas un ēnas saistījumu – *ēnāties, ēnuoties* 'būt redzamam, rēgoties', no kā izriet arī nozīme 'spokoties'. Dažās izloksnēs vārdiem *ēna, ēns* ir nozīme 'spoks, rēgs' – Burtniekos, Valmierā un Jaunaucē.

Vārda *ēna* lietojums mūsdienu izpratnē ir jauns, tas aizstājis senāko cilvēka ēnas apzīmējumu *sejs*. Vārds *sejs* ar nozīmi 'cilvēka ēna' (arī *seja* un *sejš*) joprojām sastopami mūsdienu izloksnēs. Visbiežāk tas reģistrēts Latgales dienvidu un dienvidrietumu daļā, piemēram, *cylvaka sejs vokorā garuoks* – Aglonā; *puždīņu laikā palīk eiss sejs* – Aulejā; *sejs tik cylvāka, a kūka – pakrieslis* – Višķos; atsevišķās izloksnēs Vidzemē, piemēram, *kad ar suoli izsperam savu seju, tad ir puzdienu laiks* – Aiviekstē; *gaeni mērija seju ar pādam. Viņi jau pēc seja zināja, kod mājā jādzan* – Mārcienā. Bet Augšzemē, piemēram: *strupš sajs, var puorkuopt puori tam sajam* – Bebreņē, Aknīstē, Neretā, Sunākstē. Bebreņē pierakstīts arī variants *sejš*. Atsevišķās izloksnēs reģistrēta sieviešu dzimtes forma *seja*, piemēram, *cik eiksa seja, jau dīnavyds* – Līvānos.

Vārda *sejs (seja)* senāko nozīmi 'ēna' J. Endzelīns saskata

atvasinājumā *paseijā* 'paēnā' (Ej, bāliņ, tu papriekšu, es tavā paseijā, LD 13707), kam radniecīgas nozīmes atrodamas arī citās indoeiropiešu valodās.

Sens mantots vārds *susētivis*, kam arī radniecīgi vārdi ar nozīmi 'ēna, tumsa', sastopami citās indoeiropiešu valodās, kompakti sastopams Latgalē, izņemot tās ziemeļu un dienvidu izloksnes (ap Balviem, Krāslavu), piemēram, *susātivam* *navar puorkuopt* – Atašienē; *pa susātivam jau puždinis* – Bērsgalē; *vokorā susōtivs otkon palīk garš* – Līvānos; *dīnavydā cylvāka susātivi var puorspert ar sūli* – Nautrēnos; *nu sova susātiva naizbiegsi* – Sakstagalā; *kuo tu staigoj maņ pakalī kai susātivs?* – Zvirgzdenē. Tas reģistrēts arī Augšzemē – Dvietē.

Vārds *susēdivis* pierakstīts Līksnā (*kot vysstrupuokais susiedivs?*), Nīcgalē (*radzu lelu susiedivi*), bet *susēds* – Asūnē: *nu cylvāka susāds, kur sauļa ais tevi naker*.

Aplūkotais valodas materiāls rāda, ka mūsdienu izloksnes joprojām glabā senus mantotus vārdus, kuri var būt ne tikai izpētes avots valodniecībā, bet var padarīt spilgtāku un interesantāku tēlu leksiku daiļdarbos, kā arī būt noderīgi literārās valodas bagātināšanai.

Kā latviešu valodas izloksnēs sauc dažus galda piederumus?

Latviešu valodas izloksnēs glabājas liela vārdu bagātība, no kuras diemžēl tikai daļu izmantojam literārajā valodā. Zinām, piemēram, ka varavīksnei var būt nosaukums *dardedze*, kas pazīstams caur daiļliteratūru. Taču varavīksni var saukt arī par *zaļvērti*, *dzelvērti*, *Dieva luoku* (arī *Dieva kuoplu*, *Dieva dugu*), *Dieva juostu*, *zaļvēderi*. Šādi nosaukumi liecina par tautas tēlaino domāšanu – radniecīgi nosaukumi ar komponentiem *juosta*, *luoks* raksturīgi arī citām Eiropas tautām. Esam dzirdējuši vai zinām, ka, kartupeļus novācot, tos *ruok*, *lasa*, *ņem* (*jem*), taču kartupeļus var arī *kast* un *maukt*.

Liela nosaukumu dažādība valda augu un ogu apzīmēšanai, arī ar

materiālo kultūru saistītais vārdu krājums ir visai bagātīgs. Šoreiz aplūkosim ikdienā lietojamo galda piederumu nosaukumus dažādos Latvijas novados.

Šķīvis

Izlokšņu materiāli un rakstu avoti sniedz ziņas arī par senākiem māla vai no koka izgremtiem, arī no koka sloksnītēm vai krijām pītiem šķīvjjiem. Tā vācu etnogrāfs un valodnieks Augusts Bīlenšteins 20. gs. sākumā min koka šķīvi ar nosaukumu *skutulis* Džūkstē un Ventspils apkārtnē. K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcā vārds *skutulis*, kas ir aizguvums no viduslejasvācu vārda *schuttel*, vai tā varianti doti ar dažādām nozīmēm: *skutuls* Nidā (Kuršu kāpās), Rucavā, Skrundā, arī Alūksnē un Lazdonā Vidzemē ar nozīmi 'bļoda', Zaļeniekos – 'neliels koka trauciņš'; *skutulis* Skrundā 'lēzena, sekla bļoda', arī 'māla trauks vispār'; *skutelis*, *skutulis* Ventspils apkārtnē un Džūkstē 'agrāk lietots mazs virpots vai izgremts šķīvis', Ēdolē 'virpota koka bļoda'; *skutulis* Kalētos un *skutuls* Dunikā 'liela māla bļoda'; *skutuls* Kazdangā 'trauciņš ēdiena līdzņemšanai uz tīrumu vai pļavu'. Valodniece M. Graudiņa 20. gadsimta 60. gados vārdu *skutuls* ar nozīmi 'no koka sloksnītēm pīta vai no krijām liekta bļoda, kur senāk likuši ar mizu vārītus kartupeļus' konstatējusi Laidzē.

Mūsdienu izlokšņu vākumos četrās Latgales izlokšnēs (Līksnā, Nīcgalē, Kalupē un Vārkavā) kā reti lietojams šķīvja nosaukums vecākās paaudzes runā reģistrēts vārds *galdeņš*. Sākotnēji šis nosaukums attiecināts uz koka šķīvi, vēlāk arī uz fajansa šķīvi. Šeit vērojams vārda nozīmes pārnēsums. Vārdus *galds*, *galdiņš* ar nozīmi 'apstrādāts dēlis' vecākās paaudzes runā sastop arī daudzās citās izlokšnēs.

Vārdu *šķīvis*, kas ir arī literārās valodas vārds un kas ir aizguvums no viduslejasvācu *schive*, kā vienīgo lieto visā Kurzemē, daļā Zemgales un dažās Vidzemes un Latgales izlokšnēs. Atsevišķās vietās (Garozā, Rāmuļos, Sērmūkšos un Taurenē) reģistrēts variants *štīvis*.

Otrs plašāk izplatītais šķīvja nosaukums *telēķis*, kuru lieto gandrīz visā Vidzemē un dažviet Zemgalē, arī ir aizguvums no viduslejasvācu

tallor. Dažās Ziemeļvidzemes izloksnēs, piemēram, Vecatē, Sēļos, Ēvelē, Jērcēnos, sastop šā vārda variantu ar *s* piespraudumu – *stelēķis*. Nosaukumu *telēģis* lieto izloksnēs ap Lubānu, tā variants *teledžs* konstatēts dažās Latgales izloksnēs (Viļānos, Gaigalavā, Balvos, Viļakā), variants ar *v* iespraudumu *telveģis* (Latgalē *telvedžs*) arī pierakstīts atsevišķās Vidzemes un Latgales izloksnēs. Vidzemē ap Madonu, Ērgļiem vecākās paaudzes runā izplatīts nosaukums *telvēķis*.

Latgales centrālajā un dienvidaustrumu daļā izplatīts slāviskais nosaukums *taļerka* (aizgūts no baltkrievu *малерка*), bet dažās austrumu izloksnēs – rusicisms *tarelka*.

Karote

Senāk Latvijā lietotas koka karotes. Pirktās metāla karotes sāka lietot tikai 19. gs. pēdējā gadu desmitā.

Literārās valodas vārds *karuote* izplatīts visā Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē, kā arī dažās Latgales izloksnēs. Kurzemē sastopams arī fonētiskais variants ar mīksto *ŗ* – *karuote*. Vidzemes vidienā kompakti sastopams variants *karaute*, bet dažviet Kurzemē (Rucavā, Gramzdā, Kalētos) – arī *kaŗaute*.

Latgalē un dažviet Augšzemē izplatīti karotes nosaukumi *lizēka* (*lizeika*) un *ližīka* (*ližeika*), kuru senāk uzlūkoja par aizguvumu no slāvu valodām, taču pēdējā laikā izvirzīta doma par tā mantoto cilmi, saistot vārdus *lizīka*, *ližīka* ar darbības vārdu *lizgāt* 'laizīt'.

Dažās Latgales austrumu un ziemeļaustrumu izloksnēs lieto aizguvumus no krievu valodas – *loška*, *luoška*.

Sāls trauciņš

Sāli virtuvē senāk parasti glabāja koka trauciņā. Ir bijuši dažāda veida sāls trauki. Parasti tie izdobti no koka (apaļi vai četrstūraini), vēlāk arī nelieli četrstūraini dēlīšu trauki ar vāku, bieži vien ar rokturi.

Īpatnēji sāls trauka nosaukumi visvairāk saglabājušies Kurzemes

izloksnēs. A. Bīlenšteins min nosaukumus *buņķis* Dobelē, *buncis* Džūkstē, *ķulpis* Kazdangā, norādot, ka šajos traukos sāli parasti arī sasmalcināja. Mūsdienu izlokšņu materiālu vākumos *buncis* reģistrēts Džūkstē (*buncis – biezs, nuo kuoka izduobts a tureli vienā galā*), Elejā, kā arī dažviet Vidzemē – Ērgemē, Drustos, Raunā. K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcā vārds *buņķis* dots arī no Naudītes un Zaļeniekiem (salīdzināts ar lietuviešu *bunkis* 'mazs, resns cilvēks'). Tikai minētajā vārdnīcā reģistrēti nosaukumi *buocis* no Smārdes un *buoķis* no Kandavas. Virbos konstatēts variants *duoķis*. Nosaukumus *buoķis* un *duoķis* J. Endzelīns hipotētiski saista ar darbības vārdu *buokāt* 'sist, daudzīt', kas aizgūts no viduslejasvācu *boken*. Ar darbības vārdu *bunkāt* 'dauzīt, sist' salīdzināti nosaukumi *buņķis* un *duņķis* (Strazdē, Aizvīķos).

Kurzemes ziemeļrietumu daļā (izloksnēs ap Ventspili, Dundagu, Zlēkām, Puzi) kompakti sastopami nosaukumi *duplis* un *dupulis* (no koka izgrebts apaļas formas trauks ar rokturi). J. Endzelīns šī vārda cilmi saista ar krievu *дупло* 'dobums'. Variants *dupis* reģistrēts Rendā, Kabilē (*sāls dupis – kuoka trauciņš a garu kā žagatas asti vienā malā*), Usmā, bet Ugālē pierakstīts nosaukums *dupris*.

Usmā, Rendā, Kabilē reģistrēts nosaukums *sāls ķulpis*, A. Bīlenšteins to min arī vēl Kazdangā.

Bieži vien sāli uzglabāja tajā traukā, kur to sastampāja (*sāls piestiņa* Cērē, *miezeris* (aizgūts no vācu *Mörser*) Dundagā, Lēdmanē, Nogalē. Vidzemē (Ozolos un Burtniekos) pierakstīti nosaukumi *kapīna* un *kapīns* (salīdzināms ar lietuviešu *kapinỹs* 'kapājums, cirtums'), *kārpīna* (Skaņkalnē: *sāls kārpīnas taisa – izgreb no bērza vai liepas kuoka*), kā arī ģermānisms *duoze* Alsviķī, Burtniekos, Ērgemē, Kalncempjos, Kārķos u.c.

Sporādiski reģistrēti ir nosaukumi *sāls puodiņš* Viskāļos, *sāls pūriņš* Kauguros, *sāls kauss* Gudeniekos un Sakā, *sāls kastiņa* Ulmalē, Užavā, Ziemupē.

Jaunākie sāls trauka nosaukumi parasti atvasināti no pamatvārda *sāls*. Vispārīgais nosaukums *sāls trauks* (*trauciņš*) ir izplatīti visā Latvijā, parasti to lieto paralēli citiem nosaukumiem, taču dažviet tas konstatēts kā vienīgais šīs reālijas apzīmējums.

Vidzemē plaši izplatīts ir nosaukums *sālnieks*, tas pierakstīts arī

dažviet Kurzemē (Vainodē, Engurē u.c.), kā arī Zemgales dienvidu daļā. Dažās Vidzemes izloksnēs (Ķēčos, Blomē u.c.) fiksēts variants *sālnieks*.

Nosaukums *sālnica* plaši izplatīts Kurzemē, arī Zemgales vidienā, nereti to lieto paralēli nosaukumam *sāls trauks*, taču attiecina tikai uz virtuves sāls trauku, piemēram, *sālnica – apaļš, nuo kuoka, pakabināts bi. Sāls trauks skaitās, kas uz galda Pērkonē, sālnica – pie sienas, sāls trauciņš – kuo liek uz galda Tērvetē*.

Dažās izloksnēs nosaukums *sālnica* attiecināts uz lielu koka trauku sāls glabāšanai, piemēram, *sālnica – liels koka trauks, kur sāls glabāts, sāls trauks, ko liek uz galda, sālnīka – nuo dēlīšiem sista, pie sienas Bērzē*. Nosaukumi *sālnīka* un *sālnīks* izplatīti Zemgales dienvidu izloksnēs, tāpat variants *salnīka*. *Sālnīca* reģistrēts Kurzemē (Vānē, Aizputē, Grobiņā) un Zemgalē (Elejā, Sesavā, Bauskā), bet Latgalē, Augšzemē, Vidzemes dienvidu daļā izplatīts arī variants *salnīca*.

Sporādiski reģistrēti aizguvumi no baltkrievu valodas: *saļonka* Asūnē, *soļnica* Kurcumā.

Aplūkotie galda piederumu nosaukumi rāda, ka tajos ir gan mantotas cilmes vārdi (galdeņš 'šķīvis', lizīka 'karote', sāls trauka nosaukumi ar komponentu sāls), gan arī aizguvumi. Kurzemē, Vidzemē un Zemgalē dominē ģermānismi, Latgales austrumos gar Krievijas robežu sastop slāvismus.

Kāda ir rucavnieku valodiņa?

No *Noras Kalnas dzejoļu cikla*
 "Rucavnieku valodiņa (Pieminekļis izloksnei)"

III

Kā Rucavnieks ligas¹ vija

Dur dīgulis². Dedzin rēminis³,
 Ķinkst⁴ nagi. Un slāgas⁵ moka.

Kā dusuli⁶, pavārgi⁷ jēminis⁸

Cilēks⁹ lai muguru loka?

“Ne pīpā, ne ragā!” teic. “Nekaiņšot¹⁰...”

Nāk kluktis¹¹. Un kremīzeris¹²...”

Ja šitādu brūšlaku¹³ dabuino¹⁴,

Tad koka mantelis¹⁵ derot...

Kā nāris¹⁶ būs jāvij tie apstāji¹⁷!

Bet kāsulis¹⁸ purin kā kretelis¹⁹.

Va ta pats vells mani apstājis?

Delamais²⁰ piesamētis?

Nāč, māten²¹, liec pasiržos²² sūrbieles²³,

Aplej gumbieļu²⁴ tēju,

Nu pakaci²⁵ aviečas²⁶, putieles²⁷!

I tiesa²⁸ lai izdievēju²⁹?

E, lai rīštis³⁰!

Stenderi stutēdams,

Ķērtēnā³¹ pasavēris,

Ķizkādu³² darbēnu³³ dzievodams,

Turēšos acaspēris³⁴!

Vārdnīca

¹Līgas – kaites.

²Dīgulis – dūrēji pakrūtē.

³Rēminis – dedzināšana kuņģī.

⁴Ķinkst – salst.

⁵Slāgas – iesnas.

⁶Dusuli – klepu.

⁷Pavārgi – savārgumu.

⁸Jēminis – saķēris (savārgumu, slimību)

⁹Cilēks – cilvēks.

¹⁰Nekaiņšot – neizdzīvošot.

¹¹Kluktis – žagas.

¹²Kremīzeris – ieildzis klepus,

plaušu slimība.

¹³Brūšlaku – bronhītu, dziļu klepu.

¹⁴Dabuino – dabūjot.

¹⁵Koka mantelis – zārks.

¹⁶Nāris – kā nebūt, kaut kā.

¹⁷Apstāji – nogurums (liels).

¹⁸Kāsulis – klepus.

¹⁹Kretels – siets.

²⁰Delamais – dilonis.

²¹Māten – sieviete.

²²Pasiržos – pakrūtē.

²³Sūrbieles – dēles (medicīniskās).

²⁴Gumbieļu – sievumētru (augš).

²⁵Pakaci – pasniedz.

²⁶Aviečas – avenas.

²⁷Putieles – irbenāju ogas.

²⁸Tiesa – vai tiešām?

²⁹Izdievēju – galīgi novājēju.

³⁰Lai rīstis – lai nu paliek!

³¹Ķērtēnā – kaktiņā.

³²Ķizkādu – nezkādu.

³³Darbēnu – darbiņu.

³⁴Acaspēris – atspēries.

Kas bija Baltijas preses antante?

Pēc neatkarīgo Baltijas valstu nodibināšanās 1918. gadā to starpā sāka veidoties samērā cieši sakari politikas,

ekonomikas, militārā laukā. Jau 1920. gadā Rīgas Jūrmalā – Bulduros – notika Baltijas valstu, to skaitā Polijas un Somijas, starptautiska konference, kurā apsprieda būtiskus sadarbības jautājumus.

Pamazām veidojās kontakti arī starp šā reģiona zemju žurnālistiem. Tas veicināja laikrakstu un žurnālu izdošanu ne tikai attiecīgās valsts pamatnācijas valodā, bet arī citās vietējās, kā arī Rietumeiropas valodās. Latvijā, piemēram, bija gadi, kad prese iznāca desmit (!) valodās, piemēram, franču (*Le Journal de Riga*, 1924) un angļu (*The Riga Times*, 1927–1929). Latvijas pārstāvis Ārlietu ministrijas preses nodaļas vadītājs Alfreds Bīlmanis 1923. gadā piedalījās un runāja pirmajā pēckara preses kongresā Stokholmā un Gēteborgā. 1927. gadā Latvju rakstnieku un žurnālistu arodbiedrība kļuva par Starptautiskās žurnālistu federācijas locekli.

Visplašāk latviešu žurnālistu sakari attīstījās ar tuvākajām kaimiņzemēm. Lai veicinātu sadarbību, 1927. gadā nodibinājās latvju–igauņu preses apvienība un 1931. gadā – latvju–lietuvju preses apvienība (antante). Latvju rakstnieku un žurnālistu arodbiedrība 1930. gadā noorganizēja Rīgā Baltijas jūras valstu preses konferenci, kurā piedalījās 15 pārstāvji no 8 valstīm, kā arī Dancigas un Starptautiskās žurnālistu

federācijas ģenerālsēkretārs S. Valo. Konference nolēma “izkopt tālāk koleģiālos sakarus un arī uz priekšu ik gadus sasaukt Baltijas valstu žurnālistu biedrību delegātu apspriedes”.

Taču pats nozīmīgākais Latvijas, Igaunijas un Lietuvas žurnālistu sadarbības rezultāts bija Baltijas preses antante.

Jauno apvienību nodibināja konferencē, kas notika Rīgā 1932. gadā no 18. līdz 20. novembrim. No Lietuvas ieradās četri delegāti, no Igaunijas – trīs (par Latvijas delegāciju ziņu trūkst).

Galveno referātu konferencē nolasija Igaunijas telegrāfa aģentūras *ETA* direktors K. Kornels. Pēc tā apspriešanas (no Latvijas runāja Jānis Kārkliņš, Pāvils Rozītis un Longins Ausējs) delegāti nolēma:

– pastiprināt propagandu, lai latviešu, igauņu un leišu valodas mācīšanās iegūtu visās trijās Baltijas valstīs lielāku popularitāti, īpaši žurnālistu un valsts ierēdņu vidū;

– plašāk iepazīties ar kaimiņvalstu kultūras dzīvi;

– nodibināt ciešākus kontaktus redaktoru un redakciju starpā;

– izskaust nepatiesas informācijas izplatīšanu un vairāk dot pozitīvu informāciju, atspoguļojot valstu kopējās intereses;

– dienas laikrakstiem reizi gadā izdot speciālnumurus, kurā ievietot triju valstu autoru rakstus, kā arī literārus darbus;

– izteikt vēlēšanos, lai Baltijas valstu sūtniecībās būtu kultūras atašēja postenis;

– antantes konferences sasaukt periodiski pēc kārtas Rīgā, Tallinā un Kauņā.

Antantes galvenais mērķis, kā bija uzsvērts konferences dokumentos, ir Baltijas valstu tuvināšanās un sadarbība kultūras (protams, arī preses), saimniecības un politikas laukā. Konferencē apstiprināto antantes statūtu pirmais pants noteica, ka Lietuvas, Latvijas un Igaunijas prese ir antantes attiecībās. Otrajā pantā bija formulēti jaunās apvienības mērķi: *“Sekmēt iespējami ciešāku antantes zemju sadarbību, nostiprināt šai sadarbībai nepieciešamas labvēlīgas sabiedrības domas, pastiprinot pozitīvu savstarpēju informāciju un tuvinot šo valstu žurnālistus un viņu organizācijas.”* Trešais pants noteica, kādi ir antantes vadošie un izpildu orgāni. Galvenie no tiem bija: antantes prezidijs, kura uzdevums ir apvienības politiskā vadība un pastāvīga darba koordinācija, un preses

antantes konferences, kurām pieder augstākā vadība visā apvienības darbā.

Baltijas valstu preses antantes konferences parasti notika katru gadu – pirmām kārtām vienā no galvaspilsētām – Rīgā, Kauņā vai Tallinā. Tajās aplūkoja būtiskas žurnālistu sadarbības problēmas. Pēdējā – 7. konferencē, kura notika Rīgā 1940. gada janvārī, piemēram, apsprieda jautājumus par kopēja žurnāla izdošanu vācu, angļu un franču valodā, Baltijas valstu kinohronikas veidošanu, savstarpēju literatūras apmaiņu u.c. Antantes nākamo konferenci bija paredzēts sasaukt Tallinā 1941. gada 22.–23. februārī...

Kad savu pirmo žurnālu saņēma latviešu jaunatne?

Turpinoties preses diferenciacijas procesam Latvijā, 1901. gada janvārī Pēterburgā ceļu pie lasītājiem sāka mēnešraksts “Jaunības Draugs”. Ar 1905. gadu tas iznāca reizi nedēļā, ar 1915. gadu – atkal reizi mēnesī. 1902. gadā žurnālu iespieda Cēsīs, pēc tam visu laiku Rīgā.

Lai gan “Jaunības Drauga” pirmie izdevēji bija mācītāji Juris Rozēns (1869–1927) un Jānis Sanders (1858–1951), viņi žurnālu ar dievvārdiem pārmērīgi nenoslogoja, kā arī uzaicināja strādāt redakcijā rakstniekus, kuriem reliģija nestāvēja pirmā vietā: Ati Ķeniņu (1874–1961), Robertu Klaustiņu (1875–1962) un Jūliju Dievkociņu (1879–1906).

“Jaunības Drauga” pirmo numuru ievadīja J. Rozēna programmas raksts “Mūsu mērķis”, kurā cita starpā bija sacīts: “**“Jaunības Draugam”** ir (..) sava īpaša nodaļa: **ziedi no Latviešu un citu tautu rakstniecības**. Tāļāki būs saturam: **stāsti, pamācoši apcerējumi, dzīves apraksti** par priekšzīmīgiem vīriem (Cimze, Valdemārs, Franklins utt. (..), **dzimtenes un svešu zemju vēsture un ģeogrāfija** ar bildēm, **tautas dziesmas, teikas un pasakas** ar oriģinālzīmējumiem (..); apraksti par dabu, raksti iz **dabas zinībām** ar zīmētiem eksperimentiem, ziņas iz

Iznāca no 1901. g. līdz
1904. g. Redaktors Juris
Rozēns

pasaules notikumiem ar bildēm, mīklas, rotaļas, nevainīgi joki ar bildēm, sludinājumiem utt.”

Visvērtīgākā žurnālā bija beletristikas daļa. J. Rozēns tās veidošanā iesaistīja redzamus tā laika latviešu rakstniekus. Izdevumā pirmo reizi ievietots klasiskais A. Saulieša stāsts “Aiz sniega un tumsas” ar nosaukumu “Mazā viešņa” un daudzi citi viņa sacerējumi, E. Birznieka-Upīša “Seskiņš”, A. Upīša “Iebūvieša dēls”, A. Brigaderes, A. Lerha-Puškaiša u.c. prozaīku darbi, kā arī dzeja (R. Blaumanis, A. Ķeniņš). Samērā daudz tautas dziesmu, teiku un pasaku.

Žurnāls publicē ne mazums tulkojumu, kurus izvēlas galvenokārt E. Birznieks-Upītis. To skaitā A. Čehova, L. Tolstoja, N. Gogoļa, V. Gētes, R. Kiplinga, Ž. Verna un citu izcilu spalvas meistarū sacerējumi. Īpašā nodaļā “No senākās rakstniecības”, ko vada Ludis Bērziņš, iespiesti Vecā Stendera, Garlība Merķeļa u.c. rakstnieku darbi. Garāku apcerējumu par Juri Neikenu publicē R. Vidzemnieks (Kaudzītes Matīss).

“Jaunības Draugā” ir nodaļa vismazākajiem lasītājiem – “Mazo draugs”, kas vēlāk saucas “Bērnu pasaule” un ko rediģē Jūlijs Dievkociņš. Tajā var lasīt gan daiļdarbus un folkloru, gan dažādus stāstiņus par dabaszinībām, tehniku un vēsturi.

Arī žurnāla vispārējā nodaļā bija rubrikas “Iz dabas zinībām”, “Higiēna un zooloģija”, “Etnogrāfija, ģeogrāfija, vēsture, valodniecība” u.tml. Tajās varēja lasīt aprakstus par Ābramu Linkolnu, Garlību Merķeli, Krišjāni Valdemāru un daudziem citiem lieliem vīriem. Īpatnējs materiāls ir toreiz jaunā valodnieka J. Endzelīna “Druskas iz valodniecības”.

1904. gadā mēnešraksta vadību uzņēmas baptistu sludinātājs un reliģisku grāmatu izdevējs Jānis Freijs (1863–1950), kas žurnālu pēc būtības pārvērta par reliģisku izdevumu – reliģiskā laikraksta “Avots” pielikumu.

“Jaunības Draugam” bija ilgs mūžs – 14 gadi. Acīmredzot tas būtu bijis vēl garāks, ja nesāktos Pirmais pasaules karš, kas 1915. gada pavasarī aprāva žurnāla gaitas.

Kad sāka iznākt reliģiskie preses izdevumi latviešu valodā?

Kad vācu mācītāji bija pārliecinājušies, ka daudzi Kurzemes un Vidzemes zemnieki jau prot lasīt, viņi saprata, ka nepietiek vairs tikai ar dievvārdu sludināšanu baznīcās, bet pienācis laiks sludināt Kristus mācību arī ar iespīestā vārda palīdzību, izdodot šim nolūkam īpašus laikrakstus un žurnālus.

Sāka ar žurnālu, kura nosaukums bija visnotaļ mīlīgs – “**Mīlīga pamācīšana**” ar garumgaru komentējošu apakšnosaukumu – “*kā būs ikvienam kristītam cilvēkam to Bībeli tās Jaunas Derības lasīt*”. Žurnāls 16–56 (!) lappušu apjomā iznāca neregulāri Jelgavā no 1821. līdz 1824. gadam. Izdevumā publicētie materiāli pilnīgi atbilda palīgvīrsrakstā deklarētajam – gandrīz visi stāstīja tikai par to, kāpēc tiem mīļajiem

latviešiem jālasa Jaunā derība (Vecā derība tajā laikā nebija godā), pirms tam iepazīstoties ar katehismu.

Ar vēl pretenciozāku nosaukumu – **“Ziņas par notikumiem iekš Dieva valstības”** mazajā Vidzemes pagastā Straupē 1833. gada janvārī reizi nedēļā sāka iznākt (iespieda Rīgā) otrs reliģisks izdevums. Programmas rakstu ievadīja vārdi: *“Iekš tava apsvētītā vārda, ak, vissu – mīlais un žēlīgais Pestītāis mēs to jaunu gadu iesākam.”* Trīs lappušu lielajā ievadmateriālā par izdevuma tiešajiem uzdevumiem varēja izlasīt tikai vienu teikumu. Sekoja 23. Dāvida dziesma un pieci *“Kristīgas mācības un pieminēšanas vārdi”*. Nākamajos laidienos ievadraksti bija jau konkrētāki: *“Labs padoms priekš bērnu skolmeisterei un tādiem, kam bērni jāaudzina”, “Izstāstīšana, kā tā Kristīgā draudze še virs zemes cēlusies un vienmēr kopta un uzturēta top”, “Cik to cilvēku, kas taggad pasaulē pie tām dažādām ticības kārtām turas”* un tamlīdzīgi.

Grūti pateikt, kas šajā izdevumā varēja būt ķecerīgs, bet fakts paliek fakts, ka, sākot ar 36. numuru, “Ziņu” laicīgajai cenzūrai pievienojās garīgā cenzūra. “Ziņas” beidza iznākt 1834. gada decembrī. “Ziņu” redaktors bija mācītājs G. Sokolovskis (1792–1835).

Rīgas pareizticīgo garīgais seminārs tā rektoru redakcijā no 1856. līdz 1868. gadam izdeva katru ceturksni žurnālu **“Tā Skola tās Dieva-bijāšanas, jeb Dievabijīgas Pamācīšanas”**. Žurnāla metiens svārstījās no 400–2000 eksemplāru.

Pusgarīgs, puslaicīgs raksturs jau bija nedēļas avīzei **“Latviešu Tautas Biedris”**, kas iznāca Rīgā no 1877. gada janvāra līdz 1881. gada jūnijam. Tas *“Jēzus vārdā savu gājumu uzņemot, Jēzus vārdā visus savus lasītājus apsveicina”* un sola savai auditorijai publicēt *“ziņas par tādiem valdības pavēļiem un spriedumiem, kas zemes ļaužu būšanu aizņem”, “ziņas par visādiem ārzemu un iekšzemu atgadījumiem”, “īsi pārspridumi par jauniem iespiestiem rakstiem un grāmatām”, “ziņas par tirgus maksu”, “visādi sludinājumi un izziņojumi”* u. tīpr.

Savus solījumus izdevēji un redaktori I. Spalviņš un V. Valters (varbūt arī latvietis?) pildīja, jau sākot ar pirmo numuru. Tajā bija ziņas no ārzemēm un iekšzemes vērtspapīru un tirgus cenas, vilcienu atiešanas un pienākšanas laiki u. tml. informācija.

Avīzei visu laiku bija reliģiski pedagoģisks pielikums ar mainīgiem nosaukumiem – “Skolas Avīze”, “Skolas Lapa” u.c.

Sešus gadus (1881–1887) noturējās pēdējais 19. gadsimta reliģiskais izdevums Latvijā – laikraksts “**Evangelists**”. Tā izdevējs bija Baltijas Baptistu savienība. Redakcijā strādāja arī Ernesta Dinsberga brālis literāts Krišjānis Dinsbergs (1830–1904). Izdevuma saturs bija tradicionāls: garīgi raksti, dzeja, misioneres ziņas, materiāli svētdienas skolām, iekšzemju un ārzemju informācija. Laikraksts iznāca Rīgā, pārstāja iznākt abonentu un līdzekļu trūkuma dēļ.

Kas bija pirmais latviešu literārais žurnāls?

Lai labāk apmierinātu visu lasītāju slāņu intereses, 19. gadsimta 70. un 80. gados sākās latviešu preses diferenciacijas process kā pēc tematiskās specializācijas, tā idejiskā ziņā un finansiālās organizācijas aspektā. Parādījās tādi izdevumi kā “Baltijas Zemkopis” (1875–1885), “Tiesu Vēstnesis” (1880–1884), “Pasaule un Daba” (1875–1876) un citi.

1881. gada decembrī tiem pievienojās “ar bildēm pušķots literārisks, zinātnisks žurnāls” “Pagalms”, kas iznāca Jelgavā divas reizes mēnesī, ar 1881. gada decembri – katru nedēļu, bet ar 1882. gada maiju – neregulāri. Tā redaktors rakstnieks, literatūrvēsturnieks un folklorists, kā arī Tērbatas universitātes latviešu valodas lektors, vēlāk profesors (1878–1918) Jēkabs Lautenbahs–Jūsmiņš (1847–1928) žurnāla “Prospektā” solīja, ka dailei, mākslai un zinātnībai ar jauno izdevumu būs savs pagalms, ka tauta saņems “*īstenu ģimējas lapu, kas varēs katras mājas galdu godam pušķot*”, ka “Pagalms” dos “*nevien tik jaukus rakstus, bet arīrdzan jaukas bildes*”. Solījums bija skaļš, bet ar tā izpildi ne vienmēr veicās tā, kā to bija iecerējuši žurnāla vadītāji. Tiesa, “Pagalms” publicēja vienu otru vērtīgu daiļdarbu, taču netrūka arī sēnalu.

savas apkārtnes iespaidus uzņēmis, pārdzīvojis un attēlojis tik patstāvīgi kā reti kāds”.

“Pagalmā” sāka publicēties dzejnieks un teoloģijas students Jānis Šteins (1855–1932). Te iespiests viņa pirmais un labākais dzejolis “Zvēr tēvijai”:

Šie kauli, šī miesa,
Šis gars un šī sirds
Ir Tēvu zemes tiesa,
Kamēr vien saule mirdz.

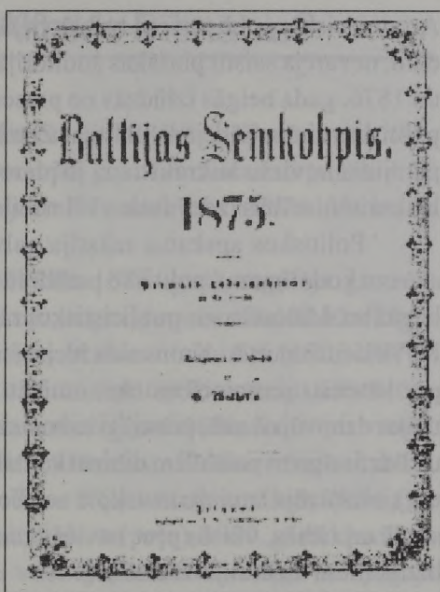
Dzejnieks un žurnālists Pēteris Blaus (1856–1930) debitēja žurnālā ne tikai ar dzejoļiem, bet arī ar divām ludziņām. “Pagalmā” vēl publicējās rakstnieks un komponists Jānis Straume (1861–1929), skolotājs un literāts Pēteris Gūtmanis (1848–1916), dzejnieks un žurnālists Vensku Edvarts (1855–1897), kā arī dažu labu reizi diletanti.

Tā kā J. Lautenbahs–Jūsminš dzīvoja Tērbatā, bet izdevējs E. Zīslaks Jelgavā, tas radīja lielas organizatoriskas grūtības žurnāla izdošanā. Traucēja arī strīdi starp redaktoru un izdevēju. Turklāt abonentu skaits sāka samazināties, un 1884. gada janvārī “Pagalms” pārstāja iznākt. Tomēr ceļu uz latviešu literāro žurnālistiku tas iezīmēja. Piesaistot jaunus autorus, publicējot arī valodnieciskus rakstus, “Pagalms” veicināja latviešu literatūras attīstību.

Kad iznāca pirmais lauksaimniecības laikraksts latviešu valodā?

Tas bija nedēļraksts “Baltijas Zemkopis”, kura pirmais numurs nāca klajā Jelgavā 1875. gada 30. aprīlī. Redaktora Māteru Jura (1845–1885) programmas publikācijā bija vispirms teikts, ka “zemkopība ir tas pamats, virs kura cilvēku dzīve dibinājās; jo vairāk tā pieņemas pilnībā, jo ātrāki un drošāki ļaudis garīgi attīstās un top turīgi”. Māters solīja, ka laikrakstā ievietos jaunākās ziņas, īpaši

Iznāca no 1875. g. līdz
 1885. g. Pirmais redaktors
 Juris Māters

par notikumiem uz laukiem; rakstus un pārspriedumus par visām lauksaimniecības daļām; rakstus un stāstus "*Jaužu attīstīšanā*"; padomus un receptes zemkopjiem un saimniecēm; atbildes uz dažādiem jautājumiem un sludinājumus. Sākumnumurā bija nosaukti arī "*to kungu vārdi, kas vaj nu mūsu pastāvīgi līdzstrādnieki, vaj tikai kādus rakstienus piesūtījuši*". Šo kungu vidū bija tādi pazīstami cilvēki kā skolotāji un literāti Matīss Kaudzīte un Ernests Dinsbergs, dzejnieks Lapas Mārtiņš un citi.

Kā Māteram veicās ar savu plašo ieceru piepildīšanu? Sākumā itin labi. Lasītāji varēja atrast "Baltijas Zemkopī" rakstus un ieteikumus par lauku ražības palielināšanu un labāku liellopu sugu ieviešanu, minerālmēslu ("skunstmēslu") un lauksaimniecības mašīnu izmantošanu un desmitiem citu jautājumu. Pats redaktors, lai gan nebija šo nozaru speciālists un laukus bija redzējis, strādājis vairākos pagastos par skrīveri, galvenokārt pa kroņa māju logiem, droši ņēma spalvu rokās. Taču gaidītos rezultātus nedeļa mēģinājums iesaistīt avīzes darbā lauksaimniecības skolu audzēkņus. Tāpēc sākumā laikrakstam bija tikai apmēram 700 lasītāju. Lai palielinātu viņu skaitu, vajadzēja rast interesantāku saturu.

Arodnieciskie publicējumi, turklāt lielākoties lokalizējumi no citām valodām, nevarēja saistīt plašākas auditorijas uzmanību. To saprata arī Māters un 1876. gada beigās izlūdzās no preses virsvaldes atļauju publicēt avīzē politiskas ziņas. Tādējādi “Baltijas Zemkopis” sāka pakāpeniski līdzināties pārējiem latviešu laikrakstiem, jo pieredze parādīja, ka skaidri speciālam lauksaimniecības izdevumam vēl nebija pienācis laiks.

Politiskos apskatus rakstīja galvenokārt Māters pats. Tie izcēlās ar savu kodolīgumu, politisko parādību cēlonisku apgaismojumu un faktu bagātību. Māters savos publicistiskos rakstos aizstāvēja jaunlatviešu, īpaši K. Valdemāra un A. Kronvalda idejas, iestājās par savas tautas labklājību, par latviešu zemniecības ekonomisku nostiprināšanos (aicināja iepirkt mājas dzimtsīpašumā, prasmīgi saimniekot, atbrīvoties no muižas atkarības, uz līdztiesīgiem pamatiem dibināt kontaktus ar vācbaltiešu lielgruntniecību utt.), aizstāvēja latviešu tautskolu nepieciešamību, dzimtās valodas tiesības skolā un tiesās, vērsās pret latviešu nacionālo interešu noniecinātājiem, biznesantiem un kārkļu vāciešiem.

Taču nevar neteikt, ka Māters bija par to, lai latviešu mantīgās šķiras draudzīgi sadzīvotu un sadarbotos ar muižniekiem: “*Tautas saimniecību sekmējot, lieliem un maziem gruntniekiem jāiet roku rokās.*” Viņš bija kritiski noskaņots pret kalpiem un naidīgi – pret sociālistiem, kuri prasot visu cilvēku vienādošanu, kur sliņķi un neapdāvinātie dzīvotu uz čaklo un strādīgo rēķina.

“Baltijas Zemkopim” bija regulārs pielikums “Skola”, kas iznāca divas reizes mēnesī un ko arī rediģēja Māters. Iznāca gan tikai četri numuri (cenzūra!), taču ceļš uz latviešu pedagoģisko presi bija iezīmēts.

Reizi nedēļā lasītāji saņēma Mātera vadīto literāro, humoristisko un satīrisko pielikumu, kurš noturējās veselus astoņus gadus un kura slavas zvaigzne bija tā redaktora romāns “Sadzīves viļņi” (1879). Tas gan nebija nekāds šedevrs, bet, kā 1924. gadā rakstīja Mātera biogrāfs Līgotņu Jēkabs, “*šis gabals tika lasīts ar tādu kāri un uzmanību, kāda reti novēlēta daiļliteratūras darbiem.*”

Lai gan “Baltijas Zemkopja” lasītāju skaits pieauga līdz trim tūkstošiem, naudas tā pastāvēšanai kā nepietika, tā nepietika, un Māters bija spiests ieķīlāt laikrakstu citiem izdevējiem, kuri 1885. gada 16. janvārī nodrukāja avīzes pēdējo numuru.

Kas bija Dr. Alfreds Bīlmanis?

Latvijas politikas un kultūras vēsturē ir maz tādu cilvēku, kuri būtu guvuši uzteicamus panākumus trijās intelektuālās darbības sfērās. Viens no tādiem ir Alfreds Bīlmanis.

Rīdzinieks. Mūža gaitas sākušās 1887. gadā tirgotāja ģimenē. Absolvējis vietējo klasisko ģimnāziju, ieguvis spožu akadēmisku izglītību prestižās Maskavas universitātes vēstures fakultātē (1905–1910). Papildinājies Strasburgas universitātē un doktora disertāciju aizstāvējis Viļņas universitātē. Līdz 1919. gadam skolotājs dažādās Krievijas vietās.

Neatkarīgās Latvijas pirmā ārlietu ministra Z. Meierovica aicināts, Bīlmanis, kam bija liela priekšrocība – 8 (!) valodu zināšana (latviešu, krievu, vācu, latīņu, angļu, franču, itāliešu un poļu), 1920. gadā kļuva par Ārlietu ministrijas Preses nodaļas vadītāju, nostrādājot šajā atbildīgajā amatā veselus divpadsmit gadus.

Vienlaikus viņš jau 20. gadsimta 20. gadu sākumā pievērsās savai augstskolas diplomā fiksētajai specialitātei, uzrakstot īsu Polijas vēsturi, Zviedrijas vēsturi, kā arī vairākas brošūras svešvalodās par brīvās Latvijas tapšanu, arī daudzus rakstus zinātniskajā un dienas presē par dažādām Latvijas pagātnes konceptuālām un pragmatiskām problēmām. Darbs netika pārtraukts pat Otrā pasaules kara laikā, kad Bīlmanis, turpinādams strādāt par sūtni Vašingtonā, publicēja daudz brošūru un apcerējumu par Latvijas pirmskara vēsturi angļu valodā, kā arī sakārtoja un izdeva vairākus nozīmīgus dokumentu krājumus. Īpaši tas sakāms par izdevumu “*Latvian–Russian Relations*” (1944). Bīlmaņa “gulbja dziesma” savas dzimtenes historiogrāfijā bija kapitāla, 441 lappušu liela Latvijas vēsture – “*History of Latvia*”, kas gan iznāca 1951. gadā jau pēc viņa aiziešanas viņsaulē. Publicistikā Bīlmaņa ampuā bija starptautiskie jautājumi. Par tiem viņš sākumā pirmām kārtām rakstīja savas partijas – Zemnieku savienības laikrakstā “Brīvā Zeme”, vēlāk arī tādos izdevumos kā žurnāls “*Economists*”, avīzes “*Latvijas Kareivis*”, “*Latvijas Sargs*”, “*Jaunākās Ziņas*” un vairākos citos.

Kā Latvijas spalvas vīru pārstāvis Bīlmanis piedalījās un runāja

Alfreds Bīlmanis

vairākās starptautiskās žurnālistu konferencēs, bija viens no Tautu savienības ekspertiem preses jautājumos. Rīgā viņš rosmīgi veicināja Latvju rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības darbību, organizējot latviešu rakstnieku un žurnālistu I kongresu (1924) un vadot minēto organizāciju (1928). Pateicoties Bīlmaņa pūliņiem, 1927. gadā šo latviešu rakstošās inteliģences apvienību uzņēma Starptautiskajā žurnālistu savienībā.

1932. gadā Dr. Alfredu Bīlmani iecēla par Latvijas sūtni Padomju Savienībā. Tā nebija joka lieta pārstāvēt mazo Latviju lielajā totalitārajā kaimiņvalstī. Bet sūtis, kam jau bija diplomāta pieredze vairāk nekā desmit gadu garumā, arī ar šo pienākumu tika godam galā. Viņš organizēja sarunas ar krievu kolēģiem un savas valdības vārdā parakstīja starpvalstu līgumus, rūpējās par Latvijas pilsoņu tiesību aizsardzību un rīkoja pieņemšanas. Labi iepazinis Kremļa tikumus un netikumus, Bīlmanis, runājot Latvijas sūtņu otrajā konferencē 1935. gada vasarā, par savas valsts bīstamāko pretinieku jau uzskatīja Staļina impēriju. Diplomāti gan vienojās, ka Baltijas valstu neatkarībai vienlīdz bīstamas ir abas lielās kaimiņienes – PSRS un Vācija.

Tā paša gada septembrī Bīlmanim uzticēja sūtņa pienākumus Vašingtonā. Ievērojamā latviešu trimdas vēsturnieka prof. E. Andersona vērtējumā “*ASV viņš bija īstais vīrs īstā vietā. Labi sapratis amerikāņu*

mentalitāti, viņš īsā laikā ieguva daudz draugu zinātnieku un žurnālistu aprindās. Viņš bija impulsīva, dinamiska un enerģiska persona ar plašu skatu.”

Smags sūtnim bija 1939. un 1940. gads, kad vēstures dzirnās tika lemts Latvijas liktenis. Viņam ne prātā nenāca atzīt savas dzimtenes okupāciju, Kirhenšteina marionešu valdību un Latvijas inkorporāciju padomijā. Bīlmanis rakstīja protesta notas, sniedza paziņojumus un rīkoja preses konferences, kamēr Rīgā Ministru kabinets pasludināja viņu par... dzimtenes nodevēju. Būdams īsts latviešu tautas patriots, tikpat neiecietīgs viņš bija pret nacistisko okupāciju.

Talantīgais vēsturnieks, publicists un diplomāts Dr. Alfreds Bīlmanis šķīrās no dzīves 1948. gada 26. jūlijā Vašingtonā.

Kā tapa Latgales Pētniecības institūts

Latgales Pētniecības institūta dibināšana

Latgales Pētniecības institūts (LPI) ir viena no trimdas latgaliešu institūcijām kultūras un zinātnes veicināšanai. Jau 20. gadsimta piecdesmitajos gados Eiropā un Amerikā dzīvojošo latgaļu sarakstē pavīdēja doma par zinātniskas institūcijas nepieciešamību līdzās jau pastāvošajai Latgaļu izdevniecībai Minhenē, A. Jūrdža fondam un Tēvzemes klubam Indianopolē. Tā izkristalizējās doma par Pētniecības institūtu. Tam pamati tika likti 1960. gada 2. jūlijā ASV Indianopolē Franča Teirumņika mājās. Te pulcējās latgaliešu inteliģences pārstāvji, zinātnieki. Nelielā konferencē agronoms B. Briška nolasīja referātu par trimdā pieejamiem latgaļu pētniecības avotiem, valodnieks doktorants J. Lelis – par latgaļu fonēmām, ber prof. L. Latkovskis – par Latgales vietvārdiem, to ģenēzi un saikni ar apkārtējo vidi.

1960. gada 2. augustā Latgaļu kultūras dienās Minhenē notika Latgales Pētniecības institūta juridiskā noformēšanās. Konferencē (pēc M. Bukša, A. Spoģa, L. Latkovska u.c. referātiem) tika apspriesti LPI darbības virzieni un pieņemti statūti. Attiecībā uz LPI galvenajiem mērķiem statūtu 2. punktā uzsvērts: “*Pētīt un aprakstīt Latgales un Latvijas pagātni, pētīt latgaļu izplatību, etnogrāfiju, valodu, literatūru, folkloru, kultūru un mākslu, pētīt Baznīcas vēsturi, tautas garu un sadzīves tikumus, kā arī tautas saimniecisko un politisko dzīvi.*”

Tālāk runāts par muzeja, arhīva un bibliotēkas organizēšanu. Šie iestādījumi tika izveidoti un vēl šodien pastāv Minsterē, bet Rēzeknē darbojas Latgales kultūrvēstures muzejs ar bibliotēku, izstāžu un konferenču telpām, bagātiem fondiem, kurus palīdzējuši komplektēt LPI biedri (dokumenti, grāmatas, pētījumu manuskripti, mākslas darbi u.c.).

LPI statūtos ir fiksēts vēl kāds ļoti būtisks akcents – būdams uzticīgs akadēmiskās brīvības principiem, LPI netaps atkarīgs ne no viena konfesionāla vai politiska virziena vai nogrupējuma un nebūs pakļauts nekādai virsuzraudzībai. LPI visā savā darbības laikā to arī apliecinājis, gan principiāli polemizējot par konkrētiem jautājumiem, gan diskutējot ar politiķiem, vēsturniekiem, Baznīcas pārstāvjiem.

30 gadi – trimdā

Tika nolemts sagatavot un regulāri izdot zinātnisko rakstu krājumu, kas ieguva nosaukumu “*Acta Latgalica*” (AL). Tā pirmie redaktori L. Latkovskis, M. Bukšs, A. Batņa pie darba ķērās ar lielu atbildības sajūtu, tāpēc tikai pēc pieciem gadiem (1965) iznāca AL pirmais sējums pāri par 400 lpp. apjomā, saturā bagāts un daudzpusīgs. Ar saviem rakstiem, kas bija ilggadīgu pētījumu rezultāts, izcēlās M. Bukšs (kultūrvēsture), L. Latkovskis (valodniecība, tradīcijas, ieražas), Alberts Spoģis (folklorā), B. Briška (vēsture), J. Lelis (salīdzinošā valodniecība, latgaļu valoda, literatūra), V. Lōcis (politika, izdevniecības darbs), T. Puisāns (novad-

pētniecība, vēsture), J. Trūps (LPI un A. Jūrdža fonda darbība, trimdas latviešu aktivitātes, folklorā). Samērā maz ir dabaszinātnēm veltītu rakstu.

LPI nozīmīgākais devums trimdā – septiņi rakstu krājumi “*Acta Latgalica*” (I–VII, 1965–1981). Redaktori – A. Batņa, M. Bukšs, L. Latkovskis, S. Škutāns, J. Trūps, V. Lōcis, A. Spoģis, F. Teirumnīks. Šajos septiņos sējumos publicēts ap 500 pētījumu, dokumentu, apskatu, recenziju, informatīvu materiālu. Ka LPI un AL ir būtiski katalizatori daudzām citām izdotajām latgaļu grāmatām, liecina VI un VII sējumos publicētie trimdā tapušie latgaļu izdevumu katalogi. Tajos fiksēti 110–113 izdevumi, un kā solidāri izdevēji šos katalogus parakstījusi Latgaļu izdevniecība, A. Jūrdža fonds un Latgales pētniecības institūts.

AL vairākiem LPI aktīvistiem ir bijis starta laukums nozīmīgu plašāku pētījumu, monogrāfiju tapšanai. No M. Bukša 15 grāmatām īpaši minamas: “Latgaļu atmūda” (1976, 752 lpp.), “Francis Kemps” (1969, 380 lpp.), “Pret straumi” (1971, 464 lpp.), “Atmiņas un atziņas” (1964, 544 lpp.) u.c. Jāizceļ L. Latkovska pētījumi “Latgaļu uzvārdi, palamas un dzimtas” I, II (1968–1971) un “Dzimtās zemes ļaudis” I, II (1966, 1983), kā arī T. Puisāna “Latgale. Vēsturiskās skices” (1988), J. Trūpa “Latgaļu folklorā” (1968, 590 lpp.), P. Zariņa “Latgaļu tradīcijas” (1975, ar plašu Latgales novada folkloras iestrādi), S. Škutāna “Misionaru darbeiba Latgolā” u.c.

LPI regulāri rīkojis zinātniskās konferences LPI trimdas latgaliešu sanāksmes ar referātiem, ziņojumiem (Indianopole – 1960, 1979, 1980, 1981; Čikāga – 1970; Toronto – 1972; Minhene – 1970 u.c.). LPI piedalījies Baltijas studiju konferencēs ASV un Kanādā un Baltijas konferencēs Zviedrijā (1971., 1972., 1980. un 1984. gadā).

10 gadi – Latvijā

Kopš 1991. gada Latgales Pētniecības institūts savu darbību turpina Latgalē ar centru (vadību, bibliotēku, datu bāzi, izdevniecību) Daugavpilī.

Aizvadītajos gados veikts nozīmīgs darbs – pieņemti jauni statūti, iezīmēti

un tiek pilnveidoti, konkretizēti darbības virzieni, vadības un darba struktūras. Blakus lasījumiem, jubileju pasākumiem, jaunizdoto grāmatu atvēršanas svētkiem notiek ikgadējas "lielās" konferences. Tajās bez plenārsēdēm notiek darbs 9 darba grupās (ekoloģijas un vides izglītības, izglītības un pedagoģijas, kultūras vēstures, latgaliešu valodas un literatūras, politoloģijas, reliģijas, socioloģijas, tautsaimniecības, vēstures (ar apakšgrupu "Pagastu vēsture"). Notikušas 9 konferences (1. un 2. – Daugavpilī, 3. – Jēkabpilī, 4. – Balvos, 5. – Daugavpilī, 6. – Rēzeknē, 7. – Ludzā, 8. – Preiļos, 9. – Krāslavā). Katrā konferencē līdzās Latgales kopīgajām problēmām tiek aplūkoti attiecīgā novada (Balvu, Ludzas, Krāslavas utt.) izpētes jautājumi. 9. konference 2000. gada oktobrī notika Krāslavā un bija veltīta galvenokārt Latgales virzībai uz labklājību.

Kopš LPI darbojas Latvijā, izdoti četri (8–11) "*Acta Latgalica*" sējumi (1993 – 286 lpp., 1997 – 464 lpp., 1999 – 414 lpp., 2000 – 440 lpp.). Tajos plaši iestrādāti jaunākie arheoloģijas u.c. vēstures zinātņu atklājumi, arhīvu u.c. materiāli, kas nebija pieejami trimdas latgaliešiem.

LPI apgāds Daugavpilī laidis klajā arī citus izdevumus – "Latgales fakti un dati" I – II (1995 – 1998), P. Zeiles "Latgales kultūras vēsture" (1996), I. Petteres "Daugavpils novada krucifiksi" (1998), A. Rēķenas "Kalupes izloknes vārdnīca" I, II sēj. (1998) u.c. Sagatavošanā – V. Seiles rakstu izlase, J. Ragožinas, V. Ragožina "Eglaines ciema vēsture", "*Acta Latgalica*" 12. sējums u.c. izdevumi.

Ko paveikusi Latgaļu izdevniecība?

Latgaļu izdevniecība ir savpatīga parādība Latgales kultūras dzīvē. Tā ir veikusi lielu darbu grāmatniecības un citu garīgo aktivitāšu laukā.

Latgaļu izdevniecības vēsturē izdalāmi trīs galvenie periodi: 1) 20. gadsimta 30. gadu beigās; 2) kara gadi (1943–1944); 3) trimdas periods (Vācija).

Latgaliešu rakstu valodā kopš 1753. gada (kad latgaliski pirmo

reizi tika izdots evaņģēlijs “*Evangelio toto Anno*”) līdz 20. gs. trīsdesmito gadu vidum bija izdoti vairāki simti izdevumu – grāmatas, kalendāri, avīzes, žurnāli. Šo veikumu atspoguļo Valerijas Seiles fundamentālais pētījums “Grāmatas Latgales latviešiem (1585–1936)”. R., 1936. Par to viņai piešķirta Tēvzemes balva. Taču tajā laikā latgaliešiem jau vairs nebija savas patstāvīgas izdevniecības. Atsevišķus darbus sarūpēja dažādas (lauksaimniecības, skolotāju u.c.) biedrības, privātpersonas, bet drukāja galvenokārt spiestuve “Darbs un zinātne” Rēzeknē.

Slavenā rokrakstu literatūras veidotāja Alberta Jūrdža mazdēls Viļakas skolotājs Jānis Cibuļskis (1911–1997) ar otra entuziasta Vladislava Lōča (1912–1984) atbalstu 1938. gada 28. aprīlī nolēma dibināt Latgaļu izdevniecību. Pirmo iesniegumu Sabiedrisko lietu ministrija noraidīja. Otrajā iesniegumā tika uzsvērts: “A. Jūrdžs grāmatas pārrakstīja ar roku, bet mēs drukāsim! “Šoreiz ar paša Kārļa Ulmaņa piekrišanu atļauja 1939. gada 12. aprīlī bija saņemta. Tika nolemts izdevniecību saukt Andrīva Jūrdža tiešā pēcteča Jāņa Cibuļska vārdā.

Kaut arī iesniegumā tika pieteiktas 26 iespēšanai sagatavotas grāmatas, atļauju saņēma pirmo piecu grāmatu izdošanai. J. Cibuļska māte – A. Jūrdža meita Johanna – ar asarām acīs nodeva izdevēju rīcībā Andrīva Jūrdža pie skalu gaismas sarakstīto viņai dāvāto biezo sējumu. Valsts bibliotēka par šo rokrakstu samaksāja 400 latus. Tas bija sākuma kapitāls izdevniecībai. Gada laikā – līdz padomju okupācijai 1940. gada 17. jūnijā – tika izdotas pirmās piecas atļautās grāmatas, to skaitā *Dr.hist.* B. Brežgo “Latgolas zemnieki krīvu dzymtbyušonas laikā”; V. Lōča – Vaideāna romāns “Myuža dīnas”; J. Pabērza Rakstu krājums, I d., Dzejas; sestā grāmata “Tāvu zemes kalendars 1939”. Šis kalendārs iznāk joprojām un ir ar lielāko “stāžu” visā Latvijas kalendāru vēsturē.

Padomju okupācijas laikā grāmatas latgaliski neizdeva. Vairāki Latgales literāti, publicisti, redaktori tika represēti, nogalināti, gāja bojā izsūtījumā. Dzīvi palikušie slepus strādāja, un kara laikā – 1942. gadā – tika konstatēts, ka uzkrāts literārais un zinātniskais materiāls vairāku desmitu grāmatu izdošanai. Grāmatu straumei vajadzēja pavērt ceļu. To darīja enerģiskais literāts un izdevējs Vladislavs Lōcis.

Vācu okupācijas laikā Latgale ietilpa Latvijas ģenerālkomisariātā un skaitījās atsevišķa strukturāla vienība. Par kultūras lietu komisāru

pasākumus. Pārceļoties uz Rīgu, sagatavošanā bija ap 20 jaunu grāmatu manuskripti. Taču tie Latvijā vairs nevarēja ieraudzīt dienas gaismu.

Rīgā (no 1944. gada jūlija līdz oktobrim) iznāca tikai avīze "Latgolas Bolss" un Martas Skujas dzejoļu krājums "Naziņa". Oktobrī V. Lōcs ar 17 saviem darbiniekiem un tuviniekiem atstāja Rīgu un devās uz Vāciju.

Grāmatu apgāds trimdā atjaunoja savu darbību jau 1945. gadā – 26. dienā pēc Vācijas kapitulācijas. Pirmajā gadā izdeva 5 grāmatas. Tas notika Neietingas bēgļu nometnē. Pēc tam darbs visā V. Lōča dzīves laikā turpinājās Bavārijas centrā Minhenē – no 1945. līdz 1955. gada 1. janvārim kā V. Lōča izdevniecība, bet no 1955. gada kā visas trimdas paju sabiedrība "Latgaļu izdevniecība". Tās valdē gadu gaitā darbojās L. Latkovskis, M. Bukšs, A. Spoģis. A. Čačs u.c. Kopumā trimdā iznāca ap 120 grāmatu latgaliešu rakstu valodā. To skaitā literārais almanahs "Olūts", 7 zinātnisko rakstu krājumi "*Acta Latgalica*" (1965–1981), žurnāla "Dzeive" (1948–1988) 40 gadagājumi, "Tāvu zemes kalendars" (1945–1990), avīzes "Latgolas Bolss" 37 gadagājumi.

"Latgaļu izdevniecība" cieši sadarbojās ar A. Jūrdža fondu (dibināts 1949. gadā) un Latgales Pētniecības institūtu (LPI, dib. 1960. gadā), kopīgi veikta grāmatu izdošana, organizēti konkursi, konferences u.c. kultūrdarbība.

Pēc V. Lōča nāves 1984. gadā izdevniecību kādu laiku vadīja Minsterē dzīvojošais rakstnieks pedagogs Alberts Spoģis. Taču 80. gadu vidū "Latgaļu izdevniecība" trimdā savu darbību izbeidza. 1987. gadā Minsterē atklāja V. Lōča iecerēto "Latgaļu sātu" (muzejs, bibliotēka, dokumentu krātuve). Latgaliešu grāmatu samērā lieli krājumi no Minhenes tika nogādāti Minsterē. No šejienes A. Spoģis ar dēliem vairākās autokravās grāmatas nogādāja Latgalē, izdalot bibliotēkām, skolām, arī valsts mēroga grāmatu krātuvēm.

Taču izrādījās, ka Latgaļu izdevniecības darbības pārtraukums bija tikai relatīvs. Darbs tika turpināts dzimtenē. 1990. gadā Rēzeknē darbu sāka Latgales Kultūras centra izdevniecība J. Elkšņa vadībā (par darbu Latvijas labā apbalvots ar Triju Zvaigžņu ordeni). Šis apgāds 10 gados laidis klajā 145 grāmatas (latgaliešu rakstu valodā, laviešu literārajā valodā, krievu un angļu valodā).

Arī LPI darbu turpina Latvijā – Daugavpilī. Izdoti 4 zinātnisko

rakstu krājumi “*Acta Latgalica*” (8.–11. sēj.), sarīkotas 9 gadskārtējās zinātniskās konferences. Laisti klajā 12 dažādi zinātniska rakstura izdevumi.

Nobeigumā atzīmēsim, ka kopš 18. gs. pirmās puses latgaliešu rakstu valodā līdz mūsdienām ir izdotas ap 1400 nosaukumu grāmatas, 35 avīzes, 30 žurnāli un almanahi, 25 kalendāri – 12 miljonu eksemplāru koptirāžā. Šajā procesā liela loma ir Latgaļu izdevniecībai tās pastāvēšanas dažādās pakāpēs. Latgaliešu rakstu valodas tradīcija cauri slavizācijas gadsimtiem palīdzējusi Latgales latviešiem saglabāt savu etnisko identitāti un tapt par neatņemamu latviešu tautas un tās kultūras sastāvdaļu.

Kas ir Andrīva Jūrdža fonds un ko tas paveicis?

Ierosu dibināt Andrīva Jūrdža fondu latgaļu literatūras un preses atbalstam pirmais izteicis rakstnieks, vairāku izdevumu redaktors Norberts Trepša (literārais pseidonīms – Norberts Neikšanīts). Viņš arī ierosināja šo fondu nosaukt Andrīva Jūrdža – kļaušu laika Latgales zemnieka, tautas dziesminieka vārdā. Trepša uzsvēra Jūrdža vārda svaru un nozīmi – drukas aizlieguma laikā ar roku sarakstīti ap 25 biezi sējumi. Dzeja, aforismi, praktiski saimnieciska rakstura pārsprīdumi un padomi, tulkojumi. A. Jūrdža monumentālais darbs “Myužeigais kalinders”, kuru sagatavojusi un laidusi klajā Latgales kultūras centra (LKC) izdevniecība (Rēzeknē 1999. gadā, 816 lpp.) vien ir ko vērts! Tas ir unikāls enciklopēdiska tipa lieldarbs.

Andrīva Jūrdža fonds tika nodibināts ASV, Indianapolē, Franča Teirumnīka mājās 1949. gada 3. martā. A. Jūrdža fonds, ar laiku kļūstot par globāla rakstura organizāciju (pārstāv latgaliešus no visām mītnes zemēm), drukātā vārda, grāmatniecības laukā turpina to darbu, ko pašai dziedzīgie tautas darbinieki A. Jūrdžs u.c. rokrakstos sākuši pirms daudziem gadu desmitiem. Pirmām kārtām – izdod un popularizē lat-

galiešu literatūru, attīsta grāmatniecību, presi. Par fonda pirmo vadītāju tika ievēlēts "Latgaļu izdevniecības" vadītājs Vladislavs Lōcis.

Fonda ideja guva atsaucību jau no paša sākuma, par tā aktīviem biedriem kļuva 70 latgalieši, galvenokārt intelīgences pārstāvji, literāti, kultūras darbinieki. Pirmā gada desmit mēnešos fonda kasē ienāca gandrīz 5000 vācu marku; vēlāk auga gan dalībnieku skaits, gan iemaksu apjomi. 1973. gada 31. decembra pārskatā atzīmēts – fonda ziedotāji nākuši no ASV, Vācijas, Zviedrijas, Beļģijas, Spānijas, Kanādas, Anglijas, Brazīlijas, Austrālijas, Dānijas, Itālijas, Francijas, Argentīnas un Šveices.

Ar A. Jūrdža fonda atbalstu iznāca literatūrai un kultūrai veltīts žurnāls "Dzeive" (1948 – 1988, 162 numuri). Tajā publicēti arī ikgadējie pārskati par A. Jūrdža fonda darbību, veikumu, saziņotajiem un izlietotajiem līdzekļiem.

Par A. Jūrdža fonda līdzekļiem izdotas daudzas grāmatas latgaliešu rakstu valodā. Rakstu krājums "Kultūrvēsturiski materiāli" (red. A. Pleikšs), M. Andžānes dzeja "Namīra vortūs", M. Bukša "Skices un dokumenti nu Latvijas topšonas laikim", Dektera luga "Kōzas", L. Latkovska "Direktors Dr. A. Broks", "Latgaļu darbeibas dokumentacija" (red. V. Lōcis) u.c. Viens no redzamākajiem izdevumiem – rakstu krājums "Andrīvs Jūrdzs (1845 – 1925)" (P/S Latgaļu izdevniecība, 1984. 544 lpp.). Tas bija pēdējais V. Lōča sastādītais un rediģētais izdevums, kura iznākšana gandrīz sakrita ar V. Lōča aiziešanu mūžībā. Apjomīgajā sējumā publicēti 187 materiāli: biogrāfiskas ziņas un atmiņas par A. Jūrdžu, viņa literārie darbi (dzeja, aforismi), A. Vējāna un A. Rancānes dzejoļi, raksti un pārskati par fonda darbību 35 gadu ilgamībā, konferenču materiāli, radiatoru atlase radio "Liberty" latgaļu raidījumos, dažādi dokumenti, ziņas par A. Jūrdža fonda konkursu laureātiem u.c. Konkursa uzvarētāju vidū rakstnieki un publicisti M. Bukšs, A. Spoģis, J. Lelis, J. Latkovskis u.c.

A. Jūrdža fonds organizējis pieminēto celšanu latgaļu kultūras darbiniekiem, kā arī konferences, sarīkojumus, grāmatu izstādes, literāro darbu konkursus, piemiņas marku sērijas (veltītas latgaļu kultūras darbiniekiem, drukas aizlieguma atcelšanai, kā arī Aglonas bazilikai) u.c. pasākumus. To organizēšanā A. Jūrdža fonds sadarbojies ar "Latgaļu izdevniecību" Minhenē un Latgales Pētniecības institūtu.

Pēc V. Lōča nāves par A. Jūrdža fonda vadītājiem tika ievēlēti

Dr. J. Dimants (ASV) un A. Spoģis (Vācija). A. Spoģim ir lieli nopelni Latgaļu kultūras centra "Latgaļu sāta" izveidē Minsterē un trimdā izdoto latgalisko grāmatu nogādāšanā dzimtenē. Tagad faktiskais A. Jūrdža fonda vadītājs arī ir dzejnieks, publicists, žurnāla "Kara Invalīds" galvenais redaktors Alberts Spoģis (Minstere). Viņa jaunākais dzejoļu krājums "Boltos dūmas" iznāca 2000. gadā Rēzeknē.

Kas bija pirmais filologijas maģistrs – latgalietis?

Preiļu rajonā, netālu no Līvāniem, ir ciemats ar nosaukumu Turki un tam apkārt – Turku pagasts. Etoniņms *Turki* izveidojies 18.–19. gs., kad tur nometināti slimi un ievainoti turku karagūstekņi. Tie, kuri atguva veselību un dzīvessparu, te palikuši, ieskatījās zilacainajās Latgales meitās un izveidoja ģimenes. Radās arī uzvārdi Turki, Turkopuli.

Jāņa Turkopula tēva Pētera (1851–1933) vectēvs saucies Ārmanis Seilis (dz. 18. gs. beigās). Viņa dēls – arī Ārmanis – apprecējis Margaritu Turkopuli no Turku ciema un pieņēmis sievas uzvārdu, turpmāk saukdamies par Ārmani Turkopulu. Šis savdabīgais, tikai šim apvidum raksturīgais uzvārds radies no tā, ka visai tālā pagātnē iedzīvotājs no Turku ciema ieprecējies netālajā Poļu (sauktu arī Poliešu) ciemā. Tā radies saliktais uzvārds Turkopuls (t.i., Turks no Poļiem, latgaliski – Pūļim), ko mantojis arī mūsu Jānis Turkopuls.

Jānis Turkopuls dzimis 1899. gada 1. novembrī. Viņa vecāki bijuši gaiši, turīgi saimnieki. Tēvs kādu laiku strādājis arī vietējā tautskolā par skolotāju, draudzējies ar Latgales pirmās atmodas pazīstamo darbinieku Antonu Skrindu, rūpējies par savu bērnu izglītošanu. Vecākais brālis Ādams (1891–1969) jau cara laika norietā ieguvis augstāko lauksaimniecisko izglītību, pirmās Latvijas brīvvalsts laikā bijis zemkopības viceministrs, Tautas padomes un Satversmes sapulces loceklis, publicists, redaktors.

*Jānis Turkopuls ar meitu Johannu
1931. gadā*

Jānis Turkopuls pēc Preiļu tautskolas beigšanas mācījies tirdzniecības skolā Pēterburgā un iestājies Pēterburgas universitātes Vēstures fakultātē. Kara apstākļu dēļ studijas pārtraucis un vienu gadu (1918–1919) strādājis par skolotāju Līvānu tautskolā. 1919. gada pavasarī brīvprātīgi iestājies Latvijas armijā un piedalījies brīvības cīņās līdz Latgales atbrīvošanai 1920. gadā; šajā pašā gadā iestājies LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes Baltu nodaļā. Pēc tās beigšanas 1923. gadā Jānis Turkopuls aizstāvēja zinātnisko darbu valodniecībā un kļuva par pirmo latgalieti – filoloģijas maģistru.

Latvijas Republikas sākumgados Latgale īpaši izjuta izglītotu cilvēku trūkumu visās kultūras nozarēs. Līdzīgi Francim Trasunam, Valerijai Seilei un citiem Latgales pirmās un otrās atmodas darbiniekiem, Jānis Turkopuls kļuvis par plaša profila kultūras un izglītības darbinieku. Būdams talantīgs un vispusīgs filologs, viņš bija gan izcils pedagogs un organizators izglītības jomā, gan valodnieks, folklorists, publicists, redaktors un rakstnieks.

J. Turkopuls 1923.–1924. gadā ir žurnāla “Zīdūnis” (iznāk līdz 1940. g.) redaktors. Viņš dedzīgi atbalsta jauno literātu centienus un pats regulāri žurnālā publicē savus darbus. Te savas gaitas sākuši vai visi

vēlāk pazīstamie latgaļu rakstnieki (arī K. Raudive, A. Sprūdžs, J. Klīdzējs). 1928. gadā J. Turkopuls ir Latgales skolotāju savienības pedagoģijas žurnāla "Latgolas Škola" redaktors. J. Turkopuls šajā žurnālā regulāri publicē savus zinātniskos rakstus par valodniecību, pedagoģiju, kā arī grāmatu recenzijas, bet publicistiskos rakstus par Latgales kultūras jautājumiem viņš drukā arī avīzēs "Latgolas Vārds", "Jaunais Vārds", "Zemes Bolss" u.c. izdevumos. 1934. gadā J. Turkopuls izdod kulturāli sabiedrisku nedēļas laikrakstu "Zemes Bolss". Iznāk 18 numuri. Avīze līdz ar vairākiem citiem izdevumiem tiek apturēta pēc Kārļa Ulmaņa apvērsuma.

J. Turkopuls kā filologs īpaši pievērsies sava dzimtā novada – Preiļu – izloknes pētīšanai, rezultātus publicējot krājumā "Filologu biedrības raksti: Preiļu pagasta izlokne" (1924, IV laidieni) un "Latviešu valodas Preiļu pagasta izloknes apraksta turpinājums" (1928, VIII laidieni). Tie ir pirmie – reizē plašākie pētījumi par šo izlokni.

J. Turkopuls (kopā ar citiem) palīdzējis prof. J. Endzelīnam papildināt un nobeigt K. Mīlenbaha "Latviešu valodas vārdnīcu" (I–IV, 1923–1932). Viņa savāktie Latgales etnonīmi publicēti J. Endzelīna vietvārdu krājumā "Kurzemes un Latgales vietu vārdi" (1925).

Nozīmīgu darbu J. Turkopuls veica latgaliešu rakstu valodas izkopšanā. Viņš darbojās Izglītības ministrijas latgaliešu dialekta vienotas ortogrāfijas noteikumu izstrādes komisijā (1927–1928). Šī ortogrāfija (saukta arī par prof. P. Stroda ortogrāfiju) kļuva par daudzu latgalisko grāmatu un periodisko izdevumu pamatu Latvijā un trimdā.

Lielu darbu J. Turkopuls veica folkloras materiālu vākšanā. Savāktos materiālus viņš iesūtīja Latviešu folkloras krātuvei.

Kā rakstniekam J. Turkopula spalvai pieder nepabeigtais romāns "Slōga" (fragmenti ar nosaukumu "Petri" publicēts žurnālā "Zīdūnis" 1931. g. 6./7. numurā), dokumentāls stāsts "Nu Burlaka dīnas grōmotas" (žurnālā "Zīdūnis" 1927. g. vairākos numuros), tēlojumi, esejas, daudz publicistisku rakstu.

Taču J. Turkopula galvenais un plašākais darba lauks ir pedagoģija. No 1923. gada līdz dzīves pāragrajam noslēgumam 1939. gadā J. Turkopuls ir Ludzas valsts ģimnāzijas direktors. Viņa vadībā Ludzas ģimnāzija kļūst par vienu no priekšzīmīgākajām mācību iestādēm Latgalē. Tiek uzcelta

(1925–1927) jauna ģimnāzijas ēka, kuras veidolā ieskanas kulta celtnu arhitektūras motīvi (arhitekts Indriķis Blankenburgs). Te savu mājvietu rod arī Ludzas arodskola un Latgales Tautas universitāte, kuras lektors ir arī J. Turkopuls. Ģimnāzijas atklāšanā piedalās toreizējais izglītības ministrs Rainis. Ģimnāzijā liela vērība veltīta ārpusklasess, ārpuskolas, novadpētniecības darbam. Tika izdots žurnāls “*Vita Nostra*”, kuru rediģēja Staņislavs Ladusāns – vēlāk pasaulē pazīstams kristīgais filozofs, Vatikāna akadēmiķis.

J. Turkopula pedagoģiskās aktivitātes bija plaši izvērstas; viņš organizēja un vadīja skolotāju kvalifikācijas celšanas kursus. Kopā ar B. Spūli un M. Apeli sastādīja lasāmo grāmatu Latgales skolām “*Dzimtīne*” (1. kl. – 1929, 1930, 2.kl. – 1930, 3.kl. – 1931). J. Turkopuls bijis arī Ludzas Latgaliešu kultūras veicināšanas biedrības aktīvis, tās valdes loceklis.

J. Turkopuls mira pēkšņi ar sirdstrieku 1939. gada 2. oktobrī.

Izcilā kultūras darbinieka simtgadi 1999. gada oktobrī atzīmēja Latgales Pētniecības institūts VIII konferencē Preiļos – viņa dzimtajā pusē. Plenārsēdē atmiņas par savu tēvu stāstīja ārsts Pēteris Turkopuls, bet Kultūras vēstures darba grupā referātu par Jāņa Turkopula dzīvi un darbību nolasīja Pēteris Zeile.

Pīters Miglinīks – trīs kultūrvēsturiski aspekti. Kādi tie ir?

2000. gads ir divu latviešu gara darbinieku – Ausekļa un Pītera Miglinīka – piemiņas laiks. Aprit 150 gadi kopš Ausekļa (1850.18.09 – 1879.6.02) un Pītera Miglinīka (1850.25.12 – 1883.23.02) dzimšanas.

Kas vieno Ausekli un Miglinīku? Un kāda atšķirība viņu dzīvē un likteņos?

Abi dzimuši 1850. gadā. Tikai Auseklis tuvu rudens saulgriežiem, bet Migliniķis tieši ziemas saulgriežos – Ziemassvētkos. Abi miruši jaunības pilnbriedā. Auseklis 29, bet Migliniķis – nepilnu 33 gadu vecumā. Abi bijuši dzejnieki, tautas dziesminieki un tautas pašapziņas modinātāji. Pretestības gara uzturētāji cīņā pret netaisnību, tumsu un apspiestību. Viens Vidzemē, Baltijā, otrs – Latgalē, toreiz sauktā par Inflantiju.

Atcerēsimies Ausekļa viedos vārdus no viņa “Gaismas pils”: “*Gaismu sauca, gaisma ausa! Augšām ceļas Gaismas pils!*” Un Pītera Migliniķa tādu pašu, tikai citos vārdos izteiktu ticības apliecinājumu:

*Bet reizi pār visām mums laime būs,
Mēs būsīm tad kungi un valdīsim paši.
Ar taisnību celsimies augšā.*

Kaut arī Auseklim bija nedraugi vācu mācītāju un administrējošo birokrātu vidū, viņš tomēr dzīvoja daudz labvēlīgākos apstākļos nekā Migliniķis – kādu laiku strādāja par skolotāju, pieredzēja sava dzejoļu krājuma iznākšanu (1873, 1975), kā arī daudzas publikācijas periodikā un krājumos.

Pītera Migliniķa eksistences apstākļi bija daudz smagāki. Lai arī viņš bija beidzis Rēzeknes apriņķa skolu ar tautskolotāja tiesībām, viņam neļāva strādāt skolā, jo pēc drukas aizlieguma ieviešanas Latgalē to drīkstēja darīt tikai pareizticīgie. Bet Migliniķis, apliecinādams savu latvisko un katolisko identitāti, nepārgāja pareizticībā. Atšķirībā no Ausekļa Migliniķis drukas aizlieguma laikā nedrīkstēja savus dzejoļus publicēt. Tie sauca pēc brīvības un sociālās taisnības. Taču Migliniķa dzejoļi bija iemīļoti tautā un, tāpat kā Andriņa Jūrdža darbi, izplatījās kā rokrakstu literatūra. Vairāki pārtapa dziesmās, folklorizējās.

Taču par kādiem trijiem kultūrvēsturiskajiem aspektiem jārunā, atskatoties uz Pītera Migliniķa dzīvi un jaunradi?

Pirmkārt, salīdzinot ar Ausekli, par kuru plašas apceres publicētas visās literatūras vēsturēs, viņa darbu krājumos un izlasēs, P. Migliniķam veltīts visai maz vietas Latvijas kultūras vēsturē. Pēdējās literatūras vēsturēs (“Latviešu literatūras vēsture”. I. R., 1998; G. Bereļa “Latviešu literatūras vēsture”. R., 1999) P. Migliniķa vārds nav pat pieminēts.

Zeiferta un padomju laika literatūras vēsturēs P. Migliniķis skatīts galvenokārt šaurā horizontālā lūkojumā. Beidzis apriņķa skolu,

strādājis par rakstvedi Viļakā un Makašānos. Par zemnieka tiesību aizstāvību nonācis sava agrākā labvēļa – muižnieka Rozenšilda-Paulina nežēlastībā un bijis spiests slēpties. Zemnieki, atriebdamies kungam par pārestībām, nodedzināja muižas riju un vējdzimavas. Vaina tika uzkrauta Miglinīkam. Vienpadsmit mēneši Ludzas cietumā, kur sabeidzis veselību. Attaisnots, taču progresējošais dilonis kļuva par cēloni ātrajai nāvei. Dzejoļus rakstījis maz, tie izplatījušies rokrakstā. Daži raksti ar iniciāļiem P.M. un pseidonīmu “*Drug pravdi*” (“Taisnības draugs”) publicēti Krievijas laikrakstos.

Lūk, tāds bēdīgs stāstiņš (ar dažiem kriminālelementiem) par kāda cilvēka nedienām.

Taču Miglinīka dzīve daudz bagātāka. Viņš ir pabijis gan Austrumprūsijā, Lietuvā, Pēterburgā, gan pie latgaliešu diasporā dzīvojošajiem tautiešiem Osvejas, Sebežas un Drisas pusē, kur vien aizvedušas “Zemnieku advokāta” gaitas. Miglinīks visu mūžu dedzīgi mīlējis sava sākotnējā labvēļa un vēlākā antagonista Rozenšilda-Paulina audzumeitu – mūzikas skolotāju un pianisti Sofiju Rozenu. Gulēdams uz nāves gultas, P. Miglinīks raksta viņai atvadu vēstuli ar uzrunu: “Mana mūža draugs, Soņa!” Un vēstuli nobeidz ar zīmīgiem vārdiem: “Es mirstu, bet taisnība ir sasniegta, kaut arī ne visur.” P. Miglinīka daudzveidīgā personība atklājās neviennozīmīgajās attiecībās ar kaimiņu, rokrakstu grāmatu radītāju kluso un nosvērto Andrīvu Jūrdu, baronu Gustavu Manteifelu, pirmo latviešu tautības Ludzas dekānu Seipulnīku, latgaļu grāmatu kontrabandistu ebreju Zeļiku un citiem. Bez visa cita P. Miglinīks ir jauna tipa tautas kultūras ienesējs, veidotājs savā vidē – ar brīvdomīgām runām, dainu un paša sacerēto dziesmu dziedāšanu, vijoles spēlēšanu, aizrautīgo dejošanu... Ar visu savu temperamentīgo dzīves mākslu.

Otrkārt, ieskatoties dziļāk Pītera Miglinīka dzīvē un darbības motīvos, atklājas otrs – vertikālais aspekts, kuram ir būtiska nozīme visā tālākajā Latgales kultūras dzīvē. Parasti, runājot par Latgales nacionālo atmodu, to datē ar gadskaitļiem 1904.–1917. – t.i., drukas aizlieguma atcelšanu un latgaļu Rēzeknes kongresu 1917. gada maijā, kad kultūras atmoda bija pāraugusi izteiktā politiskā atmodā. Būtībā Latgales atmodu ievadīja Pīters Miglinīks ar savu personības spēku un paraugu, noteikto, principiālo darbību un uzskatu sistēmu. P. Miglinīks darbojās kā

apgaismotājs, pulcinot zemniekus, lasot viņiem priekšā avīzes, grāmatas, izskaidrojot likumus. P. Miglinīks bija pirmais, kurš atklāti uzstājās pret jebkura veida netaisnību – sociālo, politisko, nacionālo, reliģisko. Viņš palīdzēja daudziem zemniekiem uzvarēt tiesas procesos pret muižniekiem, rakstīja lūgumrakstus, apelācijas un vēstules augstākajai administrācijai. Viņš pats ierosināja vairākas tiesas prāvas pret muižkungu Modestu Rozenšildu-Paulinu un tajās uzvarēja, kaut arī sabeidza veselību.

Liela ļaužu pulka pavadīts, Miglinīks apglabāts sava ciema Desetnieku kapsētā. Tur 1971. gadā uzstādīts tēlnieku Bārtuļa Bula un Antona Velikāna veidots piemineklis.

P. Miglinīks ilgi dzīvojis apkārtnes zemnieku atmiņā. Bijusi liela laime un gods, ja Miglinīks apsolijs pie kāda aiziet ciemos. Tādās reizēs vienmēr pulcējušies daudz ļaužu, jo visi gribējuši dzirdēt, ko Pīters stāstīs un dziedās. Viņš bijis liela auguma vīrs, spēcīgu balsi, spēlējis arī vijoli.

Tāču galvenais – P. Miglinīks izveidoja pasaules uzskata principus, ideju kopumu, kas kļuva par vadzvaigzni nākamajiem cīnītājiem par taisnību, gara gaismu, kultūru. Tika iezīmēts tautai ejamais ceļš.

Lūk, šie P. Miglinīka principi jeb “desmit baušļi”:

Cīnīties par taisnību.

Nekļīst svešumā, bet palikt uzticīgiem savai dzimtenei.

Nevis savu zemi atstāt, bet atgūt to, kas netaisnīgi atņemts.

Tiekties pēc gara gaismas, izglītoties.

Censties saimnieciski nostiprināties.

Turēties kopā, būt vienotiem.

Saglabāt savus tikumus un tradīcijas.

Stingri turēties pie savas ticības.

Lietot un izkopt dzimto valodu.

Cieši ticēt labākai tautas nākotnei un ziedot tai visus savus spēkus.

Zīmīgi, ka Francis Kemps (P. Miglinīka māsas dēls un viņa krustdēls) savā avīzē “Gaisma”, izklāstot Latgales nacionālās atmodas idejas, visai tieši balstās uz augšminētajiem P. Miglinīka principiem. P. Miglinīks turpina dzīvot jaunos apstākļos, viņa idejas gūst īstenojumu.

Treškārt, Pītera Miglinīka dramatiskā dzīve un varonīgā personība kļuvusi par pamatu vairāku nozīmīgu literāro darbu radīšanai. Tie veido

veselu kultūrvēstures slāni. Par tiem varētu būt plašāka apcere, šeit – pavisam īsi. Vislielākais nopelns – Antonam Rupainim. Par P. Miglinīku un viņa laiku A. Rupainis uzrakstīja lugu “Kod pirmī gaiši dzīdēja” (1946), romānu triloģiju “Māra mostas” (“Poļu dumpis”, 1951, “Gaiši pusnaktī”, 1952, “Pēteris Miglenieks”, 1956). Tajā līdz ar vērienīgu laikmeta panorāmu tēlotas vēsturiskas personas, tautas tipi un raksturi, dažādu tautību cilvēki. Pītera Miglinīka tapšana, attīstība, viņa mīlestība (pret Sofiju fon Rozenu) un naidis pret šīs zemes netaisnības nesējiem. Viņa personības nesalaužamība un lielums.

Antona Kūkoja sarakstītā luga par P. Miglinīku “Troks vai nū Rogovkas”, autora iestudēta, Rēzeknes tautas teātrī piedzīvojusi daudzus uzvedumus.

Spēcīgu, izjustu poēmu “Taisnības nesējs”, veltītu Pīteram Miglinīkam, uzrakstījusi Anna Rancāne (“Latgaliešu literatūra”. R., 1995). Poēmu “Pīters Miglinīks” (rokrakstā) un veltījumu “Lyugums celmlaužim” uzrakstījis Madsolas Jōns (Jānis Ludboržs) (fragmenti publicēti Katoļu kalendārā 2000). P. Miglinīka motīvi, rakstura iezīmes atklātas A. Vējāna, P. Jurciņa, P. Zalānes u.c. dzejā.

Vēl viena piezīme. Parasti ticis uzsvērts, ka P. Miglinīks rakstījis tikai nedaudzus sociāla rakstura dzejoļus. A. Rupainis, kura rīcībā ir bijuši visi P. Miglinīka dzejoļu rokraksti (tie daļēji iestrādāti minētajā triloģijā, īpaši grāmatā “Pēteris Miglenieks”, Minhene, 1956), parāda, ka P. Miglinīka dzejas mantojums ir daudz plašāks, nekā agrāk domāts. A. Rupainis Miglinīka dzejoļus tematiski iedala : 1) sociālās taisnības meklēšana; 2) pasaules gājēju dziesmas; 3) patriotiskā dzeja; 4) humora un jautrības dziesmas; 5) reliģiskas dziesmas; 6) krievu dzejnieku atdzejojumi.

Keramiķis ceturtajā paaudzē

Pēteris Ušpelis (dz. 1950. gadā Silajāņu Dūbēs Preiļu rajonā) ir viens no izcilākajiem mūsdienu Latvijas keramiķiem. 1995. gadā Pēterim Ušpelim par nopelniem Latvijas labā piešķirts Triju Zvaigžņu ordenis. Viņš ir pirmais Latvijas keramiķis, kurš saņēmis šo augsto apbalvojumu.

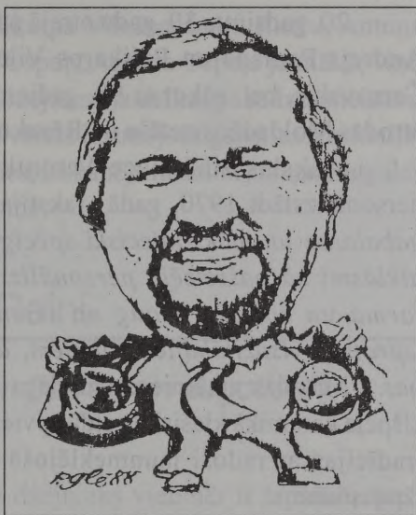
Pēteris Ušpelis mācījies vietējā Silajāņu skolā, beidzis Maltas vidusskolu, studējis Tallinas jūrskolā. Taču kopš bērnības vilinājusi podniecība. Jo viņa vecvectēvs, vectēvs, tēvs Antons un māte Jūlija bija podnieki, turklāt radi no mātes puses – slavenie Silajāņu keramiķi Andrejs Paulāns, Polikarps Vilcāns, brāļi Riuči, Babri un Kaļvas. Tāpēc senču aicinājums izrādījās stiprāks par jūras tāles vilinājumiem.

Keramiķa iemaņas Pēteris apguva un meistarību slīpēja pie tēva Antona, slavenajiem radiem Andreja Paulāna un Polikarpa Vilcāna (zelta medaļu ieguvējiem Vispasaules izstādē Parīzē 1937. gadā), kā arī vecākā brāļa Antona (dz. 1944. g.), kurš savu patstāvīgu darbnīcu bija jau agrāk izveidojis Maltas Garkalnos.

Pētera Ušpeļa ceļš ir neatlaidīgas censonības, nepārtraukta darba un meklējumu ceļš. Pirmo balvu viņš saņēma bērnu laikraksta "Pionieris" rīkotajā konkursā vēl pamatskolnieka gados, bet piedalīšanās pirmajās izstādēs Preiļos, Rēzeknē un Madonā notika 1964. gadā – četrpadsmit gadu vecumā. Kopš tā laika Pēteris Ušpelis piedalījies 108 izstādēs Latvijā un ārzemēs. No tām – 8 personālizstādes, vēl 4 izstādes kopā ar dēlu Andri (Jasmuižā, Liepājā, Preiļos, Bonnā). No bijušajām padomju republikām 6 izstādes bijušas Maskavā, pa vienai – Viļņā, Kauņā, Kazanā. Rietumzemēs notikušas desmit izstādes. Francijā (Parīzē – 1978, 1980, 1990), Polijā (Gdaņskā – 1985, Čenstohovā – 1992), Ungārijā (1978), Vācijā (Brēmenē – 1986, Bonnā – 1997), Somijā (Helsinkos – 1993), Zviedrijā (Stokholmā – 1995). P. Ušpelis ar saviem darbiem piedalījies keramikas dienās Berlīnē (1989), Osnabrikā (1990), bet Rīgā – Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā un Rēzeknē – regulāri.

Savus un citu Latgales keramiķu darbus vairākām ārzemju (un ne tikai ārzemju) izstādēm P. Ušpelis pats komplektējis un bijis arī šo izstāžu

*Pēteris Ušpelis. Pītera
Gleizdāna draudzīgs šaržs*

iekārtotājs. Latgales keramiķu izstādes plašu ievērību izpelnījās Maskavā 1982. gadā Starptautiskā mākslas zinātnieku simpozija laikā. Pētera Ušpeļa un Jāņa Pujāta konceptuālajā izkārtojumā vairākās zālēs bija izvietoti 72 autoru 2000 darbi. Gandrīz visu izstādes laiku – 3 mēnešus – Pēteris Ušpelis dzīvoja Maskavā un bija izstādes galvenais uzraudzītājs, gids un dažādu organizatorisko jautājumu kārtotājs. Līdzīgu darbu viņš veica, veidojot vērienīgās izstādes Brēmenē – vecā Rātsnama plašajās telpās (kopā ar Latgales mākslinieku akvareļiem), Parīzē UNESCO 50. gadadienas svinību laikā, Helsinkos Sevrasāri Brīvdabas muzejā u.c.

Īpaši rūpīgi tika gatavota izstāde – “Ušpeļu dzimtas podniecība 100 gados” Rīgas pilī 1995. gada maijā. P. Ušpelis tās tapšanā ieguldīja visus savus spēkus un talantu. Tas bija notikums gan Ušpeļu dzimtas, gan Latgales keramikas un visas Latvijas kultūras dzīvē. Daudziem tūkstošiem cilvēku bija iespēja iepazīties ar vienīgo dzimtu Latvijā, kas darina keramiku nu jau piektajā paaudzē. Tā bija Silajāņu keramikas skolas manifestācija mūsdienās. Tajā tika reprezentēti tēva Antona, dēlu Antona jaunākā, Pētera, Viktora un Pētera dēla Andra un Antona dēla Aivara darbi. Izstādes atklāšanā piedalījās Valsts prezidents Guntis Ulmanis, valdības un sabiedrības pārstāvji, Saeimas deputāti, vēstnieki un citi ārzemju diplomāti.

20. gadsimta 30. gadu otrajā pusē Latgales keramikas simboli bija Andrejs Paulāns un Polikarps Vilcāns, 70. – 80.gados – Polikarps Čerņavskis, bet, sākot ar 90. gadiem, – Pēteris Ušpelis, kura darbnīca atrodas Moldedžos netālu no Rēzeknes.

Mākslas zinātniece Veronika Kučinska par P.Ušpeļa piekto personālizstādi 1970. gadā rakstīja: *“Grūti iedomāties citu tik viengabalainu un mākslinieciski spēcīgu pazīstamā meistara personības atklāsmi kā pašreizējā personālizstāde. Šķiet, ka P. Ušpeļa trauku forma un kolorīts izaug no zemnieka dabas, darba un kultūras izpratnes visdziļākajiem slāņiem, dvēselē slēptā gaišuma un sirsnības.”* Mākslas zinātniece Gundega Ivanova uzsvērusi, ka tieši Pētera Ušpeļa keramikā klasiskā veidā apvienojušās Latgales keramikas labākās tradīcijas ar radoši jaunmeklējošā gara individuāli neatkārtojamām izpausmēm.

Taču Pēteris Ušpelis netur sveci zem pūra, savā pieredzē dalīdamies ar citiem. 1990. gadā viņš nodibināja Tautas lietišķās mākslas apvienību – studiju “Rēzeknes apriņķa pūdņiki”. Tā aizvadītajos gados veikusi lielu darbu. Organizējusi Latgales keramikas dienu pasākumus, daudzas izstādes, mūžībā aizgājušo podnieku piemiņas atceres, lasījumus, seminārus. 16 studijas biedri pulcējās kopā reizi mēnesī, apspriežot profesionālus jaunrades, keramikas tehnoloģijas, tirgzinības un citus jautājumus. P. Ušpelis izveidojis arī Latgales keramikas saglabāšanas fondu.

Viņa vadībā atjaunota un uzstādīta Latgales keramikas klasiķa Andreja Paulāna māja Jasmuižā, iekurts pirmais podnieku ceplis 1999. gada 2. jūlijā.

2000. gads iezīmējās kā Latgales keramikas augstā dziesma ar Latgales svečtura vērienīgu manifestāciju. Reizē – P. Ušpeļa idejas īstenojumu. Vispirms ar krāšņām svečturu izstādēm pavasarī Rēzeknē un Daugavpilī, bet vasarā – pirmreizīgu izstādi Rīgā “Latgales svečturis – 2000. Gaīsmā un mūzika”. Tajā tika izstādīti 50 visu paaudžu Latgales keramiķu darbi. To organizēja Pēteris Ušpelis, palīdzot izstādes galvenajai māksliniecei Laumai Palmbahai. Bet rudens saulgriežu laikā izstādes noslēguma svečturu simti tika skaisti izkārtoti Pils laukumā. Pēc saules rieta iegailējās sveču liesmas Latgales keramikas klasiķu Andreja

Paulāna, Polikarpa Čerņavska, Polikarpa Vilcāna, brāļu Riuču, Antona Ušpeļa vecākā un, protams, Pētera Ušpeļa, Antona Ušpeļa jaunākā, viņu dēlu Andra un Aivara, daudzu citu vidējās un jaunākās paaudzes meistarū darinātajos svečturos. Pils laukums vērtās liesmojošā gaismas simfonijā. Saviļņoti vērojot 1000 iedegtās sveces, izskanēja nedalīta atziņa: Latgales svečturi ir Latvijas keramikas virsotne.

Aspazija par Raini

(No *apceres "Ar mīlas acīm raugoties"*)

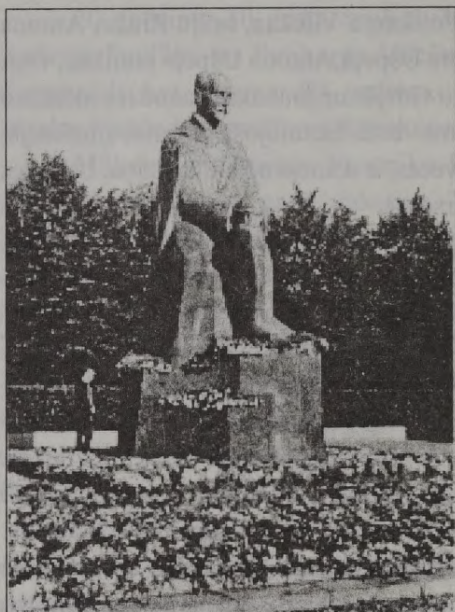
“**L**iels dzejnieks vienmēr ir tapšanā, īpaši pēc savas nāves,” raksta Zenta Mauriņa. Paradoksālā atziņa patiesa arī attiecībā uz Aspaziju un Raini. Dzejnieku vērtējumi laiku gaitā pārdzīvojuši milzu pārvērtības, taču pārvērdzdamies allaž atseguši agrāk nepamanītas personības un daiļrades šķautnes.

Pie visa tā, kas dažādos laikmetos teikts par Raini, īpaša nozīme Aspazijas atstātajiem autobiogrāfiskajiem rakstiem un atmiņu materiāliem. Dzejnieki kopā pavadījuši trīsdesmit piecus gadus un arī pirms tam elpojuši vienu gaisu topošajā Jaunās strāvas atmosfērā.

Protams, ka Aspazijas, tāpat kā jebkuras citas atmiņas un vērtējumi ir subjektīvas. Bet liecības par to, kā viena patība izprot otru – gan iztēles gaitās, gan uzskatu dialektikā, gan sabiedriskajā un ikdienas dzīvē –, ir svarīgs faktors tā procesa apjēgsmē, ko Zenta Mauriņa dēvē par attīstību dzīvē un pēc nāves. Vēl jo vairāk tāpēc, ka Aspazija rakstīto vienmēr rādījusi dzīvesbiedram un bieži vien papildinājusi ar viņa norādījumiem. To spilgti ilustrē divi rokraksta uzmetumi ap 1911. gadu, kas nosūtīti Antonam Birkertam un kuros dzejniece skaidro abu personību mijiedarbību:

“Es, man šķiet, tiku minējuse, ka personiski esmu darījuse iespaidu uz R. un viņa darbību; tad man arī jākonstatē, ka vēl jo lielāku iespaidu uz mani darījis R. kā jau iniciators visur.

R. ne tikvien kā stipra politiska personība mani ar saviem

*Vai Rainis vēl kādreiz
saņems tik daudz ziedu...
Raiņa pieminēklis
atklāšanas dienā
Esplanādē 1965. gada
11. septembrī.
Tēlnieks K. Zemdega,
arhitekts Dz. Driba*

A. Ābeles foto

pasaulsuzskatiem vedis uz man svešu nākotnes valsti, kaut gan viņa politiskā pārliecība nekad pilnīgi nebij un nav manējā. Bet vēl jo vairāk viņš kā domātājs attīstījis manas intelektuālās spējas un reizē kā no mums abiem pārākais mākslinieks mācījis mani dot manam darbam pilnīgāku izteiksmes veidu. Še varbūt ir vietā izteikt šo atziņu un atgādināt arī to, ka es agrāk par visiem citiem, jau priekš 10 gadiem, R. ierādīju pirmo vietu latviešu literatūrā.”

Rainis rūpīgi apsvēris katru vārdu pirmajā uzmetumā un konsekventi labojis un papildinājis teiktā saturu. Iepriekšpublicētajā tekstā visas izceltās vietas dzejniece pārrakstot iestrādājusi pēc Raiņa priekšlikuma! Gan par Raini kā iniciatoru politiskajā domāšanā, gan par Raini – vadošo mākslinieku, gan par pašas lomu viņa darbības novērtēšanā.

Atstājot divus pirmos jautājumus vēlākām pārdomām, šoreiz izceļama Raiņa norāde par Aspazijas nopelniem dzejnieka talanta atklāšanā. Jo, kopš Jānis Poruks “Mājas Viesa Mēnešraksta” 1897. gada 1. numurā Gētes “Fausta” atdzejojuma ievadvārdos raksta, ka ar to “mūsu ģeniālā dzejniece Elza Rozenberg “Aspazija” un jaunais dzejnieks

Rainis iemantos pie mums, latviešiem, nemirstošu slavu", Aspazija publiski sāk pašaizliedzīgu Raiņa izvirzīšanu. Vispirms – "jauno dzejnieku" minot kopā ar sevi; viņa, piemēram, "Sarkano puķu" pirmizdevumā vairākās nodaļās kā moto ieliek gluži nepazīstamā lirika vārsmas. Nedaudz vēlāk viņa jau paceļ Raiņa darbu pāri savējam. Pārliecinoši to atklāj sarakste trimdas laikā. Aspazija ar aizrautību sniedz atsaukumi par katru saņemto dzejoli. Viņa spilgti tēlo dzīvesbiedram, kā no Slobodskas atsūtīto lasa un pārrunā Rūdolfs Blaumanis, Pēteris Zālīte, Jānis Poruks, Augusts Deglavs, Rinkužu Andrejs, Jēkabsonu Kārlis un citi, kas ienākuši "Dienas Lapas" redakcijā. Bet 1899. gadā Aspazija piedalās Zinību komisijas rīkotajās Vasaras sapulcēs, kas izvērtē gada literāro un zinātnisko devumu. Šeit viņa izmanto nelielu kritisku piezīmi par Raiņa veikto "Hanneles" tulkojumu, lai propagandētu dzīvesbiedra – valodas reformatora – darbu un īpaši "Fausta" atdzejojumu.

Vispilgtāk dzejnieka talantu Aspazija izceļ 1901. gadā. Viņa pat atliek braucienu uz Slobodsku, lai Vasaras sapulcēs nolasītu referātu "Latviešu lirika dažādos laikmetos". Tas ir spožs pārskats par mūsu dzejas attīstību kopš jaunlatviešu laikiem. Aspazija ar apbrīnojamu pārliecību un optimismu glezno jaunu lirikas atdzimšanas sākumu, kas saistīts ar Raiņa vārdu.

"Raiņa intensīvais subjektīvais "es" stāv ciešā sakarā ar sadzīves jautājumiem, un viņa dzejas sapņi šūpojas it kā baltas ūdensrozēs virs tumšiem bezdibeņiem. Ar dvēseli, pilnu dailes gleznām, un lielu patiesības mīlestību... – viņš nevar viegli tikt pāri pār dzīves dziļiem konfliktiem, kā cilvēks viņš par tiem cieš un kā mākslinieks viņš tos tēlo, un, ko viņš mums pasniedz smalki slīpētos kristāla traukos, ir viņa paša sirds asinis. Bez lieka patosa un tendenciozas uzbāšanās viņš mums ar taustāmu plastiku pasniedz ainu pašu, un šīs ainas drīz mums parādās šausmīgi atbaidošas it kā modernajā glezniecībā Štuka un Klingera tēli, un drīz mūs apņem brīnišķīgi maigi it kā ziedu puteklīšu poēzija un vijas ap mums it kā kūpošs zelta tvaiks. Viņa krāsas ir vai nu dziļi melnas, vai mirdzoši baltas un tēlo mums tikko austošās pusdomas, vissmalkāki sadalītās jūtas. Bet aiz vismazākā dzejoliša slēpjas kaut kas dziļāks, un, kur mēs domājam aplūkot tikai skaistas puķes, iz viņām piepeši izšaujas

it kā čūska ar zaļi mirdzošām acīm kāds grūts dzīves jautājums.”

Rainis – jaunās latviešu lirikas rīta blāzma. Neviens cits šādu raksturojumu viņa dzejai vēl nevar dot – 1901. gada pavasarī labi ja zināmi kādi trīsdesmit pieci Raiņa dzejoļi. Vienīgi Aspazija var skaidri saredzēt talanta bagātību un spēka potences. Tiesa, referāta sagatavošanā sava loma ir arī Raiņa norādījumiem. Kad Aspazija strādā pie priekšlasījuma, dzejnieks atsūta viņai pāris rokraksta lapiņu, kurās pats sniedz savu dzejas raksturojumu. Rainis ļoti skaidri apzinās, ko viņš grib sacīt ar savu darbu un apzināti veido arī tā būtiskās līnijas.

Aspazijas interpretācija, kas saskaņota ar dzejnieka idejām un mērķiem, sniedz kritikai būtisku ievirzi Raiņa neparastās un savdabīgās mākslas uztverē. Šajā ziņā Rainis tiek gandrīz pilnīgi pasargāts no sarūgtinājumiem, kādi ir likumsakarīgi, uz sociālās dzīves skatuves parādoties vienreizīgai, spožai personībai.

Pēc gadiem desmit dzejniece pievēršas dzīvesbiedra biogrāfijai. Jaunais literatūrzinātnieks Antons Birkerts gatavo pirmo Raiņa monogrāfiju un lūdz no dzejnieka pārskatu par dzīves svarīgākajiem notikumiem. Izmantojot Raiņa stāstījumus, to uzraksta Aspazija. Dzejnieku fondā saglabājušās deviņpadsmit sīksīkā rokrakstā aprakstītas lapiņas. Tajās izsekots Raiņa mūža gājums un atsevišķas interesantas epizodes līdz pat emigrācijas laikam. Antons Birkerta apcerē “Rainis” (pirmpublicējums žurnālā “Domas” 1912. g.) stāstījums izmantots gandrīz pilnā veidā – gan citējot Aspazijas tekstu, gan pieminot faktus.

Drīz dzejniece pati sāk domāt par Raiņa personības apceri. Vienu paskubinājumu tad dod Raiņa jubileja 1915. gadā. Tā tiek atzīmēta visai pieticīgi – plosās pasaules karš. Par Raini raksta draugs Pauls Dauge un aicina arī citus, kas Raini pazīst, sniegt par dzejnieku kādas ziņas un atmiņas. Šinī sakarībā Aspazija uzmet iesākumu rakstam “Rainis un publika”. Dzejniece uzsver, ka nelielais laikposms, kurā darbojies Rainis (no 1893. – 1915. gadam), *“ir tik plašs, ka paņem visu latviešu kultūru līdz tās augstākajam pakāpienam. Latviešu tautu tagad bez R. nevar minēt, tāpat kā Angliju nevar minēt bez Šekspīra un Vāciju bez Gētes, ja to gribam reprezentēt viņas pilnībā.”* Viņa arī uzsver, ka par Raini kā par ideju nesēju un domātāju rakstīts diezgan daudz, taču kā par cilvēku zināms ļoti maz. Viņas pienākums būtu rakstīt par Raini tuvplānā.

1915. gadā Aspazija sarakstās ar žurnālistu – emigrantu Jāni Kļaviņu (Ellanski). Kļaviņš sadarbojas ar ebreju strādnieku savienību “Bunds” un piedāvā “Bunda” izdevumam Raiņa lugas “Jāzeps un viņa brāļi” fragmentus, ko tulko Aspazija. Dzejnieci uzaicina dot arī īsu ieskatu Raiņa daiļradē. 1915. gada oktobra beigās viņa nosūta “Bundam” nelielu apceri vācu valodā – “Rainis”. Taču par dzejnieku Aspazija stāsta maz. Viņas apcere ir sava veida dzeja prozā par mazo tautu un viņas kultūras traģēdiju pasaules cīņas arēnā. Latviešus Eiropa nepazīst, viņu kultūras pārstāvjus nezina lielās tautas. “Pie kuras tautas lai es griežos, kad rakstu par Raini?” Aspazija sev jautā. “Ko gan kāds zina par tādu latviešu dzejnieku Raini? Ko kāds vispār zina par latviešiem?”

“Rakstīt par latviešu dzejnieku Raini nozīmētu četrdesmit deviņām Danaīdām piepulcēt vēl vienu un likt tai ar cauro sietu atkal doties pie veļu upes un vēlreiz veikt to pašu veltīgo darbu.

Tā kā es, ejot pa rakstu ceļu, pašreiz atrodos Grieķijā¹ un katrai kultūrai ir sava nevilšus sākotne, kaut arī tā kāptu lejup pa pagājības veļu kāpnēm vai spirāles veidā vītos augšup uz nākotni, es apstājos pie dzižā Platona.(..) Daudzējādā ziņā viņš [Rainis] līdzinās neoplatoņikim Plotīnam, no kura dzidrā dvēseles avota sākušās tik daudzas vēlākās kultūras upes.”

Kā redzams no tālākās sarakstes ar J. Kļaviņu, šis raksts tomēr netiek iespiests.

Raiņa personības apcerei Aspazija aktīvi pievēršas 1917. gadā. Pārskatā par šajā laikā padarīto viņa norāda, ka monogrāfiskajai tēmai jau iekārtotas divdesmit nodaļas un uzrakstītas četrdesmit lapaš. Dzejnieces dzīves hronikā “Kas pastrādāts no 1906. līdz 1919.” iedaļā “Negatavie” ir atzīme:

“Apcerējums par Raini – 120 lapiņas = 4 loksnes” un “Apcerējums par jauno strāvu – 40 lp. = 4 loksnes”.

Īsākais monogrāfijas “Rainis” plānojums ir šāds:

1. Raiņa māju dzīve. Apkārtne, parašas, kustoņi, putni, puķes, saimniecība, materiālu vākšana.
2. Raiņa draugi.

¹ Aspazija šajā laikā Cīrihes universitātē klausās lekcijas par Grieķijas mākslu.

3. Publika, masa, partija.
4. Daba un kultūra R. dzīvē.
5. Saules ticība un ētika.
6. Mīlas jēdziens.
7. Vientulība.
8. Sieviešu tēli R. lugās.
9. R. varoņu simboli.
10. Nāves un mūžības filozofija.
11. Atjaunotne. Gals un sākums.

Plašākais plānojuma variants sadala sīkākās tēmās pirmā punkta ieceres (“Kādā apkārtnē R. strādāja”, “Kustoņi un puķes R. dzīvē”, “R. māņticība” etc.). Te atsevišķi izdalītas problēmas – “Ētika un attiecības pret reliģiju”, “Rainis un jaunatne”.

Monogrāfija par Raini nav izstrādāta kā vienots vēstījums. Manuskripts sastāv no atsevišķiem vāciņiem. To virsraksti visumā atbilst plānā norādītajām iedaļām. Vāciņos ievietoti plašāk izvēršami tēzu un tēlojumu uzmetumi. Taču arī šis savstarpēji vēl nesaistītais rokrakstu klāsts ir visai būtisks saturā. Vēl tagad tas papildina priekšstatus par Raini. Atklājas Aspazijas patstāvīgā un īpatnējā pieeja Raiņa personībai, jo Aspazija, kā jau redzams no plānojuma, orientējas tieši uz radītāja personību. Parādās zīmīgas līnijas vides, tuvinieku un paša dzejnieka portretos. Tā, piemēram, par dzejnieka māti Aspazija, acīmredzot vadīdamās no Raiņa stāstījuma, atzīmē:

“Dziju audēja, sapņotāja.. trejkrāsaina saulīte ir mātes dzijās, no tām izvērpta tautas saulīte. Tautas dziesmu pratēja. R. ticība uz mātes mīlestību. Priekš viņa tā ir vientulīga laimes sala, pēdējais patvērumš. Beidzot izrādās, ka arī šī sala jau aizņemta un apdzīvota (Dore). [..] Māte iepakoja viņam līdzī veļu, ceļa naudu un savu svētību.”

Īss, lakonisks pieraksts, kurā tomēr ietverta plaša, emocionāla informācija. Gan Dārtas Pliekšānes ciešā saite ar tautas mākslu, šīs saites tālākstiegrojums Raiņa dzejā (“Senatne”), gan zēna pieķeršanās mātei un bērnišķīgā greisirdība, kas padziļina vientulību, gan mūžsenā ģimeniskās vienotības izjūta, dēlu palaižot pasaulē...

Līdzīgas piezīmes – teikumu drupatiņas raksturo Raini pašu ikdienas ritumā:

“Viņš cieta caur to, ka nevarēja strādāt. [...] Kā Pūks mēdza pakas nest pogu caurumā. [...] Kādas puķes mīl Pūks – necieš jasmīnu smaržu. [...] Rītā, kad uzceļas, stāv pie loga, baltā dvielī slaucīdamies, kā Pīslis¹ pātaru deķos. [...] Pūks zināja no rītiem, kurš putniņš pirmais sāka dziedāt un tad sekoja citi.”

Taču daudz vairāk par ārējo dzīves veidu, kas gan neapšaubāmi atspoguļo arī garīgo struktūru, Aspaziju interesē lielie personības attīstības un izpausmes principi. Visplašāk viņas piezīmes skar ģēnija tapšanas jautājumu. Aspazija tikpat kā neskar tolaik un vēlāk tik iecienīto tēmu – Rainis kā noteiktas šķiras mākslinieks. Viņas uztverē (un vērīgāk ieskatoties – vai arī ne Raiņa uztverē?) dzejnieks ir vispārcilvēciska parādība zināmā laikā un tautā. “Katra dzīvība ir iepriekšējo audžu summa un nākošo sakne” un arī ģēnijs – paaudžu paaudzēs izkristalizētu un sakopotu fizisko, garīgo īpašību un māku vienība, daudzu enerģiju sintēze. Ģēnijs ir optimistiski kāpjjoša spēka izpausme, taču viņš nāk tieši paguruma, traģisku lūzumu laikā, ģimenes un tautas krīzes periodā. Savā dziļākajā būtībā ģeniālais cilvēks ir “nemiernieka tips”, “labākā viela, ko zeme devusi”.

Ģēnijs ienāk sabiedrībā ar ciešanām – savām un citu, kas arī kļūst par viņa pašā ciešanām. Ilustrācijai Aspazija piemin Raiņa dzejoli “Cik sapņa izmodos, cik darba trokšņa”. Dzejnieka sāpe te vienojas ar mūžmūžos eksistējošām cilvēces rūpēm, ar ilgām pēc pirmatnējās harmonijas, pēc kopjūtas ar Visumu. Rainis ir universālists. Šķiras, tautas, cilvēces un Visuma likteņi viņa uztverē ir organiski saistīti. Bērnībā un jaunībā viņš ir “maigs melanholiķis, pavasars ar rudens miglu, putns ievainots zem spārna”, bet tālākā gaitā top par patību, kas gatava uzstāties pret visu laikmetu. Senajā Grieķijā tāda patība būtu diskutējusi agorā, kristiešu vajāšanas gadsimtos tiktu no lauvām saplosīta cirka arēnā, franču revolūcijā – paceltu sacelšanās karogu.

Ģeniālo personību allaž pavada vientulība. Idejas nesējs konfliktē ar esošo, ar visu savu vidi. Idejas izkopšana prasa savrupību, koncentrēšanos, spēju vispārināt un drosmi pateikt. Piepildās paradokss – tiecoties pārveidot pasauli, jaunu nesošā personība izslēdz sevi no esošās, iznīcībai nolemtās pasaules. Tāds ir kalnā kāpēja liktenis.

¹ Aspazijas bērnības atmiņu personāžs – pauninieks ebrejs

Vairākkārt Aspazija mēģina Raiņa tēlu atveidot daiļliterūrā. Šķiet, ka 1920. gada sākumā rakstītas pirmās lappuses stāstījumam “Ceļojums uz ārzemēm”. Te tēlota abu mākslinieku iebraukšana Šveicē, bēgot no sodekspedīciju vajāšanām dzimtenē. Nelielajā skicē Rainis tēlots kā saiņiem un sainīšiem apkāries nabaga Atlants, kas, Vintertūres stacijā izkāpis, norūpējies sper pirmos soļus svešajā zemē.

Daudzi fakti no dzejnieku biogrāfijām ietverti romānā “Rudens lakstīgala” (1933).

Aspazija raksta par Raini, skatīdamās uz dzejnieku ar mīlas acīm. Raksta, ne mirkli nešaubīdamās par viņa talanta lielumu, gatava kalpot šī talanta attīstībai, ja arī pati paliek ēnā. Ilgus gadus viņa sev izvēlas rūpju pilnas mātes lomu, ar savu enerģiju un ticību Rainim spridzinādama aizsprostus, lai atbrīvotu kāpjošos, šalcošos pavasara udeņus. Taču viņa sajutusi arī atsacīšanās sāpes un dzīves rūgto pārestību, kas nav ļāvusi līdz galam realizēt pašas ieceres.

To, ko Aspazija nestāsta publiski atmiņās, viņa bieži vien aizplīvuroti izraud dzejā.

*Viņš bij aiz sētas ērkšķu zars
Un viņa – liepu lapa.
Kad nāca siltāks saules stars,
Tie abi tuvi tapa. –*

*Cik viņa maiga, tik viņš ass
Uz savas nepiekāpes;
To mīla nebij cits nekas
Kā sāpes, tikai sāpes.*

Dzejoli “Ērkšķu zars un liepu lapa” varētu uzskatīt par minoros tēpos veidotu iztēles ainu, ja 1911. gada 26. novembrī Aspazijas vēstulē Rainim nebūtu sekojošas rindas: “Tu teici, ka katram jāattīsta sava individualitāte, lūk, līdzība: ērkšķu krūms auga blakām ar mīkstu lapu krūmu, un katram bija jāattīstās, katrs tālāk auga, bet ērkšķis ar dzeloņiem plošja lapu krūmu un teica pie tam: vai Tu neļausi man attīstīt savu individualitāti? Kopdzīvē sievietē ir vājākais radījums, arī es, kaut stiprāks gars, neesmu no šī likuma izslēgta...”

Divu dzīvju traģēdija, kura tik viegli varēja pāraugt publiskā apsūdzībā. Samocītā ikdiena, kurā divām lielām personībām par šauru. Centricies spēki, kuri visu cenšas pakļaut savas patības sagatavošanai arvien jaunam un jaunam radošam darbam. Tomēr Aspazija neuzraksta neko no tā, kas atsegtu ikdienas dzīves un saskares tumšās lappuses. Tur, kur dzeja paver garīgās krīzes momentus, tie jau ir pacelti tādā vispārinājumā, ka var būt jebkuras dzīves atspoguļojums. Tāpēc vēl jo vairāk jājūt cieņa pret to ētisko spēku, kurā balstoties Aspazija latviešu lielāko dzejnieku redz patiešām lielu – arī pēc visa tā rūgtā, ko dzīve dod tiem, kas, paši sevi ievainodami, skatās viņas dziļākajās dzīlēs.

Raiņa herbārijs

“**I**erīkoju sev pavasara herbāriju, stilizētu pavasari, uz mazām lapiņām nospiežu puķītes, lapiņas, ziediņus. Reizē arī piemiņa un materiāli darbam. “Ind[ulis] un Ār[ija]” – visas puķītes, kuras pa darba laiku saliktas iekšā, te sevišķi saglabātas. Man par šo skaisto piemiņu un darbiņu liels prieks.” (No J. Raiņa dienasgrāmatas 16.04.1912.)

Svešumā veidotais Raiņa herbārijs... Sažāvētas lapiņas un ziediņi, kas glabājas starp Raiņa grāmatu lappusēm, un kompozīcijas, kas izveidotas uz nelielām papīra lapiņām, kā par to raksta Rainis savā dienasgrāmatā.

Botāniķiem ar herbāriju saistās priekšstats par zināmā veidā noformētiem un sakārtotiem augu paraugiem, kurus varam pētīt pat pēc simt un vairāk gadiem un gūt jaunas zinātniskas atziņas. Tomēr katra šāda herbārija lapa, uz kuras bez auga nosaukuma vēl atzīmēts ievākšanas laiks, vieta un vācēja uzvārds, spēj it kā pastāstīt arī par šo cilvēku, par viņa rakstura īpašībām. Vēl vairāk cilvēku atklāj kolekcijas, kas nav veidotas zinātniskos nolūkos, bet ir saistītas ar cilvēka estētiskajām prasībām, ar jūtu pasauli, ar simboliku.

Mūsu priekšā ir Raiņa herbārijs, materiāli, kas rūpīgi glabāti muzeja

fondos. Tā stingri ņemot, šādu materiālu nevarētu saukt par herbāriju, tomēr lietosim arī turpmāk tieši šo apzīmējumu – kaut vai tādēļ, ka Rainis pats to tā nosaucis.

Kas no plašās un daudzveidīgās augu valsts piesaistījis Raiņa uzmanību? Varētu domāt, ka tām jābūt pašām krāšņākajām Šveices kalnu un dārzu puķēm, kas izceļas ar krāsu spilgtumu un formu dažādību. Tomēr ne! Lielākā daļa tās ir Latvijā sastopamās sugas, pie tam ar sīkiem, necilmiem ziediem, kam paviršs vērotājs paiet garām, nepamanījis vai nenovērtējis to skaistumu. Te ir smilgas skara ar pāris milimetru garām violetām ziedu vārpiņām, ziedoši mazā māršila zariņi, kas tikai pāris centimetru paceļas virs zemes, madarām radniecīgais smaržīgais miešķis ar sīkiem, baltiem ziedņiem. Tikai labs vērotājs agri pavasarī mežā spēj ieraudzīt uzplaukušu pūkaino zemzālīti – kaut arī tā ir tuva radniece liliju dzimtai, tās ziedi ir sīki, zaļgani, grūti pamanāmi uz zemsedzes fona. Raiņa vākumos mēs atrodam paraugus no vairāk nekā piecdesmit augu sugām. Tie ir galvenokārt savvaļas – mežu un pļavu augi. Tikai kādu piekto daļu no sugām pārstāv kultūraugi – baltās akācijas lapa (to nespeciālisti parasti dēvē par mimozu), narcises ziedi, mežvīna lapa, zemās lobēlijas ziedoši zariņi, smaržīgās rezēdas un atraitnītes ziedi.

Sevišķi interesantas ir jau pieminētās kompozīcijas. Savijot purva vijolītes gaiši violetos ziedus ap parastās apses vīrišķo spurdzi, izveidots vainadziņš. Kaviļas jeb stepes līgas garais, plūksnainais (spalvveida) akots veido loku ap baltās akācijas lapu. Pūkainās zemzālītes ziedkopa kopā ar pūmulas ziedu... Kompozīcijas veidotas ne tikai no ziediem, bet arī no citām augu daļām. Izmantota pat kāda asteru dzimtas auga ziedkopa, no kuras visi ziedi nobiruši, palicis tikai kurvīša pamats ar atliektām vīkala lapām, kas parasti cieši apņem kurvīti no ārpuses. Kādas domas, kāda simbolika ietverta šajās mazajās glezniņās? Grūti rast tiešu atbildi. Varbūt ar laiku, studējot vēl un vēl Raiņa darbus un domājot par viņa dzīves gaitām, var izdoties piekļūt tuvāk pareizajai atbildei.

Herbarizēšana Rainim nebija tikai vienkārša izklaidēšanās. Daba, ziedi daudz pieminēti un dažādā veidā izmantoti viņa darbos. Par dabā redzēto viņš raksta vēstulēs tuviem cilvēkiem. Tā 1909. g. 11. februārī dzejnieks raksta Birutai Skujeniecei:

“(..) Mums šē nupat pirmais sniegš, visu ziemu bija viena saule

un sāka jau puķītes ziedēt, te vienu paraugu pielieku klāt, tā ir debess atslēdzīņa, drusku savādāka nekā pie mums: aug, akmeņu starpā ierakusies, lai pasargātos no salnām, ļoti saudzīgi jāizņem laukā no mājiņas.”

Kādas novērošanas spējas, kāda brīnišķīga cilvēciska un izpratnes pilna attieksme pret sīku dabas bērnu! Jā, bet kas tad ir šī “debess atslēdzīņa”? Liekas, ka Rainis varētu būt tulkojis šī auga vācisko nosaukumu *Schlüsselblume*, ko mēs saucam par pīrmulu (te pieder arī gaiļbiksītes un bezdelīgactiņas). Tas atbilst arī aprakstītajai augšanas vietai un ziedēšanas laikam.

Pārcilājot Raiņa herbāriju, varam jautāt, kāpēc no visām papardēm paņemta tieši sievparpades lapas daļa, kāda laime bijusi, atrodot āboliņa “laimes lapiņu”, kādēļ pīlādža lapa saliekta un atsevišķās lapiņas savītas tā, ka izveidojies režģis, – un vēl daudz, daudz citu jautājumu. Tomēr nevar šaubīties par to, ka sīkā smildziņa svešumā Rainim bijusi sveiciens no dzimtenes, bet rūpīgā ielūkošanās dzīvās dabas formu daudzveidībā un smalkumā rosinājusi fantāziju un filozofiskās domas dziļumu. Attieksmē pret dabu atklājas Raiņa cilvēciskās īpašības, viņa raksturs, viņa būtības nianšes. To mums jāprot izlasīt un uztvert ne tikai viņa darbos, bet arī Raiņa herbārijā.

Kā tapa Tilberga gleznotie Raiņa portreti

Raiņa portretus darinājuši vairāki mākslinieki, taču Jānis Roberts Tilbergs ir viens no nedaudzajiem, kuriem dzejnieks ir pozējis pēc atgriešanās no Šveices trimdas.

Tilbergam Rainis pozēja 1924. gadā. Sākumā viņš mākslinieku apmeklēja darbnīcā, bet vēlāk – Mākslas akadēmijā, kur tika sagatavots daudz skiču un uzmetumu. Akadēmijas seansos profesoram Tilbergam sāka pievienoties arī tēlniecības students J. Lazdiņš, palūdzis Raiņa atļauju veidot viņa skulpturālu attēlu.

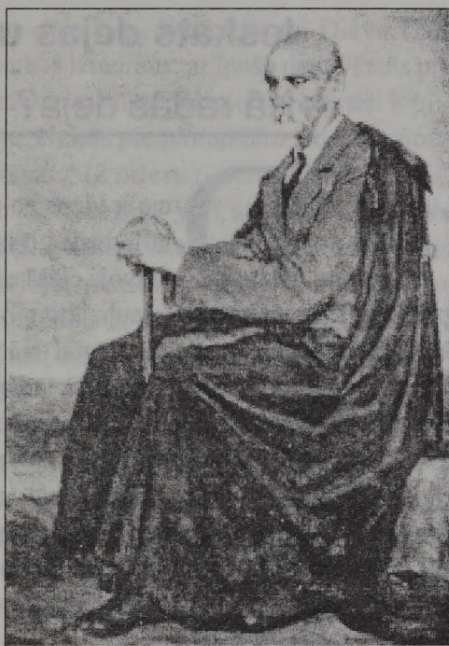
Rainis dienasgrāmatā 1924. gada 19. maijā raksta, ka Tilbergs veido lielu audeklu, tā ir *“portreja ar ainavu”* un ka mākslinieks grib braukt uz Daugavpili *“un Daugavu likt gleznā. Skice rāda ļoti bēdīgu un vecu ģīmi.”* Tātad var spriest, ka Rainis par skicējumu sajūsmināts vis nebūs bijis. 23. maijā Rainis raksta: *“Pie Tilberga ir Lazdiņš, viens no vienas, otrs no otras puses mani noņem.”* Bet pēc pāris dienām, 26. maijā, dzejnieks raksta, ka Tilbergs ir *“labākais portretists ne vien pie mums”*. Un ka *“Lazdiņam mana galva ļoti laba: enerģisks, stiprs, gudrs iespaidš”*. Turpretī Tilbergam – *“sērīgs, bet arī labs”*.

Tilbergs Raini gleznā atveidojis uz Daugavas fona. Rainis sēž, uz spieķa atbalstījies. Uz pleciem – tumšs apmetnis. Tilbergs savās atmiņās par Raini (1956. g.; pārlūkotas un papildinātas 1964. g.) rakstīja: *“Smieklīgi šķiet iespīlēt Raini kaut kādā parastā tērpā, tas likās nepiemērots un neko neizteicošs. Un tamdēļ jau pirmajā seansā, kad Rainis apsēdās manā priekšā, radās ideja ietērpt viņu tumšā apmetnī. Ieteicu šādu tērpu izgatavot pie Mākslas akadēmijas drēbnieka. Vajadzīgā poza radās pati no sevis – to radīja pats Rainis apsēžoties.”*

Raiņa gājieni “uz Tilberģi” acīmredzot beigušies 1924. gada decembrī, jo dienasgrāmatā par to izbeidzas ieraksti. Taču mākslinieks pie portreta strādāja vēl ilgāku laiku, līdz 1925. gada rudenim, daudz domādams, kā attēlot Raiņa gara pasauli. Tilbergs atceras: *“Seansu laikā daudz sarunājāmies, bet neskārām politiskus jautājumus, jo, par tiem runājot, Rainis it kā satumsa. (..) Tādēļ mūsu sarunas skāra vispār mākslas un citus jautājumus – problēmas, kuras Raini saviļņoja. Pārsteidzošu iespaidu atstāja Raiņa atjautība spriedumos un asā domu gaita. (..) Viņš (..) viss it kā sprēgāja. Manā darbā tas bija ļoti svarīgi, jo pēc modeļa nostādīšanas un kompozīcijas uzmetuma sēšanas gleznotāja īsti lielais darbs – modeļa garīgā veidola atklāšana portretā.”*

Tilbergs acīmredzot gribējis Raiņa portretu pabeigt līdz dzejnieka 60 gadu jubilejai un to arī izdara. Glezna pirmo reizi tiek izstādīta Neatkarīgo mākslinieku vienības rudens izstādē 1925. gada oktobrī–novembrī. Kārlis Zemdega par šo portretu saka: *“Pie liela un dziļa vēriena ģīmetnēm ar mākslas vēsturisku nozīmi pieskaitāma prof. Tilberga Raiņa ģīmetne. No visas gleznas dveš monumentāla vienkāršība*

J.R. Tilbergs.
Jāņa Raiņa portrets

tiklab kolorīta, kā kompozīcijas ziņā(..) melns apmetnis(..) dod gleznai smagu ieskaņu. Kailie Daugavas krasti elpo vientulību, ko vēl pasvītro milzīgais, sārtpelēkais mākonis, kas aizņem gleznas lielo pusi, un uz tā projicējas Raiņa augums.” Tā mākslinieks attēlojis Raiņa aiziešanu gara vientulībā.

Bet Raiņa māsa Dora vēstulē brālim raksta: “.. cik tuvs un mīļš Tu izskaties reti skaistajā Tilberga mākslas darbā – mūžīgs ceļotājs, kalnā kāpējs, kas noguris kādu brītiņu atpūšas, lai staigātu tālāk.”

J.R. Tilbergs pēc 1924. gada skicēm veidojis vēl četrus Raiņa portretus. 1927. gadā Tilbergs darināja gleznu kā dāvanu Rainim: “Rainis tajā tēlots gandrīz pretskatā, baltā uzvalkā, ar tumši sarkanu kaklasaiti (..) Acis – gaiši zilas, dziļu izteiksmi. Gleznas fonā – jūra.”

Rainis dāvāto portretu novietoja dzīvoklī goda vietā, Aspazija to vēlāk turēja savā darbistabā Dubultos. Pēdējo portretu pēc tām pašām skicēm J.R. Tilbergs uzgleznoja 1949. gadā, nosaukdams to par kopiju.

Raiņa protretu vēsturi savulaik pētījusi I. Celma.

leskats dejas un baleta vēsturē

Kā radās deja?

Deja ir viens no vissenākajiem mākslas veidiem, tā radusies līdz ar cilvēku. Pirmatnējie cilvēki dzīvoja ciešā saistībā un atkarībā no dabas. Deja palīdzēja kontaktēties ar pasauli, ļāva cilvēkam paust savas izjūtas. Pasaule šķita milzīga un neaptverama, taču tajā valdīja ritms – Mūžības simbols. Diena un nakts, pavasaris, vasara, rudens un ziema, dzimšana un nāve – viss pakļāvās šim neatvairāmajam ritmam.

Dabas parādības un dažādas dzīves jomas – Sauli, Pērkonu, Laimi, medību veiksmi un labu ražu, uzvaras kaujās un vīna darīšanu – personificēja dievi. Cilvēcei attīstoties, radās arvien jaunas dievības, kas, piemēram, sargāja tirgotājus un palīdzēja blēžiem, personificēja Mīlestību, pārzināja mākslas – kā grieķu dievs Apollons, kura svītā bija mūzas, arī deju pavēlniece Terpsihora.

Ar dejas palīdzību cilvēki kontaktējās ar varenajiem un bargajiem dieviem, ticot, ka kustību sugestija un maģiskā upuruguns darīs dabas valdniekus žēlsirdīgākus un tie palīdzēs medībās, izārstēs slimos, nodrošinās uzvaru kaujā utt.

Deja kļuva par rituāla būtiskāko sastāvdaļu – cilvēki svinēja vasaras un ziemas Saulgriežus, pavasara Lielo dienu, kas iezīmēja dabas atmodu un lauku darbu sākumu, labības novākšanu, rudens darbu pabeigšanu u.c. Ar deju pavadīja mirušos un dzina prom ļaunos garus.

Ritēja laiks, mainījās pasaule. Dejas attīstību ietekmēja pilnīgi viss, kas saistījās ar cilvēku dzīvi, – ģeogrāfiskie, vēsturiskie un sociālpolitiskie apstākļi, reliģija un filozofija, zinātnes un tehnikas attīstība, mode, gaume u.c. Taču visu tautu un valstu vēsturē dejai ir bijusi vislielākā nozīme.

Apmēram piectūkstoš gadus pirms Kristus dzimšanas, kad pašā plaukumā atradās senās Ēģiptes civilizācija, dejas māksla tur bija stingri reglamentēta un pakļāvās noteiktiem likumiem. Savas dejas bija ēģiptiešu zemniekiem felahiem un klaiņotājiem – kamieļu dzinējiem beduīniem. Ozīrisam, Izīdai un citiem veltītās rituāļdejās drīkstēja piedalīties tikai

tempļu skolās speciāli apmācītas dejotājas. Valdnieks un Dieva Dēls faraons, pieņemot svarīgus valstiskus lēmumus, ar īpašu deju vērsās pie Saules, lai saņemtu Dievu padomu un svētību. Ēģiptiešu priesteri izpildīja savu cēlo "astroloģisko" deju. Naktīs pie piramīdām iedegās spoža altāruguns, lāpu gaismā pie tās sanāca 12 priesteri, tērpti baltās drānās, rotāti zelta aprocēm, apkaklēm un galvassegām. Viņi, attēlojot 12 zodiaka zīmes, dejā kustējās pa apli ap altāri. Senie astronomi uzskatīja, ka Visums riņķo ap Sauli, un priesteri, attēlojot planētu kustību, kontaktējās ar Kosmosu, tā apliecinot Visuma vienotību un harmoniju.

Milzīga nozīme dejai ir Ķīnā, Japānā un Indijā. Sena indiešu leģenda stāsta, ka Visuma radītājs daudzsejainais dievs Šiva ar savu dievišķo deju rada un iznīcina pasauli. Šo zemju dejotāju plastikā liela nozīme ir žestu un pozu valodai. Rokas un pirkstu kustības, soļi un galvas pagrieziens spēj ne tikai stāstīt par leģendārajiem dieviem un varoņiem, bet vēstī arī par dabas skaistumu, ziedu smaržu, mīlestību, prieku un bēdām.

Austrumu deju tradīcijas savulaik pārmantoja arī senā Grieķija. Deja tur dominēja jebkurā dzīves jomā. Ar deju slavēja Olimpa dievus un godināja Olimpisko spēļu uzvarētājus, dejoja kāzās un bērēs, ārsti "izrakstīja" deju kā zāles pret visdažādākām kaitēm, sevišķi melanholiiju.

Līdzās literatūrai, matemātikai, daiļrunībai skolās (ģimnāzijās) bērni apguva arī mācību par deju.

Katru kauju ievadīja karavīru tā saucamā pīrriskā deja.

Dejoja arī grieķu teātrī. Tragēdijās kustējās lēni un svinīgi, komēdijās – draiski un jautri lēca "kordaku" un, kā liecina kāds vēsturnieks, aizmirsa par atturību un pieklājību. Kaut arī grieķi deju izrādes tā arī neradīja, daudzi vēsturnieki baleta pirmavotus saskata tieši Ellādā.

Starp teātra izrādēm, kas senajā Grieķijā notika no saullēkta līdz rietam, publikas atpūtai rādīja nelielus uzvedumiņus, kur nebija teksta – mīmus. Sižetu, parasti komisku, aktieri "izstāstīja" ar kustību un mīmikas palīdzību. Senajā Romā no mīmiem radās arī pantomīma.

Dejoja arī senie latvieši. Ir pazīstamas vairāk nekā 200 latviešu rotaļas un rotaļdejas ar vairāk nekā 3000 variantu. Dejiski soļi un kustības bija senlatviešu ģimenes godu un gadskārtu ieražu sastāvdaļa. Tā, piemēram, jezuītu paters J. Stribings 1606. gadā savā relācijā rakstīja, ka

tajā laikā Rēzeknē un Ludzā latvieši vēl izpildījuši senās pagānu izdarības ap svētajiem kokiem.

Etnohoreoloģe Elza Siliņa grāmatā “Latviešu deja” secināja: “*Mūsu senā deja nav izolēta parādība, bet iekļaujas kā organiska sastāvdaļa latviešu gara dzīves veselumā. Tā ir seno dzīves uzskatu un tradīciju lieciniece, gan jau aprakta zem modernās kultūras slāņa!...*”

Autore atzīst: “*Galvenie avoti, uz kuriem objektīvi pamatojas latviešu dejas pētījumi, ir tautas dziesmas, paražas un maģiskie ticējumi, Latvju dainām te piekrīt svarīgākā loma. Tautas dziesmās pārskatāmi atspoguļojas cilvēka mūža gaitas, ikdienas dzīves ritms, gadalaiku maiņas, darba posmi un visas ar minētiem notikumiem saistītās maģiskās darbības un kultiskās ceremonijas.*”

Viduslaikos deja kā “ķermeniska”, nevis garīga izpausme tika uzskatīta par laicīgu grēku. Svētās inkvizīcijas sārtos līdz ar klaidoņiem un zagļiem, ticības noliedzējiem, burvjiem un raganām bojā gāja ne viens vien aktieris, akrobāts, dejotājs. Taču deja nebija ne aizliedzama, ne iznīcināma. Dejoja tauta tirgus laukumos un bruņinieki pilīs, arī pati Baznīca neiztika bez kustību mākslas – katedrāļu priekšā notika uzvedumi, kas stāstīja par svēto dzīvi, liesmās sadega grēcinieki, vārījās elles katli, ap kuriem orgijas rīkoja briesmīgie velni, bet īstenticīgie Paradīzes dārzos dejoja ar eņģeļiem. Vēl tagad daudzās Eiropas gotiskajās katedrālēs, apskatot bareļefus, varam redzēt tā saucamās “nāves dejas”, kur skeleti dejo ar nabagiem un bagātiem, sievietēm un vīriešiem, tā apliecinot laicīgās dzīves niecību, bet dvēseles nemirstību.

Kā radās balets?

Renesanses laikmetā deja atkal bija goda vietā līdzās mūzikai un poēzijai. Šajā laikā Itālijā dzima arī jauna profesija – horeogrāfs – deju sace-rētājs. Deja dominēja atkal visur – svinīgās ceremonijās, ballēs, karnevālos Venēcijā, Florencē, Milānā un pat Vatikānā, kur notika teātra izrādes ar

dejām. Renesanses laikmetā radās arī nosaukums balets, ko sāka lietot Dominiko da Piačenca. *Balletto* itāliski nozīmē – dejojot. Tagad ar vārdu balets apzīmējam mākslas veidu, kura pamatā ir horeogrāfisku tēlu sistēma. Balets pieder muzikāli skatuviskajām mākslām, tajā apvienojas mūzika, dejas, dramaturģija, tēlotājas mākslas, literatūra (librets) u.c. Pēc saviem radīšanas principiem balets ir vistuvāk poēzijai. Sākumā par baletu sauca priekšnesumu ar dažām dejām, tad uzvedumu, kurā dejoja, dziedāja un lasīja dzeju.

Balets kļuva par modes lietu ne tikai Itālijā, bet arī Francijā. Jauno izklaidi atbalstīja karaļa Henrija II sieva Katrīna Mediči, padarot to pat par valstiski svarīgu lietu. Baletos dejoja viss galms, un dejas laikā tika vērtas gan politiskas intrigas, gan uzsākti visriskantākie mīlas piedzīvojumi. 1581. gadā Parīzē pēc Katrīnas Mediči rīkojuma top “Karalienes komēdijas balets” jeb “Circeja”, ko uzved Baltazarīni. Vēsturnieki to uzskata par pirmo baleta iestudējumu, kaut arī, kā toreiz bija pieņemts, izrādē ne tikai dejoja, bet arī dziedāja, deklamēja un spēlēja dažādus mūzikas instrumentus.

Karalis Ludviķis XIII pats sacerēja mūziku baletiem – maskarādēm, slavenais kardināls Rišeljē iestudēja baletus un pats tajos dejoja. Baleta zelta laiki saistās ar karaļa Ludviķa XIV valdīšanu, kurš pat iesauku Karalis Saule dabūja tāpēc, ka galma baletā “Nakts” tēloja zeltmirdzošo Apollonu.

Parīzē 1661. gadā tika nodibināta Karaliskā dejas akadēmija, bet 1671. gadā Karaliskā mūzikas akadēmija, tad arī balets pārstāja būt tikai par galma izklaidi un nonāca profesionāļu rokās, taču vēl nekļuva neatkarīgs un suverēns, jo eksistēja tikai teātra izrāžu un operas ietvaros.

Pamazām izkristalizējās, tika atlasītas un vienotā sistēmā ietvertas baleta kustības, radās tādi jēdzieni kā kāju un roku pozīcijas, koordinācija, lēcieni, griešanās utt. Un tikai 18. gadsimta otrajā pusē balets kļuva par patstāvīgu mākslas veidu vienlaicīgi Francijā, Anglijā, Austrijā u.c. Par baleta īsto izveidotāju uzskatāms franču horeogrāfs un dejas teorētiķis Žoržs Novērs, kurš Štutgartē izdeva savu traktātu “Vēstules par deju un baletiem”.

Kas, ko un kā dejoja senajā Rīgā?

16. –17. gadsimtā deju vakari notika dažās bagāto rīdzinieku mājās, kur pēc Eiropas parauga saimnieki un viesi izklaidējoties

dejoja, deklamēja un spēlēja mūzikas instrumentus. Krāšņāki sarīkojumi gan notika Jelgavā (Mītavā), kur kopš hercoga Jēkaba laikiem, tagadējai Latvijas teritorijai caurbraucot, ceļā uz Krieviju vai atpakaļ apmetās daudzas Eiropas galmu prominences.

Tadpat Rīgu apciemoja arī komedianti – angļi, zviedri, itālieši un, protams, arī vācieši. Viņi spēlēja ludziņas, arī tolaik populāras komēdijas, pantomīmas un rādīja dejas. Tā, piemēram, 1644. gadā Rīgā uzstājās Martins Rosts, kura trupā bez aktieriem bija “lēcēji” (domājams, ka akrobāti) un dejojāji. Trupa parādīja dažādus priekšnesumus, arī komēdiju par Suzannu un trim zemnieku dēliem. Lai uzstātos, komedianti bija jālūdz rātes atļauja. Bija jāmaksā arī lieli nodokļi Rīgas Sv. Pētera baznīcai, vēlāk – par labu cietumam.

Beidzās Ziemeļu karš, Rīga nonāca Krievijas cara pakļautībā. 1711. gadā par godu Pētera I vizītei Rīgā uzstājās arī komedianti, kas kādā spīķerī iepretim Jāņa baznīcai izrādīja muzikālu serenādi ar Apollona un deviņu mūzu piedalīšanos. Citu trupu izrādes notika spīķerī pie Miesnieku vārtiem, vasarās jau 18. gadsimta beigās Lielās ģildes pagalmā, arī Pārdaugavā “pie Erasma Menbes” – domājams, kādā brīvdabas skatuvē Altonovā u.c. 18. gadsimta beigās Eiropā dibinājās stacionāri teātri, un tāds 1782. gadā parādījās arī Rīgā.

Rīgas pilsētas teātra ēku Lielajā Ķēniņu ielā uzcēla barons Oto Hermanis fon Fītinghofs. Ēka stāv vēl šobaltdien, tikai tās adrese tagad ir Vāgnera iela 4, tur atrodas Kamerlmūzikas zāle, un jebkurš turp var aiziet, noklausīties skaistu koncertu un apskatīt restaurētās telpas. Jāpiebilst, ka Vāgnera ielā 4 līdz likvidācijai strādāja Valsts deju ansamblis “Daile”, bet tagad darbojas Zitas Errsas privātā baletskola.

Fītinghofa teātri atklāja 1872. gada 15. septembrī ar R. Lesinga lugu “Emīlija Galoti” un baleta uzvedumu “Dejas svētki”. Taču šis teātris ilgi palika pieejams tikai izmeklētai publikai – “kalpotājiem livrejās un

citiem pavisam prastiem ļaudīm ieeja ir pilnīgi noliegta” – tādi bija rakstiski noteikumi. Latvieši vāciskajā Rīgā tolaik bija “prasti ļaudis”, tāpēc šis teātris viņiem palika slēgts.

Teātra ēkā Lielajā Ķēniņu ielā darbojās arī vācu biedrība “Musse”, kas bija dibināta 1787. gadā. Saviem biedriem, sabiedrības augstākajiem slāņiem, biedrība rīkoja krāšņas balles un karnevālus jeb maskarādes, pēdējās par zināmu maksu varēja apmeklēt arī mazāk turīgi pilsoņi, taču ne sulaiņi un tiem līdzīgie.

“Musse” deju un pieņemšanas zāle, saukta Lielā zāle, atradās virs teātra zāles. Dejots tur tika tik sparīgi, ka reiz 1829. gadā griesti ielūza un briesmīgi pārbiedēja gan lejā sēdošos izrādes skatītājus, gan augšā dejojošos grezno kāzu viesus.

Rīgas pilsētas teātrī salīdzinājumā ar dramatiskajām un operu izrādēm balets īpaši iecienīts un atbalstīts nebija. Ir zināms, piemēram, ka 1782. gadā šē uzvests vēsturiski pantomīmisks balets “Dons Žuāns jeb Akmens viesis”.

Daudz aktīvāk balets Rīgā darbojās 18. gadsimta beigās – angažēto deju deju vidū jāmin vispirms tie, kas bija arī baletmeistari – Eliāss Fogts, Švābe, Kosmuss Morelli.

19. gadsimta 20. gados Rīgā viesojās Eiropā pazīstamā Franca Koblera balettrupa. Viens no šīs trupas deju deju deju – Gustavs Ādolfs Zelke vēlāk tika angažēts Rīgas Pilsētas teātrī (1827), kur iestudēja baleta viencēlienus oriģinālhoreogrāfijā – tie bija “Viltus un mīla” (1828), “Žanete un Kolins” (1833) u.c. Tad Rīgā darbojās deju deju deju un baletmeistars Leonhards Ratgēbers (1840 – 1843), deju deju deju Bernardeli jaunkundze, mūziku baletiem rakstīja Eduards Tauvics.

1844–1845. gada sezonā atkal atgriezās Koblera trupa – Francs Koblers studēja dejas operās, koncertnumurus un baletus, piemēram, uzveda J.J. Šrāmeka baletu “Umurkumurs jeb Automātu kabinets”.

19. gadsimta vidū Rīgā parādījās jau pa kādam Eiropā ļoti pazīstamam baleta iestudējumam – tā balettrupa Karlo Šīra vadībā, apvienojoties ar Rīgas deju deju deju, 1846. gadā parādīja slaveno Č. Punji “Esmeraldū”, kuru 1844. gadā Londonas Karaliskajā teātrī bija uzvedis Žils Pero, protams, veltot Esmeraldas lomu savai ļoti mīļotajai Karlotai Grizi.

No slavenās Marijas Taljoni repertuāra Rīgā parādīja baletoperu “Dievs un bajadēra” (ar F. Obēra mūziku), izrādē dejoja Berta Millere – pazīstama dejojāja un horeogrāfe.

1851. gadā Rīgā darbojās baletmeistars Hugo Oto Tirmāgels. Saglabājušās ziņas, ka, piemēram, 1851. gada 27. novembrī viņš rīkojis lielu masku balli, kas atklāta ar viņa aranžēto polonēzi, pēc tam uzvesti baleta skati “Arlekināde”, bet pusnaktī dejota populāra komiska kontrdeja.

1854.–1855. un 1858.–1859. gadā Rīgā strādāja baletmeistars Vencels Francs Reisingers. Viņa iestudējumu vidū minēsim toreiz populāro baletu “Pastnieks un markitante” (1854), kas pasaulē bija pazīstams divos variantos. 1843. gadā Romas “Aliberti” teātrī ar nosaukumu “Pastnieks un markitante” un E. Rolāna mūziku iestudēja baletmeistars Arturs Senleons un dejojāja Fanija Čerito, bet 1844. gadā balets parādījās Londonā ar Č. Punji mūziku un saucās “Markitante” (“*La Vivandiere*”), taču šī varianta horeogrāfija tiek pierakstīta tikai F. Čerito. Rīgā baletu rādījuši ar Č. Punji mūziku.

Tādējādi Eiropas baleta vēsmas bija sasniegušas arī Rīgu.

Kad bija klasiskā baleta ziedu laiki?

Balets strauji attīstījās un plauka, tajā darbojās gan izcili horeogrāfi, gan dejojāji. 19. gadsimta vidū baletā ienāca romantisms. Slavena kļuva Taljoni dzimta – tēvs Filips Taljoni un viņa meita Marija, ģeniāla dejojāja, kas astoņpadsmit gadu vecumā debitēja Vīnē. 1832. gada 12. marta vakarā Parīzes *Grand Opera* pulcēja visas Francijas visprominentāko publiku – notika Žana Šneichofera baleta “Silfīda” pirmizrāde, horeogrāfs bija F. Taljoni, titullomā – Marija Taljoni. Libretu baletam uzrakstīja dziedātājs Ādolfs Nuri, kurš bija iemīlējis Marijā. Šo libretu augsti novērtēja romantisma teorētiķis un dzejnieks Teofīls Gotjē, bet baleta vēsturnieki “Silfīdu” uzskatīja par revolūciju baleta mākslā. Trausls siluets, tikko zemi skarošs dejojošās kājas pirkstgals un bezgalīgs lidojums, balts, kupli

gaisīgs ģērbs, kas nošalc kā spārnu vēdas... Parādība, sapnis, ideāls – iluzors un nesasniedzams, poētisks un traģisks. Izrādi noskatījās arī jauns dāņu dejotājs un baletmeistars Ogists (Augusts) Burnonvils, kurš tūlīt nolēma šo baletu iestudēt Kopenhāgenā savai jaukajai skolniecei jauniņajai Lusilai Grānai. Atgriezies mājās, viņš pasūtīja komponistam H. Levenskjoldam uzrakstīt mūziku un ķērās pie darba. Viņa izrāde dzīvo joprojām, arī Latvijas Nacionālās Operas baleta repertuārā. Tāpat līdz šai dienai dzīvo un visā pasaulē tiek uzvests A. Š. Adāna balets “Žizele”, ko varam skatīt arī Rīgā. Baletmeistars Žils Pero, arī izcils dejotājs, mācījies pie slavenā virtuoza Ogista Vestrisa, “Žizeli” Parīzes *Grand* operā iestudēja speciāli savai ļoti mīļotajai sievai Karlotai Grizi. Baleta libreta pamatā bija H. Heines “Ceļojuma piezīmēs” savāktās Eiropas tautu teikas un leģendas, kas pārtapa arī dzeju ciklos, ko sarakstīja Viktors Igo. Kāda dzejoļa varone bija piecpadsmitgadīgā spāniete Žizele. Libretu baletam rakstīja Teofīls Gotjē, līdzautoros uzaicinot pieredzējušu dramaturgu un scenāristu Anrī Vernuā Senžoržu. Sižets iznāca tik aizraujošs, ka komponists Ādolfs Šarls Adāns mūziku baletam uzrakstīja desmit dienās! Taču horeogrāfam Žilam Pero “Žizele” bija liktenīga – tā padarīja viņa vārdu nemirstīgu, bet sagrāva personisko dzīvi. Viņa sieva Karlota Grizi iemīlēja Teofilu Gotjē un pameta ģimeni. Pero, nenobeidzis baletu, aizbrauca no Parīzes. Darbu pabeidza baletmeistars Žoržs Koralī, pirmizrāde notika 1841. gada 28. jūnijā, tajā lieliskus panākumus guva Karlota Grizi un Līsjēns Petipā. Toreiz Žila Pero vārds neparādījās pat afišā...

Krievijā 19. gadsimtā raženi strādāja franču baletmeistari Šarls Didlo, arī L. Deliba, “Kopēlijas” autors Arturs Senleons un, protams, ģeniālais Mariuss Petipā, kurš virsotnes deju mākslā sasniedza sadarbībā ar komponistu Pēteri Čaikovski, – tie ir baleti “Apburtā princese” un “Gulbju ezers”, kurš gan tapa sadarbībā ar otru baletmeistaru Ļevu Ivanovu. Pēdējam, dzīvīvi ļoti pieticīgam, neatzītam un – kā viņš pats sevi uzskatīja – neveiksmīnīkam, nemirstību atnesa baleta baltais – gulbju cēliens.

Līdz 19. gadsimtam dominēja vīriešu deja – turpretī nu uz skatuves valdīja balerīnas, kuru dejā apvērsumu izdarīja baleta apavi. Pateicoties speciālajām “pirkstu kurlpītēm”, viņas ne tikai stāvēja, bet arī dejoja uz pirkstgaliem, īpaši efektīgi griezās ap savu asi (piem., *fuetē*) utt.

Ar Petipā un Čaikovska sadarbības sākumu balets no vienkārša atsevišķu deju savirkņējuma pārvērtās vienotā veselumā, kur dejas, sekojot mūzikai, veidojās pēc simfonisma principiem. Kustībām bija savas tēmas un vadmotīvi, darbību virzīja dažādu dejas formu sakausējums – solo, dueti, ansambļi un kordebaleta dejojumi. M. Petipā savās horeogrāfijās izkopa deju līdz pilnībai, un 19. gadsimta nogale mums tagad saistās ar augsto akadēmisko baleta klasiku.

Mūzas Terpsihoras valstība 20. gadsimtā

---

20. gadsimta dejas attīstījās visdažādākajos virzienos, veidos, stilos utt. Par šī gadsimta baleta reformatoru kļuva krievu baletmeistars Mihails Fokins, par jaunā – “brīvās” dejas virziena aizsācēju – Aisedora Dunkane. Baleta pasaulē toni gadsimta sākumā noteica Sergeja Djaģiļeva organizētās “krievu baleta sezonas” Parīzē un vēlāk viņa krievu baleta trupa, kurā mirdzēja tādas zvaigznes kā Tamāra Karsavina, Olga Spesivceva, Anna Pavlova, Vaclavs Nižinskis u.c. Tepat izveidojās arī pasaulslaveni baletmeistari Seržs Lifārs un Džordžs Balančins. Pirmā vārds saistījās ar *Grand Opera* ziedu laikiem pirms un pēc Otrā pasaules kara Parīzē, otrā – ar Amerikas baleta uzplaukumu. Jauno virzienu dejā, kur horeogrāfi, saglabājot klasiskās dejas tradīcijas, bagātināja baletu ar jaunu, jau brīvāku plastiku, sauc par neoklasiku. Attiecībā uz savu daiļradi pirmais šo terminu sāka lietot Seržs Lifārs. Līdzās neoklasikai attīstījās arī modernais balets – ar jauniem dejas izteiksmes līdzekļiem, savu estētiku, treniņmetodiku utt. Modernais balets ir daudzveidīgs, un to pārstāv ļoti dažādi stili, kas veido savas skolas, piemēram, Amerikā tāda ir “Denišaun” skola, kuras pamatlicēji ir horeogrāfi Ruta Sentdenija un Tedijs Šauns, Marta Grēmas (*Graham*) skola, Hosē Limona skola u.c. Eiropā pie modernisma aizsācējiem baletā, piemēram, pieder Bronislava Nižinska ar tādiem baletiem kā I. Stravinska “Kāziņas” un D. Mijo “Zilais

ekspresis”, vācu horeogrāfs Kurts Joss – F. Koena baleta “Zaļais galds” u.c. radītājs, kurš moderno deju sintezēja ar klasiskā baleta tehniku un nebaletisko pantomīmu. Savu radošo pieredzi viņš sistematizēja teorētiskā darbā, nosaukdams savu stilu par “eikinētiku”. Francijā jaunas vēsmas baletā ienesa Rolāns Petī, piecdesmitajos gados kļūdams slavens ar saviem baletiem “Karmena” (Ž. Bizē mūzika) un “Parīzes Dievmātes katedrāle” (M. Žāra mūzika). Zviedrijā modernā baleta klasiķi ir Birgita Kulberga un viņas dēls Mats Eks, kura “Žizeli” varējam skatīt arī Rīgā 2000. gada baleta festivāla “No klasikas līdz avangardam” ietvaros. Angļu balets lepojas ar Frederika Ēštona, Keneta Makmilana u.c. radītiem baletiem. Deja ir visiem saprotama māksla, tai nav valodu barjeras, tāpēc jebkura izcila horeogrāfa daiļrade ir uztverama visai cilvēcei. Tagad, pateicoties videotehnikas attīstībai, tā ir kļuvusi pieejama jebkuram. 20. gadsimta dejas vēsturē ir daudz izcilu horeogrāfu, kurus pazīst visā pasaulē. Minēsim kaut vai Juriju Grigoroviču, Morisu Bežāru, Džeromu Robinsu, Mersu Keningemu, Džonu Krenko, Džonu Noimaijeru, Jirži Kilianu, Viljāmu Forsaitu.

Gadsimta gaitā modernajā baletā notikušas daudzas pārvērtības, un šobrīd mēs jau redzam un runājam par modernismu, postmodernismu, avangardu un pat instalāciju tajā.

Deja ir ļoti daudzveidīga un dažāda. Joprojām dzīvo tautas dejas – gan tās autentiskā, etnogrāfiskā veidā, gan skatuviskā, horeografētā variantā. Mēs to pazīstam kā latviešu skatuvisko deju (H. Sūnas, U. Žagatas, A. Spuras, A. Baumanes, A. Daņilēviča, A. Melnalksnes, J. Purviņa u.c. horeogrāfijas), ko dejoja Valsts Dziesmu, deju un mūzikas ansamblis (1946–1954), Valsts Dziesmu un deju ansamblis “Sakta” (1956–1962), Valsts Deju ansamblis “Daile” (1965–1998), kā arī tautas deju kolektīvi. Pasaulē tas ir “folkbalets”, ko pazīst gan Eiropā, gan Amerikā.

Latvijā unikāli ir Deju svētki, kuros uzstājas tūkstošiem dejojāšu. Tā ir laukuma dejas, kas arī veidojas un attīstās – no tautas dejām stadionā līdz tādām uzvedumam kā “Solis laikā” mūsdienīgā sporta hallē. Deju lieluzvedumi populāri arī pasaulē, parasti tie veltīti kādiem izcilu notikumiem, piemēram, visa pasaule vēroja 2000. gada Olimpisko spēļu atklāšanu Sidnejā, kur dejā krāšņi tika stāstīts par Austrālijas vēsturi, dabu, tās iedzīvotājiem.

Joprojām eksistē balles jeb viesību dejas. Svinīgus sarīkojumus viesi atklāj ar polonēzi, jaunlaulātie dejo savu kāzu valsī. Gadsimta laikā populāri šajā jomā bijuši valši, fokstroti, tango, arī dažādas modes dejas – kā čarlstons, lambetvoks vai šobrīd diskodejas. Pie dejas klasikas jau pieder steps (virtuoza kāju tehnika), džezdejas, rokenrols... Ļoti populāras ir sporta dejas, kur dejojāji sportisti sacenšas divās – standartdeju un Latīņamerikas deju programmās. Standartdejās ietilpst piecas dejas – lēnais valsis, lēnais fokstrots, tango, Vīnes valsis un kvinsteps (jeb ātrais fokstrots), Latīņamerikas programmā – samba, ča-ča-ča, rumba, pasodoble un džaivs (rokenrola radinieks).

Gadsimtu ritumā ar dejām ir notikušas visneiedomājamākās pārvērtības, piemēram, 19. gadsimtā attīstīties sākusi izklaides industrija vienkāršu franču tautas deju pārvērta skandalozi pikantajā kankānā, sāka attīstīties rēviju dejas, striptīzs.

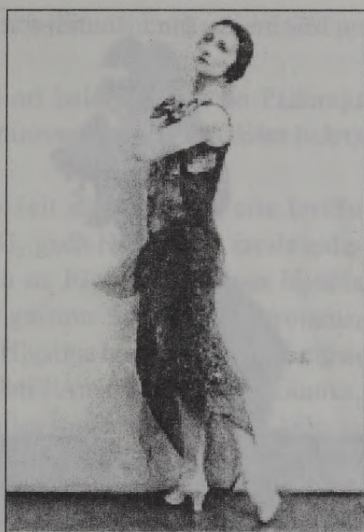
Mūzas Terpsihoras valstība nu ir gandrīz neaptverama, dejai pasaulē ir simtiem, bet varbūt pat tūkstošiem visdažādāko izpausmju.

Kā veidojās balets Latvijā?

1918. gadā Latvijā sāka atgriezties Pirmā pasaules kara bēgļi. No Pēterburgas mājup pārbrauca arī komponists Jāzeps Vītols, kas tur bija studējis Konservatorijā un ilgus gadus arī strādājis. Viņš kopā ar advokātu J. Frīdenbergu sāka apzināt un pulcināt kopā dziedātājus un mūziķus – tika dibināta Latvju opera, un tai bija vajadzīgi arī dejojāji. Par baletmeistaru angažēja no Maskavas atgriezušos deviņpadsmitgadīgo Voldemāru Komisāru. Trupā pieņēma septiņas dejojājas un bez Komisāra vēl divus puisi.

Pirmā izrāde notika 1918. gada 15. oktobrī Pilsētas 2. teātrī (tagad Nacionālajā teātrī) – un tā bija R. Vāgnera opera “Klīstošais holandietis”.

1919. gadā Opera sāka darboties bijušajā Rīgas pilsētas Vācu teātrī un drīz vien sāka saukties par Latvijas Nacionālo operu. Balets vēl

Aleksandra Fjodorova

vairākus gadus dejoja tikai operu izrādēs. V. Komisārs devās uz Angliju, lai papildinātu savas zināšanas, un tur sastapa bijušo Pēterburgas Marijas baleta režisoru Nikolaju Sergejevu, kuru pierunāja doties strādāt uz Rīgu. Sergejevs atbrauca 1922. gada sākumā un tūlīt pat atvēra savu privāto baleta studiju, kurā mācīties sanāca ļoti daudz dejojotgribētāju. Kopā ar studijas audzēkņiem un Operas baleta māksliniekiem viņš iestudēja P.L. Herteļa baletu "Veltīgā uzmanība". Pirmizrāde notika 1922. gada 1. decembrī. Tas bija Latvijā pirmais pašu spēkiem uzvestais balets, tāpēc šo dienu uzskata par mūsu baleta dzimšanas dienu, un 2000. gadā baletam aprit 78 gadi. Protams, baletā galvenās lomas dejoja viesbaletmākslinieki, Pēterburgas Marijas teātra solisti Jeļena Ļukoma un Boriss Šavrovs, bet komiskajā Līzas mātes Marcelīnas lomā uzstājās pats N. Sergejevs.

No 1925. līdz 1932. gadam LNO baletu vadīja Pēterburgas Marijas teātra bijusī primabalerīna Aleksandra Fjodorova, izcilā 20. gadsimta baleta reformatora, horeogrāfa Mihaila Fokina brāļasieva. A. Fjodorova vadīja savu privāto baletskolu, strādāja ar baleta trupu, iestudēja izrādes un pati dejoja visas galvenās lomas. Teātra repertuārā ienāca visas liela stila klasiskās izrādes: P. Čaikovska "Gulbjū ezers" (1926), L. Deliba "Kopēlija"

*Anatols Vilzaks. 1932.–1933.
gada sezona*

(1926), A. Glazunova “Raimonda” (1926), P. Čaikovska “Riekstkodis” (1928) un “Apburtā princese” (1929), Č. Punji “Burvju zirdziņš” (1930), L. Deliba “Silvija” (1931), L. Minkusa “Dons Kihots” (1931), A.Š. Adāna “Žizele” (1932), kā arī M. Fokina iestudējumi – “Šopeniāna” (1925, 1929), I. Stravinska “Ugunspuķis”, M. Gļinkas “Aragonas hota”, N. Čerepina “Armidas paviljons” (1930), R. Šūmana “Karnevāls” (1931).

1929. gada sākumā Rīgu apmeklēja pats M. Fokins, kas dažas nedēļas strādāja ar LNO baletu, iestudējams “Šopeniānu” un Polovciešu dejas no A. Borodina operas “Kņazs Igors”.

1932. gada 2. septembrī darbu uzsāka Latvijas Nacionālās operas baletskola (mūsdienās tā saucas Rīgas horeogrāfijas vidusskola), un tajā katru pavasari joprojām tiek gaidīti jauni audzēkņi no visiem Latvijas novadiem, lai pēc mācību gadiem papildinātu Nacionālās Operas baleta trupu.

1932.–1933. gada sezonā Rīgā strādā bijušais S. Djagiļeva Krievu baleta trupas dejotājs Anatols Vilzaks. Viņš šurp atved izrādes, kurās pats dejojis Eiropā, – tās ir dažas M. Fokina horeogrāfijas – kā P. Čaikovska “Erots”, I. Stravinska “Petruška” un baletmeistara Leonīda Mjasina iestudējumus – “Pulcinellu” (Dž. Pergolezi mūzika I. Stravinska aranžējumā), S. Prokofjeva “Rēbusu”. Pie krāšņiem klasiskajiem baletiem

pieradusī Rīgas publika šos tolaik modernos iestudējumus uzņem vēsi un pat neieinteresēti.

Šajā sezonā LNO izrādi iestudē arī baletmeistars no Padomju Savienības – maskavietis Vasilijš Tihomirovs, un tas ir R. Gliēra balets “Sarkanā magone”.

Nākamajā sezonā (1933–1934) šeit darbojas jau cits izrāžu iestudētājs – Mečislavs Pianovskis. 1931. gadā Hāgā mirst izcila baletāriņa – pasauleslavenā Anna Pavlova. Nu uz Rīgu atceļo viņas bijušās trupas dekorācijas, kostīmi, rekvizīti, gaismu iekārtas un, protams, repertuārs, pārsvarā baletmeistara Ivana Hļustina horeogrāfijas, ko mūsu trupai iestudē M. Pianovskis. Tie ir baleti “Amarilla” (A. Glazunova, R. Drigo mūzika), N. Čerepņina “Mūmijas romāns”, R. Drigo “Floras atmošanās” u.c. Arī šie uzvedumi neapmierina ne Rīgas skatītājus, ne baleta kritiķus, arī Rīgas baletā iezīmējas krīze. Vienīgā izrāde, kas visiem kaut cik patīk, ir paša M. Pianovska, pēc izcelsmes poļa, iestudējums – K. Kurpinska “Poļu kāzas”.

1934. gadā par LNO baleta vadītāju tiek apstiprināts baleta premjers Osvalds Lēmanis, kas šajā postenī paliek līdz 1944. gada rudenim. Par baletmeistariem vēl kļūst arī Helēna Tangijeva-Birzniece un Eižens Leščevskis, kurš sevi jau ir pierādījis ar deju iestudējumiem tolaik tik populārājās operetēs.

Teātrī jau ir ļoti laba trupa – daudzi dejotāji sevi pierādījuši kā pīmas un premjeri. Te jāmin Melānija Lence, Natālija Cveiberģa, Mirdza Kalniņa, Sira Jirgens, Helēna Tangijeva-Birzniece, kurām pievienojās pavisam jaunās Edīte Feifere, Mirdza Griķe, Tatjana Vestene u.c. Kungu pusē ir Harijs Plūcis, Rūdolfš Saule, pats Osvalds Lēmanis, arī Pauls Fībigs, par daudzsološiem tiek uzskatīti Arvīds Ozoliņš un Jānis Grauds.

O. Lēmanis ir ne tikai izcils dejotājs, bet arī neparasti talantīgs baletmeistars. Sāk viņš ar klasiku, iestudēdams savā redakcijā P. Čaikovska “Gulbju ezeru” (1934), tad rada pirmo latviešu nacionālo oriģinālbaletu – J. Mediņa “Mīlas uzvaru”. Tā librets pieder V. Komisāram, kurš šo baletu bija iecerējis uzvest pats, taču, saslimis ar tuberkulozi, aizgāja Aizsaulē 32 gadus jauns. Pirmizrāde notika 1935. gada 9. maijā. H. Tangijeva-Birzniece pirmo reizi Rīgā iestudēja A.Š. Adāna “Korsāru” (1935), Lēmanis – savu versiju L. Minkusa “Donam Kihotam” (1936),

tad viencēlienus – J. Sibēliusa “Skaramušu”, M. Ravela “Bolero” un Dž. Rosīni “Brīnumlilles” (1936). Vēl tapa J. Vītoliņa oriģinālbalets “Ilga” (1937), J. Kalniņa “Lakstīgala un Roze” un “Rudens” (1938), bet 1939. gadā grandiozs Č. Punji un R. Drigo baleta “Esmeralda” uzvedums.

Nākamais bija Latvijai liktenīgais gads – okupācija. LNO gatavojās vērīnīgajai latviešu kultūras un mākslas dekādei Maskavā, taču Otrais pasaules karš sasniedza arī Latviju... Lēmanis vēl paspēja uzvest skaistu viencēlienu “Skumjš vakars” ar F. Šopena mūziku. Vācu okupācijas gados viņš neko jaunu vairs neiestudēja. Vienīgais kara laika jaunuzvedums bija A. Kalniņa balets “Staburags” (1943), taču tā horeogrāfs bija E. Leščevskis.

1944. gada rudenī lielākā daļa LNO baleta trupas devās bēgļu gaitās uz Vāciju, vēlāk uz dažādām mītnes zemēm ASV, Kanādā, Austrālijā, Anglijā, Dānijā... Bija beidzies pirmais lielais posms Latvijas baleta vēsturē, atstājot savas tautas atmiņā leģendas par Nacionālās operas pirmajām baleta zvaigznēm.

Sira Jirgens

Māksliniece dzimusi 1904. gada 17. septembrī, mirusi 1984. gada 4. novembrī Londonā. Viņas tēvs Aleksandrs Jirgens bija zviedru izcelsmes igauņis, mātes raduraksti sakņojās Krievijā.

1922. gadā Sira Jirgens iestājās Nikolaja Sergejeva privātajā baleta studijā un no 1923. gada dejoja uz Latvijas Nacionālās operas skatuves. Teātra izrāžu programmā viņas vārds pirmo reizi parādās L. Minkusa “Bajadēras” ēnu cēlienā, kur viņa, tāpat kā vēlākās balerīnas Klāra Gentele, Melānija Lence, Natālija Cveiberģa, dejoja kordebaletā. Arī “Pahitā” viņa ir viena no masu skatu dalībniecēm.

1925. gada 8. novembrī savu pirmo jauniestudējumu parādīja Aleksandra Fjodorova, kas šajā sezonā LNO sāka strādāt N. Sergejeva vietā. “Šopeniānā” S. Jirgens joprojām bija kordebaletā, taču divertismentā jau debitēja kā soliste – kopā ar Klāru Genteli un Georgu Brantu viņa

dejoja *pas de trois* no "Pahitas". Šajā pašā sezonā P. Čaikovska "Gulbju ezerā" Sira Jirgens ir soliste spāņu dejā. Recenzijās par R. Drigo baleta "Arlekināde" uzvedumu līdz ar citiem uzslavas izpelnās arī Sira Jirgens.

1927.–1928. gada sezonā kritiķi deļotāju slavē par arābu deju P. Čaikovska baletā "Riekstkodis", kurā viņa uzstājās kopā ar Voldemāru Komisāru, Rūdolfu Sauli un Sergeju Liepiņu. A. Fjodorova pievērsās liela stila klasisko baletu iestudējumiem, kuros bija nepieciešams ne tikai precīzs un saliedēts kordebalets, bet arī ļoti labi solisti, kas auga un veidojās acīm redzami. Pēc A. Glazunova "Raimondas" pirmizrādes recenzijās tika slavēta baleta iestudētāja A. Fjodorova, īpaši par to, ka pratusi īsā laikā attīstīt daudzsološus talantus, sevišķi to vidū izceļot arī Siru Jirgens.

1929. gads iezīmējās ar izcilā baletmeistara Mihaila Fokina ierašanos Rīgā. Dažas nedēļas viņš nostrādāja ar mūsu baletu, iestudēdams "Šopeniānu" un Polovciešu dejas no A. Borodina operas "Kņazs Igers". Baletu vakara 3. daļā parādīja arī fragmentu no "Pahitas". Mihails Fokins intervijās preseī sacīja, ka ir patīkami pārsteigts par tik augsta līmeņa trupu, ko droši var rādīt Eiropā, kur jūtama klasiskā baleta krīze. Kritiķi rakstīja, ka "Pahita" līdzās pašai Fjodorovai spīdējušas arī citas zvaigznes. Un ikkatrā izrādē vienā rindā ar citām radošām deļotājām tiek minēta arī Sira Jirgens.

P. Čaikovska "Apburtais princesē" viņa deļoja Ziemeļu feju, bet pasaku svītā bija Pelnrušķīte (ar G. Brantu – Fortunē). Č. Punji "Burvju zirdziņā" viņa atveidoja hana mīļāko sievu, kā arī bija soliste ungāru iznācienā un deļā ar bandūru.

Sira Jirgens kopā ar O. Lēmani uzstājās arī LNO baletam tolaik neierastā modernās deļas stilā – baletā pantomīmā "Jāzēpa leļenda" (R. Štrausa mūz.), ko iestudēja šveiciešu režisors Maksis Zemlers, un arī tajā panākumi neizpalika. Bija jādeļo arī operetēs, kas trīsdesmitajos gados stipri vien balstīja Operas trūcīgo budžetu. Līdzās izciliem operas solistiem lomās uzstājās baletmākslinieki – Mirdza Kalniņa, Edīte Feifere, Voldemārs Leonaitis u.c. Deļas parasti studēja Eižens Leščevskis. Daudzos operešu deļu duetos neievērota nepalika arī Sira Jirgens, piemēram, R. Benacka dziesmuspēlē "Pie balto āzi" viņa kopā ar R. Sauli deļoja tango.

1932.gadā A. Fjodorova Rīgā iestudēja savu pēdējo izrādi – A.Š. Adāna baletu "Žizele", kurā S. Jirgens deļoja villu pavēlnieci Mirtu.

Sira Jirgens

1932.–1933. gada sezonā LNO baletu vadīja bijušais S. Džagiļeva Krievu baleta trupas dejotājs Anatols Vilzaks, Sira Jirgens viņa iestudētajā R. Šumaņa “Karnevālā” bija Kiarina, “Sapņojumā” – Dāma utt. Nākamajā sezonā balets palika bez oficiālas vadības, Rīgā strādāja nelaiķes Annas Pavlovas bijušās trupas repetitors Mečislavs Pianovskis, un arī viņa uzvedumos sololomās bija Sira Jirgens, nu jau pieredzējusi balerīna.

Arī turpmākos gados, kad trupu vadīja Osvalds Lēmanis, Sira Jirgens lomu netrūka: M. Ravela “Bolero” viņa dejoja 12 dejotāju sastāvā (soliste bija Mirdza Griķe), B. Arafjeva “Bahčisarajas strūklakā” uzstājās kā soliste 1. cēliena mazurkā, A. Kreina “Laurensijā” dejoja flamenko.

G. Štāls grāmatā “Latviešu balets” (1943) par viņu rakstīja: “*Slaidis augums, kustību plašums un klasiskās dejas kanoniskā uztvere piešķir Jirgences priekšnesumam stingru lējumu formā un kaut gan pasausu, toties skaidru un rezolūtu izteiksmi. Sevišķi iespaidīgas ir viņas adagio kontūras, kurās dejotājas plašais solis un līniju garums izraisās vērienīgās kustību dimensijās.*” Jirgens ar labiem panākumiem

dejojusi daudzās klasiskās un raksturdejās. Retāk viņa dejojusi lomās, kas prasa tēlotājas dāvanas un mīmisku spēli.

1932. gadā nodibinoties Latvijas Nacionālās operas baletskolai, Sira Jirgens līdzās H. Plūcim, H. Tangijevai-Birzniecei, O. Lēmanim ir tās pirmajā pedagogu sastāvā. Divpadsmit gadus – līdz 1944. gada liktenīgajai vasarai – viņa jaunākajās klasēs mācīja klasiskā baleta pamatus, par ko viņai ļoti pateicīgi bija daudzi jo daudzi vēlākie baleta mākslinieki.

Sira Jirgens bija precējusies ar dzejnieku, publicistu, sabiedrisko darbinieku Pēteri Aigaru (Tērmaņi). 1944. gadā ģimene devās bēgļu gaitās uz Vāciju, tad apmetās uz dzīvi Anglijā, Londonā. Slikti pārvaldīdama angļu valodu, baleta pedagogijai viņa vairs nepievērsās. Kā visiem latviešiem mītnes zemēs, arī Tērmaņiem sākumā neklājās viegli. Sira Jirgens bija spiesta strādāt visprimitīvākos darbus, taču, tā kā Pēteris Aigars plaši piedalījās sabiedriskajā darbībā, dzīve pamazām nokārtojās, izauga un izstudēja dēli... Nepiepildīts palika sapnis par atgriešanos dzimtenē.

Vecāku vēlēšanos tikt apbedītiem dzimtajā zemē Latvijā piepildīja dēli Pēteris un Aleksandrs Tērmaņi. 1999. gada 29. maijā Siras Jirgens un Pētera Aigara pelni tika pārāpbedīti Baldones kapos. Abu kapa vietā uzstādīts tēlnieka Laimoņa Blumberga veidotais piemiņas akmens. Uz mūža mājām dzejnieku un balerīnu pavadīja mācītājs Juris Rubenis, radi, draugi, literatūrzinātnieki, rakstnieki, dzejnieki un baleta mākslinieki, tostarp arī ne viena vien Siras Jirgens kādreizējā audzēkne. Atceres pasākumi notika Baldones pilsētas domē un muzejā, piemiņas sarīkojums – Rīgas Latviešu biedrībā.

Tatjana Vestene reiz sacīja, ka viņai Liktenis ir lēmis piedzimt Sanktpēterburgā Krievijā, bet nomirt un tikt apbedītai Sanktpēterburgā Amerikas Savienotajās Valstīs. Sira Jirgens pārnāca, uz laiku laikiem palikdama Tērmaņu dzimtas izsenajā dzīves vietā Baldonē.

Osvalds Lēmanis

Osvalds Lēmanis dzimis Rīgā 1903. gada 18. decembrī. Viņa pirmā aizraušanās ir teātris – jauneklis mācās Birutas Skujenieces Dramatiskajosursos un kā aktieris uzstājas Interimteātrī. Deju sāk mācīties pie M. Balbo, tad iestājas Nikolaja Sergejeva baletstudijā. Deviņpadsmit gadu vecumā sācis apgūt deju, viņš jau itin drīz piedalās arī baleta izrādēs. Vēl vienu gadu nomācījies pie Aleksandras Fjodorovas, Lēmanis tiek uzņemts trupā, kam seko strauja premjera karjera klasiskajos baletos. Lēmanis papildinās Parīzē pie O. Preobraženskas, B. Ņižinskas, D. Morēnas un citiem izciliem pedagogiem, mācās Londonā pie L. Mjasina.

Dejotājs un baleta vēsturnieks G. Brants viņu aprakstīja tā: *“Lielas starojošas acis raksturo Lēmaņa vaibstus, smalkjūtība izpaužas viņa dabā un fantāzija, izdomas svaigums vērojams viņa darbā.”*

Osvalda Lēmaņa skatuviskie tēli saistīja ar perfektu dejojumu, pārliecināšu izteiksmību, spilgtu, sulīgu tēlojumu. Viņā bija patiesa aizrautība un degsme, spēja iedzīvoties dažādos raksturos, atveidojot tos vienreizēji un neatkārtojami. Viņa personība suģestēja, tēli pārņēma skatītājus savā varā. Lēmanis dejoja prinčus P. Čaikovska “Gulbju ezerā”, “Apburtajā princesē”, “Riekstkodī”, A.Š. Adāna “Žizelē”, Bazilu L. Minkusa “Donā Kihotā”, Konrādu A.Š. Adāna “Korsārā”, Vergu N. Rimskā-Korsakova “Šeherezadē” u.c.

Kaut gan mākslinieka darbs teātrī bija veiksmīgs un kritiķu slavēts, viņš, šķiet, jutās vientuļš. Kādā intervijā viņš reiz sacījis, ka ļoti vēlētos bērņus, gribētu pat adoptēt, taču tuvāk par savu personisko dzīvi nav izteicies, tikai tik daudz: “Vēdu kārtīgu dzīvi. Lasu, eju kintopī, daudz sēdu operā, noskatoties kolēģu darbu. Sieviete reiz manī radīja lielu traģēdiju, tāpēc tagad no viņām uzmanos. Man patīk sievietē, ja tā ir neizdibināma, pilna noslēpumu. Mani viegli iekarot Marlēnas Dītrihā tipa sievietē, kuru dievīnu.”

Viņa horeogrāfa darbības pirmsākumi saistās ar deju numuru un miniatūru iestudēšanu, kas bija nepieciešami kolēģu koncertdarbībai. Tā

Osvalds Lēmanis

gadu gaitā radās Karosio "Pirmā mīla", S. Raḥmaņinova "Elēģija", A. Glazunova "Rudens" (no svītas "Gadalaiki"), M. de Faljas "Ubagu deja" un daudzi citi šedevri.

Desmit gadus, no 1934. līdz 1944. gadam, Osvalds Lēmanis bija Latvijas Nacionālās operas baletmeistars un trupas mākslinieciskais vadītājs. Savās versijās viņš iestudēja klasiku – P. Čaikovska "Gulbju ezeru" (1934), L. Minkusa "Donu Kihotu" (1936), Č. Punji un R. Drigo "Esmeraldū" (1939), radīja pirmo latviešu nacionālo oriģinālbaletu J. Mediņa "Mīlas uzvaru" (1935), kā arī J. Vītoliņa "Ilgu" (1937), tapa J. Sibēliusa "Skaramušs", Dž. Rosīni "Brīnumlilles", M. Ravela "Bolero" (1936), J. Kalniņa "Lakstīgala un Roze" un "Rudens" (1938), B. Asafjeva "Bahčisarajas strūklaka" (1940), A. Kreina "Laurensija" (1941).

Baletmeistara kontā ir 7 daudzcēlienu un 7 viencēlienu baleti (pieskaitot arī baletus "Skumjš vakars" un "Habanēra"), vairāk nekā 40 koncertnumuru un miniatūru. Divreiz viņš veiksmīgi kā horeogrāfs strādāja ārzemēs – Venēcijā (1934) un Buenosairesā (1938). Osvalda Lēmaņa spožākais uzvedums bija balets "Esmeralda" 1939. gadā. Prese atzīmēja, ka tas ir bijis grandiozākais baleta uzvedums Nacionālajā operā. Izrādē

piepalīdzēja 150 cilvēku – dejojāji, statisti, koris. Elza Siliņa rakstīja: “No tīri horeogrāfiskā viedokļa 4. cēliens – viesību skats – pieskaitāms Lēmaņa spīdošākiem sasniegumiem baleta mākslā. Tiklab klasiskās, kā arī raksturdejas savijas ar dramatiskās darbības metiem.”

Arvīds Ozoliņš stāstīja: “Savus baletus viņš veidoja uz emociju, fantāzijas pamata un tādā pustransa stāvoklī. Variācijās un adagio, izejot no klasikas, kustības poetizēja. Lēmanim piemita milzīga fantāzija, kuru var salīdzināt ar šampanieti, kas līst pāri glāzei. Radošais darbs vienmēr tika ievirzīts ar parastiem, bet maģiskiem vārdiem – nu, sāksim! Tā pamatā bija nevis soļu konstruēšana un domāšana, bet gan iedvesmas un mūzikas saplūsme, kas tad arī tūlīt “izlija” horeogrāfijā. Studēja ātri un saprotami, tādēļ visi viņu drīz vien iemīlēja. Dieva dots talants, kas droši varēja izveidoties par pasaules mēroga horeogrāfu.

Ir baletmeistari, no kuriem baidās, bet viņu respektē un cienī visi. Pie Lēmaņa bija milzīgi stingra disciplīna, kuru radīja viņa lielā autoritāte. Viņš trupu nemocīja, strādāja tikai ar tiem, kas bija nepieciešami dotajā brīdī, pārējie varēja būt brīvi.”

Lēmanim piemita ļoti daudzpusīgs talants, plašs radītāja vērains un spilgta, nevaldāma izdoma. Viņš bija tas, kas ienesa jaunu garu Latvijas baleta mākslā. Viņš radīja patstāvīgas vērtības, kas baletu padarīja neatkarīgu no svešām ietekmēm. Nu jau varēja runāt ne tikai par latviešu baleta ansambļa, bet par īsta nacionālā baleta esamību Latvijā.

1944. gadā Lēmanim bija tikai četrdesmit gadu. Viņš atradās sava talanta pašā briedumā. Mākslinieks nodibināja ģimeni, apprecējās ar balerīnu Mirdzu Tillaku. Bija sasniegts viss, taču liktenis viņam atņēma visdārgāko – radošo darbu savā teātrī, tik tuvos kolēģus, mīļo Rīgu un dzimteni. Arī Lēmaņa ģimene devās svešumā.

Vācijā dejojāji pēc iespējas centās cits citu sameklēt, apvienojās nelielos ansambļos, kas ar koncertprogrammām uzstājās bēgļu nometnēs, karaspēka daļās un, ja radās izdevība, arī īstos teātros. Viņi nevarēja dzīvot nedejojot. Gribējās arī apliecināt sevi, pierādīt, ka Latvijas balets vēl ir dzīvs. Taču drīz bēgļiem bija jāizvēlas, uz kuru debess pusi doties. Lēmanis izvēlējās ASV.

1959. gadā Mariss Vētra rakstīja: “Osvalds Lēmanis jau gadiem

ilgi uzturas Detroitā un vada baleta nodaļu ne vien Detroitas Institute of Musical Art, bet arī Mercy College augstskolā. Mercy koledžā iecienīta pedagoge ir arī viņa kundze – Mirdza Tillaka.” Lēmanis strādāja arī ar Flintas baleta trupu, iestudēja izrādes teātrī. Mākslinieks it kā atdzima, darbojās ļoti aizrautīgi, intensīvi. Tapa viencēliena baleti “Baletskola”, S. Prokofjeva “Koncerts”, E. Villa-Lobosa “Valdzinājums”. Viņš atkal atgriezās pie mīļās “Lakstīgalas un Rozes”, taču šoreiz bija spiests iestudēt to ar citu, ne Jāņa Kalniņa mūziku. Radās arī jauni koncertpriekšnesumi.

Sajuties atkal vajadzīgs, atguvis radītprieku, Lēmanis turpināja degt darbā, taču veselība jau bija aizlauzta.

Likteņstunda pienāca Flintā 1965. gada 11. septembra novakarē. Bija parasta pirmizrādes diena, ar pēdējo mēģinājumu, ierastajām rūpēm, raizēm un priecīgu satraukumu. Sākās izrāde, Lēmanis piezvanīja uz mājām, pasacīja kundzei, ka viss ir labi, viss kārtībā. Nolika telefona klausuli un... aizgāja Mūžībā.

Kāda ir Alfrēda Kalniņa operas “Baņuta” tapšanas vēsture?

1903. gadā Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisija izsludināja operlibretu konkursu. 1904.

gadā kļuva zināmi tā rezultāti. 16. marta vēstulē Alfrēdam Kalniņam Emīls Dārziņš rakstīja:

“Es gandrīz šaubos, vai mums būs iespējams ķerties pie operas. Ar tekstiem iet nelaimīgi. Iesūtīti ir 7. Viens “Lāčplēsis” (Raina “Uguns un nakts” pirmveids. – D.A.) bij tā kā labāks, bet to dzejnieks ir atprasījis atpakaļ. Tad nu vēl atliek viens palabs: Baņuta... Man liekas, lai komponētu operu priekš uzvešanas tagadnē, vajag būt ļoti godkārīgam, tik godkārīgam, ka lai spētu dēļ izpatikšanas publikai aizliegt daļu no sava iekšējā ideālisma, jo par ideālu operu pie tagadējiem apstākļiem nevar būt ne runas... Ja es nevaru daudz

skaistām tīrām stīgām likt dziedāt, vairāk čelliem izpeldēt augšpus liriska fona, klarnetēm klusas arpedžijas un flautām ātrus staccato taisīt, pavadītus no viegliem harfes akordiem, tad tur ir maz prieka..."

Emīlam Dārziņam opera palika iecerēts, bet nepiepildīts sapnis. Tomēr "Baņutas" librets vēlāk atrada savu autoru – Alfrēdu Kalniņu.

No kurienes bija radusies doma par titulvaroni Baņutu? Libreta (ieguva otro godalgu) iesniedzējs tolaik bija jauns Rīgas Politehniskā institūta students Artūrs Krūmiņš. Tikai pēc gadiem A. Kalniņš uzzināja, ka tas ir tas pats viņa kādreizējais skolas biedrs, Zosēnu pagasta Skrāģu kroga rentnieka dēls, ar kuru viņi reiz Cēsīs kopā mācījušies privātajā Millera reālskolā. Pēc gadiem, nu jau būdams pieredzējis arhitekts, A. Krūmiņš vēstulē Kalniņam rakstīja: *"Kādēļ tieši šo vārdu izvēlējos? Te nu atmiņās būtu jāiet gadus piecdesmit atpakaļ. Kad mājās visi literatūras krājumi bija izlasīti, sameklēju kaut kur bēniņos vai uz klētsaugšas vecu avīžu gadagājumus. Starp tiem bija arī ilustrētā "Rota" (nedēļas žurnāls, kas iznāca Rīgā 1884.–1888. g. – D.A.). Labi atceros kādu koka griezumū: zema, krēslaina telpa, vidū apgaismots trauks ar ūdeni, pār trauku noliekušies ļaudis, notiek zīlēšana, zīlē arī Baņuta... Kad pēc ilgiem gadiem sāku domāt par libretu, tad galvenās personas vārds nebij jāmeklē, jo atmiņā pieteicās Baņuta."*

Minētais attēls bija ilustrācija poļu rakstnieka Jozefa Kraševska vēsturiskajai novelei "Kunigs" (latviskajā tulkojumā – "Jaunais varonis"), kas bija publicēta "Rotā" 25 turpinājumos un tēloja notikumus leišu senatnē Lietuvā un vācu ordenpīlī Marienburgā (tag. Malborgā, Polijā). Tomēr ar Kraševska noveli libreta sakritība ir tikai varones vārdā un vēl apstākļi, ka, Baņutai 1. cēlienā stāstot par "vīriem, iekaltiem bruņās", ar tiem skaidri domāti vācu ordeņa bruņinieki. Aizstāvoties pret izteikto kritiku par pseidodievībām operas libretā, A. Krūmiņš savā laikā rakstīja: *"Nav bijis Romoves, nav bijis dievu pūļa; senā leišu–latviešu teokratiskā valsts neiztur kritiku! – saka jaunākā laikā. Lai tā. ... Tie pāris Romoves dievi... nebūt nav tie faktori, kas noteic un risina personu darbību. Priekš manis no svara ne dievu nosaukumi, bet tas, ka leišu–latviešiem ir bijusi dievība."*

Tā kā skaņraži gadsimta sākumā vēl nebija nobrieduši operas realizācijai, libreti gulēja un gaidīja savu laiku. 1913. gadā A. Kalniņš pievērsās Raiņa traģēdijai "Indulis un Ārija", uzsāka saraksti ar dzejnieku, ieguva pirmā cēliena libretu un sāka komponēt tam mūziku. Tomēr darbu pārtrauca karš. 1918. gadā no Petrogradas Rīgā atgriezās latviešu operas trupa un organizēja pirmās izrādes. Operas atklāšanas koncertā skanēja arī A. Kalniņa "Svētku uvertīra" un svīta "Dziesma par dzimteni". Tad arī Nacionālās operas dibināšanas entuziasts advokāts Andrejs Frīdenbergs pierunāja Kalniņu uzrakstīt operu "Baņuta". Starp citu, tās librets bija gulējis pie komponista jau ilgāku laiku. Opera tapa nepilna gada laikā un pirmizrādi piedzīvoja uz Latvijas Nacionālās operas skatuves 1920. gada 29. maijā paša autora vadībā.

Pirmā titullomas varone bija Dagmāra Rozenberga, Daumantu dziedāja Ādolfs Kaktiņš, Vižuti – Rūdolfis Bērziņš. Režisors bija Ēriks Lauberts un scenogrāfs Jānis Kuga. Kritika izteicās dažādi. Taču nebija neviena, kas neapzinātos notikuma svarīgumu un pirmās latviešu klasiskās operas dzimšanas brīža nozīmīgumu. "Papardes zieds ir uzdziedējis," pēc pirmizrādes teica Jānis Zālītis. Slavināja arī mūzikas svaigumu un valdzinājumu. Tomēr apšaubīja operas dramaturģisko līniju un par neizdevušos uzskatīja A. Krūmiņa libretu. Pieminēsim, ka libreta autors pats tajā laikā vēl strādāja Maskavā, no kurienes atgriezās tikai 1920. gadā, tā ka "Baņutu" pirmoreiz uz skatuves ieraudzīja 1921. gada 6. janvārī. Ar operas gaitu turpmākajās izrādēs, īpaši ar vadošo solistu izvēli, nebija apmierināts arī komponists. 1922. gada pavasarī operu atsvaidzināja, un tā turējās repertuārā līdz 1923. gada aprīlim. Tajā pašā gadā A. Krūmiņš libretu pārstrādāja, ievēdot jaunas personas un sižetu pavēršot dramatiskākā plāksnē. Tomēr A. Kalniņš negribēja atgriezties pie operas pārveides darba, sacīdams – *"negribēju "Baņutai" laupīt viņas pirmatnējo svaigumu"*.

Jaunu, ļoti veiksmīgu "Baņutas" iestudējumu ar papildinājumiem, kas uzsvēra operas nacionālo raksturu, Nacionālā opera veica 1937. gadā komponista dēla diriģenta Jāņa Kalniņa vadībā ar Mildu Brehmani-Štengeli titullomā un krāšņā Pētera Rožlapas veidotā scenogrāfijā.

1940./41. gadā "Baņutu" gatavoja latviešu literatūras un mākslas dekādei Maskavā. Izrāde tika veidota īpaši krāšņi, komponistam pie-

prasīja uzrakstīt jaunu finālu, lai opera nebeigtos traģiskā izskaņā. A. Kalniņš to arī izdarīja, teksta veidošanā piedaloties dzejniekam Pāvilam Vīlipam. Kā liecina A. Kalniņa vēstule igauņu komponistam Aleksandram Lētem, komponistam bijusi informācija, ka pompozais fināls domāts tikai Maskavas izrādēm un *“Rīgā varēs palikt pirmā redakcija”*.

Dekādei domātā iestudējuma mēģinājumus pārtrauca karš, un pirmizrādi tas piedzīvoja nu jau vācu okupācijas laikā 1941. gada 26. novembrī diriģenta J. Kalniņa vadībā, saglabājot fināla otro redakciju. Pēc pirmizrādes komponists dēlam teicis, ka viņš tomēr dodot *“priekšroku pirmajai versijai”* un cerot *“to atkal kādreiz redzēt un dzirdēt”*. “Baņutas” fināla problēma palikusi strīdīga līdz pat šim laikam. Muzikāli otrā redakcija ir spilgtāka par pirmo, tomēr ir pretrunā ar operas liriski traģisko pamattoni, psiholoģiski neatbilstot iecerētajai drāmas uzbūvei. Tautas prasību spējā maiņa nav pietiekami pamatota un atstāj nelōģisku iespaidu.

Tomēr fināla otrā – traģiskā redakcija saglabājās arī turpmākajos “Baņutas” iestudējumos un atjaunojumos: 1945. gada 17. februārī Leonīda Vīgnera vadībā, 1953. gada 25. oktobrī un 1955. gada 22. jūlijā Edgara Tona vadībā, tāpat 1968. gada 23. septembrī Riharda Glāzupa vadībā un 1979. gada 20. jūnijā Aleksandra Viļumaņa vadībā. Operas traģiskais noslēgums diriģenta A. Viļumaņa vadībā izmantots “Baņutas” pirmajā brīvdabas uzvedumā, kas notika Zosēnu pagastā pie Skrāģu kroga 1999. gada 21. augustā, pieminot abu tās autoru A. Kalniņa un A. Krūmiņa 120 gadu atceri. Turpretī pirmā versija skanēja “Baņutas” koncertuzvedumā, atklājot sezonu Nacionālajā operā 1999. gada 17. septembrī.

Vai saglabājusies vēl kāda trešā alternatīva operas finālam? Par to liek domāt 1937. gadā Paula Neldnera komisijā izdotā A. Kalniņa “Baņutas” melodiju virkne klavierēm. Šo plašo svītu noslēdz fināls – “Sauls lēkts”, kura muzikālais materiāls savijas ar Līgo nakts mūziku un vainago abu pēdējo cēlienu uzbūvi. Pēc mūzikas kritiķa Longina Apkalna uzskata, *“īstā pirmizrāde, kas pilnībā izsmels visas “Baņutas” gara un dvēseles dzīles, vēl tikai nāks”*.

Kas saistīja Rūdolfu Blaumani un Emīli Melngaili?

Līvija Volkova monogrāfijā par Rūdolfu Blaumani izsaka trāpīgu vērtējumu: “*Blaumaņa mūža traģiskais paradokss bija tas, ka viņš nodzīvoja kā vecpūsis, pēc savas psiholoģiskās struktūras būdams ģimenes cilvēks. Nerealizētās tēva jūtas acīmredzot bijis pamats tam, ka draudzībā no viņa puses lielu daļu ieņēmusi tēva vai vecākā brāļa attieksme.*” Blaumanim viņa mūžā ir bijuši vairāki krustdēli, pat garīgi audzudēli, kuriem viņš atdevis daudz no savas gādības, labestības un aizbildniecības. Viens no tiem bija vēlākais komponists un folklorists Emīlis Melngailis, ar kuru Blaumanis iepazinās ap 1889. gadu. Par šo tikšanos savos ģimnāzista gados Melngailis 1923. gada rakstā “*Blaumaņa pajumtē*” atceras:

“Kad es Blaumani redzēju pirmo reiz, man ļoti iepatikās viņa sirsnība, kas tā atšķīrās no tā sausā sala, kas dvesa... no visas mūsu ģimnāzijas. Arī bērna gados tik maz man bija nācies redzēt cilvēcīgu skatu, turpretim tik daudz dusmu ārprātu, dzēruma trokšņu, kundziskas bardzības kļiedzienu, ka tādām mierīgam, iekšēji apvaldītam cilvēkam kā Blaumanim, vienotam ar valodas veiksmi, manās acīs vajadzēja izcelties par varoni.”

Sākumā Blaumanis vēl Melngailim lielu vērību nepievērš. Tomēr, kad pamana puīša nesakārtoto dzīves veidu, drīz vien iejaucas. Viņš aizved Melngaili pie ārsta, lai uzlabotu viņam veselību, sagādā mājskolotāja vietu ārpus Rīgas un pēc pusgada, kad Melngailis atlabis atkal atgriežas Rīgā, pieņem pie sevis nelielajā dzīvoklītī. Dzīves stils te nu bija cits. Melngailis atceras: “*Pie Blaumaņa bij jāietur kārtība. Slinkošanai bij beigas. Bij jāgatavojas uz abitūriju.*”

Melngaiļa nesavaldīgo un paraupjo raksturu ir pieminējuši gandrīz visi viņa laikabiedri. Nebija viegli ar viņu arī Blaumanim, kas kādā vēstulē raksta: “*Melngailim ir divas dabas: brīžiem viņš ir maigs kā Ofēlija, brīžiem netaktisks līdz rupjībai.*”

Kādēļ Blaumanis uzņēmās tādas pūles ar pusmežonīgo Ziemeļ-

vidzemes puisī, kurš pats atzīst, ka “*man, dzimušam lībiešu novadā Limbažu jūrmalā, kur sendienu jūras laupītāju gars vēl spokoja, jaukdamies ar mežonīgās bruņniecības māžiem, man, redzējušam, kā rijā kuļ cilvēkus, pēc visām šīm cietsirdībām... Blaumanis bij pirmais sveiciens no civilizētās cilvēcības.*” Vēstulē Blaumanim Melngailis neslēpj: “*Es esmu ļoti slikts cilvēks, un mana mežonīgā uzvedība nav vis nevīžība, bet gan tā sakņojas manā dabā, bet vēl vairāk manā raksturā.*”

Melngaiļa muzikalitāti un tās perspektīvas nākotnē Blaumanis bija pamanījis jau tad, kad pašam Melngailim par to vēl īpašas skaidrības nebija. Melngailis atceras: “*Ap to laiku, kad es stāvu ģimnāzijas beigu pārbaudījumu priekšā, jau es uz direktora anketas lapiņas uzrakstu, ka studēšu mūziku, lai gan nekāda nopietna nodoma nebij... Bet cik grūts, cik garš ir ceļš uz īpatnību mūzikā, tas toreiz nevienam no mums nebij manāms. Mūžam Blaumanis man aizrādījis uz Mendelsoņa 17 gadiem, ar kuriem tas bija spējies sacerēt “Sommer-nachtstraum” (uvertīru “Sapnis vasaras naktī”. – D.A.), bet, ka es ar visu savu literārisko atjautību biju muzikāliki nevarīgs, to viņš grieza uz manas palaidnības konta.*”

Arī Andrievs Niedra atzīst, ka tajā laikā Blaumanis ņēma Melngaili zem saviem spārniem un “*gribēja viņu izaudzināt par nemirstīgu mūziķi*”.

Viegli tas Blaumanim nebija, un sava daļa taisnības, ka lūgā “Pazudušais dēls” Krustiņa tēlā šis tas iezīmējies no rakstnieka izmisīgās cīņas, audzinot “krustdēlus”. Melngailis par to sašutis raksta A. Niedram: “*Nupat vēl ievaicājos, kādēļ viņš savu varoni par Krustiņu sauc, – viņš esot divus Krustiņa priekšrakstus kā krustus nesis, proti, Tevi un mani.*” Kādā Ērgļos notikušajā “Pazudušā dēla” izrādē patiešām titullomu spēlējis Melngailis, bet Roplaini – pats Blaumanis.

Pašapziņas jaunajam Melngailim nav trūcis. Vēl bez sistemātiskām mūzikas teorijas zināšanām viņš paziņo Blaumanim, ka rakstīs operu un lai Blaumanis uzraksta tai libretu. Vēstulē baltvācu literātam Eiženam Bergmanim Blaumanis raksta: “*Tagad nāk Melngailis un uzsaka man draudzību, ja es viņam neuzrakstīšu viencēliena operu. Es mīlu to puisī ļoti, taču man sanāca uz viņu dusmas, tāpēc ka viņš gājis pie*

Vai E. Melngaiļa raksturs nav bijis tikpat šķautņains un stūrains kā šī viņam veidotā Jūlija Madernieka grāmatzīme...

Jums, un dušmās uzrakstīju operu. Viņam, protams, ir vērā ņemams talants, bet, pēc manām domām, viņš vēl nekādā ziņā nevar komponēt operu. Es nu gribētu viņam atņemt to lielummāniju, pametot viņam libretu, lai viņš nevarētu teikt: jā, ja man būtu bijusi viela, tad..."

Tomēr Melngailis savā jaunības pašpārliecinātībā Blaumaņa libretu vēl izkritizē un pagriež viņu par vainīgo, kas esot uzplijies, lai Melngailis rakstītu operu. Par Blaumaņa libretu "Maija" vēlāk ieinteresējies arī Jurjānu Andrejs, pēc tam vēl Aleksandrs Būmanis, tomēr realizēts šis materiāls nav ticis.

Melngailis savu muzikālo izglītību dzīvē tiešām pilnveidoja, mācīdamies gan Drēzdenē, gan vēlāk iegūdamas Pēterburgas konservatorijas diplomu. Viņa lielais darbs latviešu mūzikā un folkloristikā zelta burtiem ierakstāms. Ērkšķainais raksturs komponistam gan tā arī palicis līdz mūža beigām, sagādādams ne mazums nepatīkšanu. Tomēr pie Blaumaņa pavadīto laiku brieduma gados skaņradis novērtējis godīgi, 1923. gadā rakstot vārdus: "Ja es tais gados, kad zēna smadzenēs veidojas intelīgences dzimtuves un augtuves, kas vēlāk neronas, ja viņas jaunībā nav iedētas, ja es toreiz nebūtu caur Blaumani spējis ieskatīties vispasaules mākslā, tad pat tā mazumiņa mūzikas, ko esmu uzrakstījis, man nebūtu bijis ko parādīt."

Kā tapa Emīla Dārziņa kapa piemineklis?

Emīla Dārziņa traģiskā nāve latviešu sabiedrībā izraisīja ārkārtīgu saviļņojumu. Notikušais fakts spēji izgaismoja, cik iemīļota un dārga mūzikas draugiem ir bijusi viņa daiļrade, kas komponista dzīves laikā tomēr nebija tikusi pienācīgi novērtēta. Pārskatot 1910. gada septembra latviešu preses materiālus, jāapbrīno, cik dokumentāli sīki, gandrīz vai ar stenogrammas precizitāti atainota E. Dārziņa bērū norise 7. septembrī. Citētas visas runas, visi atvadu vārdi, minēti bērū dalībnieki. *“Balts prieks ielaidās sirdī, kad vakar pēc pusdienas lietus nostājās un caur saraustītajiem mākoņiem atspīdēja silta un gaiša rudens saule. Nemanot no visām pusēm sāka kustēties un plūst ļaužu straumes uz Mārtiņa kapiem, lai pavadītu savu mīlo skaņu dziesminieku viņa pēdējā gaitā. Ap pulksten 4-iem jau visas ejas Mārtiņa kapos bija ļaužu pilnas, un pie kapličas stāvēja tuvākie pavadītāji ar vainagiem un puķēm. No kapličas Dārziņa zārku iznesa viņa tuvākie draugi, mīļākai aizgājēja dziesmai “Paliec ar žēlastību” atskanot. Pakaļ zārkam plūda puķu un vainagu jūra un milzums ļaužu. Visi kapsētas celiņi bija kā apsēti ar pavadītājiem. Un tā līdz pat pašai pēdējai dusas vietai, kur Rīgas Latviešu biedrības Dziedāšanas koris saņēma bērū gājienu ar dziesmu “Dusi saldi”...”* (*“Latvija”, 1910, Nr. 195.*)

Tūlīt pēc bērēm tika apspriests jautājums par atbilstoša piemiņas monumenta radīšanu skaņraža atdusas vietā Mārtiņa kapos. Notika vesela virkne sarīkojumu ar mērķi savākt līdzekļus viņa piemineklim. Šādus piemiņas vakarus sarīkoja ne tikai Rīgā, kur divi koncerti (Jaunajā teātrī un Latviešu Interimteātrī) bija nolikti gandrīz vienā laikā (18. un 23. septembrī), pie tam otro uz publikas vēlēšanos nācās atkārtot. Līdzīgus atceres vakarus rīkoja arī daudzās citās pilsētās (Liepājā, Jelgavā, Valkā u.c.), uz laukiem (Lazdonā u.c.) un pat latviešu kopienā Pēterburgā. Viss atlikums no šiem koncertiem tika nodots Dārziņa pieminekļa komitejai.

1911. gada 13. augustā plašu sarīkojumu Dārziņa piemiņai Liepājā organizēja skaņraža jaunības draugs Alfrēds Kalniņš. Viņš te arī turēja

runu un stāstīja savas atmiņas, noslēdzot tās ar vārdiem: *“Dārziņa piemineklis tiks celts uz kapa Torņakalna Mārtiņa kapsētā Rīgā. Kaps atrodas uz baznīciņas pusi, pašā sētas malā. Pieminekli cels jaunie skulptori Zaļkalns un Dzenis, kuriem Dārziņš bija mīļš draugs. Un šis kaps, šis piemineklis, lai atgādina vēlākām paaudzēm, ka zem viņa atdusas cilvēks, kurš silti sajūsminājās par jaunību, par mīlestību un visu, kas cēls un skaists, kas savu tautu aplaimojis ar dziesmu pērlēm un rakstiem, pie kuriem vēl ilgi atspirdzināsies tie, kas alkst pēc daiļuma.”*

Apmēram triju gadu laikā piemineklim tika savākta samērā liela naudas summa – 3378 rubļu 54 kapeikas. Tā kā piemineklis līdz ar uzstādīšanu izmaksāja 3071 rubli 15 kap. (sk. E. Dārziņa pieminekļa norēķinu laikrakstā “Latvija”, 1913, Nr. 222), tad atlikums tika izlietots četru Dārziņa dziesmu izdošanai.

Pieminekli E. Dārziņam atklāja un iesvētīja 1913. gada 15. septembrī. Tas darināts pēc Teodora Zaļkalna projekta. Pieminekļa kompozīcija ir četrdaļīga: divi pelēki pamatnes akmeņi, tumši zaļgans kubs un virs tā – gaiši pelēks obelisks ar noapaļotu augšdaļu. Vairāk nekā sešas tonnas smagais obelisks izkalts no Somijas pelēkā granīta.

Kubu rotā četri ciļņi latviska ornamenta ietvarā. Divos ciļņos iecirstas stilizētas lilijas – tie bijuši Dārziņa mīļākie ziedi. Divi ciļņi savukārt atveido meiteņu galvas, kuru sejas izteiksmē – vienai ar plati ieplestām, otrai ar pievērtām acīm – var saskatīt gan skumjas, gan laimes ilgas.

Dārziņa bareljefu varā ir lējis Burkards Dzenis, bet pārējos četrus ciļņus akmenī kalis pats T. Zaļkalns. Runu, pieminekli atklājot, teica Alfrēds Kalniņš. Cita starpā viņš sacīja:

“Tauta ar šī pieminekļa celšanu darbos pierādījuse, ka viņa Dārziņu mīlējuse. Ziemā, dziļā sniegā šo kapu meklēdams, atdūros pret stingri iemītu taku, kura mani noveda uz šo vietu; un tagad, kur draugu – mākslinieku darinātais skaistais akmenis jau iztālēm norāda uz šo kapu, tam būs daudz vairāk apmeklētāju, kas vēlētos kaut īsu laiku pakavēties jaukā atmiņās. Latvju jaunekļiem šī vieta jo dārga...”

Pieminekli E. Dārziņam mūzikā tajā pašā laikā radījuši vairāki viņa laika un domu biedri. Viens no pirmajiem ir Alfrēda Kalniņa 1910. gadā komponētā dziesma sieviešu korim “Kad virši zied” ar A. Bāliņa tekstu.

Šis dzejolis bija publicēts kā viens no pirmajiem tūlīt pēc traģiskā notikuma, E. Dārziņa bēru dienās 1910. gada septembrī. Nākamajā gadā A. Kalniņš komponēja klavierdarbu "Pie drauga kapa", kura pirmatskaņojums notika 1911. gada 13. augustā Liepājā Dārziņa piemiņas koncertā paša autora priekšnesumā. 1913. gada septembrī laikrakstā "Latvija" tika iespiests Jāņa Akuratera skaistais dzejolis "Pie koklētāja kapa" un turpat blakus arī Jāņa Zālīša ar šo tekstu komponētā saviļņojošā kora dziesma.

1948. gadā tēlnieks Kārlis Zemdega komponista mūzikas iespaidā radīja skulptūru "Mūza". Tas bija iecerēts, kaut arī nav ticis uzstādīts, kā pieminekļis E. Dārziņam. Komponista piemiņu mūsu dienās tāpat glabā jauno mūziķu kalve E. Dārziņa mūzikas skola, pie kuras ēkas komponista simtgadē atklāja tēlnieka Zezostra Ķēdis darināto E. Dārziņa krūšutēlu.

E. Dārziņa māte Marija mirusi 1937. gadā un guldīta blakus dēlam. 1999. gada 19. septembrī Mārtiņa kapos svinīgi pārapbedīja arī svešumā mirušos Dārziņu dzimtas locekļus – Emīla Dārziņa sievu Mariju, dēlu – komponistu un pianistu Volfangu un vedeklu – gleznotāju Annu.

Kam veltīta Alfrēda Kalniņa "Balāde"?

Alfrēda Kalniņa "Balāde", kas komponēta ap 1905. gadu, ir bijis viens no populārākajiem skaņdarbiem latviešu klasiskajā klavierliteratūrā. Tas ir veltīts pazīstamajam tēlniekam Gustavam Šķilteram.

Kāda bijusi abu radošo personību saskare un kāda nozīme šim veltījumam?

Gustava Šķiltera dzimtene ir Ziemeļvidzeme, un skolas gadi viņam paiet Limbažos. Pilsētas skolā visas mācības notiek krievu valodā, un latviešu valodu skolēni apgūst pašmācības ceļā. Viņi sanāk kopā, deklamē dzejoļus, spēlē klavieres, debatē par dažādiem sabiedriskās dzīves un vēstures jautājumiem. Kādā sanāksmē 1890. gadā viņi atklāj, ka neviens nav lasījis Garlība Merķeļa grāmatu "Vanems Imanta". Tad nu visi uzdod tieši Šķilteram šo darbu sameklēt un citiem pārstāstīt. Tas nemaz nenākas

viegli, un tikai beigās atklājas, ka vienīgais, kam šī grāmata Limbažos pieder, ir pensionētais skolotājs Baumaņu Kārlis. Šķilters sadūšojas un aiziet pie pazīstamā komponista, kas tobrīd slims un vientuļš dzīvo Limbažos. Izveidojas cieša draudzība, un tā ietekmē Šķiltera dzīvi uz mūžu. Šķilters rāda Baumanim savus pirmos zīmējumus un arī dzejas. Tas pamudina Baumani pierunāt jaunieša vecākus sūtīt dēlu mācīties uz Pēterburgu. Baumanis palīdz arī ar ieteikuma vēstulēm, un tā pēc pāris gadiem Šķilteru kopā ar vēl vairākiem latviešu jaunekļiem sastopam Pēterburgā pazīstamajā Štiglica mākslas skolā.

Dažus gadus vēlāk, 1897. gadā, Pēterburgā ierodas arī jaunais Alfrēds Kalniņš, viņš ir piecus gadus jaunāks par Šķilteru. Ar specialitātes – ērģeļspēles – profesoru Luiju Homiliusu jaunajam mūziķim tūlīt nodibinās siltas un draudzīgas attiecības, turpretī teorētisko un obligāto priekšmetu stundas Kalniņam šķiet pagalam garlaicīgas un nemērķtiecīgas. Arī ar latviešiem, konservatoristiem, izņemot Emīlu Dārziņu, nenodibinās cieša draudzība. Jauno baltiešu sanāksmes Kīna kroga “mūzikas istabā” Kalniņam neimponē, jo jau no jaunības gadiem komponists bijis tīri vai puritānisks alkohola un piepīpētas naksnīgas nīkšanas atmosfēras nīdējs.

Toties īstus draugus Kalniņš drīz vien atrod topošo mākslinieku štigliciešu vidū. Pēterburgā viņš dzīvo vienā istabā ar Teodoru Zaļkalnu un Burkardu Dzeni. Tanī pašā mājā dzīvo arī topošais tēlnieks Gustavs Šķilters kopā ar savu jaunāko biedru Kārli Brencēnu. Vēlāk Kalniņš par šo jauko laiku atceras:

“Dzīve ar tik mīliem cilvēkiem, kādi, piemēram, bija Zaļkalns, Dzenis, Madernieks un citi, bija jauka un pārmaiņu pilna. Man šķiet, ka diviem mūziķiem ir grūti sadzīvot un pie tam garlaicīgi, jo sarunas grozās ap vienu un to pašu tematu. Varbūt tādēļ arī biedrojos ar gleznotājiem, un man gribas uzsvērt, ka saiešanās ar tiem man deva daudz vairāk ierosmju nekā ar maniem konservatorijas kolēģiem... Es biju tik laimīgs, apmeklējams reizē ar viņiem izstādes, un man jāatzīstas, ka no dažas gleznas aplūkošanas mantoju vairāk nekā no patukša mūzikas gabala klausīšanās.”

Vakaros kopā ar jaunajiem draugiem Kalniņš muzicē un spēlē tiem priekšā savas pirmās kompozīcijas. Tā skan arī melodiskā, sirsnīgā klavieru miniatūra “Šūpuļa dziesma”, kas Šķilteram ļoti iepatikas. Tēlnieks

klavierdarbam sacer un pieraksta vārdus un pierunā Kalniņu izveidot no tā solodziesmu. Dziesma tiek iespiesta Oskara Šepska 1900. gadā izdotajā dziesmu krājumā “Dziesmu pūrs”.

Blakus minot, Šķilters dzejas ir turpinājis rakstīt visu mūžu, to skaits sniedzas simtos, kādu laiku viņš pat domājis par krājumiņa izdošanu. Šķiltera tekstus ir komponējis Jāzeps Vītols (dziesma “*Notturmo*”), un simbolisko “Kaut kur šalc kāds koks” vēlākajos gados dziesmai izmantojis arī Alfrēds Kalniņš.

1899. gada ziemā Gustavs Šķilters, pabeidzis Štiglica mākslas skolu, iegūst stipendiju un aizbrauc turpināt studijas ārzemēs, viņš apmeklē Franciju, Itāliju, Spāniju. Parīzē viņam ir izdevība strādāt pie Ogista Rodēna, kas paliek Šķiltera dievinātais meistars uz mūžu. Šķilters atgriežas pēc pieciem gadiem un sāk strādāt Pēterburgā Štiglica mākslas skolā par pasniedzēju, tomēr viņa radošā darbība paliek cieši saistīta ar Latviju. To apliecina mākslinieka skulptūru un ofortu daudzkārt ar latviešu tautasdziesmu tēliem saistītā tematika: mazais raudošais bārenītis slavenajā skulptūrā “Maziņš biju, neredzēju”, aizkustinošā grupa “Es kara aiziedams”, oforti “Kas tie tādi, kas dziedāja?”, “Senlatvju kara gājiens” u.c.

Strādājot Pērnavā par ērģelnieku, Alfrēds Kalniņš velta Šķilteram savu ap 1905. gadu komponēto klavieru “Balādi”. Tā ir tā pati tajos gados latviešu tēlotājmākslā bieži sastopamā tematika: dzimtenes mīlestība, interese par tautas mākslu, par tās vēsturi, varonīgo pagātņi. Balādes analizētāji – gan Emīls Dārziņš, gan pats Šķilters, kas komponistam adresētajā vēstulē sirsnīgi pateicas par veltījumu, gandrīz pilnīgi vienādi uztvēruši balādes saturu. Dramatiskā posma tēlus Šķilters raksturo, ka vietām “*tur kā šķēpi klauudz un mežonīgi dzied un šalkas pārskrien*”. 1907. gada 27. februārī Alfrēda Kalniņa otrajā autorkoncertā Rīgā notiek “Balādes” pirmatskaņojums paša autora priekšnesumā.

“Balāde” ir instrumentēta arī orķestrim. Vispirms paša Kalniņa prombūtnes laikā Amerikā to Rīgā orķestrēja konservatorijas students Artūrs Sīlis, un darbs atskaņots 1932. gadā. Pats autors “Balādi” instrumentēja 1937. gadā, tā atskaņota arī pēckara laikā, diemžēl partitūras atrašanās vieta nav zināma.

Kādi iespaidi rosināja Ādolfu Skulti simfoniskajai poēmai “Viļņi”?

Simfoniskā poēma “Viļņi” ir izcilā latviešu komponista Ādolda Skultes (1909–2000) pirmais simfoniskais darbs. Komponists to uzrakstījis 1934. gadā, vēl mācīdamies konservatorijā Jāzepa Vītola kompozīcijas meistarklasē. Poēma ieguva prēmiju Latvijas Radiofona rīkotajā simfonisko darbu konkursā, kurā tika godalgoti četri darbi: Jāzepa Mediņa simfonisks tēlojums “Latvju zeme”, Ādolda Skultes poēma “Viļņi”, Jāņa Ivanova 1. svīta “Latgales ainavas” un Lūcijas Garūtas simfoniskās variācijas “Manā dzimtenē”. Ā. Skultes poēmas pirmatskaņojums notika 1936. gada 29. maijā Latvijas radioraidījumā profesora Jāņa Mediņa vadībā. Tā paša gada 27. jūnijā poēma “Viļņi” tika atskaņota arī atklātā koncertā Dzintaru koncertdārzā. Šā koncerta programmā ir iespiests skaņdarba satura literārs izklāsts, ko uzrakstījis komponista brālis Voldemārs. Tas skan:

“Varena, skaista un noslēpumaini mierīga ir Daugavas viļņu dziesma, kad saules stari vizuļo viņas spoguļainajā ūdens virsmā. Brīnišķīgi daiļa ir Staburaga ūdens strūkļu valoda, kad sudraba lāses it kā rotādamas lēkā no akmentiņa uz akmentiņu. Varena un dārdoša kļūst viļņu dziesma, kad tumšās debesīs atmirdz zibens vijīgā čūska un kad pērkona grāvieni satricina Daugavas klēpi. Bet... līdz ar pirmo zeltīto saules staru, kas izlaužas no tumšām mākoņu grēdām, Daugava atkal pārvēršas: viļņu valoda kļūst mierīgāka un skaidrāka. Tālumā atskan zvejnieku dziesma. Uznāk vakars. Mēnesnīca.”

Poēmā izmantoti arī divi muzikāli citāti: tautas dziesmas “Pūt, vējiņi” melodija un Baumaņu Kārļa kora dziesmas “Trimpula” (“Kā Daugava vaida”) intonācijas.

Tātad it kā visa poēmas tēlu vide – ūdens rotaļu un negaisa stihijas atveidojums – sasaistījies ar mūsu likteņupi Daugavu. Tomēr pati darba iecere un pirmā skaņraža nojausma par tēlaino ūdens virsmas viļņojuma atveidojumu mūzikā radusies pavisam citos apstākļos un pavisam citā Latvijas novadā.

Mācīties konservatorijā un segt studiju maksu Ādolfam Skultem

nebija nemaz tik viegli. Bija nepieciešams meklēt algotu darbu, un tādu topošais komponists 1933. gada rudenī atrada Balvos. Blakus tiešajiem pienākumiem, strādājot par dziedāšanas skolotāju, viņš apņēmās pasniegt arī klavierstundas Balvos tikko atvērtajā Tautas konservatorijas filiālē. Dienas bija noslogotas, jo sestdienās un svētdienās Ā. Skulte spēlēja ērģeles vietējā baznīcā un dažus vakarus nedēļā vēl izbrīvēja skolas amatieru teātrim, uzrakstot tā uzvedumiem dziesmas un piedaloties mūzikas iestudējumā. Un pie tā visa jaunais mūziķis regulāri braukāja uz Rīgu, lai konservatorijā atrādītu savus darbus prof. Vītola meistarklases nodarbībās.

Neaizmirstami skaista no šī laika Skultes atmiņā palikusi Balvu apkārtnes gleznainā daba. Sevišķi iemīļota vieta viņam bijusi Balvu ezers ar savu mūžam mainīgo ūdens spoguļi gan rāmās, gan vējainās dienās. Kaut arī Skulte neesot pratis peldēt un nav to iemācījies līdz pat sava garā mūža beigām, viņam bezgala patīcis uzturēties uz ezera laivā. Ne tikai laivā. Nereti jaunietis pārgalvīgi devies ezerā pat uz neliela plosta, ar dīvainu riska baudu ļaudamies vēja un viļņu varai.

Tā kāda reize varējusi būt pat liktenīga. Kādā intervijā radio žurnālistei R. Paulai Ā. Skulte stāstīja: *“Balvu ezers ir veseli astoņi ezeri, savienoti ar kanāliem. Nu, es jau nebiju peldētājs, bet man šausmīgi patīk ar laiviņu braukt. Noguļos laivas dibenā, skatos mākoņos, reizēm pat aizsnaužos, tad atkal pamostos... Un tā reiz maija mēnesī, skaista saulaina diena, no rīta brīnišķīgs laiks, es kāpjū laivā un aizairējos uz vienu galu, uz otru. Saulīte silda, bet es negulēju, tik skaists laiks bija. Biju tikai atlaidies laivā guļus un skatos mākoņos. Bet te dzirdu – kaut kas rūc. Laivas dibenā nekā neredzu, pieceļos sēdus, nu redzu – pamalē melni mākoņi veļas, no turienes arī tā rūkoņa nāk. Un es pat nezinu, kur esmu, cik tālu esmu savā vaļā aizpeldējis, kur laivu aiznesuši. Es ķeros pie airiem, bet nu jau arī sacēlas vējš, un man tīri nelabi paliek. Negaiss jau klāt, pērkons stipri rūc un arī lietus gāž. Es nedomāju neko sliktu, tomēr apzinos – ja vēl prastu peldēt, tad vēl kaut kā. Tomēr galu galā izķepurojos, sapratu pēc apkārtnes, kur īsti esmu. Pa viļņiem nu šā tā, bet tomēr aizbraucu līdz krastam. Lietus uzgāza kā no spaiņa, biju slapjš līdz ādai, labi, ka māja nebija tālu no krasta.*

Tad tikai mājās sāku visu pārdomāt un tomēr – cik skaisti tas viss izskatījās, lai gan baigi bija. Šie viņi, putojošie, kā tie svaidīja un mētāja. Kāds pretstats tas bija visam, kad rītā izbraucu. Ezers tad bija kā spogulis. Kā izmainījās pāris mirkļos daba un viss. Tas uz mani tādu iespaidu atstāja. Bet kā pieķerties? Kur ir tas sākums? Es domāju – vispirms ir jāatrod tāda muzikāla saskaņa, lai zinātu, kā attēlot šo viņošanas. Es izmēģinājos pie klavierēm. Vienu roku, virs otras, kamēr tās it kā iešūpojās, skan apakšējās skaņas, skan augšējās, un tad sāk tie gali skanēt. Jā, es esmu uzķēris, ko man vajag. Un tad es izmantoju vienu dienu, kad manam kolēģim istabas biedram sākās brīvdienas un es biju viens pats pa māju. Neviens neklausās, neviens mani netraucē, es viens pats varu pa māju ārdīties. Es darījos tur līdz diviem naktī, improvizēju, spēlēju, visādi, kā tik vien man patīk. Es ātri uzgāju tematisko materiālu, visu, kas tur ir. Un tad es domāju – jānosauc to simfonisko tēlojumu “Viļņi”. Tāpēc ka pamatā viss no tā pārdzīvojuma, no tās uztveres todien uz ezera...”

Protams, tajās 1934. gada vasaras dienās Balvos radās vienīgi poēmas sākums. Vēl sekoja gandrīz gadu ilgs rūpīgs darbs, izveidojot un noslīpējot orķestra partitūru. Radiofona konkursam Ā. Skulte savu darbu iesniedza pavisam patstāvīgi, profesoram Vītolam pat ne vārdiņu nebilstot. Pārsteigums un prieks par piešķirto prēmiju bija jo lielāks. Tā bija pirmā lielā veiksmē jaunā skaņraža, vēlākā profesora un izcila komponista panākumu ceļā. Bet skaisto maija dienu uz Balvu ezera Ā. Skulte neaizmirsā līdz mūža galam, aizrautīgi stāstot par to vēl uz savas 90. dzimšanas dienas sliekšņa.

Vai aptiekārs ir ārsta pavārs?

Aptieka allaž ir bijusi precizitātes un kārtības mīlestības iemiesojums un simbols. Jau laikā, kad Rīgā bija tikai divas aptiekas – Lielā jeb Rāts-aptieka un Mazā jeb Ziloņa aptieka, proti, 1636. gadā, tika izdots pilsētas pirmais aptieku reglaments. Sešdesmit seši paragrāfi stingri noteica aptieku darba kārtību, aptiekāra profesionālās sagatavotības un ētisko līmeni – aptiekāram ir jābūt laipnam, pieklājīgam, mundram, gatavam pēc vislabākās sirdsapziņas sniegt palīdzību gan bagātam, gan nabagam dienu un nakti, arī svētdienās un svētku dienās, turklāt viņš nedrīkst būt ne alkatīgs, ne arī skops. Reglaments noteica zāļu sagatavošanas un tirdzniecības un kontroles kārtību, cietas cenas, vienlaikus vērsties pret iespējamiem konkurentiem. Aptiekārs, kas stingri ievēroja šo reglamentu, tika atbrīvots no pilsētas nodokļiem, kā arī sardzes dienesta kara un mēra laikā (savā vietā bija jāsūta uzticams kalps).

Saskaņā ar reglamentu un balstoties uz senām tradīcijām, zāles ārsta un viņa ģimenes locekļu ārstēšanai aptiekāram bija jāizsniedz bez maksas. Savukārt ārsts apņēmās bez maksas ārstēt aptiekāru un viņa ģimeni. Taču ārsta un aptiekāra attiecību regulējums un nepieciešamība strikti nodalīt katra pienākumus un tiesības bijis mūžsena strīda un domstarpību objekts, kas būtībā līdz galam nav izsmelts pat mūsdienās.

Tik tiešām – dziedniecības sfērā allaž bijusi iesaistīta gan viena, gan otra profesija. Dažkārt aptieku īpašnieki bija ārsti, kas nesaskaņas gan saasināja, gan vienlaikus arī it kā nolīdzināja. Problēmas būtība bija šāda. Vācijā 1241. gadā Svētās Romas impērijas valdnieks Frīdrihs II bija izdevis likumu: ārsts nedrīkst gūt peļņu, apgādājot savus pacientus ar zālēm, toties aptiekāram noliegts slimniekus ārstēt. Jo farmācija bija jau pāraugusi savas vecākās māsas medicīnas paspārnī, un interešu sfēras tālab nācās norobežot.

Taču viduslaiku Baltijā, kur ārsta un aptiekāra darba tradīcijas vēl tikai veidojās, amatu dalīšana tik strikti nepastāvēja. Gluži vienkārši ārstu nepietika pat pilsētnieku dziedināšanai, jo pašu mājās tie netika apmācīti, tālab nācās apmierināties ar tiem nedaudzajiem medicīnas doktoriem,

kas pie mums no Vakareiropas ik pa laikam ieklīda laimes un bagātības meklējumos. Tālab nav arī jābrīnās, ka aptiekāri bieži un labprāt uzņēmas slimnieku dziedināšanu.

Pirmais dokumentētais ārsta un aptiekāra konflikts Baltijā ir noticis 1495. gadā. Sāmsalas bīskaps Jānis III licis Rēveles rātei izšķirt ķīviņu starp pilsētas ārstu un aptiekāru. Atbilde bijusi satriecoši vienkārša un daiļrunīga: “En abteker is en kok des arsten” (aptiekārs ir tikai ārsta pavārs), proti, gatavo ārsta norādītās zāles.

Jaunākais apliecinājums tam, ka mūšsenais konflikts nav gluži beidzies, bija ārstu un farmaceitu strīdi 1997. gadā, kad Saeima pieņēma gan Ārstniecības, gan Farmācijas likumu. Tie sakārtoti atbilstoši tradīcijai. Bet dzīve ar daudzām atkāpēm liek tomēr šaubīties, vai aptiekārs allaž ir tikai ārsta pavārs.

Ko stāsta piemineklis Ķemerose?

Pastaigājoties Ķemeru parkā, Vēršupītes krastā uzmanību piesaista īpatnējs piemineklis – četru granīta stabu un čuguna ķēžu iežogots, no smilšakmens veidots un čūskas apvīts dižs ozola stumbeņis ar apcirstu zaru vietās iedobtiem vai citviet uz stumbra reljefi izceltiem laukumiem, plāksnēm, iekalti vārdiem un gadskaitļiem. Tas ir 1861. gada 6. jūlijā – kūrvieta oficiālās dibināšanas divdesmit trešās gadadienas svinību laikā – atklātais piemineklis Ķemeru kūrvieta dibinātājiem un ārstiem, kurā laika gaitā papildus iekalti daudzi citi vārdi. Piecpadsmit vārdus skaidri vai ar nelielām grūtībām nodrupušās vietās var izlasīt katrs, bet sešpadsmitais teksts norāda, ka pieminekli cēluši pateicīgie kūrvieta apmeklētāji. Bet ko gan šie vārdi liecina, ko tie stāsta pēctečiem, kādi ir šo cilvēku nopelni Ķemeru labā?

Kūrvieta pagātne ir leģendām un vairāk vai mazāk ticamiem nostāstiem apvīta. Svētavotos kā pateicības ziedu par izdziedināšanu mūsu senči metuši rotaslietas, naudu un citas vērtīgas lietas. Arī Ķemerose, vecāko avotu tīrot, ir atrasts kāds 1561. gadā kalts naudas gabals, taču

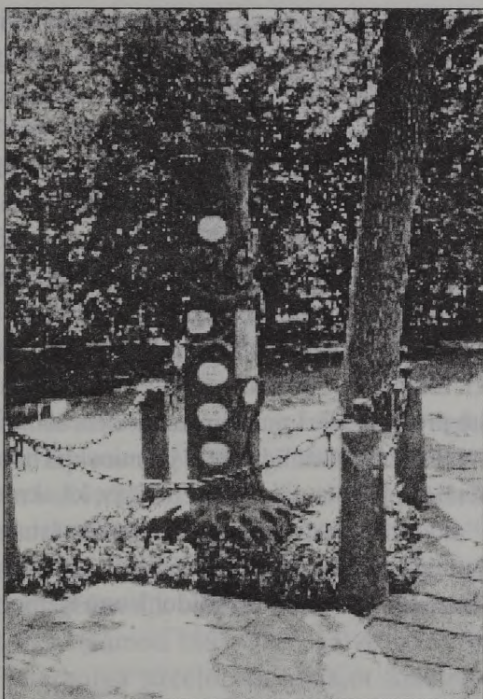
kaut cik pazīstamāka dziedniecības vieta izveidojās pavēlu, tikai 18. un 19. gadsimta mijā, kad tika veiktas pirmās sērūdēns analīzes un Rīgas ārsti turp sāka sūtīt slimniekus. Bet nomaļā purvainā vieta mežsarga Anša Ķemera pārraudzītajā iecirknī bija grūti pieejama, iekams mežzinis Feihners pats par savu naudu 1825. gadā izbūvēja ceļu līdz Slokas un Tukuma traktam. Drīz pēc tam tika uzcelta pirmā kūrmaija, ko pēc pirmo pacientu vārdu sākumburtiem lepnī nokrustīja par Formikahivu. Kad pāris gadu vēlāk par dziļu nožēlu kūrviestiem tā nodega, bija jau modusies nopietnāka interese par Ķemeriem un sākās jauni celtniecības un apkāmes labiekārtošanas darbi. Un te jāsāk minēt pieminekļi iekaltie vārdi.

Goda vietā un lielākiem burtiem pieminekļi minēts Baltijas ģenerālgubernators barons **M. fon der Pālenis**. 1833. gadā ārstēdamies Ķemeru, viņš bija izpratis dziedniecisko faktoru un, izmantojot savas administratīvās iespējas un paziņanos Krievijas galmā, panāca, ka imperators Nikolajs I parakstīja ukazu par dziedniecības iestādes ierīkošanu Ķemeru, kam sekoja ievērojams līdzekļu pieplūdums un dažnedažādi lieli darbi, līdz 1838. gada 6. jūlijā kūrvieta varēja oficiāli atklāt.

Pieminekļi ir iekalti kūrvieta direktoru vārdi: no 1838. līdz 1851. gadam – valsts padomnieks **P. Steveri**, no 1852. līdz 1857. gadam – ekselence **F. fon Krūzenšterns**, no 1858. līdz 1861. gadam – kamerkungs **K. fon Radeckis–Mikuličs**, no 1862. līdz 1874. gadam – ekselence **Nikolajs Pesē de Korvāls**, no 1874. līdz 1883. gadam – **A. fon Belkens** un no 1883. līdz 1890. gadam – ekselence **O. fon Hākens**. Minētie cilvēki nebija ārsti. Direktors vadīja kūrvieta pārvaldes komisiju, kas rūpējās par Ķemeru attīstību. Komisijā ietilpa prominentas personas, reizēm pat ģenerālgubernatori – līdztekus jau minētajam fon der Pālenam arī kņazs **A. Suvorovs** (ievērojamā karavadoņa mazdēls), kura vārds tiklab iekalts pieminekļi. Viņš 1862. gadā panāca komisijas darbības paildzināšanu vēl uz 24 gadiem un jaunu līdzekļu pieplūdumu. Bet pieminekļi minētais goda pilsonis **M. Vāgners** bija daiļdārznieks, kas bez atlīdzības laikā no 1851. līdz 1861. gadam veidoja parku un apstādījumus.

Nākamā kūrvieta pārveide norisa pēc 1891. gada, kad likvidēja pārvaldes komisiju un vadību nodeva vienam ārstam – direktoram, kas organizēja un veica gan ārstniecības, gan jauncelsmes, gan

*Piemineklis Ķemeru
kūrorta dibinātājiem un
direktoriem*

labiekārtošanas un citus darbus. Piemineklī iekalti viņu vārdi: no 1891. līdz 1895. gadam – **A. Kuļabko–Koreckis**, no 1895. līdz 1903. gadam – **A. Sotins**, bet no 1904. līdz 1915. gadam (piemineklī kļūdaini līdz 1918. gadam) – **A. Lozinskis**. Pirms Pirmā pasaules kara kūrvieta bija sasniegusi lielāko uzplaukumu: kursēja tiešās satiksmes vilcieni Sanktpēterburga–Ķemeru un Maskava–Ķemeru, iznāca kūrvietas laikraksts, 1910. gadā atklāja elektriskā tramvaja līniju uz Jaunķemeriem un tamlīdzīgi.

Pirmā pasaules kara laikā Ķemeru atradās tiešās karadarbības joslā un, krietni nopostīti, tie nīkuļoja. Nākamo divu piemineklī iecirsto direktoru vārdi: no 1920. līdz 1927. gadam **E. Dzinters** un no 1928. līdz 1940. gadam **J. Lībietis** (piemineklī nav fiksēts, ka viņš bijis direktors arī laikā no 1941. līdz 1944. gadam). 1936. gadā uzcēla Ķemeru viesnīcu, bet jaunu augsmi atkal pārtrauca karš. Pēdējais piemineklī minētais direktors ir kārtējo atjaunošanas darbu vadītājs **A. Muzikants** ar gadskaitļiem 1944 un 1955.

Vēl kūrvieta pusotra gadsimta svinību laikā 1988. gadā vārdu ieguva trīs Ķemeru parka alejas – A. Lozinska, J. Lībieša un K. Rudzīša aleja. Pirmie divi ir jau iepriekšminētie direktori, savukārt internists profesors K. Rudzītis tika pagodināts kā Ķemeru dziedniecisko faktoru izpētes sekmētājs. J. Lībietim 1992. gadā un K. Rudzītim 1999. gadā aleju sākumā atklātas glītas piemiņas zīmes.

Atgriežoties pie pieminekļa un kritiskāk izvērtējot, varbūt tajā ir iekalti arī daži maznozīmīgāki un pagalam aizmirsti vārdi, bet daži citi svarīgāki izlaisti, piemēram, akadēmiķis T. Lovics un profesors D. H. Grindelis, kas veica pirmās sērūdēns ķīmiskās analīzes, profesors G. Tomss, kurš pirmais izpētīja dūņu sastāvu, arhitekti akadēmiķis H. Šēls un profesors E. Laube, inženieris mehāniķis profesors K. Loviss, vairāki izcili ārsti un tamlīdzīgi. Ja piemineklis tiktu celts mūsdienās, visticamāk, daži vārdi būtu citi, bet lai nu stāv, kā akmenī iekalts.

Jo tā jau ir mūsu godā turamā vēsture. To īpaši atminēsimies tagad, jaunajā gadsimtu mijā, paveroties panīkušajā skatā visapkārt un daudzu ēku mēmajās logailēs, gaidot jaunu Ķemeru kūrvieta uzplaukumu.

Kad pirmā latviešu sieviete ieguva ārsta diplomu?

Nav viegls bijis un rozēm kaisīts sievietes ceļš uz ārsta diplomu. Šveicē universitātes medicīnas fakultātes sliekšni

pirmā sieviete pārkāpa 1864. gadā, Vācijā – 1865. gadā, Francijā un Anglijā – 1868. gadā, Zviedrijā – 1870. gadā. Nedaudz agrāk tas notika Amerikas Savienotajās Valstīs, kur pirmā sieviete ārsta tiesības ieguva 1847. gadā. Bet kad ārsta diplomu ieguva pirmā latviešu sieviete un kāds bija viņas vārds?

Dažām pirmajām sievietēm, kas kā brīvklaušītājas bija iekļuvušas Krievijas impērijas universitāšu medicīnas fakultātēs, iespēja studēt tika liegta 1872. gadā, jo, lūk, “vīriešu un sieviešu kopīga apmācība var

nelabvēlīgi ietekmēt tās gaitu”. Taču, pakļaujoties sabiedriskās domas spiedienam un aizvien pieaugošām prasībām atļaut arī sievietēm studēt medicīnu, Krievijas Medicīnas padome bija spiesta piekāpties un 1872. gadā atklāja Sieviešu ārstniecības kursus pie Kara medicīnas akadēmijas Pēterburgā. Savukārt imperators Aleksandrs II viszēlīgi 1880. gadā atļāva sievietēm ierobežotas ārsta tiesības, pie tam atpazīšanas nolūkā viņām bija jānēsā krūšu nozīme ar diviem burtiem Ж. В. (женщина – врач; sieviete – ārste). Taču kara ministrs 1882. gadā kursus slēdza. No 518 kursu absolventēm, kuras galvenokārt bija aristokrātu meitas, divas vēlāk strādāja Rīgā: no 1878. gada – Marija Demante un no 1881. gada – Anna Kizelbaša.

Taču līdz pat 20. gadsimta sākumam nebija nevienas latviešu sievietes, kura būtu ieguvusi ārsta diplomu. Vēl 1895. gadā “Dienas Lapa” citēja un kritizēja gudru zinību vīru viedokli, ka sieviete varot gan “ārstēt miežagraudu, suņanaglu, kašķi un tamlīdzīgi, bet ne nopietnākas slimības”. Viņai neesot “ne pietiekošu fizisko, ne psihisko spēku, piemēram, ķirurga amatam”. Bija pienācis laiks atspēkot šīs blēņas. Sieviešu augstākā medicīniskā izglītība Krievijā tika atjaunota 1897. gadā, galvenokārt uz privātu ziedojumu pamata Pēterburgā uzceļot un atklājot Sieviešu medicīnas institūtu. Vēlāk līdzīgi institūti vai kursi tika atklāti arī Harkovā, Maskavā, Kijevā, Odesā un visbeidzot Tērbatā.

Taču latviešu sievietes bija izvēlējušās citu ceļu. Studijas Krievijā bija pārlietu dārgas, ko zemnieku meitas nevarēja atļauties, turklāt pastāvēja virkne ierobežojumu, piemēram, precētai sievietei prasīja vīra atļauju, arī diploms liecināja par nelīdztiesību: sievietēm neļāva vadīt vispārēja rakstura slimnīcas, slimnīcu vīriešu nodaļas, veikt tiesu medicīnisko ekspertīzi un tamlīdzīgi.

Latvietes devās uz ārzemēm, kur studijas bija krietni lētākas un arī likumdošana liberālāka. Viena no pirmām bija Raiņa māsa Dora Pliekšāne-Stučka, kas medicīnu studēja Cīrihē (Šveicē) un Monpeljē (Francijā). Tiesa gan, mērķi īstenot viņai neizdevās, taču ar daudziem dedzīgiem rakstiem presē sieviešu emancipācijas cīņu laikmetā viņa mudināja sev sekotājas. Un tā ap 1900. gadu Šveices universitātēs medicīnu studēja četras latvietes, bet desmit gadus vēlāk – jau četrpadsmit.

Skaidrojot, kura no viņām ārsta diplomu ir ieguvusi pirmā, ir jāņem

Klāra Hibšmane

vērā, ka pēc ārzemju universitātes absolvēšanas eksāmenus vēlreiz nācās pārlikt Krievijā, jo ārzemju diploms atzīts netika. 1906. gadā eksāmenus pārlika un Krievijā atzītu diplomu ieguva divas latvietes – Anna Liberte Tomskas universitātē un Klāra Hibšmane Kazaņas universitātē. Turpmākos gados sekoja Zelma Bērziņa, Anastasija Čikste, Laura Neiberģa, Olga Resneviča-Sinjorelli, Elizabete Damberģa, Marija Vecrumba un citas. Nākušas galvenokārt no Zemgales un augušas jaunstrāvnieciskā dumpīguma garā, studējot Šveicē, viņas veidoja emancipēto sieviešu sabiedrību, kas pulcējās ap Raini.

Lai gan pirmās bija divas, par pašu pirmo latviešu sievieti ārsti latviešu prese atzīst Klāru Hibšmani. Viņa dzimusi 1878. gadā Zaļenieku Mazkauliņos zemnieka ģimenē, mācījusies Jelgavas meiteņu ģimnāzijā, studējusi Cīrihes un Bernes universitātē, 1906. gadā aizstāvot medicīnas doktora disertāciju “Par matu aplāziju”¹. Darbu viņa sāka kādreizējā Raiņa trimdas vietā, vadot Slobodskas apriņķa zemstes slimnīcas dzemdību un sieviešu slimību nodaļu. Guvusi nepieciešamo darba pieredzi, viņa 1912. gadā pārcēlās uz Rīgu, kur kļuva gan par populāru ārsti, gan arī sabiedrisko darbinieci un publicisti. Rīgā ārste dzīvoja namā tag. Krišjāņa Barona ielā 3, un Dainu tēvs bija viņas dzīvokļa kaimiņš. Ārstes mūžs noslēdzās traģiski – 1946. gadā viņu nogalināja mantkārīgi bandīti kažoka un dažu vērtslietu dēļ.

¹ Matu aplāzija – matu trūkums.

Vēl daži dati. 1913. gadā ārsta izglītību bija ieguvušas deviņas latvietes. 1930. gadā no 1324 Latvijas ārstiem 361 bija sieviete. No 44 medicīnas doktora disertācijām, kas starpkaru posmā tika aizstāvētas Latvijas Universitātē, trīs disertāciju autores bija sievietes, pirmā 1934. gadā – ķirurgē Anna Bormane. Pirmā latviešu sieviete par medicīnas profesori tika ievēlēta 1937. gadā. Tā bija tiesu medicīnas speciāliste Elizabete Jakovļeva-Bērziņa, un tas notika Tomskā. Mūsdienās apmēram četras piektdaļas ārstu un apmēram trešā daļa medicīnas profesoru ir sievietes.

Cik bīstami ir mēra upuru kapi?

Ar šādu vaicājumu nākas sastapties itin bieži – vai ik pēc pāris gadiem, kad – parasti iedzīvošanās nolūkā – uzrakti seni kapi. Gandrīz vai ikviens atminēsies kādu nostāstu, ka drīz pēc tam kapu apgānītājs miris mīklainā nāvē. Vai patiešām mēra upuru kapi ir bīstami arī mūsdienās? Aplūkojumam izvēlēts gluži konkrēts piemērs. 1993. gada rudenī izplatījās baumas – Daugavpilī atrakts kāds cara armijas praporščīks, kas miris ar mēri, un nu tik mēra plauja ies vaļā!

Lai gan mēris kā ļoti bīstama infekcijas slimība ir bijis pazīstams jau krietnu laiku pirms Kristus dzimšanas, slimības izraisītājs bacilis ar zinātnisko nosaukumu *Pasteurella pestis* tika atklāts tikai pēdējās mēra pandēmijas laikā 1894. gadā.

Mūsu senči latvieši vārdu 'mēris' sapratuši trīs nozīmēs – jebkura infekcijas slimība jeb šērga ar strauju izplatību un augstu mirstību (piemēram, dizentērija, tīfs, holera, angļu sviedri jeb gripa u.c.), par mēri saukta arī stipra inde un, visbeidzot, – pats mēris (jeb melnais mēris), tā ka, lasot vecos tekstus, ir rūpīgi jāpārdomā, kura no nozīmēm lietota, lai nerastos pārpratumi.

Mērim ir divas klīniskās formas – bubonu mēris un plaušu mēris. Pirmajai formai raksturīgi dažāda lieluma miesas augoņi, īpaši limfmezglu vietās, un slimniekam pastāv cerība izvesēļoties. Savukārt plaušu mēris

cerību praktiski izslēdz. Mēra bacilis vēl pilnībā nav izzudis, un mūsdienās tā pastāvīgā mītne atrodas Āzijā – Ķīnā, Indijā, Mongolijā, Irānā, Afganistānā, Kazahstānā, Aizbaikālā, kur ar mēri slimo dažādi sīkie grauzēji – žurkas, susliki, tarbagani. Infekciju pārnēsā blusas. Taču mēra briesmas mūsdienu pasaulē ar visstingrākiem kontrolpasākumiem, tūlītēju izolāciju un vakcīnām ir tikpat kā izslēgtas.

Pasteurella pestis ir ļoti jutīga pret dezinfekciju, augstu temperatūru, ultravioleto starojumu un ātri iet bojā, taču stabilāk jūtas aukstumā un sasalušos liķos var saglabāties pat vairākus mēnešus, taču ne ilgus gadus un gadsimtus.

Izšķir mēra pandēmijas, kad slimībai ir globāla izpausme un tā strauji aptver pasauli, kā arī epidēmijas, kad izplatībai ir lokālāks raksturs. Visbriesmīgākā un postošākā pandēmija norisa 6. gadsimtā, tā saukta par Justiniāna mēri un līdzī sev aiznesa 100 miljonu cilvēku dzīvību. Nākamā pandēmija, ko sauca par melno nāvi, prasīja 50 miljonus upuru. Trešā un pēdējā pandēmija norisa laikā no 1894. līdz 1903. gadam. Tad upuru skaits nepārsniedza vienu miljonu, jo cilvēce jau bija mācījusies no iepriekšējām kļūdām. Piemēram, stingra ostu kontrole, jo tās parasti bija izplatības vārti, tika ieviesta jau 14. gadsimtā Venēcijā – kuģiem pirms ienākšanas ostā bija jānostāvē reidā četrdesmit dienas (no tām vārds 'karantīna'), jo pa šo laiku, ja apkalpē bija kaut viens mēra slimnieks, tā jau bija izmirusi.

Latvijā plaša epidēmija pirmoreiz minēta 1211. gadā Indriķa hronikā, taču tas vēl nebija mēris. Īstais mēris pie mums ieradās 1351. gadā kā atskaņa no melnās nāves plosīšanās, kas Eiropu bija aptvērusi jau no 1348. gada. Turpmāk mēra epidēmijas Latvijā plosījās 1418., 1504. un 1505., 1549., no 1577. līdz 1580., no 1601. līdz 1603., 1623., no 1655. līdz 1657. gadam, bet vispostošākā un pēdējā bija 1710. gada epidēmija, kas ieguvusi baiso Lielā mēra vārdu un nāca kopā ar badu un kara postu. Rīgā nomira 22 tūkstoši un dzīvi palika 864 iedzīvotāji. Kurzemē izmira veselas pilsētas un lauku apvidi, upuru kopskaits bijis aptuveni 200 tūkstoši, Vidzemē – 73 tūkstoši cilvēku. Vai tas nebija mēris, kas noteica lībiešu iznīcības ceļu, jo Mazirbes mēra akmenī taču iekalts, ka no 1600 apkaimes cilvēkiem dzīvi palikuši tikai desmit?

Visvairāk, saskaroties ar saslimušajiem, cieta ārsti un mācītāji, jo vieni kopa cilvēka miesu, otri – dvēseli. Taču ļaudis nesēdēja, rokas klēpī

salikuši, un negaidīja, kad uz balta zirga, baltu putniņu apčivināts, sētā iejās balts vīrs un, atvēris savu balto grāmatu, nolasīs līdzņemamo vārdus. *“Mēra Indriķi! Nenāc manā mājā! Man ir divi melni suņi, divi melni kaķi, tie tevi ēdīs, tie tevi plēsīs, tie tavus kauliņus skrubinās!”* Ceļi tika slēgti un grāvjiem aizrakti, inficētās mājas iezīmētas, aiznaglotas vai nodedzinātas, dievkalpojumi atcelti, mirušie apbedīšanai aizvesti patālāk un bedrē apbērti ar hlorkaļķiem, tirgū tirgojās caur sētas lūku, naudu liekot traukā ar etiķi (metāla nauda taču!), pasta stacijā vēstules svēpēja paegļa dūmos, bet Irbes sēklī uzskrējušiem kuģiem palīdzība sniegta netika.

Mēra upuru kapu kalniņi ir izkaisīti pa visu Latviju. Rīgā viņi tika apbedīti Kubes kalnā, kas sen jau norakts, aptuveni tagadējā Esplanādes teritorijā, arī citās vietās. Dažādos celtniecības un labiekārtošanas darbos nejauši uzraktie cilvēku kauli gan liecina *par senām aizmirstām un izzudušām kapsētām, taču ne vienmēr tās saistītas ar mēri.*

Atgriežoties pie Daugavpils gadījuma, visticamāk, 1894. gadā apbedītais praporščiks bijis holeras epidēmijas upuris, jo ir precīzi zināms, ka šai gadā ar holeru Daugavpilī saslimuši 270 cilvēki, no kuriem miruši 108. Vienkārši holera uzskatīta par mēri, un vēlreiz jāuzsver, ka pēdējoreiz Latvijā mēris plosījies gandrīz pirms trim gadsimtiem. Varētu gan jautāt, vai holeras izraisītājs vibrions dzīvotspēju būtu saglabājis veselu gadsimtu? Atbilde: līdzīgi savam brālim mēra bacilim tas nelabvēlīgos apstākļos arī nav nekāds ilgdzīvotājs.

Un, vēlreiz atgriežoties pie raksta sākumā teiktā par Dieva sodu, ko saņem kapu apgānītāji, varam secināt, ka racionāla apstiprinājuma tam nav, taču nebūtu slikti, ja šāds ticējums tautā saglabātos, – vismaz kapu zagļi padomātu, pirms ķerties pie saviem ļaunajiem darbiem!

Mēra kapi

Teika

Mēru kapi ir puskilometru no Kankaliem II. Pēc turku kara te bijis bads un mēris. Kas nomiruši ar mēri, tos rakuši tajā vietā, ko tagad sauc par Mēru kapiem. Kad vairs nav bijuši daudz cilvēki, tad rakuši nomirušos nevis kapos, bet pie kapu vārtiem,

vēlāk rakuši pie Kankalu durvīm, bet vēlāk pusdzīvie cilvēki kāpuši uz istabas augšu, lai suņi tos neēstu. Kad pie Kankaliem rakuši stabus, atraduši cilvēku kaulus.

Bauskas Kurmenē pier. M. 1929.

Mēra zirgs

Teika

Tas noticis bijušā Jaunvāles pagasta Daudziešu mājās. Vispār vēl tagad pie Daudziešu mājām atrodas lieli, veci ozoli. Vecākajam jau vajaga būt ap 300 gadu. Apmēram kādus desmit metrus no mājas stūra rītu virzienā vēl var rokot atrast vecā ozola saknes. Šis ozols ir bijis ļoti vecs un resns. Viducis ir bijis izdedzis, bet pats ir zaļojis. Vidū ir bijusi plaisa, ka varējies ieiet zirgs ar visu jātnieku iekšā.

Tas noticis mēra laikā. Mēris ir plosījies Latvijā. Sirmais Daudziešu tēvs ir licis ozolā ietaisīt divas siles. Vienu priekš ūdens, otru priekš auzām. Tas ir bijis domāts priekš Mēra zirga. Ir piepildītas siles, viena ar ūdeni, otra ar auzām, un, kā par brīnumu, otrā rītā abas siles bija tukšas. Vecais saimnieks teicis: "Nu, lai Mēris pabaro savu zirgu." Klīdis stāstījums, ka Mēris jājot ar melnu zirgu un pats arī melns izskatoties. Un, kā par brīnumu, otrā rītā iet skatīties un atkal atrod abas siles tukšas. Tā viņš un puisis ilgāku laiku bērūši auzas un lējuši ūdeni. Kaimiņos daudzi jau miruši no mēra, bet Daudziešos neviens nav miris. Rudenī vienā vakarā puisis bija aizmirsis ieliet ūdeni un piebērt auzas. Vecais Daudziešu saimnieks jautājis puisim: "Vai tu ielēji priekš zirga auzas un ūdeni?" Puisis atbildējis: "Ko tam Velnam mūžīgi bērt auzas un liet ūdeni, lai kādreiz bešā!" Tomēr puisis aizgājis un piepildījis siles. Ap pusnakti kāds stipri kladzinājis pie loga un rupjā balsī jautājis: "Kas manām auzām ir piebēris melnumu? Tas, kas to ir izdarījis, tas šonakt mirs." Un tiešām no rīta puisī atraduši mirušu. Vēl balss esot teikusi: "Es esmu Mēris, kas šeit runā, un par to, ka jūs esat barojuši manu zirgu, par to jūs paliksiet pārējie visi dzīvi. Ja gribēsiet palīdzēt kaimiņiem, pāri savas zemes robežai neejat. Uzliekat traukus uz robežas ežiņas un tukšos traukus atpakaļ neņemat." Tā pārējie visi palikuši dzīvi, tikai puisis bija miris.

Valmieras Brenguļos, pier. 1960.

Kad Latvijā pirmoreiz plosījās holera?

*Nāves ugun' šaunot vētra šņāce,
Cēlusies iekš karstas Āzias,
Bēdas, izbailes pār tautām nāce
Viņas priekšā, kad tā tuvojās.
Nu jau klāt! – Ak, Krievu zemes lauki
Pārvēršas par nāves tuksnesi,
Kapu slogi ceļas it nejauki,
Kur līdz šim tik miers un dzīvīb' bij.*

Tā plašāka dzejojuma “Kolera sērga Maskavā oktobra mēnešā 1830” sākumpantā 1831. gada janvārī “Latviešu Avīzēs” rakstīja Biržu mācītājs Lundbergs, bet viņa amatbrālis Launics no Grobiņas piebilda:

“Kad kādu mīļu viesi gaidam, tad daudzreiz caur lodziņu izskatā-mies jeb nama priekšā einam blenzt, vai nenāk? Un, kad ilgi pa velti blenduši, tad noskumstamies par to, ka draugs nevaid nācis pie mums sērst! – Bet, kad mums kāds sīvs ienaidnieks pieteikts, kas nāksot korteli sev meklēt mūsu mājās, tad arī gan ārā iztekam pablenzt, vai būs vai ne? Bērni pabeņķī jeb aizkrāsnī drebēdami slēpjas, un, kad galā ienaidnieks nenāk, tad esam priecīgi, bērni lien ārā uz klaijumu un visi ļaudis Dievu slavē, ka tas postu atgriezīs ir. Itin tā pat mums klājas ar to kolera-sērgu.”

Lūgta vai nelūgta, holera tomēr bija klāt. Mūsdienās ir labi zināms, ka holera ir sevišķi bīstama akūta zarnu infekcijas slimība, kuras izraisītāju holerā vibrionu 1883. gadā atklāja vācu bakteriologs Roberts Kohs. Holeras pastāvīgā mājvieta atrodas Indijā, Gangas un Bramaputras deltā, no kuras tā ik pa laikam pārstaigā visu pasauli, izraisot šausmas ar strauju izplatību, augstu saslimstību un mirstību. Mūsdienu zinātnes arsenālā ir visai efektīvi līdzekļi holerā ārstēšanai, taču vēl lielāka loma piemīt preventīviem pasākumiem, augstai sanitārai kultūrai un iedzīvotāju

apzinīgumam. Tālab mūsdienās varam justies droši, bet tā vis nebija 1831. gada pavasarī, kad holera Latvijā parādījās pirmo reizi.

Neraugoties uz laikus noteiktiem satiksmes ierobežojumiem, holera tomēr atnāca pa diviem ceļiem. Pirmais gāja pa Daugavu kopā ar piecsimt labības strūgām no Vitebskas uz Rīgu. Mirušo laivinieku liķus sameta upē, un tā Rīgā “kolera sērga kā viena ļauna prece atvesta tape”. Otrs ceļš veda no Lietuvas uz Jelgavu un Rīgu.

Rīgā nāves plauja sākās 1831. gada 9. aprīlī, daždien saslimstot līdz pusotram simtam, bet pavisam – pieciem tūkstošiem cilvēku (jeb katram desmitam rīdziniekam), no kuriem nomira divi tūkstoši. Vidzemē no holeras nomira divarpus, Kurzemē – divi tūkstoši cilvēku.

Izcēlās liela panika, ļaudīm bēgot no pilsētām, kas savukārt sekmēja holeras izplatīšanos laukos. Pilsētas nespēja apglabāt mirušos, tāpēc zemniekiem, atgriežoties no tirgus, lika piekraut ratus ar lielām liķu kaudzēm. Tomēr kaut kas darīts tika. Patversmēs un krogos ierīkoja lazaretes, pilsētas tīrīja, saslimušo dzīvokļus izlaistīja ar hlorkaļķiem, bet viņu nēsātās drēbes sadedzināja.

Jau pieminētais mācītājs Launics izdeva pirmo grāmatu par holeru latviešu valodā, kas saucās “*Kolera jeb Indijas vemmu-vēdera kaite*”. Tajā sniegti padomi – negulēt naktī zem klajas debess un nestaigāt kailam apkārt, nepārēsties un nepārdzerties, neuztraukties un nēsāt ap vēderu platu vilnas jostu, bet arī gluži pareizi – neēst nemazgātus augļus, izolēt saslimušos, mirušos apbērt ar hlorkaļķiem, neiet uz bērēm.

Uz holeras briesmām savdabīgi reaģēja Jelgavas policijmeistars Frīde – viņš atcēla ugunsdrošības apsvērumos balstītu aizliegumu smēķēt sabiedriskās vietās, jo tabaka tika uzskatīta par holeras pretlīdzekli. Drīkstēja smēķēt pīpes ar vākiem. Savukārt kareivjiem un cietumniekiem ik dienu tika izsniegta degvīna porcija gan ārstniecībai, gan dūšas pacelšanai. Daugavpilī izgudroja robustu metodi: četri vīri saslimušo spēcīgi rīvēja ar divieļiem, kas bija izmērcēti kamparā un piparu degvīnā, bet piektais turpat uz kvēlojošiem ķieģeļiem lēja etiķi, lai radītu stiprus tvaikus.

Nākamā lielā epidēmija uzliesmoja 1848. gada 19. jūnijā, kad Rīgas ostā piestāja kuģis “Neva” ar daudziem holeras slimniekiem uz borta. Saslima katrs desmitais un nomira katrs trīsdesmitais rīdzinieks. Tika ierīkotas deviņas pagaidu slimnīcas ar tūkstoš vietām un desmit pagaidu

lazaretēs ar divsimt vietām, bet no Tērbatas palīgos izsauca medicīnas studentus. Jelgavas ielas bijušas tukšas, visi veikali slēgti, vien baznīcas zvanu drūmās skaņas liecinājušas, ka vēl kaut kur mājo dzīvība, bet pavisam pilsētā nomiruši 968 cilvēki. Sniedzot palīdzību slimniekiem, paši aplīpa un aizgāja bojā daudzi ārsti.

Liels upuru skaits bija arī 1853. gada holeras epidēmijā, kad Latvijā aizgāja bojā piecarpus tūkstoši cilvēku. Inficēšanās norisa parastā veidā – ar dzeramo ūdeni, ēdienu un sadzīves kontaktos.

Taču nākamo epidēmiju laikā, kuras pagaidām atkārtojās diezgan bieži (1866., 1871., no 1892. līdz 1894., 1909. un 1910. gadā u. tml.), upuru skaits aizvien vairāk un vairāk saruka. Protams, medicīna bija spērusi platu soli uz priekšu, taču vislielākā nozīme piemita pilsētu un apdzīvoto vietu sanitārai labiekārtošanai – kvalitatīva dzeramā ūdens apgādei, ūdensvada un kanalizācijas ierīkošanai. Piemēram, Rīgā vairs neslimoja pilsētas centra iedzīvotāji, holera skāra galvenokārt Maskavas priekšpilsētas trūcīgos iemītniekus, jo tur netīrumu kalni sniedzās pāri palodzēm, bet dzeršanai tika izlietots Daugavas atkritumiem piesārņotais ūdens.

Pēdējais holeras gadījums Latvijā tika konstatēts 1921. gadā, taču ārstiem un varas iestādēm allaž jābūt modriem. Piemēram, Padomju Savienībā trauksmaina situācija izveidojās 1970. gadā, taču saslimstības perēkļi ostas pilsētās Astrahaņā, Kerčā un Odesā ar ārkārtējiem un bargiem pasākumiem sekmīgi tika ierobežoti, tā ka holera tālāk un arī līdz mums vairs nenokļuva.

Daba paleontoloģija un ko tā pēta?

Paleontoloģija ir zinātnes nozare, kuras pētījumu mērķis ir senāties dzīvās dabas izziņošana un kuras iedalās paleobotānikā un paleozooloģijā, ietverot arī citas specifiskas zinātnes (paleoekoloģiju, paleogeogrāfiju u.c.). Lai iegūtu visaptverošu priekšstatu un dziļāku izpratni, nepieciešams iegūt pamatzināšanas arī dzīvo organismu sistematikā, evolūcijas mācībā, ekoloģijā un citās zinātnēs. Liela nozīme paleontoloģiskā rakstura pētījumos ir arī ģeoloģijas zinātnēm, piemēram, sedimentoloģijai – zinātnei, kas pēta nogulumiežu veidošanās procesus, stratigrāfijai – pēta Zemes garozas slāņu veidošanās secību un hronoloģiskās attiecības. Tas izskaidrojama ar izpētes objekta – seno organismu fosilizējušos atlieku – iegūšanas specifiku, jo senātnē uzkrājušos nogulumos ieslēgtās fosilijas ir vienlīdz senās dabas liecinieki.

Tomēr tikai neliela daļa dzīvnieku, augu vai citu organismu saglabājas jebkādu fosiliju veidā. Vislielākās "izstrāzes" fosilizēties ir iekšēji vai ārēji skeleta elementiem (piemēram, kauliem, molskābe čaulām vai – postmācīju gadījumā – biļņa spvatkiem). Tikai ļoti retos gadījumos saglabājas traušlākas struktūras vai pat mīksto audu nospiedumi. Šeit kā piemēri minami pirmputnis *Archaeopteryx* veselu skeletu un atsevišķu spalvu nospiedumu atradumi Zolnhofenā, Vācijā; Skotijā un Dienvidāfrikā atrastie, iespējams, seno hordaiņu – konodontesēju nospiedumi, kuros saskatāmi pat atsevišķi muskuļu kūlīšu sakopojumi, zidīņņu, gaļveņņķārt mamutu, veseli ķermeņi mūžīgā sasaldēta joslā. Pie šādiem izcīlas

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Daps

Main body of faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

Kas ir paleontoloģija un ko tā pēta?

Paleontoloģija ir zinātnes nozare, kuras pētījumu mērķis ir senatnes dzīvās dabas izzināšana un kura iedalās paleobotānikā un paleozooloģijā, ietverot arī citas specifiskas zinātnes (paleoekoloģiju, paleoģeogrāfiju u.c.). Lai iegūtu visaptverošu priekšstatu un dziļāku izpratni, nepieciešams iegūt pamatzināšanas arī dzīvo organismu sistemātikā, evolūcijas mācībā, ekoloģijā un citās zinātnēs. Liela nozīme paleontoloģiska rakstura pētījumos ir arī ģeoloģijas zinātnēm, piemēram, sedimentoloģijai – zinātnei, kas pēta nogulumiežu veidošanās procesus, stratigrāfijai – pēta Zemes garozas slāņu veidošanās secību un hronoloģiskās attiecības. Tas izskaidrojams ar izpētes objekta – seno organismu fosilizējušos atlieku – iegūšanas specifiku, jo senatnē uzkrājušos nogulumos ieslēgtās fosilijas ir vienīgie senās dabas liecinieki.

Tomēr tikai neliela daļa dzīvnieku, augu vai citu organismu saglabājas jebkādu fosiliju veidā. Vislielākās "izredzes" fosilizēties ir iekšējā vai ārējā skeleta elementiem (piemēram, kauliem, molusku čaulām vai – posmkāju gadījumā – hitīna apvalkiem). Tikai ļoti retos gadījumos saglabājas trauslākas struktūras vai pat mīksto audu nospiedumi. Šeit kā piemēri minami pirmputna *Archaeopteryx* veselu skeletu un atsevišķu spalvu nospiedumu atradumi Zolnhofenā, Vācijā; Skotijā un Dienvidāfrikā atrastie, iespējams, seno hordaiņu – konodontnesēju nospiedumi, kuros saskatāmi pat atsevišķi muskuļu kūlīšu sakopojumi; zīdītāju, galvenokārt mamutu, veseli ķermeņi mūžīgā sasaluma joslā. Pie šādiem izcilas

*Augšdevona jūras
dzīvnieku – pleckāju
pārakmeņojumi*

saglabātības piemēriem pieder arī dzintarā atrodamās kukaiņu, zirnekļu, dažādu augu daļu un pat abinieku fosilijas – tā saucamie iedzintarojumi.

Liela nozīme ir ne tikai konkrētā organisma uzbūves īpatnībām, bet arī apstākļiem, kādos tas gājis bojā un kādiem atliekas pakļautas turpmāk. Dabā parasti nekas tā vienkārši “pāri nepaliek”, bet iespēju robežās viss tiek no jauna iekļauts barības ķēdēs. Pēc organisma bojāejas, hitīna apvalku maiņas, dzīvniekam augot, lapu nokrišanas un līdzīgos gadījumos viss tiek pakļauts noārdīšanas procesiem, kuros piedalās visdažādākās organismu grupas (mikroorganismi, bezmugurkaulnieki, mugurkaulnieki), kuras pēc izmantojamās barības veida iedala, piemēram, maitēdājos, saprofāgos u.tml. Nozīme ir arī fizikāla un ķīmiska rakstura noārdošajiem faktoriem. Tādēļ ir svarīgi, cik ātri organiskās atliekas tiek pārklātas ar aizsargkārtu, kas tās pasargā no dzīvnieku piekļūšanas un rada bezskābekļa (anaerobu) vidi – nepārvaramu šķērslī lielai daļai dzīvo organismu. Jāmin, ka sauszemes apstākļos dominē erozijas procesi, kamēr

ūdenstilpēs – nogulumu uzkrāšanās (akumulācijas) procesi. Tādējādi mums ir salīdzinoši pilnīgāka informācija par dažādu seno ūdensbaseinu iemītniekiem, to iespējamo savstarpējo mijiedarbību un evolūciju. Izpētot fosilijas saturošo nogulumiežu īpatnības, iespējams rekonstruēt arī vidi, kādā šie organismi mituši. Ir pieņēmums, ka līdzīga rakstura senāki un ne tik seni (mūsdienu) nogulumi uzkrājušies līdzīgos apstākļos. Ziņas par sauszemes augiem un dzīvniekiem galvenokārt iegūstamas, pētot iekškontinentālu ūdenstilpju (upju, ezeru, arī purvu) nogulumus.

Fosiliju saglabāšanos ietekmē arī konkrētās teritorijas turpmākais "liktenis". Nogulumiežu slāņiem tektonisko kustību rezultātā paceļoties un nonākot zemes virspusē, tie var tikt pakļauti erozijai, kā rezultātā attiecīgā vecuma nogulumi un tajos ietvertās fosilijas tiek iznīcinātas. Fosilās atliekas var arī tikt pārgulsnētas vēlreiz, tādējādi neuzmanības gadījumā radušies kļūdaini spriedumi par kādas sugas eksistences ilgumu. Nogulumiem kļūstot par iezī (litificējoties), fosilijas sākotnējais minerālais sastāvs laika gaitā var mainīties – vieni elementi var tikt aizvietoti ar citiem. Nogulumu pārveidošanās procesā skeletu veidojošie minerāli var izšķīst un tikt izskaloti no iezā, fosilijas vietā veidojoties dobumam vai kodolam (piemēram, gliemežnīcas čaula iepriekš aizpildījies ar nogulumiem).

Savdabīgs fosiliju veids ir tā sauktās ihnofosilijas – dzīvo organismu darbības atstātas liecības par aktivitātēm dzīves laikā (pēdu nospiedumi, ejas kādreizējā ūdensbaseina gruntī u.tml.). Jāmin arī koprofosilijas – dzīvnieku fosilizējušies ekskrementi.

Paleontoloģiskie pētījumi ļauj "restaurēt" izmirušus, agrākajos ģeoloģiskajos periodos dzīvojušus organismus (piemēram, visi aizrautīgi skatās filmu "Juras laikmeta parks", kā arī populārzinātnisko filmu "Pastaiģas ar dinosauriem", ko datormākslinieki varēja radīt, izmantojot paleontologu pētījumus). Un vēl – paleontoloģija ļauj noskaidrot seno, izmirušo dzīvības formu radniecību ar mūsdienu dzīvajiem organismiem.

Latvijā atrasts vissenākais četrkājis vai tā sencis

Latvija ir viena no nedaudzajām pasaules valstīm, kuras var pamatoti lepoties ar tajās atrastajām fosilijām – seno dzīvnieku atliekām. Fosiliju pētniekiem – paleontologiem dažādās valstīs ir labi zināmas slavenajā Lodes mālu karjerā atrastās unikālās, lieliski saglabājušās bruņuzivju un citu dzīvnieku un augu atliekas. Kopš 19. gadsimta trīsdesmitajiem gadiem Latvijā atklāts gandrīz 200 dažādu zivju un zivīm līdzīgo bezžokļeņu sugu, kā arī ļoti daudzu citu dzīvnieku formas. Bet 2000. gadā Latvijas vārds jaunu paleontoloģisko atradumu dēļ ticis daudzinašs gan pasaules tīmeklī *Internet*, gan britu ziņu aģentūras *BBC* ziņojumos, gan dažādu valstu avīzēs un žurnālos. Kas tad ir izraisījis tik lielu pasaules masu mediju interesi?

Atradums ir samērā neliels, ārēji necils, apmēram 5 cm garš kāda sena dzīvnieka apakšžokļa fragments. Jau no pirmā acu uzmetiena tas speciālistam šķiet diezgan neparasts: pēc proporcijām līdzīgs zivs žokļa priekšējai daļai, bet pēc uzbūves detaļām – primitīvajam tetrapodam jeb četrkājim. Kaulu ārējās virsmas ornamentējums nav raksturīgs ne zivīm, ne četrkājim, tāpat kā dzīvnieka daudzie zobi, kas pašā žokļa galā izvietoti sešās rindās. Šī nelielā fosilija nonākusi raksta autora¹ redzeslokā pirms vairākiem gadiem, tomēr tās pētījumi un publikācijas sagatavošana prasījusi apmēram trīsdesmit mēnešus. Tikai 2000. gada aprīlī Londonā pētījumu līdzautors, starptautiskā projekta vadītājs doktors Pērs Ālbergs pasaulei paziņoja par divām Latvijā un Igaunijā atrastajām fosilijām, kas pieder līdz tam nezināmai sugai, kura varētu būt ilgi meklētais starpposms starp zivīm un četrkājim.

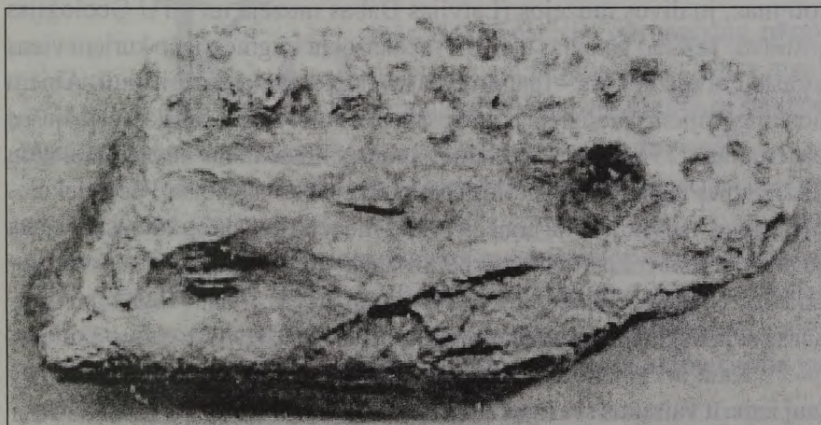
Šeit būtu vietā dažos vārdos pieminēt pašu senāko tetrapodu atradumu vēsturi. Līdz 20. gadsimta 30. gadiem vissenākie sauszemes mugurkaulnieki – abinieki – bija atrasti vidējā karbona nogulumos, to vecums

¹ Raksta autors ģeoloģijas zinātņu doktors Ervīns Lukševics ir pētnieku grupas vadītājs un pētījumu līdzautors no Latvijas puses. – *Red.*

nepārsniedza 340 miljonus gadu. 1929. gadā Grenlandē, bet vēlāk, 80–90 gados, Skotijā, Krievijā Tulas apgabalā, Latvijā, ASV Pensilvānijas štatā un Austrālijā atrasti krietni vecāki tetrapodi: pēc pēdējiem datiem šo četrkāju vecums ir no 360 līdz 370 miljoniem gadu. Pārsteidz tas, ka visi šie senākie četrkāji, kaut arī pieder pie abiniekiem, nav bijuši sauszemes, bet īsti akvātiski dzīvnieki, t.i., dzīvojuši ūdenī. Acīmredzot samērā nesen pirmo reizi Baltijā atklātais četrkājis, kura suga nosaukta par *Ventastega curonica*, jo tā atrasta Kurzemē Ventas un Cieceres krastu atsegumos, arī dzīvoja ūdenī.

Viens no sarežģītākajiem un svarīgākajiem dzīvnieku evolūcijas aspektiem ir saistīts ar sauszemes mugurkaulnieku izcelšanos. Viens no jautājumiem – kas ir četrkāju (ne tikai abinieku, bet arī rāpuļu, putnu un zīdītāju) senči? Pašlaik atbilde uz šo jautājumu šķiet diezgan skaidra: tās ir kaulzivis, bet konkrēti tā zivju grupa, kuru latviski bieži vien sauc par bārkkšpurēm jeb otiņspuru zivīm. Tās radušās vēlajā silūrā, apmēram pirms 415 miljoniem gadu. Atšķirībā no tādām mūsdienu kaulzivīm kā līdaka vai siļķe, otiņspuru un divējādi elpojošām zivīm pāra spuras ir ar gaļīgu spuras pamatni, kas ir klāta ar zvīnām. Katrai spurai ir iekšējais skelets, kas ļoti līdzīgs tetrapodu (arī cilvēka!) ekstremitāšu skeletam, tikai bez pirkstiem. Tādēļ otiņspuru un divējādi elpojošās zivis tiek

Livoniana multidentata apakšzokļa fragments

apvienotas daivspurzivju grupā. Dažām otiņspurēm ne tikai pāra spuru skelets, bet arī apakšžokļi samērā līdzīgi primitīvo četrkāju žokļiem.

20. gadsimta pēdējo divdesmit gadu laikā arvien lielāku uzmanību saistījusi daivspurzivis *Panderichthys*, kuras lieliski saglabājušos skeletu 1970. gadu sākumā atrada Lodes mālos. Pēc daudzām pazīmēm šī zivs vairāk atgādina četrkājus, nevis “normālas” zivis. Lūk, dažas: no augšpuses saplacināta galva ar augšup vērstām satuvinātām acīm un acu valnīšiem kā vardei vai nīlzirgam, ļoti īsa un vārga aste ar mazu astes spuru. Tomēr tai bija pāra spuras, divdaļīga smadzeņu kapsula un citām otiņspurēm raksturīgi žokļi. Daudzi pētnieki uzskatīja panderihtu par četrkāju senci vai vismaz tiešā senča tuvāko radnieku. Tā vecums varētu sasniegt aptuveni 380 miljonus gadu. Vienkāršs aprēķins rāda, ka starp mūsu panderihtu un vissenākajiem Skotijas tetrapodiem bija veicams apmēram 10 miljonu gadu ilgs evolūcijas ceļš. Šajā laikā spuras nomainītas pret kājām, smadzeņu kapsula kļuvusi nedalīta, izmainījušies apakšžokļi un notikušas citas pārmaiņas.

Tomēr, pateicoties jaunatklājumam, kuru veicām kopā ar Pēru Ālbergu un Elgu Kuriku no Tallinas Tehniskās universitātes Ģeoloģijas institūta, panderihtam jāatdod iespējamā tetrapodu senča lauri kādai citai būtnei. Jaunajai dzīvnieku sugai devām vārdu *Livoniana multidentata* (par godu Livonijai, viduslaiku valstu konfederācijai, kas aptvēra latgaļu, sēļu, lībiešu un igauņu apdzīvotās teritorijas, kā arī atzīmējot neparasti lielu zobu skaitu apakšžoklī). Diemžēl pagaidām par šo dzīvnieku zināms ļoti maz, jo divos muzejos (Latvijas Dabas muzejā un TTU Ģeoloģijas institūtā, Tallina) glabājas tikai divi apakšžokļa fragmenti, no kuriem viens atrasts Latvijā un otrs – Igaunijā, kā arī daži mazāk svarīgi kauli. Abiem nozīmīgākajiem paraugiem ir interesanta vēsture: pirmo, labāk saglabājušos eksemplāru 1964. gadā no Gaujas svītas smilšakmens atsegumā netālu no Līgatnes ieguvis paleontologs amatieris Teodors Kamšs. Pēc kolecionāra nāves viņa kolekcija nonāca Dabas muzejā, kur šis atradums pievērsa sev uzmanību: žokļa fragments beidzot tika “atklāts”, rūpīgi izpētīts un aprakstīts. Nedaudz vēlāk Pēram Ālbergam izdevās atrast vēl vienu livonianas žokļa fragmentu igauņietes Elgas Kurikas piecdesmito gadu vākumos.

Kaut arī zinātnieku rokās nav daudz livonianas atlieku, to izpēte ļauj izdarīt vairākus svarīgus secinājumus.

Pirmkārt, livoniana ir tikpat veca kā panderihts, tomēr tā ir daudz vairāk līdzīga tetrapodiem nekā panderihts. Tātad visnenākais tetrapods (citiem vārdiem – četrkājis) vai to tuvākais sencis ir dzīvojis arī tepat Latvijā, turpat, kur mitis tā “brālēns” panderihts.

Otrkārt, visnenākā tetrapoda un četrkājiem līdzīgu zivju uzbūve apstiprina, ka daba, būdama pati radītāja, ir arī dažādu konstrukciju izmēģinājumu poligons. Arī radot abiniekus, tā ir izveidojusi dažādus variantus, piemēram, ar daudziem zobiem, kas īpatnējā veidā izvietoti vairākās rindās (šīs pazīmes dēļ livoniana ieguvusi iesauku daudz zobis). Iespējams, ka tai bijuši neparasti barošanās paņēmieni un veids, kāds mūsdienu abiniekiem nav sastopams un nav arī raksturīgs citiem seniem tetrapodiem.

Treškārt, Latvija ir ar seno tetrapodu un tiem radniecīgu zivju sugām visbagātākā zeme pasaulē: pašlaik tās teritorijā dažāda vecuma iežos atrastas vismaz četras četrkāju vai tetrapodveidīgo formas (*Ventastega curonica*, *Tetrapoda indet.*, *Obruchevichthys gracilis*, *Livoniana multidentata*) un vesela virkne daivspurzivju, no kurām nozīmīgākā ir panderihts. Tas vieš cerības nākotnē pierādīt, ka tetrapodi cēlušies ziemeļu puslodē, tepat Baltijā vai tās tuvumā.

Senās dzīvības liecības mums līdzās

Ko mēs zinām par seno organismu pārakmeņojumiem jeb fosilijām, kas ir mums tepat līdzās? Visi esam dzirdējuši par dinozauriem, bet par senāku laiku organismiem zinām daudz mazāk.

Kādi dzīvnieki mituši Latvijas teritorijā, kad to vēl klāja jūra? Latvija ir viena no retajām un līdz ar to arī unikālajām vietām pasaulē, kur ir ļoti labi saglabājušās fosilās zivis un kur atrastas zinātnei jaunas seno zivju un citu organismu ģintis un sugas. Tolaik, apmēram pirms 360 miljoniem gadu, t.i., devona periodā, te mitusi daudzveidīga un savdabīga seno zivju un dažādu bezmugurkaulnieku fauna. Zivis un pirmie abinieki bija visaugstāk attīstītie dzīvnieki devona periodā.

Devona periodu dēvē par *bruņuzivju laikmetu* – tas bija gan to uzplaukuma, gan arī norieta laiks. Fosilā veidā saglabājušās to kaula bruņu plātnes, ar kurām bija klāta gan bruņuzivju galva, mugura un vēderpuse, gan arī airveidīgās krūšu spuras; asti segušas kaula zvīņas. Šīs bija nedaudz saplacinātas zivis ar galvas viršpusē izvietotām satuvinātām acīm, jo apdzīvoja ūdenstilpes piegultnes daļu. To garums sasniedza ap 60 cm. Šo zivju fosilijas bieži sastopamas devona iežu atsegumos tepat mūsu upju krastos.

Lodes devona mālu atradnē savulaik ir atrastas gan pašas bruņuzivis, gan arī to ap 1–2 cm garie mazuļi. **Bruņuzivju mazuļi nav konstatēti nekur citur pasaulē.** Par īpaši unikāliem uzskatāmi parazītisko organismu atradumi šo bruņuzivju mazuļu iekšpusē. **Parazītiskie tārpi,** pie tam kopā ar savu saimniekorganismu, **fosilā veidā ir atrasti tikai Latvijā.**

Kādēļ Lodes mālu atradne ir tik unikālu paleontoloģisku atradumu vieta? Iemesls ir viens: īpaši labvēlīgi nogulsnešanās apstākļi. Tas nozīmē, ka nav bijis pietiekami daudz skābekļa, lai norisinātos trūdēšanas procesi. Bez tam organismi, kas uzkrājušies māla duļķē, pietiekami ātri ar to arī tika pārklāti. Tieši tādēļ te ir saglabājušies tādi organismi, kas citviet vienkārši sairst un pilnībā aiziet bojā. Šādu vietu pasaulē nav daudz.

Interesanta ir arī pārējā Lodes fauna un flora. Daudz ir dažādu sīku vēžveidīgo, kas kalpojuši par barības bāzi zivīm. Ir atrasti arī vēžskorpioni, arī tie barībai izmantojuši dažādus sīkus bezmugurkaulniekus. Starp jūras iemītnieku fosilijām atrastas arī no sauszemes ieskalotu pirmatnējo kailsēkļu un paparžveidīgo augu labi saglabājušies fragmenti, kas liecina par to uzkrāšanos mierīgos, mazkustīgos ūdeņos. No zivīm te pieminamas dažādas daivspuru zivis, kā arī akantodes jeb žokļzaunzivis, kurām bija asi peldspuru dzelkšņi. Akantodes, tāpat kā bruņuzivis, pieder pie izmirušo zivju klasēm – un iepazīt tās varam tikai kā fosilijas.

No 4 zivju klasēm līdz mūsdienām ir saglabājušās tikai divas: kaulzivis un skrimšļzivis. Kaulzivīm, kā to norāda nosaukums, ir kaula skelets, savukārt skrimšļzivīm – no skrimšļa, kas atšķirībā no kaula fosilijās parasti nesaglabājas (izņemot gadījumus, kad skrimslis ir pārkaļķojies). Kaulzivis ir visplašāk mūsdienās izplatītās zivis – tās, ko mēs visi daudz maz pazīstam. Tās atrodas sava uzplaukuma periodā. Skrimšļzivis – haizivis,

rajas, himēras – ir daudz mazāk izplatītas un ir senākas un primitīvākas zivis.

Lielākā daļa no senās dzīvības formām ir jau zudušas un nekad nebūs atrodamas, jo to saglabāšanai nav bijuši labvēlīgi apstākļi. Vislabāk saglabājas tie organismi, kas tiek “aprakti” ar kādām nogulām. Sauszemes dzīvniekiem izredzes uz fosilizēšanos un tātad uz saglabāšanos ir visai niecīgas.

Kur atrodas Latvijas “jumts”?

Latvijā ir daudz fizģeogrāfisko objektu, kurus tautā sauc par kalniem. Ja sasummējam visas reljefa formas, kuru nosaukumu otrajā daļā ir vārds kalns, Latvija var likties par īstu kalnu zemi, protams, tikai latviešu izpratnē. Ģeogrāfiskajā izpratnē ar kalnu saprot zemes virsas daļu, kas paceļas vismaz 200 m pār apkārtni. Ja pieturamies pie šāda skaidrojuma, tad Latvijā kalnu vispār nav. Vislielākais relatīvais augstums Latvijā ir atzīmēts Dzerkaļu kalnam Latgales augstienē, bet arī tas nesasniedz pat pusi no kalnam izvirzītajiem kritērijiem un paceļas tikai nieka 89,2 m pār apkārtni. Būtībā visi mūsu reljefa paaugstinājumi ir jāierindo citā kategorijā, proti, tie ir pauguri. Neraugoties uz to, latvieši savus paugurus turpina lepmi dēvēt par kalniem. Papētīsim, ko saucam par kalnu. Pirmkārt, tie ir lielākie, augstākie Latvijas reljefa pacēlumi, virsmas visaugstākās virsotnes, kuru absolūtais augstums sasniedz un pārsniedz 260 m virs jūras līmeņa (vjl.). Šie kalni veido Latvijas virsmas visaugstāko hipsometrisko līmeni, kurš aizņem tikai 0,04 % no Latvijas teritorijas.

Latvijā par kalnu sauc arī krietni pieticīgākus reljefa pacēlumus, kas tomēr izdalās no apkārtnes. Un tie ir ļoti raksturīgs elements Latvijas ainavā. Piemēram, Zobola ezeru Vecpiebalgā no visām pusēm ieskauj 10–15 m augsti pauguri: Kurmu kalns, Mālkalns, Staņaudu kalns, Ozilkalns, Cīpas kalniņš u.c. Līdzenumos par kalnu mēdz dēvēt pavisam niecīgu reljefa paaugstinājumu. Tā Babītes ezera krastā kādu lauku sauc par Sīpolkalnu, jo šeit labi aug sīpoli. Par kalniem sauc arī upju ieleju krastus,

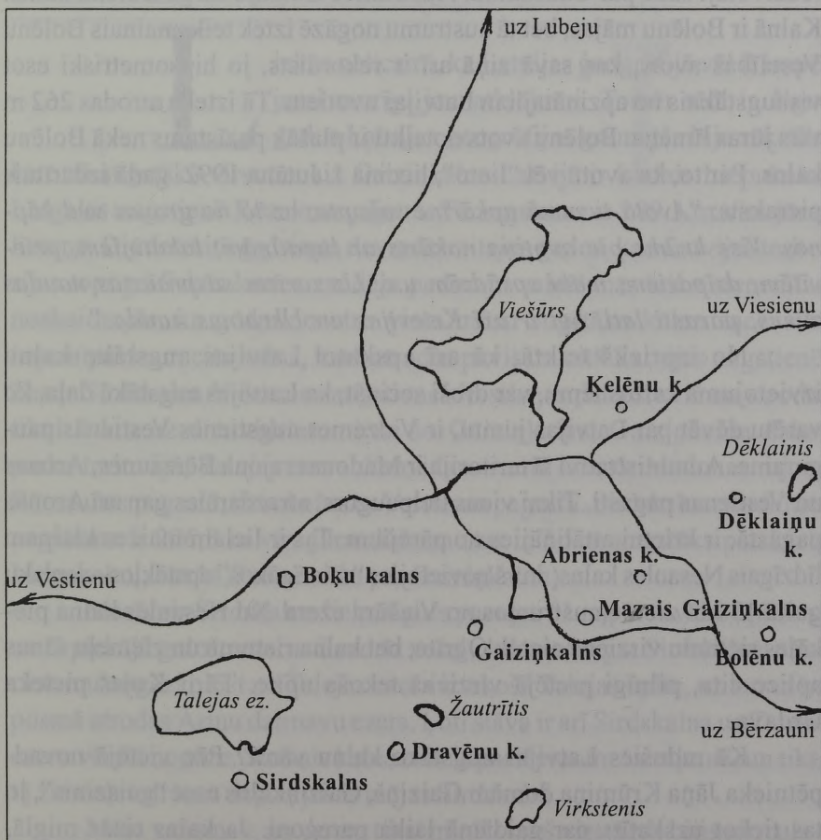
ezeru krastus un Baltijas senkrasta kraujas saposmosos posmus. Piemēram, plaši pazīstamais Gleznotāju vai Paradīzes kalns Siguldā ir Gaujas senlejas krasts. Bet atgriezīsimies pie iepriekš teiktā un pasekosim, kur atrodas visaugstākās vietas Latvijā.

Divpadsmit augstākie Latvijas virsas punkti

Nr. p.k.	Nosaukums	Augstiene	Administratīvais rajons un pagasts	Absolūtais augstums, m vjl.	Relatīvais augstums, m
1	Gaiziņkalns	Vidzemes augst.	Madonas raj. Bērzaunes pag.	311,6	61,6
2	Sirdskalns	Vidzemes augst.	Madonas raj. Bērzaunes pag.	296,8	60,4
3	Lielais Liepukalns	Latgales augst.	Rēzeknes raj. Kaunatas pag.	289,3	86,0
4	Abrienas kalns	Vidzemes augst.	Madonas raj. Bērzaunes pag.	278,3	38,0
5	Dzerkaļu kalns	Latgales augst.	Rēzeknes raj. Kaunatas pag.	286,3	89,2
6	Nesaules kalns	Vidzemes augst.	Madonas raj. Aronas pag.	284,2	44,0
7	Mazais Gaiziņkalns	Vidzemes augst.	Madonas raj. Bērzaunes pag.	283,6	35,0
8	Ķelēnu kalns	Vidzemes augst.	Madonas raj. Aronas pag.	283,4	61,2
9	Dravēnu kalns	Vidzemes augst.	Madonas raj. Vestienas pag.	282,7	46,3
10	Bolēnu kalns	Vidzemes augst.	Madonas raj. Bērzaunes pag.	282,5	39,0
11	Boņu kalns	Vidzemes augst.	Madonas raj. Vestienas pag.	276,8	37,0
12	Dēklaiņu kalns	Vidzemes augst.	Madonas raj. Bērzaunes pag.	275,8	32,0

Pēc tabulas redzams, ka 10 no Latvijas visaugstākajiem kalniem atrodas Madonas rajonā, pie tam to atrašanās vieta koncentrējas samērā nelielā teritorijā – Vidzemes augstienes Vestienas paugurainē. Centrā ir Gaiziņkalns, no kura uz visām debess pusēm samērā nelielā teritorijā, kuru nosacīti norobežo četri ezeri, mājvietu raduši citi “kalnu milži”. Šie ezeri ir teikām apvītais, nosaukumiem pārbagātais Viešūrs jeb Kaķīša ezers ziemeļos. Talejas ezers dienvidrietumos, Virkstenis dienvidos (šis 7 ha

Vidzemes augstienē atrodas gandrīz visi Latvijas augstākie kalni (kartoshēmā nav parādīts Nesaules kalns)

lielais ezers ir radies tikai 20 gs. sākumā, izdegot kādam kūdras purvam. Tajā esot ļoti “mīksts” ūdens, kurā sievietes mīlot mazgāt matus) un Dēklainis ziemeļaustrumos.

Tuvākie Gaiziņkalna kaimiņi ir mazais Gaiziņkalns aptuveni 1 km uz austrumiem un Dravēnu kalns dienvidos. Pēdējo no Gaiziņkalna šķir mazais, strauji aizaugošais Žautrīša ezers. Mazliet tālāk ziemeļaustrumu virzienā atrodas Abrienas kalns. Pārējie lielkalni līdzīgi modriem sargkareivjiem apņem Gaiziņu aptuveni 2 km attālumā. Tie ir Sirdskalns dienvidrietumos un no tā pilnīgi pretējā virzienā – Viešūra ezera Kalnamūžu līča krastā – paceļas Ņelēnu kalns, ko reizēm sauc arī par Viešūrkalnu. Rietumos Gaiziņa priekšpostenis ir Boķu kalns, kuru vietējie iedzīvotāji sauc par Čauškalnu. Austrumos Gaiziņu sargā Bolēnu kalns. Kalnā ir Bolēnu mājas, bet tā austrumu nogāzē iztek teiksmainais Bolēnu Veselības avots, kas savā ziņā arī ir rekordists, jo hipsometriski esot visaugstākais no apzinātajiem Latvijas avotiem. Tā izteka atrodas 262 m virs jūras līmeņa. Bolēnu avots noteikti ir plašāk pazīstams nekā Bolēnu kalns. Par to, ka avotu vēl “lieto”, liecina J. Jutāna 1992. gadā izdarītais pieraksts: *“Avota tuvumā apkārtnē sakopta, uz to no gravas ved kāpnes. Viss krūms pie avotiņa nokārts ar lupatiņām, lakatiņiem, prievītēm, dzīpariem, matu sprādzēm u.c. Uz zariem saspraustas naudas zīmes, parasti lati, bet ir arī Krievijas un Ukrainas nauda.”*

No iepriekš teiktā, kā arī apskatot Latvijas augstāko kalnu izvietojuma kartoshēmu, var droši secināt, ka Latvijas augstākā daļa, ko varētu dēvēt par Latvijas jumtu, ir Vidzemes augstienes Vestienas paguraine. Administratīvi šī teritorija ir Madonas rajona Bērzaunes, Aronas un Vestienas pagasti. Tikai viens lielpaugurs, atradami gan arī Aronas pagastā, ir krietni attālinājies no pārējiem. Tas ir lielam maizes klaipam līdzīgais Nesaules kalns, kurš novietojies “mierīgākos” apstākļos – ieplaku gultā 13 km ziemeļaustrumos no Viešūra ezera. No Nesaules kalna piekājes rietumu virzienā aiztek Ogrīte, bet kalna rietumu un ziemeļu sānus apliec cita, pilnīgi pretējā virzienā tekoša upīte. Tā ir Kujas pieteka Urdava.

Kā radušies Latvijas augstāko kalnu vārdi? Pēc vietējā novadpētnieka Jāņa Krūmiņa domām Gaiziņš, Gaiziņkalns esot “gaiszinis”, jo tas tiekot uzskatīts par gaidāmā laika pareģoni. Ja kalns tinas miglā,

drīzumā, un ne vēlāk kā trešajā dienā, būšot lietus. Gaisiņ – kalns (tieši šādā veidā) minēts 1872. gadā Maskavā izdotā vārdnīcā. Pēc valodnieka K. Karuļa domām vārdam 'gaizs' ir bijušas divas nozīmes – "rūgts" un "augsts". Pēdējā nozīme laikiem ir saglabājusies vienīgi vietvārdos. Citu kalnu vārdus, iespējams, var skaidrot ar tuvējo māju vārdiem. Bet varbūt kalns devis vārdu mājām.

Kā Sirdskalns ieguvis savu nosaukumu?

Liekas neticami, ka Latvijas ģeogrāfijā vēl ir iespējami svarīgi jaunatklājumi. Tomēr tādi ir. Ilgus gadus Latvijas ģeogrāfijas grāmatās bija rakstīts, ka otrā augstākā virsotne aiz Gaiziņkalna Latvijā ir Lielais Liepukalns Latgales augstienē Rēzeknes rajonā. Tā augstums ir 289,3 m virs jūras līmeņa. Divdesmitā gadsimta deviņdesmitajos gados, kad Latvijas teritorijas topogrāfiskās kartes zaudēja padomju valdīšanas laika slepenību, noskaidrojās, ka godpilno otro vietu mūsu augstāko kalnu sacensībā ieņem pavisam cits kalns, kurš atrodas pavisam citā Latvijas augstienē. Tas ir Sirdskalns Vidzemes augstienes Vestienas paugurainē un atrodas tikai 2 km uz dienvidrietumiem no Gaiziņkalna, Gaiziņkalna dabas parka teritorijā, Talejas ezera dienvidaustrumu krastā, Madonas rajona Bērzaunes pagastā, uz robežas ar Vestienas pagastu. Sirdskalna absolūtais augstums ir 296,8 m virs jūras līmeņa (tas ir 7,5 m augstāks par Lielo Liepukalnu, bet 14,7 m zemāks par Gaiziņkalnu).

Masīvais Sirdskalna lielpaugurs paceļas 61 m pār tuvāko apkārtni un tā piekāvē gulošo ezeru. Gandrīz veselu kilometru gar Sirdskalna stāvo rietumu nogāzi plūst no Talejas ezera iztekošā Talejas upīte, uz kuras šai posmā atrodas Āriņu dzirnavu ezers. Ļoti stāva ir arī Sirdskalna uz Talejas ezeru vērstā nogāze. Sirmais kalna milzis paslēpies meža zaļumā, un tikai tā ziemeļaustrumu daļā bijušas mājas Sirdskalni.

Māju vairs nav, un varam tikai minēt, kurš vietvārds bijis pirmais –

kalns Sirdskalns vai mājas Sirdskalni. Madonas rajonā tagad daudzu nopostītu māju vārdus vēl glabā kalni, bet bieži tālākā pagātnē bijis otrādi: kalna tuvumā celtās mājas ieguva vārdu no kalna nosaukuma.

Tā nu ir sanācis, ka Latvijas Dabas enciklopēdijā Sirdskalns gan ir minēts, bet atsevišķa apraksta par kalnu nav. Kādēļ tāda nevērība pret otro augstāko? Skaidrojums ir vienkāršs: laikā, kad tapa enciklopēdijas šķirkļu saraksts, Sirdskalns vēl nebija “atklāts”.

Kādas ir Latvijas īpaši aizsargājamās dabas teritorijas?

Ipaši aizsargājamo dabas teritoriju kategorijas Latvijā nosaka 1993. gadā pieņemtais likums “Par īpaši aizsargājamām dabas teritorijām”. Tur minētas 6 šādu teritoriju kategorijas: dabas rezervāti, nacionālie parki, dabas parki, dabas pieminekļi, dabas liegumi un aizsargājамie ainavu apvidi. Šīm kategorijām vēlāk pievienojās septītā – biosfēras rezervāti.

Lēmumus par dabas un biosfēras rezervātu, kā arī nacionālo parku izveidošanu pieņem Saeima, bet pārējo kategoriju aizsargājamās teritorijas izveido ar Ministru kabineta lēmumu. Minētais Likums dod tiesības pašvaldībām pieņemt lēmumus par vietējas nozīmes dabas liegumu, dabas parku un dabas pieminekļu apstiprināšanu.

Atsevišķu aizsargājamo dzīvnieku, augu un sēņu aizsardzībai nepieciešamības gadījumā var izveidot mikroliegumus.

Par **dabas rezervātiem** izdala cilvēka darbības neskartas vai mazpārveidotas teritorijas, kurās tiek nodrošināta dabisko procesu netraucēta attīstība, lai aizsargātu un izpētītu retas vai tipiskas ekosistēmas un to sastāvdaļas.

2000. gada martā Saeima pieņēma Likumu par Slīteres nacionālo parku, kā arī Likumu par Moricsalas, Grīņu, Krustkalnu un Teiču rezervātu.

Biosfēras rezervāti savukārt ir plašas teritorijas, kurās atrodas

starptautiski nozīmīgas ainavas un ekosistēmas. To izveidošanas mērķis ir nodrošināt dabas daudzveidības saglabāšanu, veicinot ilgtspējīgu teritorijas sociālo un ekonomisko attīstību.

Biosfēras rezervāts Latvijā ir viens – tas ir Ziemeļvidzemes biosfēras rezervāts, kurš izveidots 1997. gadā.

Nacionālie parki ir plaši apvidi, kam raksturīgi nacionāli nozīmīgi, izcili dabas veidojumi, cilvēka darbības neskartas un mazpārveidotas ainavas un kultūrainavas, biotopu daudzveidība, kultūras un vēstures pieminekļu bagātība un kultūrvides īpatnības.

Latvijā ir trīs nacionālie parki: Gaujas nacionālais parks, Ķemeru nacionālais parks un 1999. gadā pēc Slīteres dabas rezervāta reorganizācijas izveidotais Slīteres nacionālais parks.

Dabas parki ir teritorijas, kas pārstāv noteikta apvidus dabas un kultūrvēsturiskas vērtības un kas ir piemērotas sabiedrības atpūtai, izglītošanai un audzināšanai.

1999. gadā pieņemtie Ministru kabineta noteikumi Nr. 83 “Par dabas parkiem” Latvijā nodala 21 dabas parku Tie ir: Abavas ieleja, Adamovas ezers, Beberbeķi, Cirīša ezers, Daugavas ieleja, Daugavas loki, Doles sala, Dridža ezers, Embūte, Gaiziņkalns, Istras pauguraine, Medumu ezeraine, Piejūra, Riežupe, Salacas ieleja, Salāju (Solovju) ezers, Sauka, Silene, Svente, Talsu pauguraine, Tērvete. Ar atsevišķu Ministru kabineta lēmumu ir izveidots Engures dabas parks.

Dabas pieminekļi ir atsevišķi savrupi dabas veidojumi: koki, alas, avoti, gravas, klintis, ūdenskritumi, akmeņi un citi dabas retumi, kam ir zinātniska, kultūrvēsturiska, estētiska vai ekoloģiska vērtība.

1997. gada 21. oktobrī Latvijas Republikas Ministru kabinets pieņēma “Īpaši aizsargājamo dabas teritoriju vispārējos aizsardzības un izmantošanas noteikumus”. Šo noteikumu 2. pielikums “Īpaši aizsargājамie koki – vietējo un svešzemju sugu dižkoki (pēc apkārtmēra un augstuma)” satur parametrus, kurus sasniedzot koks automātiski ieskaitāms dižkoku kategorijā un saudzējams. Aizsargājami arī ģeoloģiskie un ģeomorfoloģiskie dabas pieminekļi.

Aizsargājamo ainavu apvidi ir teritorijas, kas izceļas ar savdabīgu vai daudzveidīgu ainavu un īpašu skaistumu. To mērķis ir aizsargāt un saglabāt Latvijai raksturīgo kultūrvidi un ainavu tās daudzveidībā, kā arī

nodrošināt sabiedrības atpūtai un tūrismam piemērotas vides saglabāšanu un dabu saudzējošu saimniekošanu metožu pielietošanu.

1999. gadā pieņemtie Ministru kabineta Noteikumi Nr. 69 "Par aizsargājamo ainavu apvidiem" Latvijā nodala 6 šādus apvidus: Augšdaugavas, Augšzemes, Ezernieku, Veclaicenes, Vecpiebalgas un Vestienas ainavu apvidu.

Dabas liegumi ir teritorijas, kas pārstāv cilvēka darbības mazpārveidotus vai dažādā pakāpē pārveidotus dabas kompleksus, reto un izzūdošo vietējo savvaļas sugu atradnes, dažādiem Latvijas novadiem raksturīgas vai unikālas kultūrainavas, izcili skaistas dabas vietas.

1999. gadā pieņemtie Ministru kabineta Noteikumi Nr. 212 "Par dabas liegu-miem" Latvijā nodala 211 dabas liegumus. Tie ir liegumi, kas izveidoti aizsargājamo augu un dzīvnieku sugu saglabāšanai, purvu liegumi, izcilas mežaudzes, ezeru salas u.c. objekti.

Latvijā ir starptautiskas nozīmes īpaši aizsargājamas dabas teritorijas. Tādas ir t.s. Ramsāres vietas, kuras izveidoja 1995. gadā, ratificējot jau 1971. gadā pasaulē pieņemto "Konvenciju par starptautiskas nozīmes mitrājiem, īpaši kā ūdensputnu dzīvesvidi", kas plašāk pazīstama kā "Ramsāres konvencija". Latvijā šādas Ramsāres vietas ir trīs: Engures ezers, Kaņiera ezers, kā arī Teiču un Pelčāres purvi.

Īpaši aizsargājamās dabas teritorijas Latvijā aizņem 8,6% no valsts teritorijas.

Dabas parks, kurā dzīvo Sprīdītis

"Latvieti, apstājies, apskaties! Lūkojies Latvijas ārēs, dzimtenes kalnos un lejās un priecājies par to skaistumu!"

(Šāds uzraksts 30. gados atradās tajā vietā, kur pie Klosterkalna sanāc kopā treji ceļi un kur paveras skats uz Tērvetes pilskalnu.)

Kalnamuižas sils, Tērvetes sils... Tam cauri iet Tērvetes–Jelgavas šoseja trīs kilometru garumā. Tas ir ceļa gabals, pa kuru braucot no Jelgavas

20. gados Tērvetes zemnieki baiļojās: vai tikai viņus negaida laupītājs Kaupēns, lai atņemtu Jelgavas tirgū ieņemto naudu.

Tērvete ir ļoti sena un interesanta vieta. Klosterkalnā jau 1. gadu tūkstoši pirms Kristus dzimšanas esot bijusi cilvēku apmetne. Tērvete ir senās Zemgales galvaspilsēta – te ar mums runā Latvijas senvēsture. Sprīdīšos 20. gadsimta 20. un 30. gados dzīvojusi rakstniece Anna Brigadere – mūsdienās te ir memoriālais muzejs. Priežu meža ieskauts, paceļas Tērvetes rehabilitācijas centrs, kas izvietojies 1932. gadā uzceltās Tērvetes tuberkulozes sanatorijas telpās. Ar Tērveti saistītas arī latviešu mikrobiologa Kristapa Helmaņa gaitas. Tērvetes kapsēta ir viņa pēdējās atdusas vieta.

Tērvete ar savām vērtībām un skaistumu ir brīnums Zemgales līdzenuma tīrumu vidū – te ir kalni un lejas, takas un taciņas, kurās atbraucējam bez pavadoņa grūti orientēties.

Ļoti bagāta ir Tērvetes krāšņā augu valsts. Tērvetes bagātība ir tās lielās priedes, Sprīdīšu parks, par kuru dzejniece Skaidrīte Kaldupe raksta:

*“Šiem kokiem ir mūžības cena,
Tos nedrīkst ne pārdot, ne cirst.”*

Tērvetes augu valsts daudzveidība pētīta jau 19. gadsimta vidū. Tajā laikā Tērvetē herbāriju vācis fon Pabo. Viņa atradumi minēti 1895./96. gadā izdotajā E. Lēmana Polijas–Livonijas florā. Interesanti, ka visas četras toreiz Tērvetē ievāktās augu sugas arī vēl mūsdienās Tērvetes meža ainavu parkā ir sastopamas. Tās ir meža vizbulis, Dānijas tragantzirnīs, trejdaivu akmeņlauzīte un zāļlapu smiltenīte. 20. gadsimta 50. gados zinātnieki pievērsa lielu uzmanību šīs teritorijas augu valstij. 1985. gadā publicētajā pētījumā par Tērvetes meža ainavu parka floru minētas 594 paparžaugu un ziedaugu sugas. Starp tām arī tādi Latvijas floras retumi kā cepurainā neotiante (*Neottianthe cucullata*), kas pieder cēlajai orhideju dzimtai.

Ņemot vērā Tērvetes dabas bagātības, kā arī kultūras un vēstures objektus, zinātnieki 20. gadsimta 50. gados ierosināja izdalīt īpaši aizsargājamu dabas objektu – Kalnamuižas silu 930 ha platībā. Toreizējā republikas Ministru Padome šādu lēmumu arī pieņēma 1957. gadā.

1958. gadā inženiera Miķeļa Kļaviņa vadībā sākās parka labiekārtošanas darbs. Parkā iekārtoja takas, izvietoja skulptūras. Tas bija inženieris Raimonds Rozītis, kurš darināja pirmo skulptūru – mazo Sprī-

dīti, kurš, paņēmis tēva lāpstu, dodas pasaulē meklēt laimi. Vēlāk uzstādītās skulptūras darinājis Krišjānis Kugra. Tās vēlāk atlēja metālā. Metāla skulptūras ievērojami papostīja krāsaino metālu zagļi. Tagad ar Ritvara Kalniņa palīdzību, vadoties pēc K. Kugras oriģināliem, skulptūras ir atjaunotas. Bet pēdējā laikā nākušas klāt vēl jaunas skulptūras. Tāds ir Bērtuļa Bula darinātais Vells, tāds ir Ritvara Kalniņa darinātais Rūķis – malkas zāģeris. Izveidots pat vesels Rūķu ciems. Tajā daudzus izteiksmīgus Rūķus darinājuši Rīgas amatniecības vidusskolas topošie speciālisti. Vēl arvien ar dažādām atrakcijām tiek papildināts izveidotais Bērnu laukums.

Miķelis Kļaviņš bija ne tikai mežkopis, viņš bija arī dzejnieks. Nē, viņš nerakstīja dzejas, lai gan pats ļoti mīlēja tās lasīt. M. Kļaviņš prata saistīt Tērvetes dabu ar A. Brigaderes darbu tēliem. Tērvetes meža atsevišķiem nogabaliem viņš deva dzejiskus nosaukumus – Rūķīšu mežs, Pasaku mežs, Iršu dārzs, Saules ieleja... Savus nosaukumus ieguva Anneles kalns, Anneles tēva kalns, daudzās takas, Gulbju tilts. Viņa ierosinājums bija arī izveidot ūdenskrātuvi Skujaines un Tērvetes satekā, kur lielas platības aizņēma neauglīgas pļavas. To arī izveidoja, un tā vasarās kļuva par pastāvīgās “pierakstīšanās” vietu gulbjiem. Tāpēc to sauc par Gulbju ūdenskrātuvi. Pēc šīs ūdenskrātuves izveidošanas parkā ievērojami palielinājies arī bebru skaits. Ūdenskrātuvē uzbūvēta mājiņa putnu novērošanai. Savukārt mežā ierīkota putnu dzīves izziņu taka. Izrādās, ka parkā atrodamas ne tikai retas un aizsargājamas augu sugas, bet arī reti un aizsargājami putni. Tāds ir bikšainais apogs, kurš ierakstīts Eiropas reto putnu sarakstā. Tas ietverts arī Latvijas Sarkanajā grāmatā.

Nētālu no Sprīdīšiem, Annas Brigaderes memoriālā muzeja, atrodas Sprīdīšu dendrārijs, kuru dažreiz godā arī par Sprīdīšu botānisko dārzu. To sāka stādīt 1931. gada rudenī, izveidošanu turpinot nākamajos gados. Dendrologi, veicot toreiz stādīto koku un krūmu inventarizāciju, 1959. gadā tur vēl konstatēja 152 introducētas koku un krūmu sugas un 79 dekoratīvās formas un šķirnes. Te redzams skaists Kanādas hemlokegles eksemplārs ar mazajiem, miniatūrajiem čiekuriņiem, te aug varena Korejas apse un citas retas introducētas koku un krūmu sugas.

Jau 1977. gadā īpaši aizsargājamais dabas objekts – mežu masīvs Kalnamuižas sils – tika pārveidots par Tērvetes meža ainavu parku ar platību 1350 ha. Kā aizsargājamu dabas teritoriju to dabas parku kategorijā

1999. gadā apstiprināja Latvijas Republikas Ministru kabineta pieņemtie noteikumi. Mūsdienās tas atrodas valsts akciju sabiedrības "Latvijas meži" pārziņā. Parka labiekārtotā daļa ir ap 400 ha.

Nu bet Kaupēns? Arī viņš nav gluži aizmirsts. Vienu Tērvetes meža ainavu parka ieleju sauc par Kaupēna gravu...

Bet lielo ieleju meža vidū, kurai pāri iet Jelgavas šoseja, sauc par Melnā kroga leju, lai gan no paša kroga vairs nav ne ziņas, ne miņas. Kā stāsta, senos laikos tur bijis krogs, kurā gan vairāk pulcējušies laupītāji, ne godīgi ceļa braucēji. Tāpēc barons esot licis šo krogu nojaukt. Vairs neviens nezina parādīt vietu, kur šis krogs atradies.

No Zentas Mauriņas esejas "Dziesminiece klusā, dziļi lēnā..."

Septembrī 1932. gadā kādā miglaini aizplīvurotā dienā es kopā ar savrupīgo meklētāju Zinaīdu Lazdu aizbraucu uz Sprīdīšiem pie dziesminieces klusās, dziļi lēnās, kā Annu Brigaderi nosaucis viņas biogrāfs Pēteris Ērmanis, lielākais iejutējs mūsu literatūrā. Rīgā reizumis šķita, ka Annai Brigaderei ir sveša mūsdienu sabiedrība, teātri, dažāda veida sanāksmes ar savu bezdvēselību un lēto smīnu, ar savu uzbāzīgo reklāmu un skaļo neīstumu, bet Tērvetes krastos viņa dzīvoja saskanīgā tuvībā ar bērniības atmiņām, ar dabu, te viņa iedzīvējās kā upe, koks un pilskalns. Simbolisks jau pašu māju nosaukums – Sprīdīši! Tiešām, tā īsta Sprīdīša mītne: tik mazs un glīts, un gaišs tur ir viss. Mazā, zaļā verandiņa ar baltiem priekškariem šķiet pārbīdāma kā kulise. Pati māja, bijušās dzirnavas, celta no lieliem, apaļiem akmeņiem, lāgā neder dzejniecei: arī vasarā mūra sienas izdveš aukstumu. Bet dzejniece gar visām sienām likusi augt maigām, gaiši violetām un baltziedainām ipomeju vītnēm, un tā, divkāršā eglu vainagā ietverti, zaļajā apkārtņē zaļo Sprīdīši. Rāmā rudens saulē mēs staigājām rožu dārzā. Nekur citur uz laukiem neesmu redzējusi tik krāšņas rozes. Dziesminiece garāmejojot tās apmīļo acīm. "Šī ir Ofēlija," viņa saka, "un šī te Gloire de Hollande, bet viņai līdzās –

ķēniņiene Auguste," un čukstošā balsī viņa skaita, pār dobi pārliekusiēs:

Bet atnāk pusdienas vēl lēni zaigas,
 Un manas rozes rubīnapstarotā
 Kā karalienes saules segā rotā.
 Lai dzied ar mākoņviļņiem dzērvju klaigas!
 Un, kad es vakarā tās glāzē lieku,
 Pār galdu bārstās visas debess krāsas:
 "Mēs esam še, tev klusas, mīļas māsas, –
 Tev tavā vientulībā starot prieku!"

Kā laukā, tā iekšā visur pārsvarā rakstnieces iemīļotās krāsas: dzeltāns, violets un Rozentāla pīlādžogu sarkanais. Sprīdīšu iekārta vienkārša, guļamistabā, kas reizē der arī par rakstāmistabu, balti lakoti krēsli un galdiņi; dziesminiece nepazīst tieksmi pēc luksusa, bet katra lieta istabā, katrs stāds un katra taciņa stāsta par rūpīgi gādīgu roku. Dārzā, verandā un gandrīz visās istabās dzird Tērveti čalojam:

Vai tās ir vēja šūpas,
 Kas kokus maigi glauž,
 Vai neredzamas lūpas
 Man noslēpumu pauž?
 Šeit stāvējušas pilis
 Un atskanējis vārds,
 Šeit senču gars ir silis
 Un gudrs padoms krāts.

Saules mirdzināti Tervetes sīkvilnīši lokās cauri akmeņiem.

Saules tilts ved pāri Sprīdīšu meža parkā. Neparastā draudzībā tur ar eglēm un priedēm kopā aug lazdas. Veselas lazdu alejas. Bet dziesminiece skumst, ka bērzi šeit nesakņojas: vienīgi dārzā aug trīs brāļi. Daudzi jaunstādīti kociņi, visa māja liecina, ka pūļu nav zēlots, lai skaistinātu Sprīdīšus.

Aiz parka paceļas teiksmainais Tērvetes pilskalns, viens no

skaistākiem Latvijā. Anna Brigadere te dzīvo tuvos kaimiņos ar Viestura garu:

Šeit savu spēku ostā
Reiz pēd'jais virsaitis,
Kā iedzīts nāves sprostā,
Ir degli satvēris.

Jā, par Viesturi viņa rakstīšot traģēdiju, galvā jau viss sakārtots. "Reizēm Viesturi jūtu tuvu kā brāli," viņa saka, mūs vedot uz pilskalnu. "Viesturis bija vīrs, kas vienmēr bija priecīgs iet cīņā," – un viņa runā it kā pati ar sevi, turpinādama savu domu gaitu: "Zemgalei uzbrūk ienaidnieks, viņš steidzas pretī. Nocērt mežus, aizsprosto ceļus, sagaida laupītājus pie Misas... Tik skaidri redzu šo vīru,

Kas ienaidniekus trieca
Pie velniem pazemē,
Kaut nāvei galvu lieca,
Bet padoties vien nē."

Ja arī no zinātniskiem rakstiem nezinātu, ka latvju pilskalni mākslīgi radīti, ja arī nepazītu teiku, ka te zeme cepurēm sanesta, tad, vērojot Tērvetes pilskalnu – "Cukurkalnu", kā tauta to augstā vaļņa dēļ sauc, rastos šī doma: tik dekoratīvi patvaļīgi šī mīksti zaļā piramīda paceļas Tērvetes krastos. Un drusku tālāk uzkalniņā – vācu bruņinieku pilsdrupas, un vēl drusku tālāk – Sarkanā Krusta celtā grandiozā sanatorija, kas vakaros apkārtējā tumsā mirdz elektriskās ugunīs kā milzīgs okeāna tvaikonis melnajā jūrā. Bet tur ielejā mājō Sprīdītis, Latvijas sirmās, varonīgās pagātnes, drūmās vēstures un gaismas solītājas tagadnes ietverts, mežu šalku, upes čaloņu ieaijāts, – Annas Brigaderes dzejas simbols.

Vai Baltezeri vēl arvien ir balti

	Lielais Baltezers (L. Baltezers)	Mazais Baltezers (M. Baltezers)
Atrašanās vieta	Rīgas rajons, Ādažu un Garkalnes pag.	Rīgas rajons, Ādažu pag.
Platība	611 ha	199 ha
Lielākais dziļums	5,9 m	10 m
Ūdens sateces baseina laukums	55 km ²	32 km ²

L. Baltezeru no M. Baltezera atdala 200–300 m plats zemes šaurums, caur kuru izrakts kanāls. Ūdens no M. Baltezera plūst uz L. Baltezeru.

Ezeru piederība: valsts īpašums; publiskie ezeri, kuru izmantošanas kārtību nosaka pašvaldība.

Cik veci ir Baltezeri?

L Baltezers un M. Baltezers, tāpat kā citi piekrastes ezeri, ir ģeoloģiski ļoti jauni. Tie veidojušies apmēram pirms 2–4 gadu tūkstošiem. Pārējo ezeru vecums Latvijā ir 8–11 tūkstoši gadu.

Tā kā L. Baltezers un M. Baltezers, kā arī to sateces baseinā esošie 3 nelielie ezeriņi – Sudrabezers, Seķītis un Venču ezers – ir vienīgie ezeri Latvijā, kuri ļoti pamatīgi izpētīti jau pirms vairāk nekā simt gadiem, mums ir iespēja izsekot šo ezeru attīstībai.

19. gs. beigās un 20. gs. pirmās puses zinātnieki uzskatīja, ka L. un M. Baltezers, tāpat kā Juglas ezers un Ķīšezers, ir radušies no Daugavas

un Gaujas vecupēm. Saskaņā ar 20. gs. otrās puses zinātnieku atziņām šie ezeri ir izveidojušies Litorīnas jūras lagūnu vietās. Litorīnas jūras līmenis bijis nedaudz augstāks par tagadējo Baltijas jūras līmeni. Starp Gaujas un Daugavas grīvu senā Litorīnas jūra iestiepusies tagadējā sauszemē 12–17 km tālu. Abi Baltezeri atrodas aptuveni 10 km attālumā no jūras.

Līdz Gaujas–Daugavas kanāla izveidošanai no 1899. līdz 1903. gadam L. Baltezers un M. Baltezers pastāvēja kā divi patstāvīgi ezeri. Tos savā starpā saistīja nelielā Sprieslu upīte, un vienīgā noteka no abiem ezeriem bija Bukultu strauts, kas iztecēja no L. Baltezera un pievienojās Juglas upei – notekai no Juglas ezera uz Ķīšezeru.

Kopš 1903. gada L. Baltezers un M. Baltezers ir iekļauts Gaujas–Daugavas kanālu sistēmā. (Ir ziņas, ka šāda kanāla projekts esot bijis jau 1662. gadā.) Ūdensceļa kopgarums ir 22,3 km, no kuriem ceturto daļu jeb 5,6 km aizņem Baltezeri. Kanāli saista abus Baltezerus savā starpā, kā arī M. Baltezeru ar Gauju, bet L. Baltezeru ar Juglu.

Gaujas–Daugavas kanāla veidošanās laikā dabiskās notekas padziļināja un paplašināja. Kanālu izmantoja galvenokārt koku pludināšanai. M. Baltezerā atradās tā sauktais kokudārzs jeb ūdensdārzs, kur pa Gaujas kanālu ienākušos baļķus šķiroja un kārtoja tālākai transportēšanai uz kokzāģētavām.

Gaujas–Daugavas kanāla atklāšana iezīmēja ļoti krāsas pārmaiņas L. un M. Baltezera attīstībā.

Kādi bija Baltezeri pirms vairāk nekā 100 gadiem?

19 gadsimtā sakarā ar rūpniecības un tirdzniecības straujo attīstību Daugavas ūdens, ko rīdzinieki jau vairāk nekā 200 gadu lietoja dzeršanai, kļuva aizvien netīrāks. Pieauga saslimstība ar infekcijas slimībām, trīs gadus pēc kārtas plosījās holera. Ievērojot šos apstākļus un toreiz jau ārzemēs pierādīto iespējamību apgādāt ar gruntsūdeni lielas pilsētas, Rīgas valde izlēma aicināt lietpratējus, kas varētu izpētīt pilsētas ūdens apgādes

iespējas, izzinātu vietas noderīgumu gruntsūdens iegūšanai. Šo darbu 1882. gadā veica ievērojamais Minhenes inženieris un hidrologs A. Tīms. Lūk, A. Tīma 1882. gada pētījumu apraksts.

Kā Lielā, tā Mazā Baltezera ūdens krāsa jau toreiz bijusi dzeltenībrūngana. Abu ezeru seklūdens josla bijusi smilšaina, ko šur tur atdzīvinajušas skrajas meldru audzes. Arī piekraste – smilšaina, kurā dažviet slējušās 5–7 m augstas kāpas un priežu audzes.

M. Baltezerā dūņu tikpat kā nav bijis, gandrīz viscaur smilšains dibens, toties L. Baltezerā konstatēts ap 2,3 m biezs dūņu slānis. Augu barības vielu (fosfora, slāpekļa u.c.) ūdenī bijis ļoti maz, piemēram, fosforu tā mazās koncentrācijas dēļ nav varēts izmērīt. Ūdenī izšķīdušo sāļu kopējais daudzums bijis apmēram 3 reizes mazāks nekā tagad.

Ilgu laiku šis rajons bijis izteikti mazapdzīvots. Tā kā ezeri izvietojušies Rīgas smiltāju zemienē, to apkārtnē atrodas nabadzīgas smilšu augsnes, kas īsti nav noderīgas lauksaimniecības vajadzībām. Plašā teritorijā te auguši priežu meži.

Pirmās retās zvejnieku sētas parādījušās 18. gs. otrā pusē. No tā var secināt, ka 19. gs. otrā pusē – A. Tīma pētījumu laikā – kā L. Baltezers, tā arī M. Baltezers patiešām bijuši balti jeb tīri un gaiši ne tikai balto smilšu un lielās caurredzamības dēļ, bet arī ūdens labo īpašību dēļ. No šādām īpašībām jāpiemin mazā sāļu koncentrācija, niecīgais augu barības vielu daudzums, bagātīgais skābekļa saturs u.c., kas nodrošina ezeru līdzsvarotu un ilgstošu attīstību jeb “saules mūžu”, kā teikts mūsu dainās.

Pēc rūpīgas apvidus un ezeru izpētes A. Tīms 1883. gadā ierosināja Rīgai pāriet uz gruntsūdens apgādi, jo ap 20 km uz ziemeļaustrumiem no Rīgas esot atrodami prāvi daudzumi laba ūdens. 1904. gada rudenī, kā savā darbā “Par Rīgas pilsētas ūdens apgādi” (Rīga, 1937) norāda būvinženieris R. Pāvels, atklāja pirmo gruntsūdens staciju.

Kad bija Baltezeru “liktenīgais periods”?

Gruntsūdens izmantošanas sākums M. Baltezera sateces baseinā iezīmēja nākamās (pēc Gaujas–Daugavas kanāla) krasās pārmaiņas L. un M. Baltezera attīstībā. Šos divus gadus – 1903. un 1904. – var nosaukt par “liktenīgo periodu”, kad īsā laikā tika pilnīgi sagrauts gadu tūkstošos tapušais hidrodinamiskais līdzsvars Baltezeru apvidū. Vecajā L. Baltezera un M. Baltezera iedobē sāka veidoties pilnīgi cits saturs, kas nu bija pakļauts divām spēcīgām ietekmēm – Gaujas ūdens un sāļā Rīgas līča ūdens iedarbībai, pie tam apstākļos, kad ir traucēta ezeru atjaunošanās no gruntsūdens krājumiem.

Pēc “liktenīgā perioda” ūdens daudzums samazinājās ne tikai virszemes ūdenstilpēs (L. Baltezerā, M. Baltezerā un ar tiem saistītajos mazajos ezeriņos), bet arī gruntsūdens līmenis novadā pazeminājās. Šāda veida ūdens režīma izmaiņām ezeru sateces baseinā vajadzēja ļoti stipri paātrināt ezeru attīstību – izraisīt to ātrāku novecošanos un aizaugšanu. Tomēr, kā liecina Bioloģijas institūta speciālistu 1952. gada pētījumi, 50 gadus pēc “liktenīgā perioda” L. Baltezers un M. Baltezers vēl arvien bija ļoti tīri un novecošanās paātrinājums bija salīdzinoši vājš, vizuāli nemanāms. Acīmredzot ezeru attīstību labvēlīgi iespaidoja bagātīgi caurplūstošie Gaujas ūdeņi, kas arī tolaik ir vērtēti kā tīri.

Turklāt līdz pat 20. gs. 50. gadiem apvidus vēl arvien bija vāji apgūts. Lielā un Mazā Baltezera piekrastē joprojām bija nedaudzas zvejnieku saimniecības, kamēr pirmās vasarnīcas koncentrējās galvenokārt zemes sašaurinājumā starp ezeriem – abās pusēs Rīgas–Ainažu ceļam. Vasarnīcas bija izvietotas reti, un iemītnieku skaits tajās bija neliels. Vasarniekus vairāk interesēja atpūta un ezeri, nevis smilšu augsnes lauksaimnieciskā izmantošana. Var uzskatīt, ka Lielajā un Mazajā Baltezerā, līdzīgi kā lielākajā daļā Latvijas upju un ezeru, periodā līdz 20. gs. 50.–60. gadiem no baseina pieplūda salīdzinoši maz dažādu vielu (augu barības vielas ieskaitot) un virszemes ūdeņu attīstība ritēja izlīdzināti un lēnām. Tā bija salīdzinoši lēna pat L. Baltezerā, kaut gan nelielā dziļuma

un plašās seklūdēns joslas dēļ tajā jau no pašiem pirmsākumiem attīstība ritējusi daudz intensīvāk nekā M. Baltezerā. Uz to norāda biežais dūņu slānis un aizauguma pakāpe.

Kāpēc Baltezeri aizaug?

Kopš Gaujas–Daugavas kanāla izbūves L. Baltezera un M. Baltezera ķīmiskais sastāvs gan bija ļoti stipri mainījies. To ietekmēja gan Gaujas, gan jūras ūdens pieplūdums. Valdot spēcīgam rietumu vai ziemeļrietumu vējam, ezeros pa kanālu iespiedās Rīgas līča ūdens. L. Baltezeru, kas ceļā bija pirmais, jūras ūdens ietekmēja spēcīgāk nekā M. Baltezeru. Pēc sāļu sastāva neviens no Baltezeriem vairs nelīdzinājās tipiskam saldūdens ezeram, kur starp katjoniem kalcija (Ca^{2+}) un magnija (Mg^{2+}) jonu daudzums pārsniedz nātrija (Na^+) jonus, bet starp anjoniem dominē hidrogēnkarbonātu joni (HCO_3^-), kamēr sulfātjonu (SO_4^{2-}) un hlora jonu (Cl^-) ir ievērojami mazāk. Jūras ūdens ietekmē gan Lielajā, gan Mazajā Baltezerā no katjoniem pārsvaru bija guvis Na^+ , bet no anjoniem – Cl^- . L. Baltezerā hlora pārsvars bija pastāvīgs, kamēr M. Baltezerā tas izpaudās tikai pavasaros un rudenos. Šāds sāļu sastāvs abos ezeros novērojams arī mūsdienās. To apstiprina 1995.–1996. gada zinātniskie pētījumi, kurus organizēja Rīgas pašvaldības uzņēmums “Rīgas ūdens” un LR Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija ar Šveices valdības atbalstu un atsevišķu speciālistu piedalīšanos.

Kā secināms no pēdējiem pētījumiem, kas izdarīti 1995. un 1996. gadā, pēc Otrā pasaules kara Baltezeru novadā iesācies pilnīgi jauns periods, kas turpinās. 20. gs. 50. gados sākusies ļoti strauja novada apgūšana. Tiek izcirsts mežs, lai atbrīvotu vietu apbūvei un mazdārziņiem. Ar gadiem apbūve ir kļuvusi tik blīva, ka ir pamats runāt par pārāpdzīvotību, īpaši L. Baltezera piekrastē. Līdz ar apbūvi pastiprinās augu barības vielu pieplūdums ezeros. Tās izskalojas no būvbedrēm, sausajām atejām, ar atejmēslu kompostu u.c. līdzekļiem uzlabotajiem mazdārziņiem. Tiek ievadītas ezeros ar nepilnīgi attīrītiem notekūdeņiem, ar drenāžas

ūdeņiem vai ieklūst ar gruntsūdeņiem pēc saimniecības notekūdeņu iesūcināšanas (septiķis, infiltrācija) smiltīs. Tikai 20. gs. beigās celtajām ēkām notekūdeņu uzkrāšanai sāk lietot izsmeļamos krājrezervuārus, atsevišķu apbūves kooperatīvu robežās parādās ūdensvads un kanalizācija.

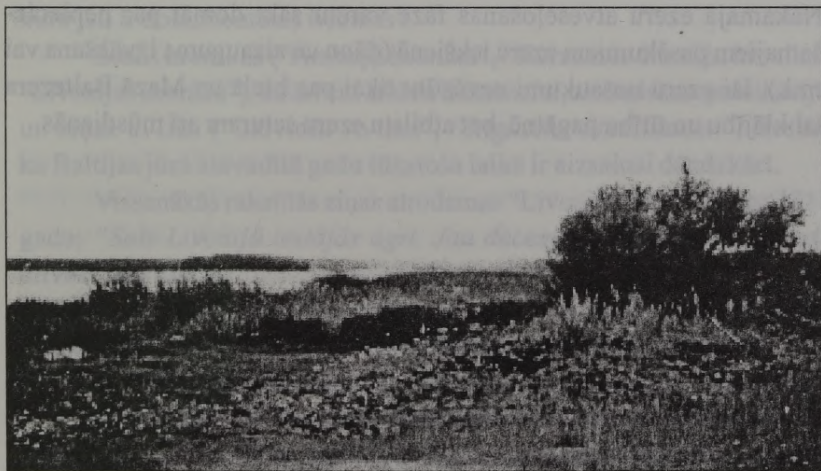
Pirms 100 gadiem fosfora Lielajā un Mazajā Baltezerā bija tik maz, ka tā trūkums ierobežoja augu attīstību, turpretī mūsdienās fosfora un slāpekļa ir tik daudz, ka augi nespēj tos pilnībā izmantot. 1995.–1996. gada pētījumu sezonā (maijs – novembris) kopējā fosfora (P kop.) un kopējā slāpekļa (N kop.) vidējā koncentrācija mēnesī svārstījās šādās robežās:

	P kop., mg/l	N kop., mg/l
L. Baltezers	0,05–0,3	1,5–4,0
M. Baltezers	0,04–0,8	1,2–4,0

Salīdzinājumam – koncentrācija, kas nodrošinātu ezeru līdzsvarotu un ilgstošu attīstību:

$\leq 0,005–0,01$	$\leq 0,3–0,45$
-------------------	-----------------

Lielā Baltezera aizaugošā piekraste

Vienīgais veids, kā ezeri var reaģēt uz tik pārmērīgu barības vielu pieplūdumu, ir aizaugšana. Kur dziļums pagaidām ir par lielu, lai ieviestos augstākie augi (niedres, meldri, kalmes, vilkvālītes, dzeltenās lēpes, glīvenes, elši u.c.), vai to ieviešanos traucē pastiprināta viļņošana, tur milzu masās attīstās zemākie augi – aļģes. Pārsvārā tās ir peldošas zilaļģes un pie kāda pamata piestiprinājušās pavedienveida zilaļģes vai zaļaļģes.

Ja vasarā ūdens šķiet kā piebērts ar zilganzaļām drumsliņām, cilvēkiem ar jutīgu ādu nevajadzētu peldēties. Tas ir “zilaļģu ziedēšanas” laiks, parasti vasaras otrajā pusē. Glumie, koši zaļie pavedienāļģu sakopojumi vai zaļi dzeltenā putainā masa ūdens virspusē, par kādu pavedieni pārvēršas novecojot, nav indīga.

Rīgas ūdensapgādei izmantojamā gruntsūdens kvalitāti M. Baltezers pagaidām neietekmē. Ūdens no M. Baltezera tiek ņemts tikai gruntsūdens krājumu papildināšanai, proti, to iepilda lielos infiltrācijas baseinos, no kuriem tas lēni sasūcas zemē un ilgajā ceļā līdz savācējiem iekārtām dabiskā veidā attīrās. Gruntsūdens izmantošanas zonu gandrīz viscaur klāj mežs, tajā atrodas trīs iepriekš pieminētie ezeriņi – Sudrabezers, Sekītis, Venču –, un saimnieciskā darbība te nenotiek.

Pārējā Baltezera novada daļā, tostarp L. Baltezera un M. Baltezera piekrastē, vispirms nepieciešams pārkārtot saimniecisko darbību tā, lai augu barības vielas paliktu uz sauszemes, nevis tiktu ieplūdinātas ūdeņos. Nākamajā ezeru atvесеjošanas fāzē varētu sākt domāt par nepieciešamajiem pasākumiem ezeru iekšienē (dūņu un aizauguma izvākšana vai tml.), lai ezeru nosaukumi nevēstītu tikai par Lielā un Mazā Baltezera labklājību un tīrību pagātnē, bet atbilstu ezeru saturam arī mūsdienās.

P.S. 1995.–1996. gada zinātnisko pētījumu darba grupas vārdā raksta autore pateicas visiem Baltezera novada iedzīvotājiem, kuri piedalījās 1996. gadā rīkotajā aptaujā, sniedzot bagātīgu mutvārdu un rakstisko informāciju par abu ezeru un apkārtnes stāvokli, kā arī par pašu novērotajām pārmaiņām. Liels paldies!

Latviešu tautas mīklas

- * Mūža tīne,
Pusmūža vāks.
- * Mātes pūra nesadalīt.
- * Trakšēja, brakšēja, izgāja streipe
kai vactāva peipe.

(Ezers)

Vai Baltijas jūra aizsalst?

Par pēdējiem 100 gadiem runājot, tāda jautājuma nostādne varētu likties provokatoriska, jo presē nemitīgi tiek rakstīts un runāts par Latvijai nozīmīgajām neaizsalstošajām ostām atklātās Baltijas jūras krastā – Ventspili un Liepāju. Izņemot Rīgas līci līdz Irbes šaurumam, pēdējā gadsimta laikā tiešām nav ziņu, ka jūra kādreiz būtu aizsalusi. Bet kā tas bijis ilgākā laika posmā, vismaz pēdējo 800–900 gadu laikā, par kuru jau ir dokumentālas liecības?

Senās hronikas (“Atskaņu hronika”, “Kurzemes draudžu hronika”, “Livonijas hronika”), kā arī citi arhīvu dokumenti, zinātniskas publikācijas un ziņas avīzēs (“Latviešu Avīzes”, “*Rigasche Stadtblätter*”) liecina, ka Baltijas jūra aizvadītā gadu tūkstoša laikā ir aizsalusi daudzkārt.

Vissenākās rakstītās ziņas atrodamas “Livonijas hronikā” par 1211. gadu: “*Sals Livonijā iestājās agri. Jau decembrī aizsala jūra. Daudzi cilvēki nosala.*”

Līdzīga informācija atrodama arī par 1214. gadu: “*Bija ļoti auksta ziema. Rīgas līcis pārklājās ar tik biezu ledus kārtu, ka pa to brīvi varēja pārvietoties karaspēks.*”

Arī 1216. gadā ziemā “*rīdzinieki kopā ar līviem un letiem sapulcējās un pa jūras ledu devās karot uz Ezelu*” (Igaunijas salas?).

Pēc “Indriķa hronikas” ziņām 1225., 1227. un 1228. gadā bijušas ļoti bargas ziemas, kad Rīgas līcis pilnīgi aizsalis. 1225. gadā bīskaps Alberts no Rīgas pāri aizsalušajam līcim vedis karaspēku uz Sāremas salu. Regulāra karaspēka pārvietošanās pa jūru notikusi arī 1227. un 1228. gada ziemā.

Tāpat ļoti bargas ziemas bijušas 1260.–1261. gadā. Rīgas līcis pārklājies ar tik biezu ledu, ka krustneši uz Sāremu gājuši pāri līcim.

“Atskaņu hronikā” par 1269. gadu vēstīts, ka bijusi barga ziema: “*Ledus, kas pārklāja jūru, bija tik biezs, ka varēja noturēt divus pulkus*” [karotāju]. Arī 1270. gadā, kad “*Liels karaspēks bez grūtībām šķērsoja Livoniju un Vikas apgabalu Igaunijā un no turienes pāri aizsalušajai jūrai iebruka Ezelā*”.

Kā 1868. gadā rakstīja “Latviešu Avīzes” (Nr. 9, atsaucoties uz arhīvu datiem), stiprākais sals, par kuru saglabājušās ziņas, bijis 1322. un 1323. gadā. “*Visa Baltijas jūra aizsala uz septiņām nedēļām. Ceļotāji no Vācijas un Zviedrijas uz Rīgu gāja pa ledu.*” Pāri aizsalušajai jūrai ziemas satiksmes ceļi gājuši arī starp Vāciju, Dāniju un Zviedriju.

Arī 1399. gadā, kā liecina senatnes vēstures pētnieku (H. Kolhs, J.K. Broce) darbi, bijusi ļoti barga ziema – “pa ledu varējis iet no Lībekas uz Štrālzundi un no turienes uz Dāniju”.

Vēl citi avoti (J. Opkovs) liecina, ka Baltijas jūra aizsalusi arī starp Jitlandes pussalu, Norvēģiju un Gotlandes salu. Ir norādes, ka aizsalusi pat Melnā jūra(!).

Pēc M. Bogoļepova datiem, 1408. gadā Baltijas jūra tik stipri aizsalusi, ka no Vācijas pa ledu varēja pārvietoties uz Dāniju un Zviedriju. Tikpat barga ziema bijusi arī Krievijā.

Arī nākamās – 1417. un 1418. gada ziemās (pēc M. Bogoļepova) Baltijas jūra tā aizsalusi, ka starp Vāciju, Dienvidzviedriju un Dāniju tiešā satiksme notikusi pa jūras ledu.

1426. gadā, kad Baltijas jūra aizsalusi, ar ragavām pa ledu braukuši no Dancīgas uz Lībeku.

Vēl bargāka ziema bijusi 1460. gadā, kad “*Baltijas jūra tik stipri aizsala, ka pat līdz marta beigām no Vācijas un Livonijas uz Dāniju un Zviedriju brauca pa ledu*” (M. Bogoļepovs, H. Millers).

Nākamā bargā ziema, kad Baltijas jūra aizsalusi, minēta tikai pēc

176 gadiem, t. i., 1636. gadā: “Baltijas jūra aizsala un pa ledu no Zviedrijas gāja uz Bornholmu.”

1709. gads, kā uz to norāda vairāki vēstures avoti, bijis ar ļoti bargu un sniegotu ziemu Latvijā un visā Eiropā. “Latviešu Avīzes” raksta: “Zeme sasala 9 pēdu dziļumā [ap 2,5 – 2,7 m!], visa Baltijas jūra aizsala, bet ledus biezums Daugavā sasniedza 2,5 aršīnas [1,73m]. Aprīļa ledus iešana Daugavā, kad vēl visu Rīgas līci klāja ledus, izraisīja vienus no visu laiku katastrofālākajiem plūdiem, kad applūda pilsēta [Rīga], jo ūdenslīmenis pacēlās par 4,68 m virs jūras līmeņa.”

Pēdējās ticamākās ziņas par 18. gadsimtu attiecināmas uz 1740. gadu, kad, kā rakstīja “Latviešu Avīzes” (1888. g. Nr. 8), atsaucoties uz arhīvu materiāliem, “Latvijā bijusi ļoti bargā ziema. Visa Baltijas jūra tā aizsala, ka pa tās ledu varēja braukt uz Zviedriju.”

Par pēdējiem 260 gadiem nav drošu ziņu, ka būtu aizsalusi visa Baltijas jūra. Vienīgi Rīgas līcis, Irbes šaurumu ieskaitot, ir vairākkārt aizsalis. Vēl 1990. gados divi drosmīgi LU Ģeogrāfijas un zemes zinātņu fakultātes studenti no Rīgas līča Kurzemes piekrastes ar slēpēm pa ledu sasniedza Igaunijas salas.

Kopainu par sevišķi bargām ziemām, tostarp par ziemām, kad Baltijas jūra aizsalusi, sniedz tabula, kas sastādīta, izmantojot E. Moskovkinas monogrāfiju “Plūdi Daugavā” (krievu valodā, 1960, Latvijas ZA izdevums).

Laika periods (gadi)	Gadu skaits ar sevišķi bargām ziemām, t.sk. (iekavās) cik reīžu aizsalusi Baltijas jūra
1000 – 1200	6 (5)
1200 – 1300	15 (1)
1300 – 1400	15 (5)
1400 – 1500	13 (6)
1500 – 1600	4 (4)
1600 – 1700	13 (4)
1700 – 1800	16 (3)
1800 – 1900	7 (1)
1900 – 2000	(?)

Tātad ir pamats apgalvot, ka Baltijas jūra ir aizsalstoša, lai gan pēdējoreiz tas fiksēts pirms 260 gadiem. Tomēr fakti, ka pēdējo 700 – 800 gadu laikā Baltijas jūra ir stabili aizsalusi vairāk nekā 20 ziemās, nepārprotami runā paši par sevi.

Vai Baltijas jūra var aizsalt arī 21. gadsimtā, apstākļos, kad iezīmējas globāla klimata pasiltināšanās? Šis jautājums paliek atklāts. Iespēja, bez šaubām, pastāv.

Kāda bija Gauja un Carnikava pirms 300 gadiem?

Carnikavu mūsdienās zinām kā labiekārtotu apdzīvotu vietu Rīgas rajonā Gaujas kreisajā krastā ap 4 km pirms tās ietekas jūrā – stundas brauciena attālumā ar vilcienu no Rīgas. Bet droši vien pat lielākā daļa tagadējo pastāvīgo Carnikavas iedzīvotāju nevarētu pateikt, kur un kad likti pamati šai apdzīvotajai vietai. Atbildi varam rast vēstures dokumentos.

Izrādās, ka Carnikavas vēsture ir visai neparasta, pat pārsteidzoša. Apdzīvotības aizsākumi saistās ar lielu Gaujas salu. Pēc vēsturnieka V. Pāvulāna pētījumiem (grāmata “Satiksmes ceļi Latvijā, XIII–XVII gs.”. R., 1971), Carnikava kā vienīgā pārceltnes vieta pār Gauju tās lejtecē minēta jau 17. gadsimtā. Uzskatāmu un pamatotu atbildi uz jautājumu, kur Carnikavai likti pamati, sniedz Latvijas Valsts Vēstures arhīvā glabātais 1689. gada O. Bergmaņa (*O. Berghman*) sastādītais Carnikavas muižas un tās apkārtnes plāns (LVVA, 7404. fonds, 1. apraksts, 1298. lieta). Cik var spriest, izpētot šī plāna oriģinālu, tas ir sastādīts laikā, kad tikko uzcelta pati muižas ēka (bez saimniecības ēkām), bet apkārtnē uzrādītas ierīkoto vai iemērīto lauku kontūras. Pārsteidz tas, ka Carnikavas muiža (*Zarnikau*) uzcelta uz lielas neapdzīvotas Gaujas salas, kuras virsa, spriežot pēc tagadējām topogrāfiskajām kartēm, nepārsniedza 2 m virs jūras līmeņa. Pati muižas ēka celta nedaudz augstākajā salas daļā, kur vējš sapūtījis nelielas kāpas.

Jau 17. gadsimta sākumā Carnikavā bijusi draudze un baznīca –

Sv. Bartolomeja kapela. Vecā koka baznīca uzcelta 1728. gadā, tornis piebūvēts 1851. gadā.

Salīdzinot seno plānu ar mūsu gadsimta 90. gadu topogrāfisko karti (mērogs 1:10000) ar tajā sazīmējamām Gaujas vecupēm, kā arī daļu no tām vēl itin labi izsekojot dabā, varam pārliecināties, cik stipri Gauja mainījusi savu tecējumu pēdējo 300 gadu laikā.

Pagaidām nav datu par to, kad vairāk nekā 2,5 km garā un līdz 1,4 km platā Gaujas sensala pārstāja pastāvēt, t.i., kad tā atmirusi, dabiski aizsērējot, vai arī tikusi mākslīgi aizsprostota tās atteka, kas aplieca salu no rietumiem.

Ap 100 gadu vēlāk – 1788. gadā sastādītajā kartē, kas ietvēra Carnikavu, Gaujas ietekas rajonu jūrā un piekrastes joslu līdz pat Lilastei, redzams, ka pārceltuve pār Gauju atradusies leļpus minētās lielās salas, nedaudz leļpus tagadējā dzelzceļa tilta, bet zemes ceļš no Rīgas puses gājis gar šīs salas (nosauksim to par Carnikavas salu) dienvidu attekas krastu un pārceltnes vietu sasniedzis vietā, kur atradušās Nagaiņu mājas (senajā plānā *Nagian*). Tas liecina, ka vismaz 100 gadus lielā sala ir saglabājusies.

Turpmākajos 200 gados, pastāvīgi izskalojot gultni un krastus, veidojoties ledus sastrēgumiem, Gauja pārmainījusies līdz nepazīšanai, tā vairākkārt mainījusi savus līkumus, atstājot jaunas vecupes, bet ievērojami – par 20–30% – platāka ir kļuvusi pati upes gultne. Acīmredzot tas noticis tāpēc, ka vismaz pēdējo 100–200 gadu laikā upē nonāca nesaļīdzināmi vairāk sanešu, ko sekmējusi mežu izciršana, meliorācija un aramzemju platību palielināšanās. Upe kļuvusi platāka un seklāka.

Tomēr visvairāk Gauja ir mainījusies leļpus tagadējā dzelzceļa tilta. Pirms 300 gadiem tā uz jūru plūda gar ielejas labo krastu, kur tagad dabā redzama pļava ar nelielu ezeriņu virknēm, turpretī, laika gaitā mainoties upes līkumiem (meandrām), tā sistemātiski sāka graužt kreiso krastu. Kopš 1800. gada Gauja par 700 – 750 m pārvietojusies rietumu virzienā, noskalotās ievērojamas meža platības, kā arī kāpas un ceļš, kas veda no Carnikavas uz jūru.

Nav iespējams prognozēt, kur Gauja tecēs pēc 50 – 100 gadiem. Vai tā atkal necentīsies atgriezties pašas kādreiz atstātajās, dabā vietām vēl labi saskatāmajās un izsekojamajās vecupēs. Mūsdienu tehniskās

iespējas, protams, ļauj ierobežot Gaujas pārvietošanos un pasargāt no noskalošanas apbūvi un saimnieciskajai darbībai nepieciešamās teritorijas. To ierobežo arī gar Gaujas kreiso krastu pret Carnikavu izbūvētie aizsargdambji.

Nākotnē, varbūt pēc 50–100 gadiem, Carnikavu un Ādažus var piemeklēt jaunas nelaiμες, kas tieši saistās ar klimata pasiltināšanos un iespējamo jūras ūdenslīmeņa celšanos vēl par 30–50 cm.

Tas nozīmē, ka var applūst apkārtējās zemās teritorijas un celties gruntsūdens līmenis.

Ekstremāli laikapstākļi Latvijā aizvadītajos tūkstoš gados

Senās hronikas (“Kurzemes draudžu hronika”, “Livonijas hronika”, “Atskaņu hronika”) un dažādu arhīvu (esošo un bijušo) vēsturiskie dokumenti, kā arī to pārpublicējumi pagājušo gadsimtu avīzēs (“Latviešu Avīzes”, “*Rigasche Stadtblätter*”), seno vēstures avotu pētnieku monogrāfijas, E. Moskovkina pētījums “Plūdi Daugavā” (Latvijas ZA izdevums krievu val., 1960) u.c. sniedz pārdomu vērtu informāciju par ekstremāliem, neparastiem laikapstākļiem Baltijā (Latvijā) dažādās gada sezonās un ļauj labāk izprast un novērtēt mūsdienu apstākļus, sevišķi globālā klimata pasiltināšanās gaidās, ieejot 21. gadsimtā.

Pirmās rakstītās ziņas, kas nonākušas līdz mūsu dienām, attiecināmas uz 11.–12. gadsimtu.

Neparastas ziemas

1172. gadā, kā rakstīja “Latviešu Avīzes” (1873.g., Nr.47), “*Daugavas baseinā ziema bijusi tik silta, ka kokiem izplaukušas lapas un putni sākuši vīt ligzdas*”.

Arī 1289. gadā (117 gadus vēlāk) ziemas vispār neesot bijis. Ziemassvētkos meitenes greznojušās ar vijolītēm (“Latviešu Avīzes”, 1873.g.).

1315., 1316. un 1317. gads Krievijā un Baltijā esot bijis ar ļoti bargām ziemām, kad izsaluši visi sējumi un iestājies bads. *"1315. gadā Livonijā un visās apkārtnējās zemēs bija nedzirdēti šausmīgi dārga maize un citi nepieciešamie pārtikas produkti, simtiem cilvēku mira no bada. Šis bads un dārdzība ilga trīs gadus, tāpēc ka rudzi, kā arī mieži katru gadu izsala laukā"* ("Livonijas hronika").

Turpretim 1341. gadā (pēc 24 gadiem) ziema Baltijā bijusi izcili silta. Martā ziedējuši ķirši, bet jau maijā nogatavojušās ogas ("Latviešu Avīzes", 1873, Nr.4).

Ļoti silts bijis arī 1372. gads, kad ziemā upes nemaz neesot aizsalušas.

Pēc neparasti silto ziemu perioda seko ļoti bargas un sniegotas ziemas (1432., 1433., 1434. gadā): *"Bij dikti stingras ziemas un vienreiz sniegs sniga 40 dienas un naktis no vietas"* ("Latviešu Avīzes", 1876, Nr. 22).

Nākamās neparasti siltās ziemas minētas 16. gadsimtā.

1538. gadā ziema bijusi tik silta, ka janvārī un decembrī ziedējuši dārzi ("Latviešu Avīzes", 1873, Nr. 4); arī 1568. gadā, kad ziema Baltijā bijusi silta: *"11. janvārī Daugavā izgāja ledus, bet jau 28. tā paša mēneša datumā ziema beidzās pavisam."*

Savukārt pēc Baltazara Rusova "Livonijas provinces hronikas" (1578.g.) ziņām 1575. gadā visā Baltijā bijusi nepieredzēta ziema: *"Visvarenākais kungs uzsūtīja šai zemei arī tādu sodu, ka visu ziemu neizkrita sniegs(..)neviens cilvēks zemē nevarēja atcerēties, kad būtu bijis tik maz sniega kā šajā gada laikā."*

Un, kā jau tas dabā ir iekārtots, sevišķi siltas un maigas ziemas atkal kā pretpols līdzsvaro sevišķi bargas.

Par 1576. gadu vairāki vēstures avoti ziņo, ka novembra sākumā uzsnidzis ļoti dziļš sniegs. Visu rudeni līdz pat jaunajam gadam trakojušas vētras, kādas neviens neatcerējies piedzīvojis. Dziļajā sniegā cilvēki gāja bojā. No stiprā vēja 2. oktobrī Rīgas Pēterbaznīcas tornī saliecās gailis.

1611. gada oktobrī Rīgā plosījusies tik spēcīga viesuļvētra, ka no zemes izrauti koki, aiznesti māju jumti. Līdzīgs esot bijis arī 1612. gads.

Īsti vasarīga Baltijā bijusi 1617. gada ziema: janvāris lietains, silts,

bez sniega. “*Visu mēnesi pūta dienvidaustrumu vējš, lija, zāle un puķes dzina jaunus dzinumus, ziedēja ķirši(!)*.” Daugava aizsala tikai februārī, tikai februārī bijis pusotru nedēļu ilgš ragavu ceļš (“*Rigasche Stadtblatter*”).

Tāpat ļoti siltas bijušas arī 1624. gada ziemas beigas – “*aprīlī bija tik silts kā Jāņudienā. 15. aprīlī ziedēja ķirši*” (J. Broce).

1626. gada 30. maijā, kā ziņo daudzi vēstures avoti, Rīgā bijusi briesmīga viesuļvētra un plūdi. Applūdusi visa pilsēta un ganības, sagrautas mājas, bojā aizgājis daudz mājlopu, izgāzti un nolauzti koki.

17. gadsimta otrajā pusē kā sevišķi bargā tiek minēta 1666. gada ziema: tā bijusi ar tik spalgu salu, ka zemnieki sasaluši ragavās un sēdējuši kā dzīvi, izsaluši augļu koki un savvaļas koki.

18. gadsimta pirmā puse turpretī iezīmīga ar atsevišķām neparasti siltām ziemām.

1722. gadā ziema bija silta ar sniegu. Jau februārī ziedēja koki. Sausa un silta tā bija visā Eiropā (“*Latviešu Avīzes*”). Arī 1741. gadā janvāris, februāris un marts Baltijā bijuši lietaini, ar pārkonu, bet pēc 3 gadiem (1744. gadā) pēc ļoti bargas ziemas Daugavā (Rīgā) “*bijuši katastrofāli plūdi, jo ledus biežums Daugavā pārsniedzis divu vīru augumu*”(!), – tā ziņo “*Rigasche Stadtblatter*” 1814. gadā.

Ļoti nestabila un neparasta ziema bijusi 1796. gadā, kad dziļi atkušņi mijušies ar salu: “*12. janvārī ziema beidzās. 17. janvārī lija tik stiprs lietus, ka atkusa sasalušais ezers. Kļuva tik silts, ka ceļi kļuva neizbraucami. 24. janvārī liellopi un sīklopi tika izlaisti ganībās un visi brauca ar ratiem. Februārī un martā kļuva aukstāks.*”

Auksta un sniegota ziema ar sevišķi krasām laika maiņām bijusi pēc 27 gadiem – 1823. gadā. “*23. februārī pāri Daugavai no rietumiem Vitebskas virzienā gāja ļoti spēcīgs negaisa mākonis, kas nodarīja lielu postu iedzīvotājiem. 10. os no rīta bija vērojams ļoti spēcīgs pārkons ar zibeni. Sāka snigt biezs sniegs, kuru pēc 20 minūtēm nomainīja silts lietus (sevišķi Krāslavā). Pēc 2 dienām atkal atjaunojās sals.*” (“*Latviešu Avīzes*”, 1823. g.)

1835. gadā ziema bijusi vēl siltāka nekā 1831./32. gadā: “*Gaisa temperatūra nebija zemāka par -8° . Sniega ļoti maz, mājlopi visu ziemu tika dzīti ganībās.*”

1837. gadā sniega sega izveidojusies tikai janvārī. Stiprs sals un sniegpuķeņi ilguši līdz aprīlim. Sniega segas biezums sasniedzis 1,8 – 2,1 m (!) (“Kurzemes draudžu hronika”).

Sevišķi siltas ziemas bijušas 1852. un 1859. gadā. 1852. gadā ziema turējusies ļoti mīksta. Līdz janvāra vidum bijis silts. “*No tā siltā un miglainā laika, kas mums arvien līdz šim laikam gandrīz bija, sāce ir dārzos citi puķu koki izplaukt, citi esot bambales [vaboles] redzējuši sūrējam [lidojam].*” 1859. gada janvārī un februārī dārzos sākušas ziedēt puķes.

Neparastas vasaras, rudenī, pavasari

Ziņas par neparastām, savdabīgām vasarām parādās tikai ar 16. gadsimtu.

1579. gadā Baltijā sevišķi lietaina vasara: “*5 nedēļu [35 dienas!] laikā nebija pat trīs dienu bez lietus, kas turpinājās dienu un nakti. Bija tik ilgstošs lietus, ka zaldātiem apgērbs sapuva uz pleciem.*”

Kā vēl briesmīgāku un lietaināku daudzi vēstures avoti min 1601. gadu: “*Pēc lietainā pavasara, kad lietus lija 10 nedēļas [70 dienas!] nepārtraukti, sekoja ne mazāk lietaina vasara un rudens. Rudenī 2 mēnešus nepārtraukti lija. Daugava aizsala vairākas reizes, jo spēcīgas lietus gāzes vairākkārt salauza ledus segu. 17. oktobrī Daugava pārklājās ar ledu, bet 19. oktobrī jau atkal varēja braukt ar laivām. 20. oktobrī atkal aizsala, bet 21. oktobrī spēcīgs lietus atkal salauza ledus segu. 25. datumā upe aizsala trešo reizi, un 27. oktobrī spēcīgs lietus to atkal salauza. 1. novembrī upe aizsala 4. reizi, bet to reizi līdz pavasarim*” (“*Rigasche Stadtblatter*”).

1611. gada oktobrī un 1612. gadā Rīgā plosījās tik spēcīga viesuļvētra, ka no zemes tika izrauti koki, aiznesti ēku jumti.

1616. gadā pēc sausas un karstas vasaras, kāda tā bijusi arī visā Rietumeiropā, sekoja ļoti silts un lietains rudens: visu rudeni lija, lauki zaļoja kā vasarā, lopi atradās ganībās, tā tas turpinājās līdz Ziemassvētkiem un pat ilgāk (“*Rigasche Stadtblatter*”).

1679. gadā Latvijā atkal sausa un karsta vasara ar stiprām salnām jūnijā, kā rezultātā gāja bojā visi graudaugu sējumi.

1679. gada vasarā sējumi aizgāja bojā vasaras salnās, turpretī 1696.

gadā, kad bija auksta un mitra vasara, pastāvīga lietus dēļ visi sējumi aizgāja bojā (“Latviešu Avīzes”).

Latviešu tautas ticējumi

Par ziemu un vasaru

- * Ja ziema ir puteņaina, tad nākošā vasara būs sausa.
- * Cik reizes ziemā ir sarmas, tik reizes pavasarī ir nakts salnas, kamēr iestājas īstā vasara.
- * Janvāra mēnesī no jumtu lāsteku ūdens piesaulē vajag gailim nodzerties, februārī – aunam, martā jau vērsim, tad gaidāma laba vasara.

Par pavasari

- * Agrs pavasaris nesola labu vasaru.
- * Kad pavasarī ūdens pa ledus virsu noskrien, tad siena laikā būs lieli plūdi.
- * Kāds vējš pūš, pavasarim iestājoties, tāds pūš visu vasaru.

Par rudeni

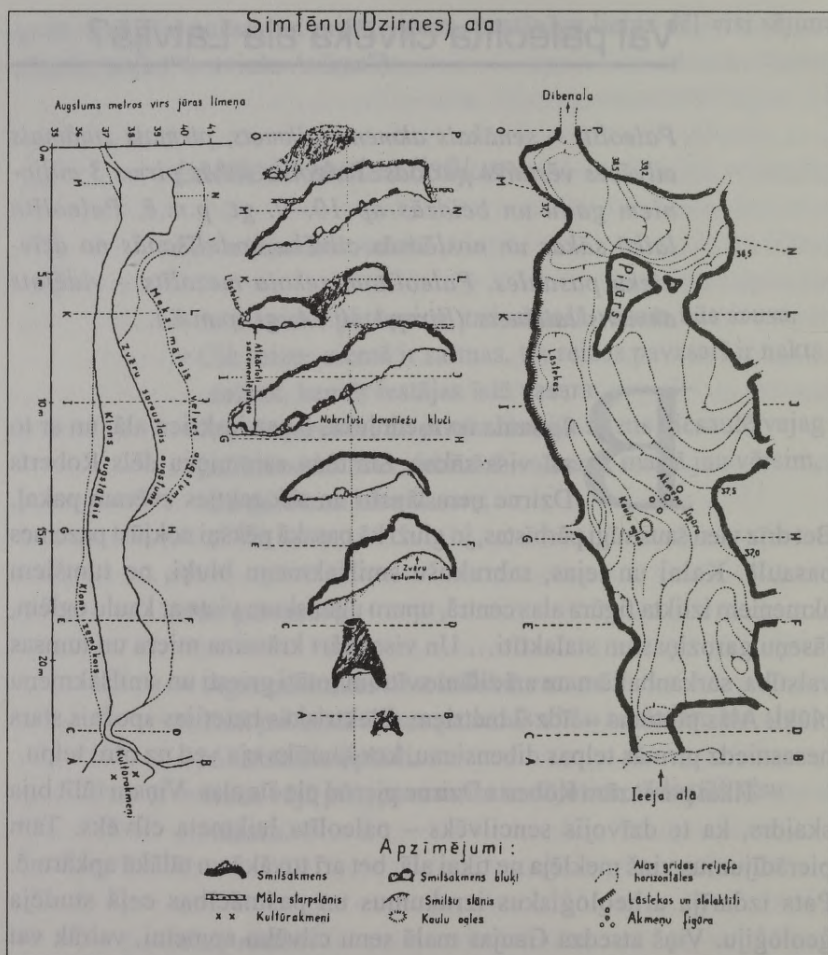
- * Ja rudenī ir daudz salnu un miglu un kad ar rietumu vēju nenāk lietus, tad būs daudz slimību.
- * Ja ir sauss rudens, būs vējaina ziema.
- * Ja rudenī ilgi stāv lapas uz kokiem, tad pavasarī ilgi nav zāles.

Vai paleolīta cilvēka ala Latvijā?

Paleolīts – senākais akmens laikmets, pirmais zināmais cilvēces vēstures periods. Paleolīts sākās pirms 3 miljoniem gadu un beidzās ap 10.–9. gt. p.m.ē. Paleolīta laikā sākās un noslēdzās cilvēku nodalīšanās no dzīvnieku pasaules. Paleolītam sekoja mezolīts – vidējais akmens laikmets (Eiropā 10.–4. gt. p.m.ē.).

Bēgdama no mednieka, lapsa ieskrien alā, un ar to arī viss sākas. Simtēnu saimnieka dēls Roberts Dzirne ņem lāpstu un sāk rakties zvēram pakaļ. Bet drīz vien šausmīgi pārbīstas, jo gluži kā pasakā pēkšņi nokļūst pazemes pasaulē. Kalni un lejas, sabrukušu smilšakmeņu blūči, no tumšiem akmeņiem izlikta figūra alas centrā, upuru ugunsкура vieta ar kaulu oglēm, lāseņu garoziņas un stalaktīti... Un visapkārt krāsaina miera un tumsas valstība, sarkanbaltām un arī zilām svītrām rotāti griesti un smilšakmeņu blūči. Alas platums – līdz 7 metriem. Elektriskās baterijas spožais stars nesasniedz pirmās telpas dibensieni, kur šaurāka eja ved uz otru telpu.

Tikai pamazām Roberts Dzirne pierod pie šīs alas. Viņam tūlīt bija skaidrs, ka te dzīvojis sencilvēks – paleolīta laikmeta cilvēks. Tam pierādījumus viņš meklēja ne tikai alā, bet arī tuvākā un tālākā apkārtnē. Pats izdarīja arheoloģiskus izrakumus un pašmācības ceļā studēja ģeoloģiju. Viņš atsedza Gaujas malā senu cilvēku apmetni, vairāk vai mazāk arheoloģiski pareizi rakās Simtēnu senkapos. Un tā visu laiku – rakās un meklēja, meklēja un rakās. Atrada kaula harpūnu, atrada senas rotaslietas, atrada kaula un akmens darbarīkus, akmens kasīkļus, skrāpjus, šķēpu un bultu uzgaļus, nažus, kaltus, urbjus un griežņus, durstekļus, dauzakmeņus, maļakmeņus... Akmeņi un akmeņi pildīja viņa māju un viņa domas. Viņš tos veda līdz arī izsūtījumā uz Sibīriju. Daudzi uztraukumā aizmirsa paņemt līdz arī siltās drēbes, viņš neaizmirsā savus dārgākos akmeņus. Arheologi viņam neticēja. Viņš precīzi, līdz pēdējam centimetram uzmērīja alu un izgatavoja smalku jo smalku plānu. Ievilkā alā elektrību,

Pēc Roberta Dzirnes materiāliem alas plānu zīmējis Imants Jurgītis

iekārtoja tur savu atradumu muzeju. Bet arheologi viņam tomēr neticēja. Tad viņš dusmās aizgāza alas ieeju ciet. Nevienam neko vairs nerādīja, nevienam neko vairs nestāstīja. Aizvien vairāk noslēdzās sevī. Viņa plauktos iegūla simtiem zīmējumu. Viņš precīzi izmērīja visas apkārtnes alas un iežus. Arī sirmā vecumā ar akmeņiem piekrautiem čemodāniem

braukāja uz Rīgu, uz Ļeņingradu. Tā laikam bija pētnieka traģēdija – viņš gribēja pierādīt vēl vairāk, nekā patiesībā bija atradis.

Ar laiku Roberta Dzirnes atrastā ala kļuva par leģendu, un galu galā neviens vairs īsti nesaprata: vai tā patiešām ir bijusi vai tikai izdomāta – kā daudzas citas neticamas lietas.

Roberts Dzirne visu mūžu jutās aizskarts, neatzīts, aplaupīts, apvainots un vajāts. Viņa atradumu un mūža darbu arheologi noraidīja. Dzirnem likās, ka viņa lielo atklājumu tie tīko piesavināties. Viņu izsūtīja uz Sibīriju. Viņa mājās saimniekoja citi. Simtēnu svētzozolu nodedzināja. Turklāt tas darīts tajā pašā naktī, kad dedzināts arī Ureles pilskalna dižozols pie Unguru ezera. (Kad vecā Simtēnu svētozola atvase krita, kaimiņu mājās Mazbožās ļaudis uztrūkās no miega neizpratnē par smago rībienu ārā.) Pēc atgriešanās Dzirnem nebija tiesību dzīvot savā tēvu mājā, bet viņš bija un palika lepns kā izdedzināts ozols, kas tomēr vēl zaļo, kaut tikai ar dažiem zariem. Zaļot – tas nozīmēja strādāt. Arī 80 gadu vecumā viņš bija liela auguma stalts vīrs. Viņa valoda bija skarba un lepna. Viņš bija kā karalis savai bagātajai valstij bez neviena pavalstnieka.

Dzirnes mūža pēdējā gadā mēs satikāmies pie viņa Cēsīs. Un notika brīnums. Skarbais un sevī it kā pārakmeņojušais vīrs mums parādīja savu dārgumu – kastes ar akmeņiem. Parādīja arī aizbērtās alas vietu pie savām tēvutēvu mājām un atļāva alu atrakt, lai mēs varētu pārliecināties par noslēpuma un brīnuma patiesumu. Ko tur redzējām un izjutām, es nestāstīšu, jo tikpat vārdos to izteikt neizdosies.

Alas dziļums ir 25 metri. Sānu eju kopgarums ir daudz lielāks un nav vēl izpētīts. Kad pēc alas mērīšanas pārsaluši iznācām ārā, rūca pērkons, spēra balts zibens un pār mums nogāzās ūdenssiena. Šajā alā patiesi redzējām kalcīta sacementētās smilšakmeņu garoziņas. Dzirnes (Simtēnu) ala atrodas tikai vienu kilometru no mūsu atklātajām Inkrustāciju alām un nepilnus trīs kilometrus no Kājiņu plakankalnes, tieši pretī Dzirnes alai viņpus Gaujas. Ja novilkto gaisa līniju, pēc viena kilometra tā atdurtos mūsu atraktajā Kvēpenes alā un dižajā pilskalnā, ozolā, avotā un citos Kvēpenes jaukumos. Puskilometru no Simtēnu alas, augšpus Dzedrupes (arī Simtupes) ietekas Gaujā, ir Vellupe. Tā ir tikai pārsimt metru gara un pa daudzām avotu mutēm iztek no kraujā senkrasta pazemes. Vai alu, kas ir tur, dziļi pazemē, nav izskalojuši šie avoti?

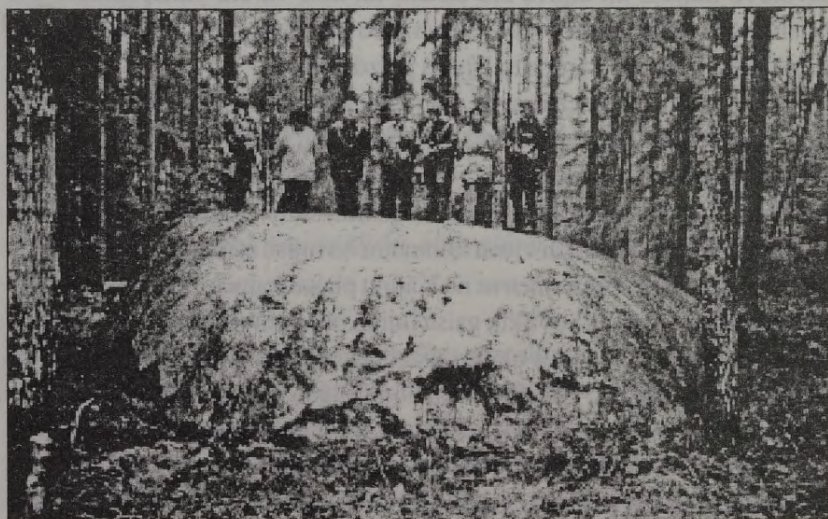
Roberts Dzirne ir atstājis arī nozīmīgu savas tuvākās apkārtnes vietvārdu vākumu. Šī cilvēka balss, kas saglabājusies manā magnetofona lentē, vairākus gadus pēc viņa nāves man palīdzēja atrast kādu jaunu alu un arī nosaukumus dažiem dabas pieminekļiem.

Vai vēl var atrast nezināmus dižakmeņus?

Jau labu laiku klīda valodas, ka Balvu mežos esot atrodams kāds Rīgas dabas sargiem un Vides ministrijai nezināms dižakmens.

Pirmais uz Balviem aizbrauca mūsu labākais izlūks dabas dārgumu meklēšanā Ansis Opmanis. Kad akmens koordinātas bija noteiktas, uz Balviem devās vesela ekspedīcijas grupa, lai pētītu, aprakstītu un precīzi izmērītu jaunatklāto dižakmeni. Tas notika 1997. gada agrā pavasarī.

Brūklāju (Ploskenes) dižakmens

Meža noslēpums meklējams nepilnus 10 kilometrus uz dienvidaustrumiem no Balviem, lielo purvu apgabala (Stompaku purvs, Lielais purvs un Orlovas purvs) austrumu malā. Jābrauc pa Balvu–Baltinavas ceļu, tad kādu puskilometru pirms Ķīļu autobusu pieturas jāiegriežas meža ceļā pa labi. Pa šo ceļu jābrauc 2,6 kilometri. Tālāk jāiet, pareizāk sakot, jābrien nepilns kilometrs pa ūdeņainu meža stigu pa labi gar izcirtuma malu.

Akmens guļ purvainā meža mikropaugura pacēlumā. Ieraugot tādu granīta plāceni starp vientuļā meža kokiem, aizraujas elpa. Dižais nav sevišķi augsts, bet varen plats gan. Uz tā muguras varētu sadancot vesels ansamblis. Mērījumu rezultāti ir šādi: milža platums – 5,0 m, garums – 8,25 m, augstums – līdz 1,9 m, apkārtmērs – 24,1 m, bet virszemes redzamās daļas tilpums – 45 kubikmetri. Tas nozīmē, ka šis akmens ierindojas pirmajā desmitniekā starp vislielākajiem Latvijas dižakmeņiem, dalīdams astoto un devīto vietu ar Vaiķu (Napoleona) dižakmeni Jēkabpils rajona Vīpes pagastā.

Tomēr lielākā akmens daļa slēpjas zem zemes. Pēc sava novietojuma, veidola, krāsas un apkārtējās situācijas jaunais milzis ir ļoti līdzīgs Nīcgales dižakmenim. Akmens ir gaiši pelēks ar melniem vizlas kristāliem, atsevišķos ieslēgumos saskatāmi sarkanīgi granīta kristāli kā sīki, sakaltuši asins pilieni. Akmens ir stipri sadēdējis. Parokot šurfu, atrodamas dažāda lieluma šķembas, kas atlūzušas no pamatakmens un sabirušas visgarām tā malai. Vēl paliek precizējams jautājums par jaunapzinātā dabas pieminekļa nosaukumu. Akmens atrodas Bērzkalnes pagasta teritorijā Brūklāju mežniecībā (41. kvadrātā), bet tuvākās mājas ir vairāk nekā kilometra attālumā. Puskilometru uz rietumiem no akmens atrodas Ploskenes ciems. Tātad tas būtu saucams vai nu par Brūklāju, vai Ploskenes dižakmeni. Vietējie to dēvējot par Velnakmeni. Bet tādu velnakmeņu jau Latvijā netrūkst.

Kādus noslēpumus glabā Svētmeitas akmens?

Lielu un mazu velnakmeņu ir tik daudz, ka neviens nav varējis tos līdz galam saskaitīt. Nav mazums arī visādu svētakmeņu, upurakmeņu un dažādu pēdakmeņu. Taču Svētmeitas akmens ir tikai viens. Kaut akmens ir varen liels, nezinātājam bez ceļa rādītāja šo dabas pieminekli ir gandrīz neiespējami atrast, jo milzis labi paslēpies Mērsraga mežos, kur ceļu nav un apkārtnē piebārstīta ar lielākiem un mazākiem laukakmeņu rupučiem, kas piesegušies ar zaļiem sūnu maskēšanās apmetņiem. Akmeņu birums acīmredzot šeit ir turpinājums no Mērsraga akmeņu vaļņu grēdām, kas izveido lielāko jūrakmeņu ragu Latvijā. Vieta un pats Svētmeitas akmens ir teikām un noslēpumiem apvīts. Akmenī dzīvojoš svētmeita. Pusdienlaikā, divpadsmitos, varot dzirdēt, kā svētmeitas ratiņš dūc. Tur, akmenī, esot

Svētmeitas akmens

saskatāmas arī durvis. Daži teic, ka zem akmens paslēptas senas jūras laupītāju bagātības. Kādu kilometru uz dienvidiem no Svētmeitas akmens ir Slepkaikalva. Tur atradušies seno jūras laupītāju cietoksnis un pils un kādreiz stāvējušas arī Aizsilnieku mājas. Atrasts sasists naudas pods. Vecā nauda daļēji izvazāta, daļēji nonākusi Talsu muzejā. Naudas atradējs Matīss Kārklīņš teic, ka naudai virsū bijis Zviedrijas ķēniņš ar bārdu.

Pats teiku akmens patiešām ir lauku pirtīņas lielumā: vairāk nekā 2 m augsts, 6,7 m garš, līdz 4,3 m plats un 17,3 m apkārtmērā. Bet akmens virszemes apjoms – 28 m³. Sarkanīgs rapakivi granīts, skaistiem, lieliem, apaļiem kristāliem kā veciem dolāru nospiedumiem nozīmogots. Ap akmens malām labi redzamas naudas meklētāju raktās bedres. Virs akmens kādreiz augusi liela egle, no kuras vairs saglabājusies tikai celma atlieka. Akmens virsma ir šķautņaina kā mājas jumts, noaugusi ar smaragdzaļu sūnu. Skatoties uz augstāko galu, tas atgādina kuģi zem zaļo egļu zariem. Akmenim vienā sēnā atplēsts prāvs plakans gabals kā milža maizes šķēle. Akmens korē redzams sēdekļis – 40×30 cm liels iedobums. Grūti nosacīt, vai tas ir pašas dabas veidojums vai varbūt arī cilvēks tur pielicis savu roku. Pats akmens nosaukums un teika neapšaubāmi liecina, ka Mērsraga Svētmeitas akmens ir sargājams ne tikai kā dabas piemineklis, bet arī kā sens kultakmens.

Vēstules, ko rakstījuši veci ļaudis par Svētmeitas akmeni

H. Lapsa no Mērsraga: “Man ir 83 gadi. Tas bija 1915. gadā – lielie cilvēki gāja ogās un mani ņēma līdzī, lai parādītu Svētmeitas akmeni, lai paklausītos, kā iekšā svētmeita vērpj. Un tiešām iekšā tikšķēja. Bija vienā pusē tā kā soliņš un otrā pusē tāds atšķēlums kā durvis. Augšā gan nekādu iedobju nebija. Tās radušās 1927. vai 1930. gadā, kad bija atbraukuši no Rīgas kādi pilsētnieki un sāka akmeni kalt, gribēja saspridzināt, bet tā arī palika. Vienā stūrī uz akmens auga eglīte un bija toreiz tik resna kā dakšas kāts. (..) No meža ārā bija tāds klajumiņš, uzkalniņš. Tur esot bijusi jūras laupītāja Markgrāfa pils. Es arī, ganos iedama, tur redzēju ķieģeļu

lauskas. (..) Tanī Markgrāfa pils vietā pēc daudziem gadiem uzcēla māju Aizsilnieki, bet vienā istabā nav varējuši dzīvot, jo pa naktīm kāda sieviete spokojusies. (..) Mērsrags savu nosaukumu dabūjis no Markgrāfa vārda, jo vāciski Mērsrags ir Markgrafēn.

P. Tīlena no Cēsu rajona atstāsta teiku, kā laupītāju virsaitis iemūrējis akmenī nolauptō skaistuli – kāda tirgotāja meitu, kad tā atteikusies iet pie viņa par sievu. Tālāk P. Tīlena raksta: “Ka tāda pils ir bijusi, nav teika. Uz šīs pils pamatiem mans tēvs uzcēla māju, protams, daudz mazāku. Būvējoties un rokoties pamatos tika atrasts moku blukšis, nauda un dažādi citi priekšmeti, kas ir nodoti muzejam. Arī vēlāk, jau kara laikā, es pati atradu veclaicīgu pīpi. No pils uz jūras pusi uzkalniņā varēja saskatīt vairāku ēku pamatu aprises. Varbūt kādreiz tur ir bijis ciems?”

Cik liels ir Velna Skroderis?

Otrs lielākais Latvijas dižakmens Velna Skroderis atrodas Madonas rajona Praulienas pagastā Kujas upes kreisajā krastā. Granīta milzeņa vienus sānus pastāvīgi apskalo upes ūdeņi, un no upes puses tas izskatās kā četrus metrus augsta vertikāla klints. Jaunauziņu māju iedzīvotāji šo akmeni izmanto kā stabilu balstu savam trosēs iekārtajam tiltam augstu pār Kujas ūdeņiem.

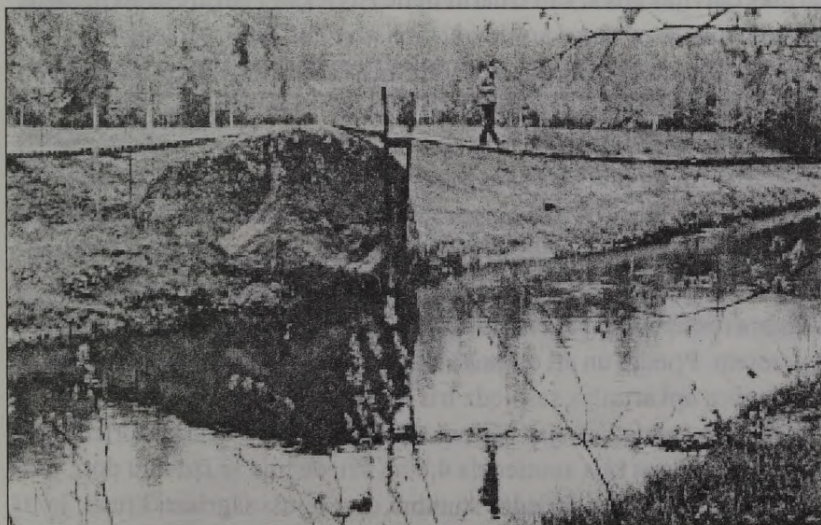
Velna Skroderis ir neparastas formas dižakmens. Sarkanīgs rapakivi granīts ar izteikti lieliem kristāliem. Tas nav ne šķautņains, ne arī noapaļojies elipsoīds kā daudzi citi, kas līdzīgi milzīgiem, labi uzrūgušiem maizes kukuļiem. Šis Velnakmens ir ar vertikālām malām, un tā garuma un platuma attiecības atšķiras tik ļoti maz, ka lielo granīta blukši var uzlūkot kā aptuvenu cilindru, kura caurmērs ir 6,4 metri (apkārtmērs 20,2 m). Lielākais akmens augstums upes pusē – 4,15 m, krasta pusē – 3,1 m. Akmens augša gandrīz plakana, ap 30 kvadrātmētru liela. Uz akmens agrāk Jāņu naktī kurināts neliels ugunskurs. Bet pļaujas laikā, lai cik noguruši, ļaudis pēc darba sanākuši ar visām izkaptīm un nodziedājuši vairākas dziesmas un tikai tad devušies mājās.

Vides aizsardzības komitejas inspektors Zigmunds Bekmanis lūdza ierasties Madonas rajonā un vēlreiz pārmērīt Velna Skroderi – vai tiešām tas ir otrs lielākais Latvijā. Jā, ir! Bet, lai cik dīvaini, Latvijas otrs lielākais dižakmens nav ņemts valsts aizsardzībā. Kopš 1987. gada ar Latvijas PSR Ministru padomes lēmumu aizsargājamo ģeoloģisko objektu sarakstā iekļauti tikai 32 dižakmeņi.

1994. gadā 22. jūlijā tika izdarīta rūpīga akmens pārmērīšana. Vasaras zema ūdens līmenis pie akmens sāniem pacēlies tikai par 40 centimetriem. Pārbaudot akmens apakšu, izrādījās, ka tā vairāk nekā par metru ir atskalota tukša. Akmens milzis it kā daļēji karājas gaisā virs ūdens dibena. Krasta pusē ierokoties tikai mazliet, konstatējām, ka arī tur akmens vairs dziļāk zemē neiegulst. Varējām novērtēt visu akmens lielumu un kalkulēt tā pilnu tilpumu, kas noapaļojot iznāca ap 100 kubikmetri. Vislielākajam Latvijas dižakmenim, Nīcgales akmenim, virszemes tilpums ir 170 m³.

Agrāk, līdz 1982. gadam, Velna Skroderis šķitis daudzkārt mazāks. Tā lielu daļu slēpa Kujas krasts. Bet 1982. gadā ūdens padziļināšanas un meliorācijas gaitā šo akmeni atraka no zemes skavām. Sākumā gan

Velna Skroderis

akmens milzi melioratori grasījušies saspridzināt, lai atvieglotu Kujas upes bagarēšanu. Bet tad par dižakmeni iestājusies Jaunauziņu māju saimniece – 90 gadus vecā Hildegarde Padoms. “Skroderi jūs neaiztiksiet!” viņa kategoriski paziņojusi. Tad spridzinātāji sākuši rēķināt, ka šitam akmens milzim apakšā būtu jāliek tik liels spridzeklis, ka arī Jaunauziņu mājas varētu tikt bojātas no lielā sprādziena.

Saimniece izstāstīja, kā Velna Skroderis šeit nokļuvis.

Velns bijis sanīdies ar Dievu un visādi gribējis Dievam kaitēt. Nodomājis aizbērt Aivieksti. Velns bijis jau visus akmeņus no šīs apkārtnes salasījis un vienu maisu iebēris Aiviekstē pie Nagrotas, kur Aiviekstei krāces. Otrs maiss patrāpījis lielāks. Kāpjot pār Kujas upi, Velnam pārplīsušas ūzas. Tad šis aizgājis turpat pie skroderiem. Tā agrāk sauktas Jaunauziņu mājas. Tur sadabūjis ragavu ilksi. Apsēdies uz lielā akmeņa un ar ilksi kā ar adatu lāpījis savas ūzas. Diegu vietā Velns ņēmis auzas. Bet, tikko ticis ar lāpīšanu galā, tā Kujas otrā krastā iedziedājies Auziņu gailis. Nu Velnam atlicis tikai mukt, ko nagi nes. No tās reizes lielais akmens palicis Kujas krastā un saucas par Velna Skroderi.

Hildegardes kundze vēl pastāstīja, ka agrāk arī pašā Aiviekstē bijis līdzīgs akmens, kas arī saucies par Skroderi, bet tas saspridzināts pirmās Latvijas laikā, kad izdarīti lielie Aiviekstes bagarēšanas darbi.

Kur aug visvecākā Latvijas priede?

Latvija ir priežu zeme. 44,7% no Latvijas teritorijas aizņem meži. Savukārt no mežiem 40,7% aizņem priedes. Varētu likties, ka visvairāk dižkoku dos priedes. Tomēr tā nav. Lai gan priedes izaug garas un slaidas, tomēr to stumbra resnums nevar sacensties ar mūsu lapu koku milzīgajiem stumbra apjomiem. Priedes un arī egles kā aizsargājamus dižkokus ieskaita tad, ja to stumbra apkārtmērs sasniedz trīs metrus.

Kā leģenda Latvijas vēsturē tiek minēta vecā Zauskas priede. Tās stumbra resnums bija sasniedzis 4,6 m. Priede bija ar izdobtu dori, jo tā bija senais bišu koks. Priedes stumbrā esot bijuši sagriezti krusti, jo tā

vienlaikus bijusi arī senais krusta koks. Zinātnieku aprindas Zauskas priedes vecumu vērtēja ap 500 gadiem. Daži autori pat izteicās par 600 gadiem. 1954. gadā priede nokalta. Priedi nozāģēja un stumbra daļas iekonservēja, lai saglabātu kā muzeja eksponātus. Vienlaikus saskaitīja arī priedes gadskārtu riņķus un noteica vecumu – 370 gadi.

Mūsdienās tik resnas priedes Latvijā vairs nav. Arī Kalnieku dižpriede Talsu rajona Ģibuļu pagastā, kas bija sasniegusi 4,4 m resnumu, ir nokaltusi cilvēku nevīžības dēļ, jo netika izcirstas jaunās priedes, kas ielencā un nomāca veco zemzaraino priedi. Tagad par dižāko un resnāko Latvijas priedi uzskata Allu priedi Ventspils rajona Usmas pagastā – tās stumbra apkārtmērs ir 4,3 metri. Bet ne vienmēr resnākais koks ir arī vecākais.

1999. gadā, Ziemeļgaujas dabas parka izveidošanas ietvaros strādājot pie dižkoku izpētes šajā teritorijā, izdevās atrast patlaban dzīvo vecāko priedi Valkas rajonā. Tā aug Plāņu pagasta Saules mežniecības 250. kvartālā Gaujas vecupes malā slīpā nogāzē 600 m attālumā no bijušajām Kaķu mājām. Tāpēc kokam dots Kaķu priedes vārds. Šīs priedes monolītā stumbra apkārtmērs ir 3,05 m. Stumbrs savu varenumu saglabā līdz 15 m augstumam. Galotnes augstums – 27 m. Vaināga projekcija – 57 m². K jeb koksnes tilpums – 9,0 m³. Koka veselības stāvoklis – apmierinošs.

Priedes vecums tika noteikts, izdarot urbumu ar 40 cm Preslera svārpstu, lai iegūtu serdeni ar gadskārtu šķērsriezumiem. Parasti vecajiem dižkokiem stumbru vidus ir iztrupējis. Kaķu priedei stumbra vidus saglabājies vesels un trupes neskarts līdz pašam centram. Gadskārtu skaitīšana tika veikta Vēstures institūta dendrohronoloģijas laboratorijā. Iegūtais rezultāts ir pārsteidzošs: Kaķu priedes vecums ir 370 gadi! Tātad atkārtots leģendārās Zauskas priedes vecums, kurai apkārtmērs bija 4,6 m – par pusotru metru resnāks. Plānotajā Ziemeļgaujas dabas parka teritorijā ir vairākas augsto, monolīto stumbru dižpriedes. Pilnīgi iespējams, ka šeit slēpjas vēl kāda lielāka vecuma rekordiste.

Kā Blusu ala ieguva savu vārdu?

Siguldas pilsētas teritorija aizstiepjas tālu pa Gaujas senielejas stāvajām nogāzēm un mežonīgajām gravām, kas noaugušas ar īstu džungļu biežokņiem, šķēršļotas ar avotu staignājiem. Vienā tādā grūti pieejamā vietā augšpus Turaidas pils starp Bēršu un Cīruļu mājām slēpjas diezgan prāva beznosaukuma smilšakmeņu klints. Tās garums – 200 m, lielākais augstums – 8 m. Dzeltēno smilšakmeņu iezī no Gaujmalas lauku ceļa atdala dūksnains, gandrīz nepārejams staignājs. Klints rietumu galu grezno 3,7 m dziļa, tikpat plata un tikpat augsta gotiskas formas niša. Klints austrumu galā no šauras plaisas izplūst dzidrs avots. Mazliet pa labi izveidojusies šaura, pāris metru augsta terase, no kuras izaug sirmi, līki koki un liecas kā milzīgi kāši virs staignāja niedrēm. Šeit 1991. gadā rudenī Latvijas speleologi sāka atrakt aizbirušu, jenotsuņu pieķēzītu alu labirintu. Tupot uz ceļiem un guļot uz vēdera, no jaunatklātā alu labirinta tika izviesti 50 m³ smilšu, mēslu un dražu.

Atrakto eju un nozarojumu kopgarums ir 55 m, bet tālākais punkts no ieejas – 20 metri. Tā ir visgarākā ala Siguldā un otrā garākā Gaujas Nacionālajā parkā. Līdz 1985. gadam Latvijā vēl nebija zināma neviena ala, kuras garums sasniegtu 50 metrus. Atraktās alas tilpums vērtējams ne mazāk kā 70 m³. Mājās pārbraukuši, alas atracēji pārdzīvoja īstas mocības. Viņus visus bija apsēdušas rudas, lielas un nežēlīgi kodīgas blusas. Izrādījās, ka tās ir jenotu blusas, kas acīmredzot labi piemērojušās dzīvei alās smiltīs. Tā arī ala ieguva savu vārdu – Blusu ala.

Siguldas alas	Garums, m	Laukums, m ²	Tilpums, m ³
1. Blusu ala	55	...	70
2. Gūtmaņala	18,8	170	500
3. Revolūcijas ala (tagad saukta Mazā ala)	14,2	40	30

4. Krimuldas Velnala			
līdz 1992. g.	10,7	45	...
vasarai			
pēc 1992. g.	ap 40	140	...
atrakšanas			
5. Mazā Velnala	10,2	16	8
6. Pēterala	6,5	8	33
7. Turaidas	6,0	23	22
(Dainu) ala			
8. Viktora (Maijas)	5,9	24	50
ala niša			
9. Kraukļu ala	5,0	7	20
10. Aunapieres ala	4,5	3,5	3,5
11. Bezvārda ala niša	7,3	10	2,0
bezvārda klintīs			
150 m			
no Blusu alas			
12. Jaunā	4,2	12	12
pazemes ala			
13. Ziemas ala	5	16	20

Ieeja Blusu alā

No ekspedīcijas talcinieku dienasgrāmatas

Sākām atrakt alu. Laika gaitā dzīvnieki to bija aizbēruši gandrīz ciet, atstādami tik vien lielu spraugu, cik nepieciešams, lai paši varētu pa to ielīst. Kad atrakām alas ieeju, redzējām, ka patiesībā tā ir divus metrus plata un pusotru metru augsta. Kādreizējo avota veidoto sufozijas alu āpši bija iekārtojuši savām vajadzībām, ilgā laika gaitā aizberot to ciet un tikai pašā augšā alas korē atstājot šauru eju, piemērotu saviem izmēriem. Mēs ar lāpstām metām no alas ārā visādu drazu: gan satrūdējušus, gan diezgan svaigus migu pakaišus un melnu, treknu mēslojumu, nākušu no āpšu "tualetes". Metām dzīvnieku sakasīto smilti, kas vizuļoja no vienas vietas, it kā piebērta ar zelta naudu. Tur zaigoja lielo vaboļu tukšie ķermeņi un virsējie spārni.

Aigars ir augumā mazākais, lunkanākais un arī stiprākais no mums. Viņš, uz vēdera līzdams, rokas dziļumā pirmais. Kā viņš tur var izturēt! Ik pa laikam Aigars brīdina: "Uzmanību! Ņemiet pretī atkal vienu kūku!" Un tā veselām sērijām uz lāpstas viņš uzmanīgi bīda no alas laukā mums pretī jenotu izkārnījumus. Pat ārā stāvētājam no alas mutes pretī veļas tik drausmīgi asa smaka, ka elpu ņem ciet un acīs kož vēl trakāk nekā zooloģiskajā dārzā pie lauvu krātiņa. Tā ķēzīdamies, slinkie jenoti un lapsas padzen no alām darba rūķus āpšus, piemēslojami viņu alas. Āpsis, būdams tīrīgs dzīvnieks, ir spiests paša labi iekārtoto un kārtīgi uzturēto mitekli pamest. Bet nu mēs jenotus no šīs alas padzīsim!

Par grūto darbu Aigaram nāk atalgojums. Aizvien jaunas ejas paveras viņa priekšā. Pa labi un pa kreisi sazarojas šauri alu labirinti. Visi tie jāatrok un jāattīra. Bieži vien griestus starp ejām balsta zemi, plati pilastrī. Bet pusdienlaikā no alas dziļumiem atskan blāviens: "Eū! Redzu priekšā plašu telpu!" Tā bija trīs metrus plata un līdz četrus metrus augsta kupolveida telpa, kurā no griestiem nokarājās melnas sakņu tauvas, bet vidū atradās divus metrus augsta no griestiem nobrukusi smilšakmeņu kaudze. Visu šo kalnu mēs

izsviedām no alas ārā. Strādājām, tupēdami uz ceļiem un cits citam pa ķēdīti pārsviezdami zemi.

Nāca arī dažādi atradumi. Netālu no alas ieejas izrakām kādu dīvainu augu, tādu kā lielu ķekarainu kaktusu. Bet šis kaktusveidīgais augs nebija vis zaļš, bet gan pilnīgi balts kā piens – tumsā pārvērties par albīnu. Tomēr mēs ērmu pazinām, jo bijām jau kaut ko līdzīgu atraduši Peldangas labirintā un Pērļupītes alā. Tas, izrādās, bija savādi piemērojies parazitāugs – sārtā bezlape, kas parazitē uz koku saknēm un ko var itin bieži ieraudzīt agrā pavasarī mežainās gravās. Visā alas attīrīšanas gaitā atradām arī septiņus galvaskausus, visticamāk – āpšu. Atradām arī Latvijā jau uzieto pasaules retumu: 360 miljonu gadu vecus pārakmeņotus kaulus – atliekas no tālā devona laikmeta bruņu zivju plāksnēm.

Kad satumsa oktobra agrais vakars, devāmies uz Gaujas Nacionālā parka administratīvo centru, kur laipnā parka vadība mums atvēlēja siltas naktsmājas vilku, lāču, lūšu un citu izbāztu zvēru un putnu sabiedrībā. Otrā rītā zemi klāja balti krusas graudi un kailajos koku zaros, ziemu aicinādams, svilpa auksts vējš. Bet alā bija klusi un silti. Divus metrus zem mums rāmi plūda avots. To ieraudzījām tikai tad, kad no lielās kupola zāles iekļuvām pa kreisi ļoti šaurā plaisā. Ar piepūli tur varēja iespraukties tikai paši tievākie un lunkanākie alas atbrīvotāji. Pēc šīs plaisas iztīrīšanas viņi ieraudzīja, ka dziļi apakšā nepieejami šaurā plaisā lukturīša gaismā vizuļo pazemes strauts – tas pats avots, kas virszemē no smilšakmeņu klints izlaužas labu gabalu sānis no alas ieejas. Avots un plaisa ir šīs alas sākotnējie veidotāji.

Mēs rakāmies aizvien dziļāk pazemē, bet ejām vēl nebija gala. Pirmajās divās dienās vien nejaudājām visas alas ejas iztīrīt. Uz pazemes talku braucām arī nākamajā sestdienā.

Ko Latvijas labā paveicis Pēteris Nomals?

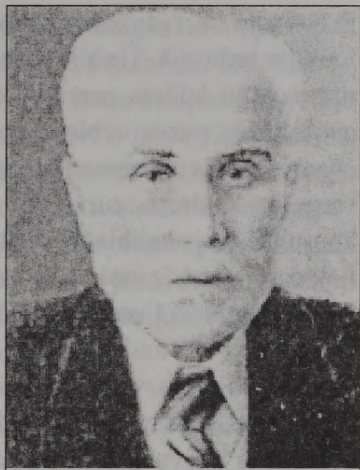

Purvi un kūdra ir viena no mūsu dzimtās zemes dabas bagātībām. To izpētei bija veltīts no sēļu zemes nākušā Pētera Nomala mūžs. Pēteris Nomals piedzima 1876. gada 8. augustā Sēlpils pagasta Priekšānos. Mācījies pagastskolā, Jēkabpils pilsētas skolā, tad, strādājot par tautskolotāju, kā eksterns izturējis vidusskolas pārbaudījumus, bet 1910. gadā beidzis Rīgas Politehniskā institūta ķīmijas nodaļu ar pirmās šķiras inženiera tehnologa grādu un uzslavu. Kā neliela priekšspēle bija pasniedzēja darbs tehniskajā skolā Tveras guberņā, bet pēc atgriešanās Rīgā – no 1912. gada – tika veikts darbs visa mūža garumā, ko var nosaukt par Latvijas purvu simfoniju. Tā tika radīta, strādājot dažādās iestādēs un ieņemot dažādus amatus.

Pirmais lielais uzdevums bija izveidot un vadīt Purvu pētīšanas laboratoriju, strādājot Domēņu valdes hidrotehniskajā nodaļā. Šo darbu uz brīdi pārtrauca Pirmais pasaules karš. Tomēr samērā drīz darbīgais un neatlaidīgais speciālists turpināja iesākto, vadīdams Purvu nodaļu Zemkopības ministrijā, pēc tam jaundibinātās Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultātes Purvu mācības un kūdras tehnoloģijas katedrā un tāda paša nosaukuma laboratorijā. No 1946. līdz 1949. gadam P. Nomals bija Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Purvu zinību institūta direktors.

Var tikai aptuveni nojaust P. Nomala organizatora spējas, talantu, kāds bija vajadzīgs, lai izveidotu un sekmīgi vadītu Latvijā pilnīgi jaunu zinātnes nozari un attiecīgas iestādes. Viņš piedalījās Latvijas Universitātes organizēšanā un dibināšanā, ar lielu mīlestību un aizrautību veidoja Purvu muzeju. Šis darbs nebija viegls. Daudzi uzskatīja P. Nomalu par fantastu, iebilstot pret Purvu katedras dibināšanu, jo nevarot par enerģijas avotu uzskatīt materiālu, kurā ir 95% ūdens. Tomēr katedra tika nodibināta, pie tam attiecīgā laboratorija kļuva par parauglaboratoriju fakultātē. Arī ar Purvu muzeju bija grūtības – toreizējā universitātes vadība lielāko daļu no bagātīgā savāktā materiāla iznīcināja. Pārējie eksponāti no Dabas

Pēteris Nomals

muzeja ir pārceļojuši uz tagadējo Latvijas Meliorācijas un zemkopības muzeju Mālpilī, kur tiek rūpīgi saglabāti un arī rādīti interesentiem. Apskates vērti ir purvu kūdras paraugi, veco meliorācijas iekārtu fragmenti un citi eksponāti. Par P. Nomala lielo ieinteresētību un attieksmi pret ieceru īstenošanu liecina viņa darba līdzgaitnieces docentes Marijas Galenieces atmiņas zinātnieka simtās dzimšanas dienas piemiņai veltītā rakstā Latvijas Dabas un Vēstures kalendārā 1976. gadam:

“Būdams pārliecināts, ka labai lekcijai nepieciešams demonstrējamais materiāls, profesors ar lielu aizrautību ķeras pie purvu muzeja ierīkošanas. Muzejam profesors ziedo daudz laika – visu viņš pārdomā un izplāno līdz sīkumiem. Ar lielu bijību viņš aplūkoja katru paraugu, ko ievāca muzejam. Atceros, reiz, kad pārvedu no dažiem Kurzemes purviem labus dzelzsrūdas un vivianīta paraugus, kā arī sapropeli ar fosiliem ezerriekstiem, profesors ar lielu sajūsmu tos apskatīja, pats tūlīt sameklēja kastītes, kur paraugus novietot, un vēl piekudināja neko nemest prom, bet visu saglabāt.”

P. Nomala darbība bija ļoti daudzveidīga. Jauno speciālistu audzināšanu viņš sāka kā lektors, pēc tam docents, bet pēc doktora disertācijas aizstāvēšanas no 1930. gada kā profesors. Viņš pildījis arī Latvijas Universitātes zinātņu prorektora pienākumus, vienlaicīgi vadot Purvu institūtu. Tomēr visam pāri kā galvenais viņa mūžā bija zinātniskais darbs.

P. Nomala noorganizētās pētnieku grupas no 1926. gada strādāja visā Latvijas teritorijā. Tie bija pirmie vispusīgie pētījumi par purviem. Dabā tika ievākti kūdras paraugi, ko pēc tam analizēja laboratorijā. Tika noskaidrota purvu uzbūve jeb stratigrāfija, ūdens sastāvs un režīms, nosusināšanas un izmantošanas iespējas, sastādīta pirmā Latvijas purvu karte, noskaidrotas purvu tipu un ģeogrāfiskās atšķirības. Sniegtas arī konsultācijas jaundibinātajai kūdras rūpniecībai. Publicēti vairāk nekā 40 lieli darbi gandrīz visās purvu mācības un izmantošanas nozarēs, daudz rakstīts periodikā un referēts dažādās sanāksmēs. Par zinātniskā darba kvintesenci var uzskatīt 1936. gadā krājumā "Latvijas zeme, daba un tauta" publicēto vispusīgo Latvijas purvu apskatu, sākot ar purvu veidošanos, augiem, tiptiem, kūdras sastāvu, klasifikāciju, uzbūvi un dabu, beidzot ar purvu uzskaiti atsevišķos upju baseinos un izmantošanu. Nedaudz vēlāk pakāpeniski ir publicēti atsevišķu Latvijas novadu – Kurzemes, Zemgales, Vidzemes un Latgales purvu apskati.

P. Nomala dzīves ceļš izbeidzās 1949. gada 8. augustā, bet viņa darba rezultātiem ir mūžīga vērtība. Materiāli par P. Nomala dzīvi un darbu glabājas jau pieminētajā muzejā Mālpilī un viņa dzimtajā pusē – Jēkabpils novadpētniecības muzejā.

Ko varam izlasīt purva grāmatā?

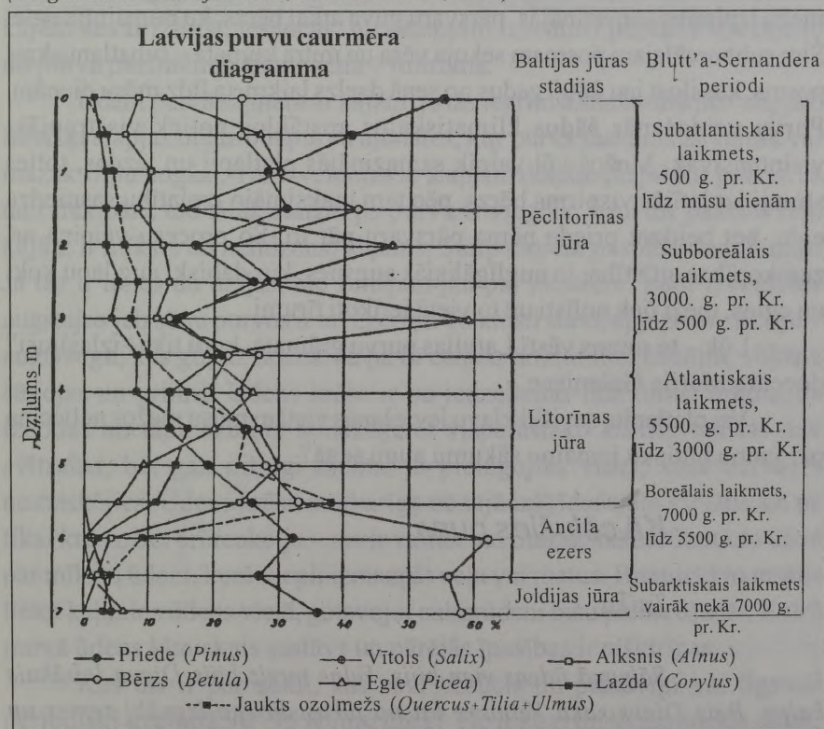
Sūnu un citu atmirušo augu slānis purvā saplok, sapresējas, tā ka ik gadu izveidojas ap 1 milimetru bieza kūdras kārtiņa. Šīs kārtiņas varam iedomāties kā grāmatas lapas, kurās "ierakstījušies" visi augi un citi organismi, kas attiecīgajā laikā purvā ir auguši un dzīvojuši. Aplūkojot kūdras piciņu, varam saskatīt augu stumbriņus, lapas un citas daļas. Ja paraugs paņemts no dziļākiem slāņiem, kur kūdra ir labāk sadalījusies, augu daļu piederību noteiktai sugai ir pagrūti atšifrēt. Tomēr ir tādas augu daļas, kas kūdrā labi saglabājas un ir vieglāk atpazīstamas. Tie ir putekšņi un sporas, patiesībā to apvalki. Putekšņa dzīvais saturs atmirst, bet no celulozes un pektīnvielām veidotie apvalki kūdrā it kā iekonservējas. Katrai augu ģintij

un pat sugai ir raksturīgi, no citām atšķirīgi putekšņi. Tie atšķiras pēc lieluma, formas, virsmas faktūras, dažādiem zīmējumiem. Šīs pazīmes labi saskatāmas mikroskopā. Priedei un eglei katra ziedputekšņa ārējā apvalkā (putekšnim ir arī iekšējais apvalks) ir divi ar gaisu pildīti pūslīši, tādēļ putekšņi ir viegli un vējš tos var aiznest tālu prom. Katrs būs ievērojis iedzeltenu plēvi peļķēs un citviet uz ūdens pavasaros, kad atveras priežu vīrišķie čiekuri un bagātīgi izkaisa putekšņus. Staipekņu sporas izskatās kā no divām dažādām pusītēm kopā saliktas – puslodes ar trīsstūra piramīdu, no kuras virsotnes kā šķautnes iziet trīs svītriņas. Putekšņus un sporas pēti īpaša botānikas nozare – palinoloģija.

Ja purvā ir 10 metrus dziļš kūdras slānis, tad tā vecums lēšams ap 10 000 gadu. Izpētot kūdras paraugus, kas secīgi paņemti noteiktā dziļumā,

Diagrammu sastādījusi M. Galeniece

(No grāmatas "Latvijas zeme, daba un tauta", 1936)

varam gūt priekšstatu, kā ir attīstījies augu valsts Latvijā kopš leduslaikmeta beigām, kad pēcdeduslaikmetā sāka veidoties purvi. Šo laikposmu sauc par holocēnu.

Strādājot Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultātē Purvu un kūdras izmantošanas katedrā, kūdras paraugus un tajos atrodamos putekšņu paraugus no purviem visā Latvijā ir izanalizējusi docente Marija Galeniece. Viņa ir sastādījusi purvu caurmēra diagrammu. No tās mēs uzzinām, ka vēsajā un sausajā subarktiskajā jeb preboreālajā laikposmā, kas bija pirms vairāk nekā 9000 gadu, mežos valdīja bērzs, kaut arī bija diezgan daudz priežu. Sekoja samērā silts un sauss boreālais posms, un priede ņēma pārsvaru pār bērzu. Tad klimats kļuva siltāks un mitrāks, tas bija labvēlīgs lazdam un alkšņiem. Vēlāk ieradās ozoli, liepas, gobas, vīksnas. Šo pēcdeduslaikmeta klimatisko optimumu sauc par atlantisko posmu, kad zemi klāja tā saucamais jauktais ozolu mežs. Purvos strauji uzkrājās kūdra un sapropelis. Tad klimats kļuva sausāks, līdz ar to platlapju mežu izplatība samazinājās, pārsvaru guva atkal bērzs, ko nomainīja egle. Šim subboreālajam posmam sekoja vēsa un mitra klimata – subatlantiskais posms, kas ilgst jau 2800 gadus no senā dzelzs laikmeta līdz mūsu dienām. Purvu veidošanās šādos klimatiskajos apstākļos notiek visstraujāk, visintensīvāk. Mežos vēl vairāk samazinājās platlapji un lazdas, toties strauji izplatījās vispirms bērzs, pēc tam maksimālo izplatību sasniedza egle, bet beidzot priede ņēma pārsvaru pār to. Šo procesu veicina arī zemkopības attīstība, jo auglīgākajās augsnēs, kur dabiski aug lapu koki un egles, meži tiek nolīsti un to vietā ierīkoti tūrumi.

Lūk – to mums vēstī Latvijas purvu grāmata, kuŗu tika “izlasījusi” docente Marija Galeniece.

Vai platlapju, sevišķi kļavu ieviešanās vietām mūsu mežos neliecina par jaunu būtisku izmaiņu sākumu augu segā?

Kā cēlušies purvi

Teika

Sākumā ūdens vien bijis. Velns toreiz bijis Dieva labākais kalps. Reiz Dievs saka Velnam, lai no jūras dibena izgrābj zemes un

iznes. Velns vienu sauju ieber mutē, otru uznes Dievam. Dievs izsēj zemi, teikdams: "Lai aug un plešas, un lai zāle aug uz tās!" Tā aug kalni un lejas. Velnam mutē arī sāk augt zeme. Velns nevar izturēt, izspļauj, un tā ceļas purvi.

Dievs apskaities uz Velnu un nosviedis to zemē. Velnam pieder purvi; tā tam ir trešā daļa pasaules.

Vai purvs ir tikai slapja vieta?

Bieži vien ne tikai bērni, bet arī pieaugušie, kas nekad īstā purvā nav bijuši, nonākuši kādā slapjākā vietā mežā, pļavā vai izdangātā ceļvietā, kur sausām kājām nevar izbrist, iesaucas: nu gan esam iebrīduši purvā! Patiesībā te no purva pazīmēm ir tikai viena – mitrums.

Ūdeni purvā sajūtam ar kājām, jo tās iegrimst sūnās un kļūst slapjas. Sevišķi slapjas mēdz būt purvu apmales, kur purvs saskaras ar vairāk vai mazāk slīpu nogāzi. Tur izveidojas ar slapjām dūņām piepildīts grāvis. Ja tam tiek pāri, tad tālāk staigāt pa purvu ir vieglāk, kaut arī pamats zem kājām ir mīksts un nelīdzens, ciņains. Starp ciņiem paspīd ūdens lāmas. Ja tās ir lielas un dziļas, tad runājam jau par akačiem. Labi izveidotos augstajos jeb sūnu purvos ir arī ezeriņi. To krasti stāvi, apjozti ar slīkšņu – augu segu, kas guļ uz ūdens. Ja pa to cenšas nokļūt līdz ūdenim, slīkšņa šūpojas un grimst. Ūdens krāsa ir no iedzeltenas līdz tumši brūnai. Ja izdodas no tāda ezeriņa izmakšķerēt visparastāko asarīti, tad tas nav svītrains, bet gan pilnīgi melns, jo pielāgojies videi, kurā dzīvo, – nomaskējies. Ūdens krāsa ir atkarīga no tajā izšķīdušajām vielām, un ne tikai krāsa, bet arī reakcija – tas ir vairāk vai mazāk skābs. Tautā to dēvē par mīkstū ūdeni, kurā viegli izmazgāt veļu vai matus. Bitenieki to iesaka lietot kaļķaina ūdens vietā, gatavojot cukurūdeni bišu piebarošanai. Katrā purvā ūdens ķīmiskais sastāvs un pārējās īpašības ir atšķirīgas.

Kas tas ir par sūkli, kas sevī uzsūcis un pastāvīgi vai ilgstoši periodiski uzglabā 90–95% mitruma? Tie ir augi un to atmirušās daļas.

P. Upītis

Purvu nebūs

Purviem nebūt! Purvi jānosusina, lai it visur viņotu druvas!

Jā, tā ļaudis domāja vēl gluži nesen, un šī ideja iedvesmoja arī māksliniekus radīt emocionāli iespaidīgus mākslas darbus.

Viņi tolaik nezināja, ka arī PURVAM IR JĀBŪT, lai dabā saglabātos līdzsvars. Tāpēc – purvam būt!

Purvos aug pavisam citas augu sugas nekā mežos un pļavās, tām ir citādāka uzbūve, jo tās ir pielāgojušās dzīvei īpatnējos purva apstākļos. Visnozīmīgākās ir sfagnu sūnas, ko vienkārši sauc par baltajām jeb kūdras sūnām. Sfagni ir gaiši tādēļ, ka to lapās zaļo pigmentu – hlorofilu saturošās šūnas ir šauras un izveido it kā tīklu, kura “acis” aizņem lielas, ar ūdeni piepildītas šūnas. Ūdens daudzums sfagnos var līdz 25 reizēm pārsniegt sausas sūnas svaru! Šķiet, ka tie sacenšas ar svelmainajās zemēs augošajiem kaktusiem, par kuriem ir rakstīts, ka tie sevī var uzkrāt līdz 2000 litriem ūdens.

Sfagnu galotne ik gadu pastiepj uz augšu par 1–2 cm, dažkārt nedaudz vairāk, bet to apakšējā daļa, tāpat kā visām sūnām, pakāpeniski

atmirst (sūnām nav sakņu) un sapresējas ap 1 mm biezā slānītī. Tā kā purva apstākļos atmirušās augu daļas sadalās ļoti lēni, tad tās uzkrājas un veido organiskas izcelsmes iezi – kūdru. Bez sūnām purvos ir daudz makstainās spilves ceru ar gaiši brūnām, spīdīgām lapu makstīm un baltām pūkām stiebru galos augļu laikā, kā arī citi lakstaugi, koki, krūmi un pundurkrūmi, kuru atmirušās daļas var saskatīt kūdrā.

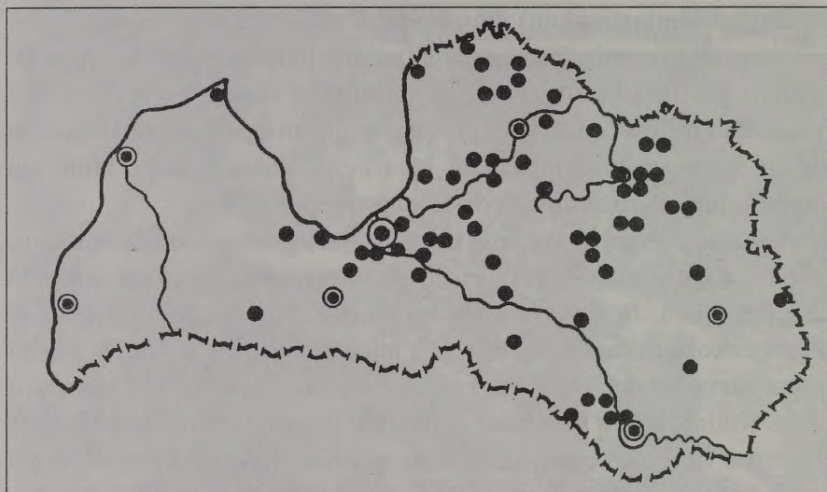
Tāpat purvam ir raksturīgs pastāvīgs vai ilgstošs periodisks mitrums, īpatnēja augu sega un savdabīgs augsnes veidošanās tips, kura rezultātā uzkrājas kūdra. Ja purvs ir sācis veidoties nesen, tā kūdras slānis nav biezs un koku saknes vēl iesniedzas minerālaugsnē. Par kūdras augšni un par purvu var runāt tikai tad, kad kūdras slānis ir vismaz 30 centimetrus biezs. Kūdras kārtas biezumu var noteikt, iedurot tajā mietiņu – kūdras slānim tas viegli iziet cauri, līdz atduras pret minerālaugšni. Latvijas purvos tomēr šo cieto pamatu parasti nevar sasniegt, jo to dziļums ir 3–8 metri, bet visbiežākais kūdras slānis ir ap 12 metri.

Karstā, saulainā bezvēja dienā, kad ūdens intensīvi iztvaiko no purva virsmas, mēs to sajūtam ar visu ķermeni, ar ādu un elpojot. Apkārt virmo tikai purvam raksturīgas smaržas, kas nāk no kūdras un dzīvajiem purva augiem. Tad nevilšus nāk prātā kāda teika vai nostāsts par purva velnu vai kādu citu mošķi. Kaut vai šāds:

Puisis ganos lopus pārdod, astes sabāž purvā, saka, ka lopi noslīkuši.

Pundurbērzs – vai atmiņa no leduslaikmeta?

Pundurbērzs arī ir bērzs. Tikai ļoti atšķirīgs no staltajiem un baltajiem āra un purva bērziem. Bez šiem abiem skaistajiem un vērtīgajiem kokiem Latvijā ir sastopamas vēl divas bērzu sugas, kas aug krūmveidā. Zemais bērzs augumā sasniedz 1–2,5 metrus, bet pundurbērza (*Betula nana*) nosaukums jau norāda uz nelielo augumu – zem 1 metra. Tam ir pacili zari. Lapas gandrīz apaļas, tikai 0,5–1,5 centimetrus garas un platas, ar

Pundurbērza izplatība

spožu virsmu un nelieliem zobiņiem gar malu. Latvijā pundurbērzs pirmoreiz konstatēts 1778. gadā. Tas sastopams reti, nelielās grupās, vairāk valsts ziemeļu daļā. Pundurbērzs slēpjas purvos un purvainos mežos, kur ir mitrāks un vēsāks. Vislabāk tas jūtas pavisam tālu ziemeļos, tundras zonā, kur veido veselus zemei pieplakušus klājenus.

Kā liecina vairākās vietās Latvijā atrastās (Daugavas krastos Krāslavas interglaciālā, Lielupes ielejas nogulumos pie Teteles) un izanalizētās fosilās augu atliekas, pundurbērzs ir bijis izplatīts starpledu laikmetos un preboreālajā klimatiskajā laikposmā, kas sekoja tūlīt pēc leduslaikmeta. Vispārējais ģeogrāfiskais areāls Eiropā tam ir bijis ļoti plašs. Klimatam kļūstot siltākam un augu segai pārveidojoties, pundurbērzs daudzviet pilnīgi iznīcis, radušies pārtraukumi tā izplatībā. Tādu saraustītu areālu augu ģeogrāfijā sauc par pārtraukto jeb disjunktā areālu. Pundurbērzs saglabājās vietās, kas dzīves apstākļu ziņā ir līdzīgas toreizējiem, un tie ir purvi. Tā var izskaidrot, kāpēc pundurbērzs tagad dzīvo tundrā un vēl atsevišķās vietās Eiropā. To varam sastapt kaimiņu valstīs, kā arī Čehijā, Šumavas Nacionālajā parkā, pastaigājoties pa speciāli iekārtotu purva taku, kurā kā ļoti liels retums tiek sargāts pundurbērzs. Tas ir

ierakstīts daudzu valstu, arī Latvijas, Sarkanajā grāmatā kā leduslaikmeta relikts (*relictus* (latīņu val.) – palicis, atstāts) un reti sastopama suga.

Augu valsti, kura pastāvēja starp apledojumjiem un tūlīt pēc leduslaikmeta un kurā ietilpa arī pundurbērzs, sauc par driādes floru, jo tai bija raksturīgs sīks, bet skaists rožu dzimtas augs no *Dryas* ģints. Tā lapiņas atgādina miniatūru ozola lapu, bet, salīdzinot ar nelielo augumu, ziedus veido palielas astoņas viegli iedzeltenas vainaglapas.

Sengrieķu mitoloģijā par driādām sauca meža nimfas, kas bija koku aizbildnes. Viņas esot dzimušas reizē ar koku un reizē ar to arī mirušas. Cilvēki, kas kokus kopa, baudīja driādu labvēlību.

Ko var ieraudzīt pie sūnu ciņa dienvidū?

(*Gandrīz kā pasaka*)

Saulaina agra pēcpusdiena. Lēnām brienu pa ciņainu, purvainu mežu, kur melleņu mētrās jau nogatavojušās ogas. Visapkārt klusums, kāds dabā parasti mēdz būt diendusas laikā. Pēkšņi mani apstādina tik tikko saklausāms troksnis. Klusi, sausi sprakšķi, kaut kas līdzīgs degošas malkas sprakšķēšanai, tikai skaņa ir daudz klusāka, it kā tīrāka. Varbūt kāds kukainis spēlē ar saviem cietajiem spārniņiem? Nekustēdamās stāvu, gandrīz baidos elpot, tikai ar acīm meklēju skaņas avotu, jo tas ir tepat, gluži kā zem kājām. Beidzot ieraugu! Notupstos pie saules apspīdēta sfagnu ciņa un vēroju pasakainu ainu. Sfagnu sūnu galotnītēs ir izveidojušies to vairošanās orgāni – ieapaļas sporu vācelītes uz nelieliem kātiņiem. Tās ir brūnā krāsā, jo sporas jau nogatavojušās. Tām jātiek laukā, jāizplatās. Saule sasildot tām devusi impulsu, it kā pavēli. Ar vācelītes šūnās esošo spēku tiek nomesti vāciņi un sporas “izšautas” laukā. Vāciņi cits pēc cita ar savdabīgu sprakšķi aizlec projām, un virs vācelītes parādās sporu mākonītis. Izskatās kā lielgabalu šāviena dūmu vērpetes batālistu gleznās. Protams, šis mākonītis aizšauj tikai mazu gabaliņu, kādus dažus

centimetrus, bet varbūt kāda spora pielips pie maniem apaviem un es to aiznesīšu tālāk? Varbūt uzvēdīs kāda vēsmiņa un palīdzēs jaunās dzīvības dīgliem tikt uz priekšu? Tas notiek tikai sausā, saulainā laikā, jo augs taču zina, ka mitrumā sporas salips vienā pikā un tālu netiks...

Mēģiniet arī jūs dabā ieraudzīt kaut ko neparastu! Pasaka ir mums līdzās...

Kura grāmata sekmēja dārzkopības biedrības nodibināšanos?

1876. gads bija Rīgas dārzkopības biedrības dibināšanas gads. Biedrībā apvienojās ne vien

dārznieki, bet arī tirgotāji, ierēdņi, ārsti, juristi, bet tā bija vācu biedrība, tajā apvienojās vācu uzņēmēji un intelīgences. Vajadzēja paiet vēl 23 gadiem, lai rastos biedrība, kurā apvienotos latviešu tautības dārznieki, – 1999. gadā mūsdienu dārzkopji pieminēja šīs biedrības nodibināšanas 100. gadskārtu. Biedrības izveidi rosināja 1890. gadā Jelgavā izdotā grāmata “Baltijas dārza draugs”. Šo latviešu valodā pirmo – 367 lappušu apjomīgo grāmatu par krāšņumaugiem sarakstīja Sīmanis Klēvers.

Lejaskurzemes saimnieka dēls Sīmanis Klēvers dzimis 1834. gadā Kalētu pagastā. 16 gadu vecumā viņš iestājies par Kalētu muižas dārznieka mācekli, tad devies uz Rīgu par mācekli pie “mākslas” dārznieka R. Šreibera, kur apguvis ne vien vācu valodu, bet arī mērnika iemaņas nivelēt, zīmēt dārzu plānus. Pēc atgriešanās dzimtajā pusē S. Klēveram pavērās plašs darba lauks: viņš ierīkoja augļu dārzus apkārtējās muižās, īstenoja lielā Ķirbu purva nosusināšanas projektu. 10 gadus S. Klēvers vadīja Kalētu muižas dārzniecību, kas nebija šķērslis vienlaikus pildīt muižas rakstveža un uradņika (policista) pienākumus. Ar 1877. gadu darbīgais dārznieks varēja pilnībā nodoties tieši krāšņumaugu audzēšanai. Durbē iepirktajā zemes gabalā viņš ierīkoja savu komercdārzniecību ar kokskolu un māteskoku dārzu, kur rosīgi darbojās līdz Pirmajam pasaules karam.

Taču Klēvers nekad nevarēja iztikt arī bez sabiedriskiem pienākumiem – viņš bija Durbes pilsētas (tai jau cara laikos bija pilsētas statuss) priekšnieks, reizē arī baznīcas valdes priekšnieks, izpelnījies pat cara valdības medaļu “Par uzcītību”. 1899. gadā Sīmani Klēveru ievēlēja par tikko nodibinātās Ķeizariskās Krievijas dārzkopības biedrības Rīgas nodaļas valdes locekli.

Jau kopš agras jaunības S. Klēveram patika rakstīt, bet savu klasisko “Baltijas dārza draugu” viņš sarakstīja 1890. gadā (otrā daļa iznāca 1911. gadā). Grāmatā apkopota 209 ziemciešu puķu un ap 160 dekoratīvo koku un krūmu audzēšanas pieredze, kas gūta viņa Durbes audzētavā. Jau ievadā viņš atzīmē, ka *“dažādi koki un krūmi pušķo lustes-dārzus pilsētās un muižās, kas nav vis mūsu zemes strēķa bērni, bet no kuriem daudzi iz tālenes un siltākām zemēm pie mums ievesti, un tādēļ vien jau tiem rūpīgāka apkopšana, dažiem ziemā apsega vajadzīga”*. Jāatceras, ka 19. gs. nogale bija laiks, kad muižniekiem patika stādīt neierastus, no Rietumiem ievestus kokus, īpaši dekoratīvās formas. Un S. Klēvers ir apkopojis novērojumus šajā Latvijas dienvidrietumu nostūrī, tostarp 25 ha lielajā Ligtu parkā. Tas tolaik izcēlās gan ar sakoptību, gan eksotiskiem kokiem, tulpjukokus un ēdamās kastaņas ieskaitot. Daudzas sugas un šķirnes S. Klēvers bija savairojis un ieteica to pašu darīt citiem.

Ievērojams ir vispusīgā dārznieka ieguldījums puķkopībā; pēc S. Klēvera publicētajām ziņām varam spriest par tā laika sortimentu sadzīvē. Tā istabās bija iecienīti oleandri, katram pazīstamas un visur uz logiem redzamas esot bijušas fuksijas, tāpat efejas, mirtes, dracēnas, kamēlijas; *“par modes puķi bija pacelta”* kalceolārija, bet *“lielāko patikšanu pie visiem puķu draugiem bija atradušas gerānijas”*. No laukā audzējamām S. Klēvers izceļ tulpes, narcises, hiacintes, bet īpaši cēlo, kultūrā visvecāko balto liliju, kā arī pumpursīpolu liliju. S. Klēvers bija pirmais, kas latviski devis puķu aprakstus un to audzēšanas tehnoloģiju, kā arī ieskatījies tālaika ārzemju sasniegumos puķkopības jomā.

Grāmatas beigās S. Klēvers reklamēja savu dārzniecību, kurā saudzējis lielāko daļu no grāmatā pieminētajiem krāšņumaugiem un kurā tie esot arī dabūjami. Par kokiem īpaši atgādināts, ka tie ir *“pareizi*

izaudzēti un potēti augstkoki” (domāti vainagkociņi, kas tālaika dārzos bija ļoti iecienīti).

S. Klēvera grāmata “Baltijas dārza draugs” veselus 40 gadus pēc iznākšanas bija rokasgrāmata latviešu daiļdārzniekiem, īpaši puķkopjiem; var atgādināt, ka šo darbu izmantoja arī vēlākie autori savu grāmatu sarakstīšanā, arī ievērojamais dārzkopības skolotājs Pēteris Dindonis.

Bet galvenais – grāmatas parādīšanās, izrādās, bija stimuls dārznieku sabiedriskai aktivitātei, ko pieminējām sākumā.

Sīmanis Klēvers miris 1922. gadā un atdusas Durbē Priedienas kapsētā.

Ko zinām par Jāni Peņģerotu?

Jāņa Peņģerota šūpulis kārts 1863. gadā Kokneses muižā. Viņš bija modernieka dēls. Mācījies muižas skolā, kur par skolotāju strādājis M. Dambis, liels dārzkopības cienītājs; tas, šķiet, arī noteica Jāņa dzīves ceļu, un jau 15 gadu vecumā viņš kļūst par mācekli pie apkārtnē slavena Kokneses muižas dārznieka – vācieša P. Vīckopfa.

Darba gaitas J. Peņģerots sāk lielajā K. Šoha dārzniecībā, kas tolaik vēl atradās Rīgā. Tomēr ilgi viņš tur nepaliek, bet jau kā īsts dārznieks dodas uz Lietuvu. Tur – Linkuvas muižā – J. Peņģerots izmēģina arī pirmos soļus rakstniecībā. Lietuvā jaunais dārznieks nostrādā tikai neilgu laiku un drīz vien aizbrauc uz cara impērijas metropoli, kur 10 gadus nostrādā par dārznieku krievu dramaturga Alekseja Potehina dēla muižā Pēterburgas pievārtē. Taču Šoha firma arī pēc daudziem gadiem savu kādreizējo dārza strādnieku nav aizmirsusi, un tās vadītājs Vilhelms Bērs aicina J. Peņģerotu pie sevis – par 1893. gadā jaunizveidotas sēkl-
audzēšanas nodaļas vadītāju. Šajā amatā viņš ir 12 gadus – līdz nodaļas likvidācijai. Izrādījās, ka puķu un dārzeņu audzēšana sēklai vietējām vajadzībām bija nerentabla – mūsu klimata mainīgajos apstākļos sēklu ražas un līdz ar to ienākumus bija grūti prognozēt, un veikalnieki 90% sēklu jau tolaik iepirka ārzemēs.

Jānim Peņģerotam darbs turpinās tālu Krievijā – tajos laikos čaklajiem latviešu dārzniekiem tas nebija nekas neparasts. Saratovā, būdams guberņas dārzkopības instruktors, Peņģerots izvērš publicista darbību, nodibinot un vadot žurnālu “Saratovas Dārzkopis”, līdzdarbojoties žurnālā “Progresīvā dārzkopība un dārzenkopība” un citur. Līdztekus tam, būdams Ūzarskās Krievijas Dārzkopības biedrības Rīgas nodaļas valdes loceklis, viņš daudz raksta gadagrāmatām, Konversācijas vārdnīcai, rediģē “Dārzkopības Padomnieku” – “Dārzkopības kalendāra” pielikumu, kas uzskatāms par pirmo regulāri iznākošo rakstu krājumu dārzkopībā latviešu valodā. J. Peņģerota rakstu tematika ir plaša: puķkopības, dārzenkopības, augļkopības jautājumi. Viņš sarakstījis rokasgrāmatas “Augļu dārzs”, “Dārzu ienaidnieki un viņu apkarošana”, “Pilnīgs sakņu dārzs”, “Dārzkopja grēki” (tulkota arī krievu val.) u.c., bet grāmata “Skuju koki jeb koniferas” 1912. gadā tiek godalgota. J. Peņģerots īpaši popularizē ārzemju sasniegumus, un tas, ka jau cara laikos dekoratīvā dārzkopība Latvijā atradās Eiropas līmenī, lielā mērā ir J. Peņģerota kā publicista nopelns.

1920./21. gadā J. Peņģerots strādājis Saratovas dārzkopības tehnikumā par skolotāju. Atgriezies dzimtenē, J. Peņģerots kļūst par 1922. gadā nodibinātās Latvijas Dārzkopības biedrības priekšsēdi. Mūža nogalē viņš iegūst īpašumā bijušās Kokneses muižas zemes gabalu, kur iekopj saimniecību Atceres. Tur, savā dārzā, viņš nodarbojas ar krāšņumaugu – īpaši dāliju audzēšanu.

Jānis Peņģerots publicējis 163 rakstus (1893.–1928. g.), nepieskaitot Saratovas laikposmā sarakstītos. Un tie visi pieder dārzkopības literatūrai. Taču jāatceras, ka viņa spalvai pieder arī stāsti, noveles un dzejoļi, kas publicēti periodikā ar Svešā un Pērses Līča parakstu. 1902. gadā iznāca viņa stāstu krājums “Ceļi un tekas”.

Ievērojamais dārzkopis un literāts miris 1932. gadā savās mājās Koknesē. Atdusas Kokneses Ūsiņu kapos.

Kas ir šitakē?

Izpētot dabu, cilvēks arvien atrod jaunas derīgas sugas, kuras sāk ne tikai izmantot, bet arī kultivēt. Tādā ceļā arī Latvijā ir ienākuši jauni kultūraugi. Pēdējā laikā cilvēks pievērsies arī sēņu kultivēšanai. Agrāk augļķermeņu iegūšanai kultivēja gandrīz vai tikai atmatenes (šampinjonus), turpretī mūsdienās kultivēto sēņu sugu loks ievērojami paplašinājies un sasniedzis veselu duci! Pēdējos 35 gados sēņu kopprodukcija pasaulē ir palielinājusies 20 reizes un pārsniedz 1 miljonu tonnu gadā.

Viena no kultivētajām sēnēm, kuras audzēšana sevišķi plaši izvērsās pēdējos gados, ir šitakē (*Lentinula edodes*). Pasaulē 1997. gadā ražoja 996 000 t šīs sēnes; no šī daudzuma apmēram 600 000 t sēņu tika izaudzēts Japānā. Nelielos daudzumos sēni audzē arī Kanādā un Holandē.

Šitakē ir japāņu vārds: par “*shii*” sauc kādu ozolam tuvu koku sugu, uz kuras šī sēne dabā atrodama, bet “*take*” ir sēne japāņu valodā. Šai sēnei daudzās valodās ir ļoti dažādi nosaukumi, kuros, burtiski tulkojot, sēni godā gan par zeltīto ozolu sēni, melno meža sēni, Ķīnas sēni vai vienkārši melno sēni.

Senatnē šitakē sēņu ēšana bija liela privilēģija, kuru varēja atļauties imperatora ģimene un samuraji. Mūsdienās šitakē ir daudzu iedzīvotāju iecienīts pārtikas produkts.

Mūsdienās šitakē sēnes atzītas ne tikai par garšīgām, bet arī par veselīgām sēnēm. Tām konstatēta pretvēža, pretvīrusu un antibiotiska darbība. Šitakē pazemina holesterīna līmeni asinīs, pazemina asinsspiedienu. No bioloģiski aktīviem savienojumiem no šitakē izdalīts lentināns. Japānā šitakē lieto arī sirds un asinsvadu slimību ārstēšanai, kuņģa čūlas, podagras un citu slimību ārstēšanai. Zinātnieki uzskata, ka šitakē viela lentināns sekmē vēža un diabēta ārstēšanu, pazemina asinsspiedienu. Pētot šitakē sēnes ekstraktus, konstatēts, ka tie samazina asins sarecēšanu un trombu veidošanos. Ne velti Ķīnā Minu dinastijas laikā botāniķis Bu Mings šitakē sēni ir nosaucis par dzīvības eliksīru.

Profilaktiskos nolūkos iesaka katru dienu apēst vienu svaigu vai žāvētu sēni. Priekšroka būtu dodama saulē žāvētām sēnēm, jo tad tajās

Šitakē audzēšana

veidojas D vitamīns. Lai organisms labāk uzņemtu sēnes vielas, iesaka augļķermeņa gabaliņu mutē ļoti rūpīgi sakošļāt.

Mēs, ejot ciemos, nesam līdzti torti, kūkas vai arī ko stiprāku, turpretī japāņi šādos gadījumos ņem līdzti un dāvina šitakē, tādējādi reizē novēlot arī labu veselību.

Šitakē kultivēšanas sākumi meklējami Ķīnā Sunu dinastijas (960–1279) laikā. Starp 1500.–1600. gadu šitakē sāka kultivēt Japānā. Ilgu laiku šo sēni kultivēja, baļķus inficējot ar jau inficētu koksni. Šāda metode nebija ne droša, ne arī efektīga. 20. gadsimta 30. gados Kioto universitātes lauksaimniecības students Kisaku Mori izstrādāja jaunu metodi. Pēc viņa metodes šitakē micēliju ievadīja baļķos ieurbtos caurumos. Tas deva iespēju to kultivēt kā nozīmīgu lauksaimniecības kultūru Japānā, Ķīnā un

citās austrumu zemēs. Kisaku Mori 1936. gadā Kirju pilsētā ziemeļos no Tokijas dibināja Kirju Sēņu pētīšanas institūtu, kas nodarbojas ar sēņu kultivēšanas iespēju pētīšanu. Ap Institūtu izveidots Sēņu parks. Te apmeklētāju rīcībā ir muzejs, viesnīca, restorāns – un tas viss velfīts sēnēm. Viesnīcas vestibilā redzama Kannona – budistu Panteona locekļa bronzas statuja, kurai apkārt aug šitakē sēnes...

Latvijā par šitakē sāka interesēties 1991. gadā. Radās doma Latvijas apstākļos šo sēni audzēt uz visur sastopamo un atrodamo alkšņu speciāli sagatavotiem stumbriem. Šajā darbā iesaistījās LU Bioloģijas fakultātes Mikrobioloģijas un biotehnoloģijas katedras speciālisti profesora Indriķa Muižnieka vadībā. Vēlāk nodibināja arī Latvijas šitakē sēņu audzētāju asociāciju (priekšsēdētāja Gunta Karnīte), kurā ir vairāk nekā 100 biedru. Taču audzēt šo sēni Latvijā ir izmēģinājušies ap 300 cilvēku. Asociācija rīko seminārus un pārrunas, kurās interesentus iepazīstina ar šitakē audzēšanu.

Ar Zemkopības ministrijas atbalstu 1999. gadā iznāca Nataljas Matjuškovas un Jēkaba Raipuļa uzrakstītā “Šitakē grāmata”, kurā atrodamas visas nepieciešamākās ziņas par šīs sēnes bioloģiju un praktisko audzēšanu, sējmateriāla sagatavošanu, ražas iegūšanu un uzglabāšanu u.c. jautājumiem.

Bet, ja jūs ar šitakē sēņu audzēšanu negribat nodarboties, taču vēlaties tās nobaudīt, tad ziniet, ka gan svaigas, gan žāvētas šīs garšīgās un veselīgās sēnes, kā arī to pulveri var nopirkt veikalos.

Latviešu tautas ticējumi

* Ja rudenī mežā daudz sēņu, tad nākamā gadā būs maz maizes.

Kalnamuiža

* Ja pa sapņiem sēnes lauž, tad būs bērēs jābrauc.

Jaungulbene

* Vecā laikā sēnes ir tārpinas, jaunā laikā tīras.

Sērene

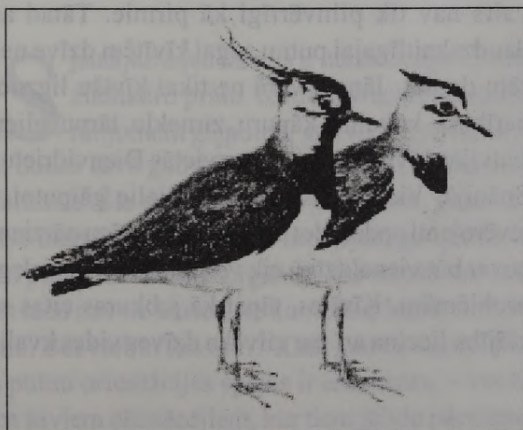
* *Sēnniecēm ir paradums, no meža laukā ejot, pie pašas izejas nosviest skaistāko sēni, lai nākošu reizi būtu laimīga lasīšana.*

Valgunde

Kāpēc ķīvīte ir gada putns – 2000?

Kurš gan nepazīst ķīvīti? Latvijā tā ir viens no pirmajiem gājputniem, kas atgriežas līdz ar cīruļiem, kad lauki vēl nav pilnībā atbrīvojušies no sniega. Jau martā ķīvītes sastopamas pie pirmajām sniegūdens peļķēm. Šo gandrīz baloža lieluma bridējputnu ar raksturīgo spalvu cekuliņu uz galvas, melno, metāliski spīdošo muguru un balto vēderu nav iespējams sajaukt ne ar vienu citu Latvijas putnu. Raksturīgs ir arī sauciens “kīvit”, kura dažādas variācijas dzirdamas gan rieta lidojuma laikā, gan arī brīdinot un atbaidot traucētājus no ligzdas apkārtnes.

Ķīvītes sastopamas galvenokārt mitrās vietās – pļāvās, tīrumos, purvos. Ligzdu ierīko iedobītē uz zemes, kuru izklāj ar sausu zāli un sagnītēm. Perē vienreiz gadā. Ja ligzda tiek izpostīta, dēj atkārtoti. Dēšana

*Ķīvītes. Pieaugušais
un jaunais putns*

sākas aprīļa beigās vai maija sākumā, dējuma ir 4–5 zaļganbrūnas olas ar melniem raibumiņiem. Atkārtoti dējumi atrodami vēl maija beigās un jūnijā. Perēšana ilgst apmēram 3 nedēļas. Mazuļi atstāj ligzdu tūlīt pēc izšķilšanās. Gan ligzdu, gan mazuļus abi vecāki ļoti aktīvi aizsargā, skaļi kliedzot, lidojot apkārt ligzdai un pat uzbrūkot ienaidniekiem. Jaunie putni līdzpēju iegūst apmēram 5–6 nedēļu vecumā. Jau jūnija beigās vai jūlijā Latvijas ķīvītes sāk aizceļot no dzimtenes uz ziemošanas vietām Dienvidrietumeiropā. To vietā Latvijā līdz pat oktobrim uzturas caurceļojošu ķīvīšu bari no ziemeļu zemēm.

Līdz šim par gada putniem Latvijas Ornitoloģijas biedrība ir izvēlējusies reti sastopamas putnu sugas (1998. gadā zaļo vārnu, 1999. gadā mazo ērgli). Zinot to, ka Latvijā ik gadus ligzdo 12 000–15 000 ķīvīšu pāru, jāpajautā, kas gan varētu likt pievērst īpašu uzmanību šim putnam. Ligzdošanas vietu tai taču nevarētu pietrūkt. Tomēr jau 1994. gadā Latvijas ornitologi (M. Strazds, O. Opermanis, A. Auniņš) konstatēja, ka ķīvīšu skaits pēdējo 20 gadu laikā samazinājies vairāk nekā par 20 procentiem. Pēc ornitologu domām, galvenais cēlonis tam varētu būt ļoti zemās ligzdošanas sekmes lauksaimniecībā izmantojamās zemēs, it sevišķi aramzemē. Pētnieki konstatējuši, ka aramzemē ķīvīšu ligzdās ir mazāk olu un to izmēri ir mazāki nekā citās ligzdošanas vietās. Galvenais cēlonis zemākām ligzdošanas sekmēm aramzemē, domājams, ir lauku kultivācija, kuras laikā tiek izpostītas ligzdas, apberot tās ar zemi un saplēšot olas. Tāpēc putni ir spiesti ligzdot atkārtoti, bet atkārtotie dējumi vairs nav tik pilnvērtīgi kā pirmie. Tātad arī bieži sastopamajai un daudzskaitlīgajai putnu sugai ķīvītēm dzīve nemaz nav tik viegla, kā varētu domāt. Jāņem vērā ne tikai ķīvīšu ligzdošanas iespējas, bet arī to barības – kukaiņu, kāpuru, zirnekļu, tārpu, gliemju – daudzums. Turklāt Latvijas ķīvīšu ziemošanas vietās Dienvidrietumeiropā, it īpaši Francijā, Spānijā, Vidusjūras zemēs, nelielie gājputni visu gadu tiek medīti, tā ievērojami apdraudot arī ķīvīšu sekmīgu pārziemošanu. Mums, cilvēkiem, nevar būt vienaldzīgi, cik veiksmīgi ķīvīte tiek galā ar savām izdzīvošanas problēmām. Ķīvītes, tāpat kā jebkuras citas savvaļas putnu sugas labklājība liecina arī par cilvēka dzīves vides kvalitāti.

Ķīvīte. Teika

Reiz dzīvoja atraitne – tai bijuši divi bērni: puisēns un meitiņa. Uznākuši bada laiki – mātei nebijis nekā, ko dot ēst maziņajiem. Izmisusi viņa nokāvusi meitiņu, kura bijusi ļoti skaista. Meitiņas dvēselīte pārvērtusies par ķīvīti un dziedot šo baltu dienu: “Māt’meitiņu nokāva, brālīti atstāja – ķivi, ķivii!” No meitiņas izskata viņa uzglabājusi tikai bizes, kas ļoti daiļas bijušas: ķīvītei uz galvas divi cekuliņi.

Kāpēc ķīvīte pati sauc savu vārdu. Teika

Visi putni sūtījuši strazdu uz pilsētu klausīties, kā pilsētnieki pieminot putnu vārdus. Strazds arī šo uzdevumu izpildījis. Mājā pārnākot, tas teicis, ka lakstīgalas vārdu pieminot visa pilsēta, jo viņa esot liela dziedātāja. Cīruļa vārdu pieminot puspilsēta. Viņu, strazdu, kā dziedātāju un vālodzi kā svilpotāju – pieminot kādās vietās. Bet ķīvīti nekur nepieminot. Ķīvīte par to apskaitusēs un pate sākuse saukt savu vārdu. To viņa vēl tagad dara.

Kā gājputni atrod ceļu?

Šis

jautājums jau izsenis ir nodarbinājis cilvēku zinātkāro prātu. Katru pavasari un rudeni miljoniem gājputnu, gan sīku, gan lielu, no ļauķīšiem līdz gulbjiem, dodas savā gadskārtējā tuvākā vai tālākā ceļā, nereti pārvarot milzu attālumus. Šie ceļojumi norit gan dienā, gan naktī dažādos laika apstākļos. Ne mazums zinātnieku ir meklējuši ģeogrāfiskās informācijas avotus, kā arī putnu uztverošos orgānus, kas varētu tos vadīt migrāciju gaitās. Putniem taču nav ne kartes, ne kompasa, bez kā nebūtu iespējami cilvēku ceļojumi. Bet varbūt tomēr ir? Kādi gan tie varētu būt? Pie tam jāpatur prātā, ka putnu orientācijas spējas ir iedzimtas, – vecāki vairumā gadījumu nemāca saviem pēcnācējiem, kur tiem jālido pārziemot

un kā atgriezties atpakaļ nākamajā pavasarī, jaunie putni parasti to prot paši. Tātad šī “karte” un “kompas” tiek nodota no paaudze uz paaudzi ģenētiskā veidā.

Arī Latvijas zinātnieki ilguš gadus veltījuši šīs problēmas pētīšanai. Mūsdienās ir iegūti pierādījumi, ka putniem atrast ceļu var palīdzēt vesels ģeogrāfiskās informācijas avotu komplekss: astronomiskie orientieri – Saule (galvenokārt saulrieta punkts uz horizonta) un zvaigznes (svarīga ir zvaigžņotās debess šķietamās rotācijas ass), Zemes magnētiskais lauks un vēl citi, mazāk izpētīti faktori (piem., debess gaismas polarizācija, infraskaņas un pat ar ožu uztverami orientieri). Tomēr šo informācijas avotu noskaidrošana vēl nedod problēmas risinājumu. Ne mazāk svarīgi būtu uzzināt, ar kādiem orgāniem putni šo informāciju uztver un kā to kodē un analizē. Te vēl ir daudz nezināmā.

Astronomisko orientieru izmantošanā galvenā loma, domājams, ir acīm. Taču ar parastu redzi nevarētu pietikt – putna acs nespēj izšķirt tik niecīgus leņķus, kādi nepieciešami sarežģītu navigācijas aprēķinu veikšanai. Magnētiskā lauka uztveršanai, iespējams, kalpo magnētiski elementi putna smadzenēs.

Vairumā gadījumu, lai risinātu šos sarežģītos jautājumus, pētnieki putnus tur gūstā un eksperimentu laikā ievieto speciālos būros. Jau sen ir zināms, ka ceļošanas laikā (pavasarī un rudenī) arī gūstā nonākuši putni izrāda tā saucamo “migrāciju nemieru” – lēkā un plivina spārnus būrī, kur tie ieslodzīti. Jau 19. gs. četrdesmitajos gados vācu zinātnieks G. Krāmers novērojis, ka šis “migrāciju nemiers” ir vērsts uz to debess pusi, uz kuru putnam būtu jādodas ceļošanas gaitā. Liela daļa secinājumu par putnu orientācijas būtību pamatojas uz eksperimentu rezultātiem, kas veikti tieši šādos būros, ļaujot tajos ieslodzītajiem putniem redzēt, dzirdēt, saost vai citādi uztvert pētnieka nolūkiem atbilstošus dabiskus vai mākslīgus orientierus. Izsekojot brīvi lidojošam putnam dabā, pētniekam nav iespējams kontrolēt visus vides faktoros. Tomēr, lai cik ērti būtu pētīt putnus būros migrāciju laikā, šādi eksperimenti nekad neļaus pilnīgi droši apgalvot, ka putnu uzvedība šādos nedabiskos apstākļos pilnībā var atspoguļot to izturēšanos dabā. Tāpēc arī nav jābrīnās, ka putnu orientācijas pētīšanai veltīto daudzskaitlīgo eksperimentu rezultāti ir gaužām pret-runīgi un gandrīz nevienam pētniekam neizdodas atkārtot un apstiprināt

citu iegūtos rezultātus. Savukārt eksperimentēt dabā ir ļoti grūti. Pat vismodernākās telemetrijas metodes, kas ar putnam piestiprinātu miniatūru raidītāju palīdzību ļauj izsekot lidojošam putnam lielos attālumos, tomēr nedod atbildi uz jautājumu, kāpēc šis putns izvēlas tieši tādu, bet ne citādu ceļu un kā tas spēj ieturēt pareizu lidojuma virzienu visdažādākajos laika apstākļos.

Kāpēc sīkie putni baro dzeguzes mazuli?

Daudziem ir zināms, ka dzeguze ligzdu nevij, bet savas olas pa vienai iedēj citu putnu ligzdās. Dzeguzēnu “audžuvecāki” Latvijā ir erickiņš, baltā un dzeltenā cielava, lukstu čakstīte, pelēkais mušķērājs, sarkanrīklīte, koku čipste un dažādu sugu ļauķi. Kāpēc gan šie “dzeguzes kalpiņi” tik labprāt izperē dzeguzes olas un izbaro tās mazuļus? Pie tam dzeguzes mazulis ir jābaro krietni ilgāk nekā sīko putnu pašu putnēni. Vai tiešām putni ir tik dumji, ka neatšķir ligzdā ieviesušos “parazītu” no saviem pēcnācējiem?

Nepavisam ne – putnu atšķiršanas spējas ir patiešām apbrīnojamas, tie pazīst savus personiskos mazuļus pat citu tās pašas sugas putnēnu barā. Taču katrai gudrībai ir arī savi vājie punkti – un tieši uz tiem balstās dzeguzes uzvedības apbrīnojami pielāgojumi.

Dzeguzes lidojums atgādina zvirbuļvanagu, tas ļoti satrauc sīkos putnus, līdz ar to atklājot dzeguzei, kur atrodas to ligzdas. Šo dzeguzes “viltību” putni tomēr viegli atmasko, – tie atšķir dzeguzi no vanaga. Par to liecina specifiskie, tikai dzeguzei domātie brīdinājuma saucieni – “dzeguzes trauksme”. Tomēr, kad dzeguze savu olu ligzdā ir iedējusi, sīkie putni to vairumā gadījumu pieņem un perē kopā ar savām olām. Lai tā notiktu, dzeguze rīkojas apbrīnojami mērķtiecīgi. Parasti pirms savas olas iedēšanas tā vienu olu no saimnieka ligzdas izņem. Svarīgi ir tas, ka dzeguzes olas, salīdzinot ar tās ķermeņa izmēriem, ir ļoti mazas, tādējādi vairāk līdzinādamās sīko putnu olām. Dzeguzes ķermeņa masa ir apmēram 5 – 6 reizes lielāka nekā tās mazuļu audžuvecākiem, taču olu

izmērs atšķiras tikai par kādu ceturto – piekto daļu. Interesanti, ka dzeguzes olu krāsojums atbilst tās saimnieksugas olu krāsai, kuras ligzdās olas tiek iedētas, pie tam katra dzegužu mātīte dēj tikai vienas krāsas olas vienas atbilstošās sugas ligzdās.

Dzeguzes olas ir jāperē pāris dienu mazāk nekā saimnieksugu olas. Tāpēc dzeguzēns izšķiļas pirms saviem ligzdas “brāļiem” un, būdams vēl pavisam mazs, akls un kails, ar pārsteidzoši veikliem paņēmieniem izgrūž visus pārējos ligzdas iemītniekus – vai tās būtu olas vai ligzdas saimnieka mazuļi – pāri ligzdas malai, kur tie iet bojā, jo sīkie putni neprot izkritušās olas vai putnēnus dabūt atpakaļ ligzdā. Un tas tiem arī nemaz nav prātā, jo ligzdā tagad aug īsts “supermazulis”, kas vispārākajā pakāpē atbilst visam, ko vien putns no mazuļa var vēlēties. Pirmkārt, tā ir ārkārtīgi intensīva barības prasīšana. Dzeguzēns pīkst kā vesels putnēnu koris, tricina visu augumiņu, tā rīkle ir spilgti oranža, tas prot norīt audžuvecāku atnesto barību, nemaz neaizverot knābi, it kā gribētu ēst vēl un vēl. Šāda izturēšanās barotājus tā fascinē, ka tie dažkārt bāž un bāž knābi dzeguzēna rīklē, lai gan atnestā barība sen jau atdota. Otrkārt, dzeguzēns ļoti strauji aug, kas arī ir svarīgs audžuvecākus stimulējošs faktors. Drīz dzeguzēnu jau klāj tumšpelēkas spalviņas, katrai no tām ir balta apmalīte. Šīs spalviņas parasti ir kupli saboztas. Tāds putnēns pat cilvēkam liekas ļoti skaists. Audžuvecāki pat it kā nemana, ka dzeguzēns drīz jau ir lielāks nekā viņi paši. Dzeguzēns ligzdā sēž apmēram divreiz ilgāk nekā audžuvecāku pašu mazuļi. Vēl vairākas nedēļas pēc izlidošanas no ligzdas tas turpina saukt barotājus ar skaļiem pīkstieniem. Nereti, lai pabarotu tādu “pāraugušu” bērnu, audžuvecākiem nākas uzvesties tam uz muguras. Skats ir patiesi interesants!

Kādu sugu kaijas ligzdo Latvijā?

Kaijas pieder pie pazīstamākajiem putniem pasaulē. Gandrīz katrs būs vairāk vai mazāk iepazinis šos skaistos un reizē arī trokšņojošos un pat plēsīgos putnus. Dzejnieki kaijām veltījuši daudz skaistu vārdu, bez tām jūras piekraste, ezeri un upes liktos tukši un neinteresanti.

Latvijā pavisam sastaptas 12 kaiju sugas. 5 no tām – kajaks, sudrabkaija, melnspārnu kaija, lielais un mazais ķīris – šeit ligzdo. Reņģu kaija un lielā polārkaija Latvijā novērojama tikai ceļošanas un ziemošanas laikā. Citas kaiju sugas – mazā polārkaija, zivju kaija, melngalvas kaija, šķeltastes kaija un trīspirkstu kaija – līdz šim Latvijā iekļīdušas tikai atsevišķos gadījumos.

Kajaks ir neliela balta kaija ar gaišpelēku muguru un spārnu virspusi, melniem spārnu galiem, dzeltenu knābi un kājām. Kajaki ligzdo gan jūras piekrastē, gan pie iekšējiem ūdeņiem, it īpaši augstajos purvos. Ligzdas parasti ir uz zemes, reizēm arī uz celmiem un pat kokos. Dzīvo arī apdzīvotās vietās un ligzdo uz namu jumtiem. Parasti ligzdo kolonijās. Pārtiek no daudzveidīgas barības, galvenokārt bezmugurkaulniekiem – kukaiņiem, sliekām, ēd sīkas zivtiņas, kā arī pārtikas atkritumus. Ziemu kajaks pavada galvenokārt Eiropas dienvidrietumos jūru piekrastē, taču nereti pārziemo arī Latvijā kopā ar ieceļotājiem no ziemeļu zemēm – Igaunijas un Somijas.

Sudrabkaija ir skaista, liela, balta kaija ar gaišpelēkiem spārnieniem, melniem spārnu galiem, spēcīgu dzeltenu knābi ar sarkanu plankumu uz apakšknābja. Tai ir skaļi un skanīgi saucieni “kjau – kjau”, uztraukumā īsi

Sudrabkaija

“ga-ga-ga-ga”. Sudrabkaiju skaits Latvijā pēdējā laikā pieaug sakarā ar šo putnu pielāgošanos jauna veida barībai – pārtikas atkritumiem. Sudrabkaijas ligzdo galvenokārt augstajos purvos un piejūras ezeros, kā arī citās ūdenstilpēs un pat uz namu jumtiem pilsētās. Ligzdo gan kolonijās, gan arī pa vienam pārim. Pārtiek no dzīvnieku izcelsmes barības, kā arī dažādiem atkritumiem. Nereti posta citu putnu (arī pīļu) ligzdas, izēdot to olas un mazuļus. Ziemu pavada Baltijas un Ziemeļjūras piekrastē.

Melnspārnu kaija ir lielākā Latvijas kaija, balta ar melnu muguru un spārniem, dzeltenu knābi ar sarkanu plankumu apakšknābja galā un sārtām kājām. Balss – griezīgi, skaļi ķērcieni. Latvijā sastopama galvenokārt ceļošanas un ziemošanas laikā, bet ligzdo reti. Pirmoreiz ligzdas atrastas 1992. gadā jūrā uz akmeņiem. Pārtiek no zivīm, putniem, zīdītājdzīvniekiem, kā arī no atkritumiem.

Lielais ķīris ir visbiežāk sastopamā kaiju suga Latvijā. Tas ir neliels balts putns ar gaišpelēku muguru un spārniem, melniem spārnu galiem, tumšbrūnu galvu un sarkanu knābi un kājām. Ziemā arī galva ir balta. 20. gadsimta astoņdesmitajos gados Latvijā ligzdoja apmēram 110 tūkstoši ķīru pāru, deviņdesmito gadu sākumā to skaits samazinājās. Lielie ķīri ligzdo kolonijās jūras piekrastes ezeros, dīķos, purvos u.tml. vietās. Kolonijā var būt pat vairāki tūkstoši ligzdu. Lielo ķīru kolonijas atrašanās vietu var dzirdēt jau pa gabalu pēc putnu raksturīgajiem kliezieniem “kirr”, “kirrāā”. Šis troksnis, kā arī virs kolonijas pastāvīgi gaisā riņķojošie ķīri spēj sekmīgi aizbaidīt dažādus ligzdu postītājus, tāpēc lielo ķīru kolonijās labprāt ligzdo arī pīles. Lielo ķīru barība ir ļoti daudzveidīga – sīki ūdens dzīvnieki, zivtiņas, dažādi atkritumi. Lielais ķīris ir gājputns, pārziemo galvenokārt Eiropas dienvidos un rietumos.

Mazais ķīris ir mazākā kaija Latvijā. Balts putns ar gaišpelēku muguru un spārniem, melnu galvu un sarkanu knābi. Ziemā galva balta. Balss melodiskāka nekā citām kaijām (“ki-ki-ki”). Latvijā mazais ķīris ligzdo nevienmērīgi, ligzdojošo putnu skaits pa gadiem mainās. Ligzdas sakopotas kolonijās, galvenokārt ezeros, arī dīķos u.tml. Pārtiek no kukaiņiem, arī no citiem ūdens bezmugurkaulniekiem. Ziemu pavada jūru piekrastē Eiropas dienvidos un rietumos.

Kukaiņi latviešu buramvārdos

Jau izsenis mūsu senči pievērsuši uzmanību dabai un dabas parādībām, mēģinot saskatīt likumsakarības, kuras varētu izmantot praktiskajā ikdienas dzīvē. Interesanta šajā sakarā ir dažādu dzīvnieku izmantošana maģiskām manipulācijām. Šajā rakstā tuvāk aplūkosim latviešu buramvārdos pieminētos kukaiņus.

Vispirms jau jāmin tāds plaši pazīstams kukainis kā bite, domājams, medusbite *Apis mellifera*. Piemēram, šie jaukie kukaiņi lieti noderēs, “*ja kāds grib par burvi palikt*”. Lai tas notiktu, ieinteresētajai personai “*trīs reizes gavēnī jānoģērbjas: gavēņa sākumā, gavēņa vidū un lielā piektdienā. Visās tanīs reizēs tas jādara naktī un piedevām vēl jāuzkāpj uz bišu stropa, kur trīs reizes jāiesvilpjas, kamēr kāds viņu aiznes prom pa gaisu.*” Arī raganas nereti mēdz pārvērsties par bitēm (arī mušām, lapsenēm un vabolēm), lai apburtu citu ļaužu lopus. Iespējama ir arī pretdarbība. Piemēram, Lielās piektdienas rītā saimnieks agri no rīta gāja dravā un svētīja bites. Viņš staigāja no stropa uz stropu, rādīdams ar rokām, lai uz to pusi bitītes neskrien, jo tur ir “*skaudīgas aces un ļauni cilvēki; tad rādīja uz otru pusi un stāstīja, ka tur esot laba ganība*”. Arī darinot alu nevajadzētu aizmirst bites. Vismaz viena bite jāņem līdzi, lai alus dzērāji “*dzied kā bites un lai dod alum saldumiņu*”. Arī medus ir bieži pieminēts līdzeklis dažādās burvestībās un vārdošanās, piemēram, “mata tārpu” izdzīšanai. Tagad gan mums ir zināms, ka ar “mata tārpu” domātais matonis *Gordius aquaticus* nebūt nav cilvēka parazīts.

Sarežģīta problēma dažās mājās un dzīvokļos ir prusaki (mūsu dzīvokļos galvenokārt sastopams virtuves prusaks *Blatella germanica* vai izretām – melnais prusaks *Blatta orientalis*). Šie jaukie un visnotaļ gudrie kukaiņi nezin kāpēc dažiem cilvēkiem liekas nesimpātiski. Taisnības labad jāatzīmē, ka arī sentēviem tie šķituši izskaužami. Tam noderēja dažādi rituāli, kurus pavādīja ar vārdošanu. Piemēram, kad ved gar māju zārku, tad vajag ar pātagu sist prusakiem un teikt: “*Tiš tam līdz.*” Vienkārši, vai ne! Vai arī: “*Tiš, kukaini, tiš, spuraini, Tiš, mežā, tiš, laukā, Tiš*

citā sētiņā.” Te skaidri redzams, ka latvieši izsenis izjutuši pastiprinātas jūtas pret kaimiņiem vai vienkārši citiem latviešiem. Līdzīgi izrīkojas arī ar circeņiem (domāts mājas circeņis *Gryllus domesticus*). Sakot: “*Ej pie citiem muzikantiem*”, ieliek circeņi kādā kastītē un aiziet uz kaimiņmāju. “*Labdien, vai ciemiņus gaidījāt?*” Ja kaimiņi ir labi audzināti un atbild: “*Kā nu ciemiņus negaidīs!*” – circeņi izlaiž mājiniekiem neredzot. Ja attiecības starp kaimiņiem ir stipri labas, tad, protams, circeņu izdzīšanu var arī pabeigt pilnībā (neatstājot mazos muzikantus pie kaimiņiem), sitot ar līdzpaņemto pātagu pa visiem kaktiem un sakot: “*Ārā pa durvīm, ārā pa logu, kur esat nākuši!*” Pazīstot circeņu bioloģiju, ir zināmas cerības, ka atpakaļceļu viņi neatradīs. Tas gan diez vai derēs daudzdzīvokļu mājās.

Noderīgas izrādās arī skudras *Formica sp.* Lai visi lopi būtu veseli, pietiek nobērt kūts kaktā skudras un sacīt: “*Kam jānīkst, lai nīkst skudras.*” Kā teikt – “še tev sakrustoto antenu pasaule”. Tomēr nevajag aizmirst, ka skudras var noderēt arī biznesā. Vedot pārdot govī (mūsdienās, cerams, noderēs arī citādām īpašuma formām), “*jāsīt krustiem pāri skudru pūzni un jāteic: Cik skudrīšu pūznītī, tik pircēju pie vezumiņa*”. Panākumi garantēti. Arī tiesas spriedumu var panākt labvēlīgu, ja izmanto vēl 1600. gadā pārbaudīto metodi ar blusainām lupatām. Tātad arī blusas *Siphonaptera* nav jānoniecina.

Sevišķi noderīgi kukaiņi, piemēram, mīkstspārņi *Cantharidae*, ir arī tā saucamo “mīlas dzērienu” jeb afrodisiakālo līdzekļu pagatavošanai. Kombinējot ar dažādiem ārstniecības augiem un dzīvnieku valsts produktiem, piemēram, vardēm, ķirzakām, čūskām, vilka matiem, putna spalvām, miroņa kauliem utt., var pagatavot zāles, kuras jāie-dzirdina vai jāieēdina. Viens no populārākajiem kukaiņiem, no kura pagatavotajiem ekstraktiem piemīt afrodisiakālas īpašības, ir zaļā eļļas vabole *Lytta vesicatoria*, kura plašāk pazīstama ar nosaukumu “spāņu muša”. Tomēr ar skumjām jāatzīmē, ka mūsu senči tik ļoti, iespējams, bijuši pārnēmti ar demogrāfisko problēmu risināšanu, ka tagad šī suga iekļauta Latvijas Sarkanās grāmatas 0. kategorijā (šajā kategorijā iekļauj augu un dzīvnieku sugas, kuras, domājams, vairs pie mums nav sastopamas).

Arī daži citi kukaiņi, piemēram, sienāži, siseņi, mušas un lapsenes,

tikušas izmantotas maģiskos rituālos. Var, protams, pasmaidīt par mūsu senču ēverģēlībām, tomēr ne vienmēr iespējams novilkt precīzu robežu starp māņiem un patiesiem dabas novērojumiem.

Rīkstniecības vēsture Latvijā

Kādas ir pirmās ziņas par rīkstniecību?

Gandrīz 37 tūkstošos latviešu tautas ticējumu, kurus publicējis profesors J.Šmits, ūdens ādere pieminēta tikai vienā no tiem. Tā kā nav norādīts ticējuma pierakstīšanas laiks, to varētu attiecināt uz laiku, kad autors ticējumus vāca – agrāk par 19. gadsimta trīsdesmitajiem gadiem.

Analizējot latviešu rakstiskos avotus, var secināt, ka agrākajos gadsimtos rīkstniecība atšķirībā no mēness fāžu ietekmes uz zemnieka praktisko dzīvi latviešu tautā nebija plaši pazīstama. Kā to izskaidrot? Atcerēsimies, ka latviešu tauta gadsimtiem ilgi atradās vācu virskundzībā, bet Vācijā rīkstniecības tradīcijas un prakse salīdzinājumā ar citām Eiropas valstīm bija visplašāk izplatītas (šķiet, ka pirmās ziņas par rīkstniecību uz Eiropu atveda slavenais ceļotājs venēcietis Marko Polo jau 13. gadsimtā). Tas fakts, ka latviešu tautas ticējumos gandrīz nekas nav minēts par rīkstniecību vai ūdens āderēm, ļauj izdarīt divus secinājumus. Pirmais – varbūt vācu baroniem, kas valdīja Latvijā, nebija ciešas saskarsmes ar “fāterlandes” rīkstniekiem, tāpēc tie paši maz ko zināja par šīm lietām; otrs – tie nedalījās zināšanās par šādām lietām ar latviešu “bauriem”.

Pirmo rakstu par rīkstniecību latviešu valodā izdevies atrast 1929.gada žurnālā “Mērniecības un Kultūrtehnikas Vēstnesis” (Nr. 1/2). V. Ducmaņa rakstā ““Burvju zizlis” un tā lietošana kultūrtehniskā praksē” pieminēts, ka, pēc laikrakstu ziņām, arī Latvijā ir kāds vīrs no Blīdenes, kurš ar labiem panākumiem lieto “burvju zizli” aku vietu atrašanai. V.Ducmanis atreferē kādu rakstu no vācu žurnāla “Der

Kulturtechniker”, kura autors Dr. H. Klauss lieto speciālu “ūdensdzīslu šķērsdrenāžu”. Tās būtība ir tāda, ka drenu caurules ieliek zemē nevis tā, kā pagadās, bet gan šķērsām ūdens āderēm. Tāpēc attālumu starp drenu caurulēm var palielināt, kā rezultātā samazinās drenu cauruļu patēriņš. Tā, piemēram, kalnainā apvidū var ietaupīt līdz 50 % drenu, bet līdzenumā – pat 65 %.

Sākot ar 1931. gadu, žurnālā «Atpūta» (362. nr. un vēlāk arī citos) sāk parādīties sensacionāli raksti par stariem, kas izplūst no cilvēka ķermeņa un rīkstniekiem. Tā, piemēram, 1932. gadā “Atpūtas” 402. nr. publicēts docenta J. Apsīša raksts “Kā atrod apakšzemes ūdeņus”, kurā minēta koka spīlīte (“burvja zizlis”), ar ko meklē ūdeni un paslēptu metālu vietas. Tā paša gada 413. numurā publicētais Dr. K. R. Roksa raksts ar pretenciozu nosaukumu “Noslēpumainie zemes stari – dzīvības pirmsākums un gals (Pētījumi ar un bez brīnumrīkstes)”, šķiet, pirmo reizi latviešu rakstos piemin, ka “slimības ceļas no zemes stariem”, un piemin faktus, ka kaķi, bites un skudras meklē “apstarotas” vietas, bet mājdzīvnieki uz tām slimo un augi arī ir jutīgi pret šādām vietām. 1933. gada 453. numurā publicēts privātdocenta K. Krūmiņa raksts par “brīnumrīkstīti”, kurā viņš atreferē zviedru hidroģeologa G. Ekstrema publikāciju Zviedrijas Lauksaimniecības akadēmijas rakstos 1932. gadā. 1933. gadā “Atpūtas” 479. numurā iespiests S. Freida raksts, kurā pieminēta “burvju rīkstīte” – žākļveida koka zars, ar ko meklē ūdens āderes. Nākamajā – 1934. gadā “Atpūtas” 527. numurā ievietots anonīms raksts par kāda jezuītu pātera izgudroto “burvju rīkstītes” elektrisko analogu, kas darbojas pēc staru aiztures principa, ar kura palīdzību meklē rūdu iegulas.

Ļoti informatīva ir 1935. gadā “Rīgas Dārzkopju biedrības Gada Grāmata” Nr. 1 ievietotā Fr. Lasmaņa publikācija “Zemes stari un tautas veselība” (referāts nolasīts 1933. gada 2. aprīlī Rīgas dārzkopības biedrībā), kurā viņš apskata “apakšzemes apstākļu” ietekmi uz vēža slimniekiem, skudrām, bitēm, kaķiem, meža zvēriem, mājdzīvniekiem, kokiem, augiem, kā arī skar jautājumu par mājas vietas izvēli sakarā ar ūdens āderēm.

1939. gadā autora izdevumā iznāca jurista V. Beķera grāmata “Apakšzemes ūdensdzīslu izstarojumu ietekme un tās pamats”, kurā bez tīri praktiskās rīkstniecības izmantošanas autors centies iztīrīt arī

vispārējos tā laika atzinumus par rīkstniecības parādību izskaidrošanu. Āderes savās Audzāru mājās Mētrienas pagastā Madonas apriņķī viņam bija meklējis jau tolaik pazīstamais rīkstnieks Arnolds Krūze no Garkalnes.

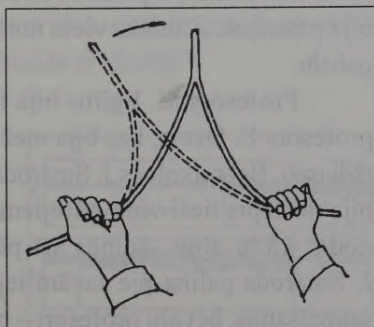
Ko stāsta par aku zīlniekiem?

20. gadsimta trīsdesmitajos gados latviešu inteliģences aprindās dzīvi interesējās par rīkstniecības parādībām un iespējamo mehānismu, kas varētu būt to pamatā, kā arī plaši diskutēja par rīkstniecības praktisko noderību.

No daiļliteratūras darbiem, kuros būtu aprakstīta rīkstes praktiskā lietošana, izdevies atrast tikai Ilonas Leimanes romānu “Vilkaču mantiniece” (1943): *“Kārkla vicu aiz diviem kāsišiem rokā turēdama, tā [sieva] apstaigājusi pļavu un meklējusi vietu akai. Šķērsojot ūdens dzīslu, vicās gals liecies uz zemi. Tā bijusi zīme, ka apakšā ūdens.”*

Par interesantām iniciatīvām aku vietu atrašanai Kaucmīndes mājturības skolā 1932.–1935. gadā stāsta Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas profesors Jānis Āboliņš.

“Skolai bija vajadzīga cita aka, jo tikko izraktajā 20 m dziļajā akā nebija ūdens. Arī no Rīgas izsauktais hidrologs nevarēja parādīt vietu,

*Rīkstītes pagriešanās
rīkstnieka rokās*

kur droši vajadzētu būt ūdenim. Viņš ieteica uzaicināt aku zīlnieku, kas ar rīkstītes palīdzību norādīšot vietu akas rakšanai.

Kaucmindes skolas direkcija šajā lietā griezās Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrības celtniecības un mehanizācijas nodaļā, un tur nodaļu vadītāji inženieris P. Zeltiņš (vēlāk LLA docents) un J. Irbe ieteica izdarīt eksperimentu: vairākus drošus un uzticamus aku zīlniekus – pavisam piecus – katru savā dienā aizvest uz Kaucmindi, lai tie noteiktu akas rakšanas vietu katrs pats par sevi, neatkarīgi cits no cita un nezinot, ko katrs no viņiem rādījis vai teicis. Uzrādītās vietas atzīmēja ar mietiņiem un uzrakstu, kas šo vietu noteicis un kāds ir ūdens atrašanās dziļums. Šie pieci aku zīlnieki Kaucmindes māju pudurā nevarēja uzrādīt vienu un to pašu vietu, bet viņu uzrādītās vietas atradās 5–8 m attālumā cita no citas. Tomēr vienu nomaļāku vietu, kur 10–18 m dziļumā būšot daudz ūdens, uzrādīja visi un gandrīz vienā un tajā pašā vietā. Tur arī izraka aku, un ūdens tiešām bija noteiktajā dziļumā un pietiekamā daudzumā.”

Cits ar rīkstniecību saistīts gadījums noticis 1939. gadā Priekuļu selekcijas stacijai piegulošajā mežā. Kāds aku zīlnieks paziņojis, ka varot atrast mežā vai laukā noglabātu metāla gabalu, ja tas neesot mazāks par pieclatnieku. Uz mežu noslēpt pieclatu naudas gabalu aizgāja trīs cilvēki: profesors Maksis Eglītis, viņa brālis agronoms Edgars Eglītis un mikologs Jūlijs Smarods. Apmēram stundas ceturksni vēlāk kopā ar zīlnieku mežā iegāja arī liecinieki. Zīlniekam parādīja apmēram 30x30 soļu lielu gabalu mežā, kur noslēpts pieclatnieks. Apmēram pēc stundas “zīlnieks” parādīja aptuveni 0,5x0,5 m lielu laukumu, kur lieta esot noslēpta. Kāda lieta noslēpta, to zināja tikai paši slēpēji. Zīlniekam un citiem dalībniekiem staigājot pa mežu un izbradājot pamežu un sūnu, arī pašiem slēpējiem iezīmētā vieta bija pazudusi. Zīlnieks vietu norādīja – un tajā arī atrada pieclatu naudas gabalu.

Profesors M. Eglītis bija fitopatologs un zīlniekam ļoti ticēja, arī profesors E. Ozols, kas bija meža kukaiņu speciālists, un E. Eglītis bija tādi paši. Bet mikologs J. Smarods zīlniekam neticēja nemaz. Pieclatnieku bija noslēpis tieši viņš, pārējiem to nemanot, lai tie nevarētu zīlniekam nodot kādu ziņu. Tomēr arī pēc sekmīgās naudas gabala atrašanas J. Smarods palika pie savām iepriekšējām domām un uzskatīja to par sagadīšanos, bet abi profesori – par zīlnieka spēju apliecinājumu.

Viens no vispopulārākajiem rīkstniekiem Latvijā bija Arnolds Krūze (1894–1976), par kura praktisko darbību 1982. gada 21. decembrī stāstīja viņa dzīvesbiedre Jūlija Krūze.

“Mēs ar Arnoldu apprecējāmies 1930. gadā. Nākamajā – 1931. gadā viņš sāka rentēt Garkalnes labdarības biedrības krogu un tur strādāja. Blakus krogam bija veikals, uz kuru bija atbraucis ziepju fabrikas “Brīģers” komivojažieris Rozenbergs. Viņš palūdza man ūdeni padzerties. Es iegāju virtuvē, iesūknēju ūdeni un devu viņam padzerties. Viņš nogaršo un saka: “Kāpēc tu dod man tādu ūdeni dzert? Tas jau nav riktīgs ūdens. Nāc, es tev parādīšu, kur vajag sist kārtīgu aku, te būs labs ūdens, šeit iet ādere.” Tajā laikā mūsu biedrība ierīkoja tenisa laukumu un vajadzēja rakt aku. Es teicu, lai viņš nāk uz parku un parāda tur akas vietu. Mans vīrs tajā laikā bija ārā un nenāca pat skatīties, kā atbraucējs darbojas ar rīkstīti. Rozenbergs parādīja parkā vietu akas rakšanai, atstāja rīkstīti un aizbrauca.

Pēc tam nāk mans vīrs un prasa: “Ko tas Rozenbergs tur ākstījās?” Es saku, ka viņš parādīja āderi akas sišanai, jo vecajā akā ūdens ir sliktis.

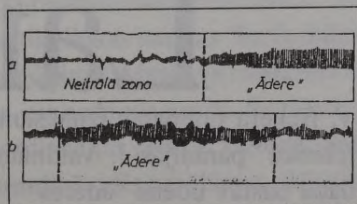
Vīrs paņēma to Rozenberga atstāto kociņu, un viņam tas arī liecās. Es saku: “Tu joko, nāc līdzi uz parku, pārbaudīsim!” Arī tur viņam rīkstīte noliecās tajā pašā vietā, kur Rozenbergam.

Tā viņš sāka staigāt un braukāt apkārt pa malu malām, kur vien viņu uzaicināja atrast vietu akas rakšanai. Sējas pagastā aiz Murjāņiem viņam bija jaunsaimniecība, kur dzīvoja rentnieks, kas nomira ar vēzi. Tas bija gulējis vīrs āderes. Tā vīrs sāka interesēties par āderēm un vēzi.

Ar rīkstīti viņš varēja darboties visu dienu, un nekas tam nekaitēja, vēlāk gan, kad bija vecāks, vairs nevarēja ilgi darboties. Rozenbergs jau pašā sākumā brīdināja, ka darbošanās ar rīkstīti ietekmē sirdi.

Arnolds braukāja pa visu Latviju, kur vien viņu uzaicināja, un rādīja visiem, kas interesējās, savu māku darboties ar rīkstīti.”

Rīkstnieka elektrokardiogramma, tam lēni pārvietojoties no neitrālās zonas āderes zonā (a) un pārvietojoties ātri (b)

latviešu presē par ūdens āderēm, kurā autori analizēja pastāvošos spriedumus un centās dot sarežģītajai parādībai zinātnisku izskaidrojumu no fizikālā viedokļa. Arī fiziķis Jānis Valdmanis un viņa kolēģis Tāļvaldis Kalniņš – tagad slaveni rīkstniecības fenomena pētnieki – pirmās rīkstniecības iemaņas un rosinājumus šīm parādībām pievērsties guva no tā paša Arnolda Krūzes. Zinātnieki savus pētījumus veica jau septiņdesmitajos gados Zinātņu akadēmijas Fizikas institūta atomreaktora telpās un tā apkārtnē.

Ar žurnālistes Zaigas Kiperes iniciatīvu pirmo reizi latviešu padomju literatūrā (žurnālā “Zvaigzne” 1978.g. 5. un 1979. g. 8. numurā) bija publicēti raksti par ūdens āderu ietekmi uz cilvēka veselību, kā arī J.Ligera raksts par to ietekmi uz mājdzīvnieku veselību.

1979. gadā Rīgā izdevniecībā “Zinātne” iznāk pirmā Padomju Savienībā J.Valdmaņa, J.Dolača un T.Kalniņa grāmata par rīkstniecību “Rīkstniecība – gadsimtu mīkla” krievu valodā, bet 1991. gadā Rīgā izdevniecībā “Avots” iznāk to pašu autoru grāmata latviešu valodā – “Rīkstniecība tuvplānā”, kur mēģināts sistemātiski iztirzāt kā vēsturiskās, tā arī mūsdienu fizikālās hipotēzes, kas varētu būt pamatā šai līdz galam nenoskaidrotajai problēmai.

Kad žurnālistu Oskaru Gertu ievēlēja par “Dabas un vēstures kalendāra” atbildīgo redaktoru, tur 1981. gadā parādījās fiziķa T.Kalniņa publikācija “Ūdens āderu efekts – zinātnisko pētījumu objekts”, kur bija norādīta ZA Fizikas institūta adrese, uz kuru varēja rakstīt tie cilvēki, kuriem klausā rīkste. Tā radās ap 300 Latvijas anketēto rīkstnieku saraksts. Vēlāk minētajā kalendārā parādījās rakstu sērijas par rīkstniecību.

Vissvarīgākais notikums Latvijas rīkstniecības vēsturē bija 1979. gada 26. janvāris, kad Rīgā Meliorācijas projektēšanas institūta telpās sapulcējās ap 350 entuziastu un dažādu nozaru speciālistu no augstskolām, Zinātņu akadēmijas institūtiem un citām iestādēm uz pirmo starpinstitūtu magnetobioloģijas semināru “Biofizikālā efekta raksturojums mūsdienās”. Padomju literatūrā rīkstniecības apzīmēšanai tika lietots termins “biofizikālais efekts”. Bija arī pārstāvji no Maskavas un Viļņas. Maskavā rīkstnieki un ģeologi organizēti bija sākuši darboties jau nedaudz agrāk. Sanāksmes darba gaitā nolēma Latvijā izveidot koordinācijas centru, kas apkopotu līdzšinējos datus par rīkstniecību un koordinētu šīs problēmas pētīšanu.

Nākamais svarīgais notikums Latvijas rīkstnieku juridiskai legalizācijai bija 1979. gada 25. oktobra A.Popova Radioelektronikas un sakaru zinātniski tehniskās biedrības padomes lēmums par Bioelektronikas sekcijas, kas nodarbojas ar bioloģijas (rīkstniecības vai ūdens āderu) efekta pētīšanu, nodibināšanu – priekšsēdētājs T. Kalniņš.

1986. gada nogalē notika PSRS Centrālās A.Popova Radioelektronikas, sakaru un elektronikas zinātniski tehniskās biedrības Bioelektronikas sekcijas reorganizēšana, un tā nu saucās “Dzīvās vielas fizikālo lauku pētījumi” – priekšsēdētājs akadēmiķis V. Kaznačejevs.

Notika arī sekcijas biroja sastāva pārvēlēšanas. Par jaunās sekcijas “Dzīvās vielas fizikālo lauku pētījumi” biroja priekšsēdētāju ievēlēja T. Kalniņu, par vietniekiem – J. Valdmani, J. Bruņenieku, J. Ligeru, par zinātnisko sekretāru – J. Dolaci. Biroja locekļi: A. Krauklis, J. Ozols, N. Cimahoviča, Ņ. Ozoliņa, O. Vilītis, L. Bērziņa, J. Pommers, V. Grāvītis, E. Vimba, R. Griškjāns, V. Būmeistars, T. Buņķis, J. Lielais, J. Lagzdīņš, O. Gerts, V. Leja, G. Eniņš, J. Orbidāns, S. Maļfanova, L. Ķirule, V. Arnis. Sekcijā izveidoja trīs komisijas: biosfēras struktūru komisiju – priekšsēdētājs R. Griškjāns, vietnieks J. Valdmanis; fizikālo lauku un izstarojumu bioindikācijas komisiju – priekšsēdētāja L. Bērziņa, vietnieks J. Turkelis; bibliogrāfijas komisiju – priekšsēdētājs J. Dolacis, vietnieki J. Ligers, J. Bruņenieks.

Šī sekcija darbojās līdz 1991. gadam, līdz kuram tā varēja regulāri rīkot bezmaksas seminārus visiem rīkstniecības interesentiem. Taču, līdzko Latvija atguva savu neatkarību, par rūpnīcas “VEF” Kultūras un tehnikas pils telpu izmantošanu vajadzēja sākt maksāt, bet līdzekļu sabiedriskajai organizācijai nebija, tāpēc līdz ar PSRS sabrukšanu un A.Popova RES ZTB likvidāciju pašlikvidējās arī sekcija.

Bet ģeoloģijas un mineraloģijas doktore Lija Bērziņa 2000. gadā žurnāla “DOCTUS” 3. numurā ar rakstu, kam lakonisks nosaukums “Āderes – ne vēsts no mistikas”, mēģina sniegt atbildi patiesības meklētājiem.

Latviešu valodā rīkstes vai indikatora apzīmējumam lieto šādus nosaukumus: burvju rīkstīte, burvju zizlis, brīnumrīkstīte, klūdziņa, spīlīte, spieķītis, kārkla vica, koka rīkste, indikatora rīkstīte. Šeit jāpiebilst, ka pēc pēdējiem pieņemtajiem terminoloģijas noteikumiem nav pie-

ļaujams terminu apzīmējums pamazināmā formā. Piemēram, jālieto 'rīkste', nevis rīkstīte, 'sēne', nevis sēnīte.

Kas ir Baltijas radiaestēzistu asociācija?

Tradicionālā zinātne rīkstniecību jeb biolokāciju diezgan ilgi uzskatīja par nezinātnisku pētniecības metodi, kas pamatojas uz intuīciju, uz cilvēka reflektoro reakciju, kas gadījuma pēc ļauj atrast izrakteņus vai citus pazemes meklējamus objektus. Ar laiku attieksme mainījās, jo biolokācijas efektivitāte bija pierādīta daudzos darbos un deva ievērojamu ekonomisko efektu. Daudzās pasaules valstīs izveidojās nacionālās sabiedriskās organizācijas vai rīkstnieku biedrības: Austrijā, Beļģijā, Bulgārijā, Vācijā, Lielbritānijā, Holandē, Dānijā, Indijā, Kanādā, Jaunzēlandē, Polijā, bijušajā Padomju Savienībā, ASV, Tasmānijā, Francijā, Čehoslovākijā, Šveicē, Zviedrijā, Japānā, Itālijā, Brazīlijā, Latvijā, Igaunijā, Lietuvā, Ukrainā u.c.

Ar mērķi apvienot Baltijas republiku rīkstnieku centienus un apmainīties ar informāciju, 1989.gada aprīlī Tartū, sanākot uz kopēju rīkstniecības semināru, tā dalībnieki nolēma izveidot kopēju organizāciju, kurā apvienotos Baltijas speciālisti un praktiķi, kas nodarbojas ar rīkstniecības kā praktiskajiem, tā arī teorētiskajiem jautājumiem. Ilgi diskutēja par nosaukumu, līdz vienojās, ka tam jābūt saprotamam dažādās valodās bez semantiskiem skaidrojumiem, tāpēc izvēlējās svešvārdu "radiaestēzija" (lat. *radiare* – izstarot + gr. *aisthēsis* – sajūta) – jūtība pret starojumu. Tātad bija izveidota Baltijas radiaestēzistu asociācija, kurā apvienojās Igaunijas, Latvijas un Lietuvas rīkstnieki. Tās vadība tika uzticēta trijiem līdzpriekšsēdētājiem – pa vienam no katras valsts. Priekšsēdētāja pienākumus pilda vienas valsts pārstāvis vienu gadu, organizējot savā valstī semināru.

1990. gadā 16.–17. oktobrī Jūrmalā notika kārtējais minētās asociācijas seminārs: "Apkārtējās vides fona lauku ekoloģiskie aspekti",

kuru organizēja Latvijas ZA Fizikas institūts un izdeva semināra materiālus. Bija nolasīti 16 referāti kā no Baltijas republikām, tā arī no dažādām Ukrainas un Krievijas pilsētām. Pavisam seminārā piedalījās ap 100 cilvēku, to skaitā 2 Igaunijas un Latvijas ZA korespondētājlocekļi, 8 habilitētie zinātni doktorī un 16 zinātni doktorī.

Semināra dalībnieki secināja:

“Ir uzkrāts liels faktiskais materiāls par fizikālo lauku – galvenokārt elektrisko un magnētisko – saistību ar bioloģiskajiem objektiem. Bet tajā pašā laikā daļēji ēnā paliek tehnogēnās izcelsmes lauki un fona lauki.

Organismu, to skaitā arī cilvēka, ārējās izpausmes veidu uz šiem laukiem var nosaukt par bioloģiskās efekta (BLE), kas, iespējams, rodas no šo lauku iedarbības kā organisma reflektoriskā atbilde uz nespecifiskajiem kairinātājiem. Bet par šādām dzīvo organismu spējām un īpatnībām, to skaitā arī cilvēka, zināms samērā maz.

Blakus fona laukiem, kas rodas no tādām parādībām kā atmosfēras spiediena svārstības, elektriskā lauka izmaiņas, magnētiskās vētras, Saules vējš u.c., paliek nenoskaidrota ietekme no apakšzemes ūdens plūsmu laukiem, ūdens lēcām, rūdu iegulām, apakšzemes tukšumiem u.c. Šo jautājumu izpētei nepieciešami dziļi zinātniskie pamati.”

Seminārā pieņēma virkni rekomendāciju, to starpā, ka semināra dalībnieki atbalsta Latvijas valdības lēmumu par aizliegumu izmantot ārstnieciskajos nolūkos grupveida un masu seansus, kur praktizē iedarbību uz cilvēkiem bez atgriezeniskās saites. Šāds lēmums tika pieņemts pēc Latvijas Ārstu apvienības iniciatīvas, pamatojoties uz praktiskajiem novērojumiem par publisko masveida ārstnieku ekstrasensu bezkontroles uzstāšanos televīzijā un šo seansu kaitīgo iedarbību uz dažām slimo cilvēku kategorijām.

Semināra dalībnieki atzina, ka veiksmīga bijusi sekcijas “Dzīvās vielas fizikālo lauku pētījumi” izveidošana uz Latvijas ZA Fizikas institūta bāzes, un atbalstīja pētījumu virzienu par fona fizikālo lauku un apkārtējās vides mijiedarbību, to skaitā iedarbību uz cilvēku, floru, faunu, uz nedzīvās dabas objektiem.

Viļņas rīkstniecības sekcija 1991. gadā organizēja semināru: “Vājie lauki ekoloģijā”. Semināra materiālus publicēja Lietuvas ZA Matemātikas

un informācijas institūts rakstu krājumu sērijā: “Kontroles statistikas problēmas”.

Šādu semināru rīkošana turpinās. 1998. gadā seminārs bija sarīkots Zviedrijā, Lundā, kur bez Baltijas valstu rīkstniekiem piedalījās arī Zviedrijas, Bulgārijas, Somijas, Vācijas, Dānijas, Krievijas u.c. speciālisti. Viena diena bija veltīta Baltijas rīkstniekiem un netradicionālās medicīnas pārstāvjiem – bioenerģoterapeitiem.

2000. gada 26.–30. jūnijā kārtējais seminārs par tematu “Zemes lauki un to ietekme uz organismiem”, kurā piedalījās dalībnieki arī no Zviedrijas un Somijas, notika Igaunijā, Reudē.

Dažas mūsdienu rīkstniecības atziņas

Rīkstniecība – tā ir apkopojoša, vairāk prakses, mazāk tradicionālās zinātnes atzīta nozare, kas nodarbojas ar tā saucamajām biofizikālajām anomālijām vai “ūdens āderēm”, kā tās bieži sauc tautā, un to mijiedarbību ar Zemi, floru un faunu. Ar jēdzienu biofizikālā anomālija parasti saprot lokālu joslu, kurā salīdzinājumā ar blakusesošo apkārtni izmainās fizikālie lauki vai ar tiem saistītie parametri (Zemes magnētiskais lauks, atmosfēras elektrostatisks lauks, elektromagnētisko viļņu intensitāte, gaisa jonu sadalījums, temperatūra u.c.), un to spēj noteikt cilvēki, sajūt dzīvnieki, kā arī šādas vietas labāk izvēlas noteikti indikatoraugi.

Rīkstniecības praktiskās izpausmes formas un iespējas ir bezgalīgas, kas atkarīgas no rīkstnieka pieredzes, zināšanām un interešu loka. Ar tās palīdzību var noteikt kā vietu akas rakšanai, tā arī prognozēt, piemēram, vēlēšanu iznākumu.

Bez parastās, tā saucamās “tiešās lokācijas” metodes, kad rīkstnieks pārvietojas pa vai gar pārmeklējamo objektu ar indikatoru rokās un fiksē indikatora reakcijas vietu, ir arī pazīstama t. s. “tālās”, “domu” lokācijas vai “telelokācijas” metode, kad operators (rīkstnieks) strādā ar ģeogrāfijas karti, būvplānu, objekta skici, ar aero- un kosmiskajiem

fotouzņēmumiem un pēc tiem meklē vajadzīgo: derīgos izrakteņus, naftas iegulas, Zemes garozas plaisas, plaisas aizsprostos u.tml.

Kad es pats pirmo reizi astoņdesmitajos gados sastapos ar šādiem rakstiem literatūrā, es šo rakstu kopijas ievietoju sava darba arhīva “neticamo lietu” vākos. Piemēram, tur aizceļoja kāda fotogrāfija, kurā bija redzams operators, kurš, strādādams ar svārstu un ģeogrāfisko karti, pa starpām mierīgi malkojot kafiju, meklēja naftas atradnes ASV Teksasas štatā un vienā naktī kļuva miljonārs, atrazdams virkni jaunu naftas krājumu vietu. Un tad es noklausījos Lietuvas galvenā hidrologa V. Kapačauska stāstījumu par viņa panākumiem neredzamas sūces atrašanās kādā upes aizsprostā Lietuvā. Viņš sūces vietu vispirms bija atradis pie sava rakstāmgalda, ar rīksti darbojoties ar aizsprosta plānu. Vēlāk viņš šo vietu bija precizējis dabā, uz aizsprosta vaļņa iezīmējot to ar krītu apmēram 80 cm platumā. Un tiešām – zem bjefa uzgāja krietnu sūci, kas no augšas nebija redzama, bet pa kuru notika diezgan liela ūdens noplūde. Vēlāk izlasīju, ka ar līdzīgu metodi mūsdienu ievērojamākais sensitīvs Uri Hellers, tiesa gan, lidojot helikopterā pāri Brazīlijas mūžamežiem ar rīksti un karti rokās, atrada rūpnieciskas zelta krājumu iegulas un arī viena lidojuma laikā kļuva miljonārs. Punktu manām šaubām par šīs metodes objektīvo lietojumu pielika īsa tikšanās ar toreizējo Vissavienības galveno ģeologu – ģeoloģijas un mineraloģijas doktoru profesoru V. Ovčiņņikovu Ļeņingradā. Atrodoties komandējumā kādā citā iestādē un gribēdams lietderīgi izmantot dažas brīvas stundas, jau ar atpakaļbiļeti kabatā nolēmu mēģināt tikties ar profesoru Ovčiņņikovu – tolaik Ļeņingradas sekcijas “Bioloģijas metodes izmantošana ģeoloģijā” vadītāju. Viņš bija aizņemts apspriedē ar Jakutijas un Arhangeļskas ģeologiem, bet izrādīja lielu interesi par manu personu kā pārstāvi no Latvijas rīkstniekiem, pirmās, kā viņš izteicās, zinātniskās grāmatas par rīkstniecību līdzautoriem. Lai nezaudētu laiku, Ovčiņņikovs man iedeva savas sekcijas darbības pārskatu, un es, turpat viņa kabinetā to lasot, izbrīnā raustīju plecus, sastopoties ar terminu – “ar BKF-6 spektrālo kameru iegūtu kosmisko pavadoņu fotouzņēmumu dešifrēšana”. Profesors pamanīja manu izbrīnu, bet teica, lai izlasot līdz galam, kamēr viņš atbrīvosies. Viņš ātrāk par cerēto atlaida apmeklētājus, un mēs varējām apspriest mani interesējošo jautājumu. Es pajautāju – kā tas iespējams? Viņš paķēra no skapja augšas pirmo

pagādījušos krāsaino no mākslīgā Zemes pavadoņa iegūto fotouzņēmumu, nolika to uz galda un sāka ar to darboties. Labajā rokā paņēmis L-veida indikatoru, ar kreisās rokas pirkstu piedurdams kādam punktam, viņš uzdeva sev jautājumus – nosaukdams specifiskos meklējamos iežus. Pie kāda nosaukuma indikators pēkšņi pagriezās, ko viņš turpat uz fotoattēla atzīmēja. Tā pāris minūšu laikā Ovčiņņikovs izbrauca fotouzņēmuma 60 cm garo malu, pēc tam ar paralēliem gājieniem “braucieni” atkārtoja pa citiem maršrutiem. “Lūk, kā! Vai tagad ir skaidrs?” viņš teica un turpināja: “Tā kā tu neesi mans priekšnieks, tev es varu to rādīt, bet priekšniecībai man jāizliekas par parasto neļēgu un kopā ar savu ģeologu ekspedīciju šā uzņēmuma platības apsekošanai dabā jāveltī vairāki mēneši.” Šīs metodes korelācija esot ap 80%, bet klasiskās kājnieku ekspedīcijas metodes korelācija nepārsniedz 50%.

Nākamo publikāciju par āderu vizuālo novērošanu, kuru biju saņēmis ar Starptautiskā Bibliotēku abonementa starpniecību, es biju spiests izņemt no “neticamo lietu” vākiem pēc kāda rīkstnieku semināra Latvijas Koksnes ķīmijas institūta telpās. Zālē atradās ap 120 rīkstnieku, kuri jau iepriekš bija izsekojuši zāles katru metru un katrs ar savu paņēmieni atraduši āderes. Tribīnē uzstājās elektroenerģētiķis Māris Gargurnis un demonstrēja savu neparasto indikatoru – iztaisnotu modinātāj-pulksteņa atsperi. Turot to divos pirkstos, tā virs āderes noliecās. Dalībnieki viņu palūdza atrast zālē kādu āderi. Viņš atbildēja, ka nav vajadzības staigāt pa zāli, viņš tās redzot un, paņēmis krītu, uz tāfeles uzzīmēja, kā redz āderi – kā gaišāku virmojošu joslu. Viņa zīmējums pilnīgi sakrita ar zīmējumu no maniem neticamo lietu vākiem, kuru es nebiju vēl nevienam rādījis. Tas mani pārsteidza, un kopš tā laika es neesmu vairs tik kategorisks savos spriedumos par līdzīgām neparastām lietām. Tagad es pazīstu kādus piecus rīkstniekus, kas āderes un cilvēka auru redz ar neapbruņotu aci, starp tiem – liepājnieku Uldi Jansonu.

Radniecisks šim paņēmienam ir āderu meklēšana dzīvokļos pēc to skicēm, ko praktizē Stella Maļfanova un praktizēja Lidija Ķirule u.c.

Bijušais Amerikas rīkstnieku biedrības prezidents Terijs Ross rīkstniecību jeb bioloģiju iedala 7 līmeņos.

Pirmais – tā ir tiešā, pasīvā bioloģija jeb bioloģija “laukā”, kad

operators ar indikatoru uztver meklējamā objekta izstarojumu, atrodoties tieši virs tā.

Otrais – tālā jeb starveida bioloģija, operatoram atrodies blakus objektam vai objektu redzot.

Trešais – bioloģija ar operatora neapzinātu pieslēgšanos pie “globālā informācijas lauka”. Šā lauka hologrāfiskā modeļa nesējs ir katra cilvēka apziņa. Modeļa vai tēla esamība var būt demonstrēta ar indikatora kustību fotogrāfijā, apkārtnes skicē vai kartē.

Ceturtais – bioloģija, neapzināti pieslēdzoties pie informācijas “kanāla” koncentrācijas un meditācijas rezultātā.

Piektais – saistīts ne tikai ar objekta stāvokļa pasīvo fiksēšanu, bet ar notiekošo izmaiņu producēšanu tajā. Piemēri – hīleru, ārstnieku u.c. darbība.

Sestais – saistīts ar objektu vai to īpašību jaunradīšanu.

Septītais – “reflektīvais” līmenis. To raksturo operatora un radītāja gribas sakrīšana, izeja uz absolūtām zināšanām.

Katrs nākamais līmenis pieejams arvien mazākam cilvēku skaitam, bet septītais līmenis pieejams tikai lielo mācību, reliģiju pamatlicējiem.

Rīkstniecību izmanto daudzās pētniecības, cilvēkzinību un tautsaimniecības nozarēs.

Ģeoloģijā:

naftu un gāzi saturošo struktūru novērtēšana un apsekošana, kas nodrošina izlūkurbumu skaita samazināšanu;
tektonisko lūzumu izsekošana, kvarca un rūdu dzīslu, sāls slāņu, pazemes ūdeņu, karsta meklēšana.

Celtniecībā, arhitektūrā, arheoloģijā:

dabiskas un mākslīgas izcelsmes plaisu, lūzumu un karsta zonu, piltuvju, dažādu tukšumu, kas var radīt bīstamību celtniecībā, meklēšana un kartēšana;
seno celtņu, apbedījumu, pazemes eju un pamatu tranšeju, apraktas mantas u. tml. meklēšana.

Rūpniecībā un lauksaimniecībā:

ģeopatogēno zonu, kas negatīvi ietekmē cilvēka un dzīvnieku veselību, meklēšana (racionāli izvietojot dzīvojamās telpas, lauksaimniecības kompleksus, dravas, izdodas ierobežot

dažādas saslimstības, panākt dzīvsvara pieaugumu, piena izslaukuma un medus ienesuma palielināšanos);

apakšzemes ūdeņu meklēšana, vienlaikus novērtējot to kvalitāti;

apakšzemes komunikāciju stāvokļa diagnostika (vienīgais paņēmieni, kas dod iespēju noteikt "pēc aklās metodes" vietas ar paaugstinātu cauruļvadu koroziju līdz to avārijai).

Ekoloģijā un cilvēka veselības nodrošināšanā:

zemes gabalu meklēšana, kas negatīvi ietekmē cilvēku; rūpniecības uzņēmumu piesārņojuma izplatības zonu noteikšana;

lauksaimniecības un rūpniecības produkcijas kvalitātes ekspresnovērtēšana;

cilvēka veselības stāvokļa ekspresdiagnostika;

dažādu ārstniecisko preparātu un ārstēšanas metožu piemeklēšana.

Bioloģijas lietojuma sfēru uzskaitījums noraida domu par rīkstniecību kā par vienkāršu reflektorisku, neapzinātu cilvēka roku muskuļu reakciju uz vājo signālu, kas nāk no ārējās vides. Bioloģija saistīta ar komplicētu galvas smadzeņu darbību, un tai piemīt neapzināta izpaušme, kas to šajā ziņā tuvina cilvēku ekstrasensorajai dabai. Pētnieki (piem., A.Dubrovs) izvirzījuši hipotēzi par t.s. "informatīvo lauku", kas pieļauj apkārt Zemei esošu sevišķu globālo slāni (līdzīgu jonosfērai), kurā glabājas visa informācija par biosfēru. Bioloģiskais vai ekstrasenss var iegūt no šā lauka pilnu informāciju par uzdoto jautājumu un tādā veidā risināt savus uzdevumus.

Latvijas Valsts Universitāte, Rīga

1980. gada 15. jūlijs

Dr. A. Dubrovs

Tel.: 148 un 149

"Latvijas Valsts Universitāte", Rīga, PSRS

Tel. 148-149

Latvijas Valsts Universitāte, Rīga

1980. gada 15. jūlijs

Latvijas Valsts Universitāte, Rīga

1980. gada 15. jūlijs

Latvijas Valsts Universitāte, Rīga

1980. gada 15. jūlijs

... izstrādāt un nodot izstrādātājam, kas ir jānodrošina, lai tas būtu
... kvalitāte.

... ir jānodrošina, lai tas būtu kvalitatīvs, kas ir jānodrošina, lai tas būtu
... kvalitāte.

... ir jānodrošina, lai tas būtu kvalitatīvs, kas ir jānodrošina, lai tas būtu
... kvalitāte.

... ir jānodrošina, lai tas būtu kvalitatīvs, kas ir jānodrošina, lai tas būtu
... kvalitāte.

... ir jānodrošina, lai tas būtu kvalitatīvs, kas ir jānodrošina, lai tas būtu
... kvalitāte.

... ir jānodrošina, lai tas būtu kvalitatīvs, kas ir jānodrošina, lai tas būtu
... kvalitāte.

... ir jānodrošina, lai tas būtu kvalitatīvs, kas ir jānodrošina, lai tas būtu
... kvalitāte.

... ir jānodrošina, lai tas būtu kvalitatīvs, kas ir jānodrošina, lai tas būtu
... kvalitāte.

Tava labākā grāmata par Latviju
6. grāmata

Korektore M. Starka
Tehniskā redaktore M. Zaumane
Datorsalicēja un maketētāja L. Ruduka

Formāts 60×90/16. 19,75 iespiedl.
Ofsetspiedums

Тираж 2 000 экз. Заказ 40.
"Izdevniecība Aplis", Raunas ielā 44,
Rīga, LV-1084

Издание осуществлено при участии
ООО «Издательство АСТ»

Отпечатано с готовых диапозитивов
в ОАО «Рыбинский Дом печати»
152901, г. Рыбинск, ул. Чкалова, 8.

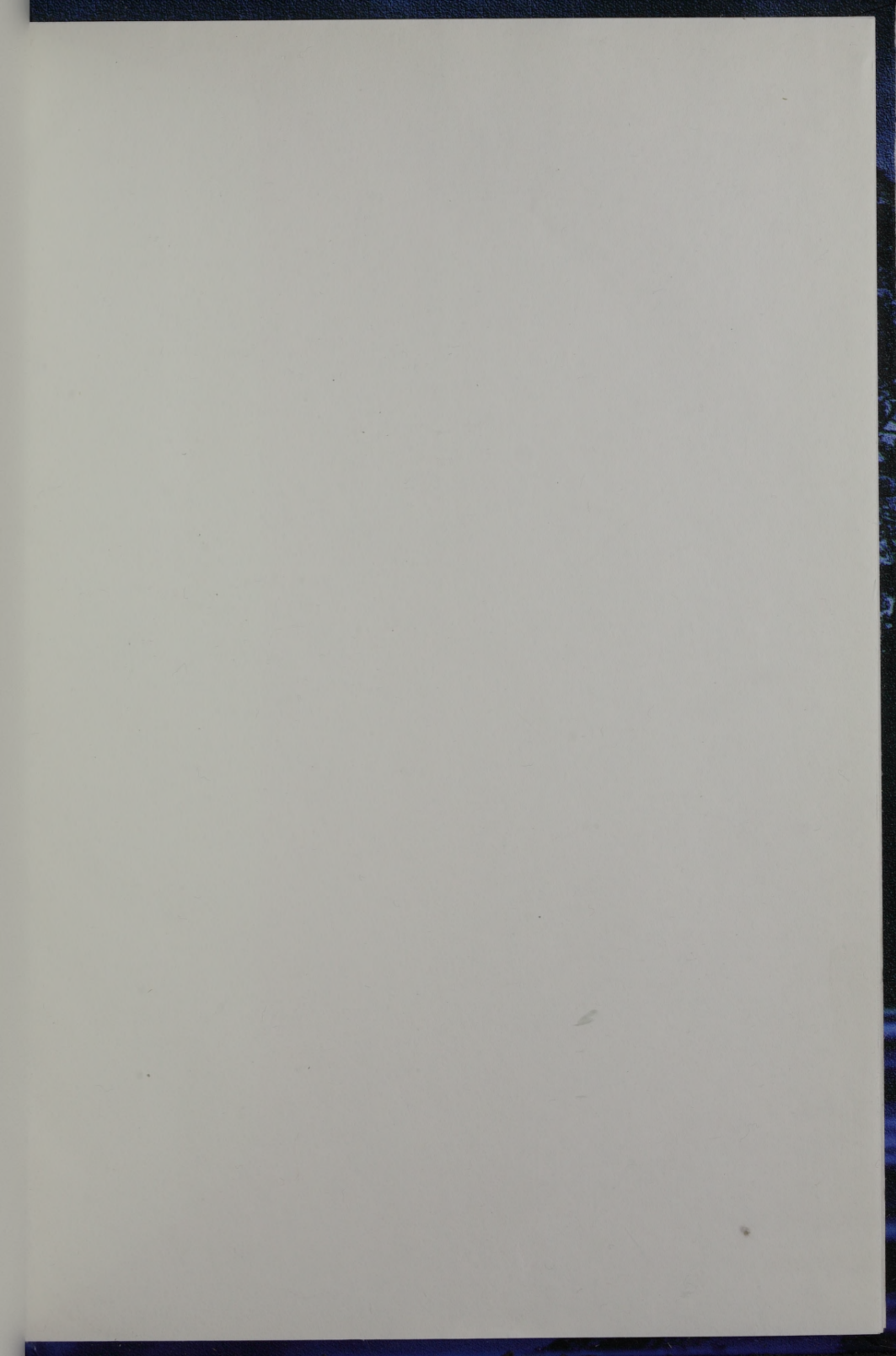
Tava labākā grāmata par Latviju
ē grāmata

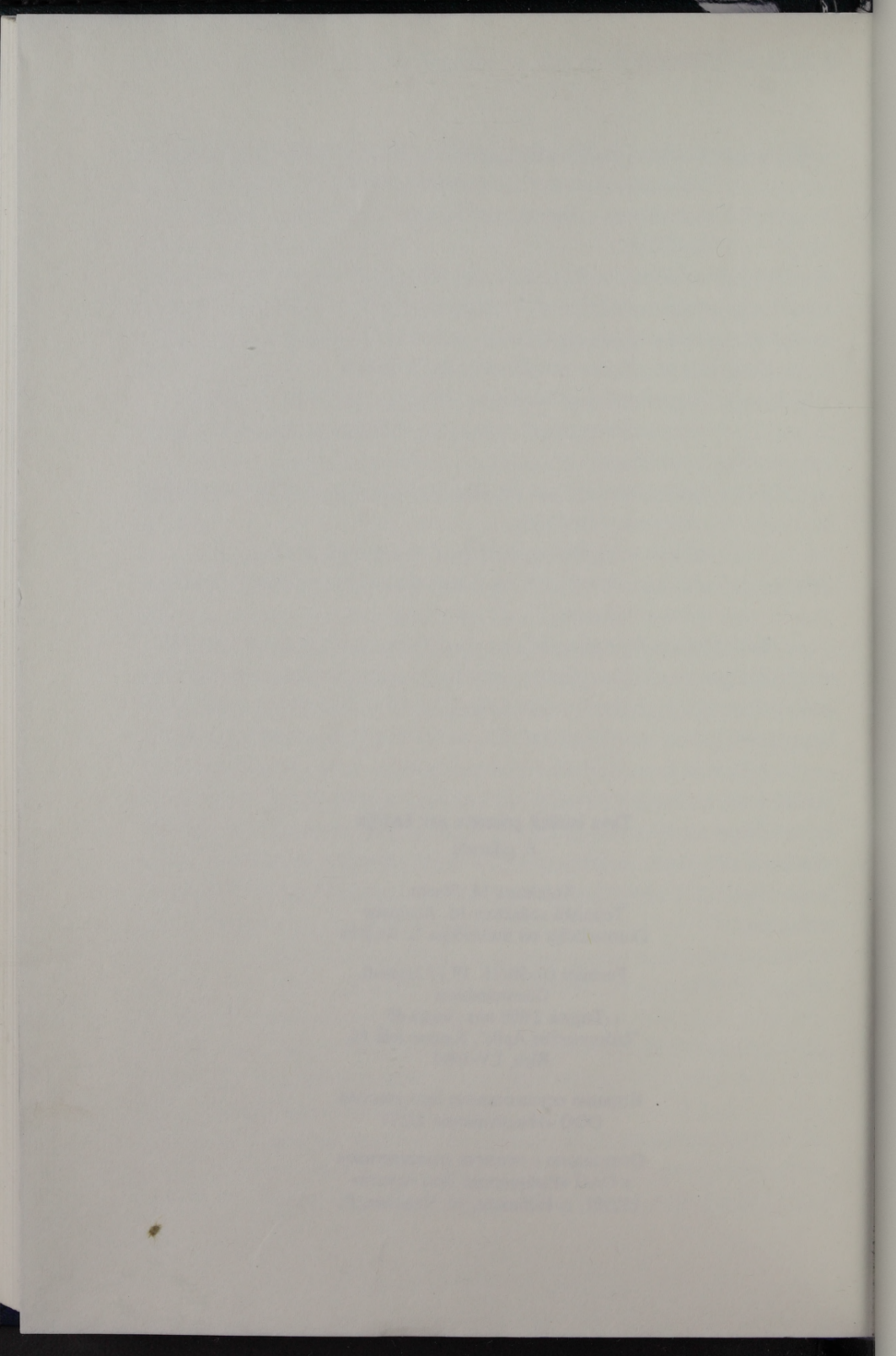
Konktores M. Straža
Tehniskā redaktores M. Ziemeļe
Datortehniskā un mākslīgā L. Rodeka

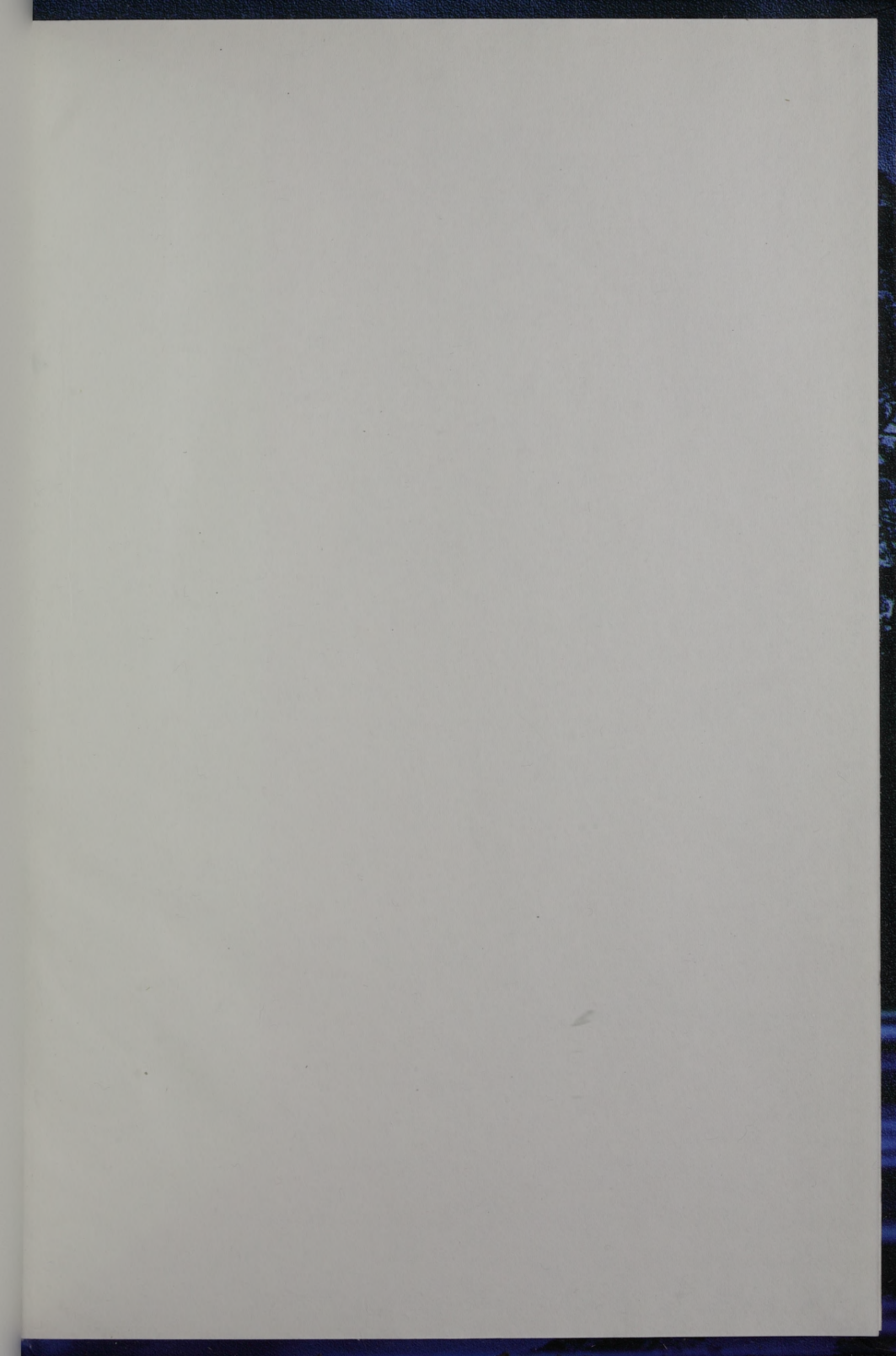
Formāts 60-90/16 19,75 izdojums
Ostapbaidoms
Tirpums 2000 s.k. Jauks 40
"Izdavniecība Apsls", Rausas iela 44,
Kija, LV-1084

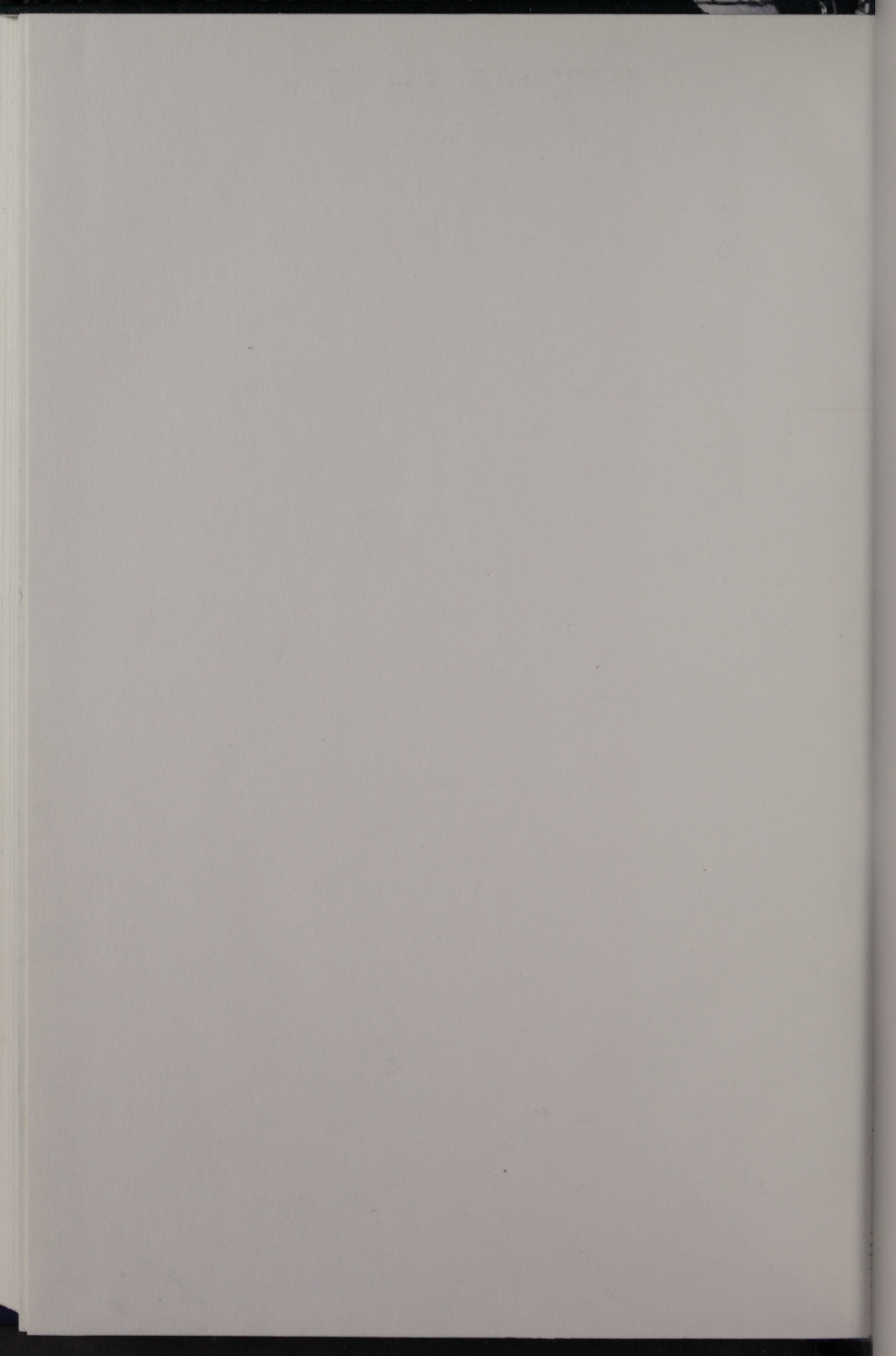
Nasams ocyneatomo nra pacyam
OOO «Nasactemo ACT»

Otrcstatno c rotomax dnamomomox
a OAO «Pamomomox lom nepamomomox»
122001, c. Pamomomox, ya. Pamyomomox, 8

LĀTVIJAS NĀCIONALĀ BIBLIOTEKA

0301008534

**OBLIGĀTAIS
EKSEMPLĀRS**

2.70

109 *jautājumi*
un atbildes
par
Latviju

Kāds bijis lībiešu ciems?
Kas bija Alfreds Bīlmanis?
Kas ir vēlava?
Salaspils "akmens galva"
Kas ir vaku grāmatas?
Ko paveikusi Latgaļu izdevniecība?
Kā veidojās balets Latvijā?
Ko stāsta piemineklis Ķemeros?
Cik bīstami ir mēra upuru kapi?
Kas ir šitakē?
Kā gājputni atrod ceļu?
Vai Baltijas jūra aizsālst?
Rikstniecības
vēsture Latvijā.

6. grāmata

ISBN 9984-10-053-7

9 789984 100531